

5949

ИЗДАНИЕ
ОБЪЕМНОЕ ПЕРВОЕ

КУРС
РОССИЙСКОЙ
ИСТОРИИ

Том I

Издательство
1900

4358

ПРОФ. В. КЛЮЧЕВСЬКИЙ

КУРС РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ

ЧАСТИНА

I

ПЕРЕБЕЛД З РОСІЙСЬКОГО
ПЕРЕВИДАННЯ СОЦЕБГІЗА

5249

НБ ШНУС

5949

ДЕРЖАВНЕ УЧБОВО-ПЕДАГОГІЧНЕ ВИДАВНИЦТВО
(РАДЯНСЬКА ШКОЛА)

1938

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Укр. Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

«Курс російської історії» В. О. Ключевського перевидасться з Радянського видання 1922 р., звіреного в 2-м переробленим виданням, яке вийшло за життя автора (т. I вийшов 2-им виданням в 1906 р.). Нове видання відрізняється від попередніх долученням наукового апарату, складеного для цього видання. Апарат включає коментар джерелознавчого й історіографічного характеру, необхідний для навчальної і наукової роботи над курсом В. О. Ключевського.

Редактор *В. Хало*
Літредaktor *А. Дорошенко*

Техредaktor *У. Гінзбург*
Коректор *М. Х. Зімбалєвський*

„Радшкола“. Видання. № 146. Уповн. Головліту № 5112. Замовл. № 2026. Тираж 8.500.
Друк. арк. 21³/₄. Папер. арк. 10³/₈. Авт. арк. 19,36. Знаків в 1 папер. арк. 92.000. Формат паперу 60 × 92³/₄. Здано на виробництво 19/V 1938 р. Підписано до друку 25/XI 1938 р.
Ціна книги 2 крб. 60 коп. Оправа 1 крб. 50 коп.

Книжкова фабрика ДВРШ ім. Г. І. Петровського. Харків.

Якщо в цій книжці будуть дефекти, просимо повернути її для заміни на адресу :
Книжковій фабриці ДВРШ. Харків, вул. К. Маркса, № 1.

В. О. КЛЮЧЕВСЬКИЙ

(1841 — 1911 рр.)

Розвиток російської буржуазної історіографії може бути найповніше втілений в двох її представниках — в Соловйові і в Ключевському. Два історичні твори становлять синтез і підсумок її досягнень — «История России» Соловйова і «Курс російської історії» Ключевського.

Один з них стоїть на початку її короткочасного розквіту, другий — в кінці. «История России» Соловйова писалась в 50 — 60-ті роки XIX ст., в ті роки, коли в Росії «стався переворот, наслідком якого була зміна однієї форми суспільства іншою — заміна кріпосництва капіталізмом» (Ленін, т. XXIV, стор. 367). «Курс російської історії» Ключевського написано наприкінці XIX ст., коли царська Росія вступає вже в систему європейського імперіалізму, коли розгортається інтенсивно селянський рух, оформляється і починає вести боротьбу робітничий клас.

Але, з другого боку, лише короткий історичний проміжок лежить між ними — одне покоління відділяє Ключевського від Соловйова. Їх зв'язують спільність соціальної позиції, спільність історичного світогляду, нарешті, зв'язки учнівства.

* * *

В. О. Ключевський народився в 1841 р. в с. Воскресенському (під Пензою) в сім'ї священика. Цим визначилось те середовище, в якому пройшли перші 20 років його життя, вдома і в школі — в Пензенській духовній семінарії.

Нові громадські настрої кінця 50-х років захопили Ключевського і поруч з науковими інтересами потягли його із затхлої семінарської атмосфери в Московський університет.

З 1860 р., з переходом в Московський університет, що його він скінчив в 1865 р., починається новий період в житті Ключевського — період навчання, кінець якого ми можемо віднести до 1880 р., коли в своїй докторській дисертації про «Боярскую думу» В. О. Ключевський

виступав як учений, що вже сформувався, коли по суті закінчилося формування його наукового обличчя.

Звідси цілком зрозуміле значення цього періоду в біографії В. О. Ключевського. Початок цього нового періоду в житті Ключевського збігся з визначною подією в житті країни — з реформою 1861 р. 60-ті роки стали гранню в історії Росії, початком нової — капіталістичної — епохи. Але новий порядок, який утверджувався під тиском боротьби багатомільйонної селянської маси за своє визволення, вступав у життя з своїми гострими суперечностями. Буржуазія, яка прийняла одержану згори реформу, налякана ростучим народним рухом, поспішала закріпити свої здобутки союзом з поміщицьким класом, з поміщицькою монархією. Буржуазна історіографія, в особі Соловйова, змикаючись з юридичною школою Чічеріна і Кавеліна, підводить історичне обґрунтування під «буржуазні» реформи 60-х років. Загострюючи основні положення «державної школи» в російській історіографії з її теорією ведучої ролі державної влади в російській історії, вона протиставила народному рухові проти кріпосницької системи вчення про державне «закріпачення і розкріпачення станів».

Буржуазним ідеологам протистоять великі російські просвітителі, революційні демократи Чернишевський і Добролюбов. Під впливом їхніх ідей, відображаючи ростучу боротьбу народних мас, складаються історичні погляди Шапова, який здобув широку популярність серед передової частини російського суспільства своїм виступом у бездненській справі. При всій її обмеженості, зумовленій її дрібнобуржуазною суттю, вона була все ж реальним кроком вперед у розвитку російської історіографії, висуваючи на перший план народ і народні рухи.

Яку ж позицію зайняв Ключевський між цими двома течіями? До нас дійшло листування Ключевського з його старим шкільним товаришем Гвоздьовим, яке відбиває настрої й думи молодого Ключевського в період 60-х років. У цих листах ми знайдемо відгук на події, що хвилювали студентів. Так, у листі від 21 квітня 1862 р. ми бачимо співчутливе висловлювання про статтю Чернишевського в «Современнике»; в листі від 27 жовтня 1861 р. — згадку про Шапова. Ми знаємо про особисту дружбу Ключевського з майбутнім болгарським політичним діячем Петком Каравеловим, на той час студентом Московського університету; знаємо, що Ключевський навіть перебував в ішутинському гуртку. Проте все це не справило на нього глибокого впливу. Його ставлення до студентського руху стримане, він проти крайніх заходів уряду, але він не схвалює і крайностей студентів, і чувається, що його думки на боці професорської групи. Вирішальним для Ключевського лишається вплив Соловйова і Чічеріна. Всі згадки про них свідчать про цю внутрішню ідеологічну близькість. Ключевський пізніше не раз підкреслює винятковий вплив лекцій Соловйова на формування його наукового світогляду.

«Соловйов давав слухачеві на диво цільний, гармонійною ниткою проведений крізь ланцюг узагальнених фактів погляд на хід російської історії, а відомо, яка насолода для молодого розуму, який починає наукове вивчення, почувати, що він має цільний погляд на науковий предмет».

Його інтерес до Чічеріна навіть зростає на протязі 60-х років, і по закінченні університету він ходить на лекції Чічеріна й уважно вивчає його твори.

Уже в ці роки інтереси історика зосередились на Московській Русі. Його перший твір «Сказания иностранцев о Московском государстве» (1866 р.) був першою розвідкою в цьому напрямі. В цій ранній праці позначились основні якості Ключевського - історика: виняткове почуття конкретного, яскраве образне відтворення минулого, вміння показати «живу дійсність», як сам він любив говорити.

Тема його магістерської дисертації, яку він захищав в 1872 р.: «Древнерусские жития святых как исторический источник», підвела його до цього ж минулого з другого боку, від більш прихованих внутрішніх процесів народного життя і більш ранніх етапів формування Московської Русі. Як зазначає сам Ключевський, «він звернувся до давньоруських житій як до найбільш багатого і свіжого джерела для вивчення одного факту давньоруської історії, участі монастирів у колонізації п.-с. Русі». В історичній схемі Соловйова — Чічеріна «колонізація» давала основну характеристику російського історичного процесу, і таке ж значення зберегла вона в даній Ключевським схемі історії Росії як «країни, що колонізується». Тему вказав Ключевському Соловйов. Згодом Ключевський скаржився, що робота над житіями себе не виправдала, його не задовольнила. «Житіє не біографія, а повчальний панегірик в рамках біографії, як і образ святого в житії — не портрет, а ікона». «Древнерусские жития святых» були насамперед методологічним досягненням автора, зразком дослідницької роботи.

Але справжнє значення цієї теми в науковій біографії самого Ключевського було значно ширше.

Вона лишила глибокий слід насамперед на самій тематиці дослідницької роботи Ключевського за розгляданий період: значна частина його наукових праць за 1867 — 1878 рр. тематично зв'язана з його кандидатською працею: 1867 р. — «Хозяйственная деятельность Соловецкого монастыря в Беломорском крае»; 1869 р. — «Новые исследования по истории древнерусских монастырей» (рецензія); 1870 р. — «Церковь по отношению к умственному развитию древней Руси» (рецензія на книгу Щапова); 1871 р. — «Древнерусские жития святых»; 1872 р. — «Псковские споры»; 1873 — 1877 рр. — ряд рецензій на твори в питаннях церковної історії; 1878 р. — «Сказание о чудесах Владимирской иконы божьей матери».

Ця тематика безпосередньо зв'язувалась і з викладацькою діяльністю В. О., що почалася в ці роки (1871 р.) в Московській духовній академії і тривала до 1906 р.

Але саму тематику Ключевський взяв в іншому, новому розрізі — не саму по собі, а як частину історії російського суспільства; його цікавить господарська діяльність церкви і духовенство як стан, з його соціальною функцією. Цією своєю стороною зазначений перший цикл праць Ключевського безпосередньо змикається вже з його подальшою дослідницькою діяльністю; багатий побутовий, жанровий матеріал, узятий автором з житійної літератури, увійшов органічною частиною в ту яскраву образну характеристику північно - східної, Московської Русі, яку він дав в II томі свого «Курсу».

Робота над «Курсом російської історії» була почата вже в цей період, в 70-ті роки, в лекціях, читаних в Академії.

В 1879 р. В. О. був обраний одночасно доцентом Московського університету, де незабаром зайняв місце домерлою в тому ж році С. М. Соловйова. Нове університетське середовище, запити студентської аудиторії кінця 70-х і початку 80-х років повинні були багато посилити соціальні мотиви в науковій роботі Ключевського. Ще гостріше ставились ці питання за стінами університету в класовій боротьбі, що загострилася, з одного боку, в проводжуваній урядом реакційній політиці «контрреформ» — з другого.

Суспільний рух 70 — 80-х років ставив перед дослідником - істориком нові проблеми і завдання. Чи не звучали політичним натяком слова в промові Ключевського, виголошеній в 1879 р. і присвяченій Соловйову: «Ще недавно вважали, навіщо оглядатися назад, коли попереду так багато діла і так світло? Тепер почали думати: чого може навчити нас наше минуле, коли ми порвали з ним усякі зв'язки, коли наше життя безповоротно перейшло на нові основи? Але при цьому був допущений один немаловажний недогляд. Любуючись, як реформа перетворювала російську старовину, не доглядали, як російська старовина перетворювала реформу».

В умовах ростучої класової боротьби вже не було можливості замикатись у сфері політичної, державної історії, в державних указах шукати розв'язання всіх питань історії суспільства. «Картини давнього руського управління висвітлені з одного тільки боку — з того, який можна назвати технічним», пише Ключевський у своєму вступі до «Боярской думи». І з свого боку ставить своїм завданням вивчення «соціального складу управління», «суспільних класів і інтересів, які з ними приховувались і через них діяли». «Досвід історії урядового закладу в зв'язку з історією суспільства» — стоїть у підзаголовку дослідження про «Боярскую думу». Так, поруч з розумінням політичної історії, що панувала в попередній російській історіографії, «яке обмежувалось шумихою державних заходів» (Маркс и Энгельс, Неметская идеология, Партиздат, 1934,

стор. 26), виступає соціальна проблема, ставиться питання історії класів.

Далі буде мова про ступінь зрушення, про місце, яке відводить Ключевський новій тематиці, але саме виділення соціальної і поруч з нею економічної тематики було безпосереднім етапом на шляху до буржуазного економізму.

Ключевський був одним з перших буржуазних істориків, що відбили ці нові напрями.

І в цьому відношенні можна сказати, що докторська дисертація В. О. Ключевського «Боярская дума древней Руси» була до певної міри гранню між двома етапами його науково-дослідницької діяльності. Вся подальша наукова діяльність Ключевського відбиває це зрушення.

Це зрушення знов ясно показано в самій тематиці наукової творчості Ключевського у 80-ті роки: 1880 — 1881 рр. — «Боярская дума древней Руси»; 1884 р. — «Русский рубль XVI — XVIII вв. в его отношении к нынешнему»; 1885 р. — «Происхождение крепостного права в России»; 1886 р. — «Подушная подать и отмена холопства в России»; 1887 р. — «Евгений Онегин и его предки»; 1890 р. — «Состав представительства на земских соборах древней Руси».

Період 1880-х років був часом найвищого розквіту дослідницької діяльності В. О. В цей період остаточно сформувався Ключевський-учений і створено кращі пам'ятки його наукової творчості. Тут складалась в її основних рисах і загальна концепція російського історичного процесу, яка була сформульована автором в «Боярской думе», з тим, щоб дістати закінчене художнє втілення в «Курсі російської історії», який був фактично завершенням творчого і життєвого шляху історика.

Цьому підсумовуванню проробленої дослідницької роботи в завершальному науковому синтезі поруч з великою педагогічною роботою віддав В. О. останні 20 років свого життя. Окремі етюди цих років, зібрані в II томі його статей, складеному з «Очерков и речей», трохи поглибили останній, найменш розроблений розділ «Курсу» — історію XVIII ст., але в основному і вони були лише частиною тієї ж загальної роботи художньо-синтетичного розкриття російського минулого, яке зробило «Курс» Ключевського настільною книгою для ряду поколінь російського студентства.

Помер Ключевський в 1911 р.

Така є біографія Ключевського - ученого.

«В житті ученого і письменника головні біографічні факти — книги, найважливіші події — думки», писав Ключевський. Біографія Ключевського рідко виходить за рамки цих подій і фактів. Його нечисленні політичні виступи дають з свого боку досить виразну характеристику його соціальних позицій як виразника російської буржуазної ідеології. В 1894 р. «похвальне слово» Олександрові III,

виголошене Ключевським як головою Московського товариства історії і давностей і потім опубліковане в пресі, глибоко обурило передову частину студентства, викликало різкий протест в його середовищі і підірвало колишній тісний зв'язок між ним і ними. В 1905 р. на петергофських нарадах по обговоренню булігінського проекту Державної думи його виступи проти ідеї «станового царя», при всій їх поміркованості, були зустрінуті дуже недобррозичливо правлячою поміщицькою групою, яка розраховувала в Ключевському знайти «свого». Невдалим балотуванням у I Державну думу від Троїцького посаду закінчилися безпосередні виступи Ключевського в галузі політики.

Але не цими зовнішніми фактами визначається зв'язок Ключевського - ученого з політичним життям свого часу, і в усякому разі він ними не вичерпується. Сам Ключевський, говорячи про свого вчителя Соловйова, наводив слова останнього: «Життя має пілювати право ставити питання науці, наука має обов'язок відповідати на питання життя». Ключевського зв'язує з його часом весь його історичний світогляд.

* * *

Наукова діяльність Ключевського пройшла на стику двох епох. Він сформувався як учений під безпосереднім впливом найвидатніших представників буржуазної історіографії в Росії в період її короткочасного розквіту, вийшовши з школи Соловйова. Але роки його наукової зрілості припали вже на період наростання нових суперечностей, а останній період його діяльності — 90 — 900-ті роки відзначені в російській історичній науці видатними працями Леніна, які відкрили новий, ленінський етап у розвитку російської історичної науки.

В цих умовах прагнення відстояти буржуазну історичну схему і в рамках її знайти розв'язання назрілих суперечностей приводить до характерного для історичних поглядів Ключевського еkleктизму, особливо повно й виразно виявленому в перших розділах його «Курсу», в яких Ключевський визначає свої теоретичні позиції «історика - соціолога», як він сам характеризував себе услід за Соловйовим.

Свої вихідні, відповідні положення Ключевський, представник буржуазної історіографії, бере насамперед з історичної концепції Соловйова; для Ключевського - соціолога схема Соловйова — Чічеріна збереже вирішальне значення. «Я передаю вам те, що дістав від Соловйова; я — учень Соловйова, ось усе, чим я можу пишатися як учений», — так, за свідченням найближчих учнів, з певним перебільшенням незмінно повторював сам Ключевський.

Звідси насамперед ідеалістична основа його соціології — вчення про ідеї, як «культурно - історичний фактор», про «розумову працю

і моральний подвиг» — «кращих будівників суспільства», про першорядне значення «особливої галузі історичного відання, історії культури або цивілізації».

«Ідея» народності, запозичена слов'янофілами з філософії Шеллінга, заслоняє в його концепції народ з його класовою боротьбою. Ключевський в трактуванні цієї проблеми приєднався до слов'янофілів. У статті, присвяченій Соловйову, він намагається примирити слов'янофільство і західництво.

Але услід за Соловйовим розв'язання дуалізму народності і держави він знаходить кінець - кінцем у підпорядкуванні першої другій. «В державі народ стає не тільки політичною, але й історичною особою з більш або менш ясно виявленим національним характером і усвідомленням свого світового значення». «У зв'язку з ростом держави зав'язувались і сплітались основні нитки, які утворили свою складною тканиною нашу народність». Ці чисто гегелівські формули запозичаються Ключевським у Соловйова і Чічеріна. Історія Росії перетворюється в історію російської держави: Київська держава, удільний порядок, Московська держава, імперія Російська визначають її основні етапи.

Держава спрямовує і визначає суспільний розвиток. Подібно до Соловйова, Ключевський підпорядковує державі розвиток суспільства, відтворюючи вчення Соловйова і Чічеріна про закріпачення і розкріпачення станів.

І, нарешті, подібно до Соловйова, до обґрунтування всієї побудови, її «природності і необхідності», він притягує географічний фактор, запозичений ще Соловйовим у Ріттера і Бокля. Від природних умов — рухливість, «бродячий» характер населення Східної Європи, розкиданого і розпорошеного, звідси і «колонізаційний» характер російської історії, в якій держава виступає єдиним організаційним і організуючим началом.

Так ці окремі елементи, міцно спаяні між собою в історичній концепції Соловйова, переходять до Ключевського. Проте, схема при цьому не лишається незмінною. В її зовнішньо єдиному комплексі відбуваються внутрішні зрушення, співвідношення окремих частин змінюються. Якщо в Соловйова центр ваги лежав у державному началі, то Ключевський робить особливий наголос на темі географічного фактора і «колонізаційного» начала. Історія Росії для Ключевського — це насамперед «історія країни, яка колонізується». «Колонізаційна» — ми скажемо, національно - колоніальна — проблема дійсно стала на порядок дня; досить згадати завоювання Середньої Азії, наступ на Балканах, колоніальні загарбання на Далекому Сході, що їх чинив царизм в останній чверті XIX ст. Буржуазна історіографія в особі Ключевського йшла в ногу з часом.

Але разом з тим схема Соловйова зазнавала першого порушення; йшов розрив між двома її частинами, які набули незалежного,

самодовліючого значення. А між однією і другою вступав, як третій елемент, фактор економічний.

Ми бачили вже, як соціально - економічна тематика фактично визначила дослідницьку діяльність Ключевського з кінця 70-х років, як у 80-х роках соціально - економічні відносини були прийняті в історичну схему Ключевського з певним усвідомленням їх внутрішньої суперечності старій схемі. В наслідок остання виступала в ускладненому і тим самим зміненому вигляді. Русь Дніпровська, або Київська, визначалась як *городова*, або *торгова*. Русь Московська — царсько - *боярська*, Росія Петербурзька — імператорсько - *дворянська*. Соціально - економічна ознака включалась в саму періодизацію і навіть трохи видозмінювала її: так, грань IV періоду була відсунута від XVIII ст. до XVII. З цього ж економічного начала автор пробував розв'язати вузлову соціально проблему — проблему закріпачення як продукт селянського розорення і економічного закабалення. Економічний момент, як матеріальне забезпечення зовнішньої політики, займає визначне місце в трактуванні петрівських реформ.

Правда, ці соціально - економічні поняття були поступово перероблені і до певної міри асимільовані старою схемою. Поняття «класу», яке з'явилося в «Боярской думе», змінилося в «Курсі» поняттям «людської спілки»; соціальна категорія змінилась юридичним терміном, родовим поняттям, яке означає «людське співжиття» взагалі. Щодо фактів економічних, то автор заявляє, що відводить їм місце в курсі «за їх значенням не в історичному процесі, а тільки в історичному вивченні». Шлях від економіки до «ідей» виявляється шляхом «від наслідків до причин, від явищ до сил». Але для того, «щоб ідея стала суспільним, тобто історичним, фактом», вона повинна вийти «за межі особистого існування і... (стати) не тільки загальним, але й обов'язковим, тобто загальновизнаним, правилом...» Звідси далі твердження, за яким економічні факти проявляються «в актах... колективного характеру, в законодавстві, в діяльності різних закладів, в юридичних угодах...». Так, економічні відносини кінець - кінцем повинні розчинитись в юридичних поняттях, в системі приватно-правових відносин. Історико - юридична школа вступає в свої права; загальна концепція Соловйова зберігає своє панування, і перебороти її Ключевський не може.

Але так чи інакше соціально - економічний зміст включено в цю схему, економічні факти вимагають свого місця, формально збережена єдність фактично порушена. В особливій, трохи юридизованій, формі Ключевський платив данину економізмові, типовому явищу буржуазної історіографії кінця XIX і початку XX ст. Якщо в особі Соловйова буржуазна історіографія в шуканнях розв'язання на-зрілих питань до певної міри йшла на змикання з історіографією дворянською, то в особі Ключевського вона робила поступку новим запитам свого часу. Тісно зв'язані між собою внутрішньою єдністю

історичного світогляду, Соловйов і Ключевський в той же час немов дивляться в двох різних напрямках.

Проте, справжнє значення наукової роботи Ключевського ще не в цьому. Сказане вище стосується соціології Ключевського. Але в Ключевського соціологові протистоить історик, соціологічній схемі — жива конкретність. Цей внутрішній розрив, властивий буржуазній історіографії, — відрив теорії від практики — дістане своє розв'язання лише в історичному матеріалізмі. Ключевський - історик мав особливе почуття конкретності, дар її художнього сприймання, — дар, який дається небагатьом, дар, що його навряд чи мав в такій мірі якийнебудь інший російський історик. Ця індивідуальна якість Ключевського - історика нерідко перетворювала його історичну працю в своєрідну художню творчість. В цьому сила Ключевського - історика.

* * *

Ключевський - історик і Ключевський - художник — не дві особи, а одна особа; їх не розділиш, не розчленуєш. Коли говорять про Ключевського - художника, то звичайно в першу чергу згадують зовнішню форму його викладу, художність його стилю. «Легка справа — важко писати і говорити; але легко писати і говорити — важка справа», говорив Ключевський; сам він був майстром цієї справи. Але стиль Ключевського ніколи не лишається чимсь зовнішнім щодо свого змісту, як це було в істориків - літераторів типу Карамзіна. Слово є образ, відображення живого комплексу змістів, і свої влучні епітети і чіткі визначення, які фіксують мінливу історичну дійсність, Ключевський не бере ззовні, а бере їх в живій дійсності. Найвірніший її образ той, який нею ж створений і переданий нею в її мовній спадщині. «Мова запам'ятала багато старовини, зниклої з людської пам'яті».

І художність для Ключевського — не тільки стиль мови, а тип мислення. Художник мислить образами, тобто вимагає, щоб пізнавана дійсність набула «відчутної реальності», «щоб образ характеризуваного... постав в уяві з усіма живими історичними своїми рисами». Показовість, наочність — такий є другий елемент художності, що його вносить Ключевський в історичну працю. Художниця Поленова писала про лекції Ключевського про давній Новгород: «Здається, ніби це мандрівник, який дуже недавно побував в XIII — XIV ст.ст., приїхав і під свіжим вражінням розповідає все, що там робилося у нього на очах».

Ключевський - соціолог вимагає звернення до «політичного і економічного порядку», бо вони «перестали бути справою окремих людей» і стали «здобутком усього суспільства». Але Ключевський - історик звертається насамперед до окремих індивідуальних рис розумового і морального життя, щоб за ними відтворити живий образ

минулого. Ці живі образи дано насамперед у тій галереї портретів, яку розгорнув перед слухачем, перед читачем «Курс російської історії» Ключевського. «У кожного часу свої герої, йому підходящі». «Показні типові особи допоможуть нам повніше вивчити склад життя, яке їх виховало. В таких особах цільно збирались і опукло проступали інтереси і властивості їх середовища». Щодо свого значення це не зовсім портрети: «характерні, типові особи», називає їх Ключевський. Але щодо свого внутрішнього змісту це саме портрети, а не «ідеальні типи» в дусі неокантіанської псевдофілософії історії. Вони — функція своєї епохи, її художнє втілення. Така колективна «характеристика» всіх цих московських князів до Івана III, і як дві каплі води схожих один на одного, так що читачеві іноді важко вирішити, хто з них Іван, і хто Василій, і до яких, як іронічно зауважує Ключевський, «художникові великого стилю взагалі мало діла». Такий є улюблений, ідеалізований Ключевським образ «тишайшого царя» Олексія Михайловича, який «однією ногою... це міцно упирався в рідну православну старовину, а другу вже заніс був за її межу, але так і лишився в цьому нерішучому перехідному положенні». Такою є вся барвиста галерея наступників Петра I, кінчаючи Катериною II. Так у портретній галереї «предків» Євгенія Онегіна втілюється автором вся історія XVIII ст.

І вся російська історія перетворюється в ряд закінчених художніх образів, у замкнені єдності. Звідси відзначене А. І. Пресняковим своєрідне перетворення соловйовської схеми, яка «розпадається в переробці Ключевського на частини», але так, що «кожна з них набуває такої внутрішньої закінченості», що «історичні періоди немов втрачають свою методологічну умовність». Перед читачем розгортається справжнє драматичне «дійство» з мінливою «історичною сценою», з «яскравими інтермеццо».

Ця закінченість образу і була однією з передумов виняткової міцності його засвоєння читачем. В цій творчій основі, в цьому дарі художнього розкриття минулого привабна сила Ключевського

* * *

Такі ті основні елементи, поєднання яких визначило характер і зміст наукової діяльності Ключевського. «Курс російської історії» був її завершенням, підведенням її підсумків, але разом з тим він був і її початком, первинною основою, хоч яким парадоксальним може здатися це твердження.

«Курс російської історії» складається вже в лекціях, читаних В. О. з 70-х років; його загальна схема дана в «Боярской думе», написаній в 1880 — 1881 рр.; вона остаточно оформляється в університетському курсі, що його читає Ключевський з осені 1879 р. Рік у рік ці лекції літографуються і найповніше викладаються в записках

1887/1888 р., які й відтворюються в подальших літографованих виданнях. При цьому самий курс уже не зазнав серйозних змін; поповнюються лише окремі розділи конкретним матеріалом спеціальних досліджень автора. Найменше змін зазнав останній розділ, присвячений XVIII — XIX ст. Ці літографовані лекції і лягли в основу курсу, підготовленого автором до друку в останні роки його життя: I том вийшов першим виданням в 1904 р., II том — в 1906 р., а III — IV томи — вже після смерті автора, в 1911 р.; V том так і не був зредагований самим автором для друку і зберігся тільки в літографованому вигляді.

У цьому курсі ми не знайдемо майже слідів нової історичної літератури, не тільки початку XX ст., але й кінця XIX ст. Ми не знайдемо в ньому ні згадки, ні відбиття навіть таких капітальних творів буржуазної історіографії, як дослідження Павлова - Сільванського про російський феодалізм, як «Очерки по истории смуты» Платонова, як праці Дьяконова про закріпачення селян і багато інших.

Сталість тексту надзвичайно характерна для «Курсу» Ключевського і була, очевидно, наслідком того, що його загальна структура була визначена наперед. Ключевський взяв її від Соловйова, прийняв її і від неї виходив у своїй роботі. В цьому розумінні залежність Ключевського від Соловйова не обмежується впливом загальних теоретичних поглядів, вона значно конкретніша і безпосередніша. Сам Ключевський писав про «Историю России» Соловйова: «дослідники довго черпатимуть прямо з його книги (історичні факти і становища), перш ніж встигнуть перевірити їх самі на першоджерелах». Історія Соловйова дала Ключевському не тільки загальну схему періодизації, але й постанову і розв'язання ряду її конкретних тем, іноді навіть окремих питань, як відома характеристика московських князів; з «Истории» Соловйова черпається автором і значна частина документального матеріалу.

Ця залежність визначила і основні історичні грані «Курсу». Услід за Соловйовим вирисовується початок «Курсу». Його тема — «народ, як історична особа», що в розумінні Ключевського, як і Соловйова, означає народ, який «стає державою»: з «відособлення східних слов'ян» і найближче з «Київського князівства — першої форми руської держави» починається російська історія. В цій історії ні в найдавніші часи, ні в подальшому нема місця для історії численних народів нашого Союзу.

Її останній — четвертий — період, початий, правда, з XVI ст., після селянської війни і інтервенції, але органічно зв'язаний з Петром I, кінчається серединою XIX ст. Реформи 60-х років, які відкривали новий період, були для Ключевського, як він сам каже, предметом не історії, а особистих спогадів. Але фактична розробка курсу услід за Соловйовим уривалась на середині XVIII ст., точніше навіть на Петрі I.

У цій загальній схемі не всі відділи дістали однакове висвітлення. Більш далеким лишався для Ключевського період Київської Русі. Його дослідницька робота над цим періодом, власне кажучи, прийнялася на теорії формування городових волостей, сформульованій ним у «Боярской думе». Можливо, позначилась тут і внутрішня суперечність і з теорією Соловйова: суперечність між концепцією розвиненого городового ладу торговельної Русі і примітивністю родових князівських відносин.

Рідною стихією для Ключевського була Русь Верхньоволзька, Русь Московська. Його знання епохи відбилися тут в чітких, ustalених формулюваннях. Вона має за собою тривку опору в працях Чічеріна, Соловйова. Наукова думка Ключевського розвивається тут спокійно і впевнено, не оглядаючись.

Такою ж усталеною і монолітною виступала перед Ключевським Московська Русь і в її художніх образах. Якщо в XVIII і XIX ст. ст. усі елементи були ще в русі і в становленні, «чим далі, тим більше входили в сферу автобіографії», то тут все набуло вже закінченої, цілісної форми. Звідси живі, конкретні характеристики, художньо яскраві картини побуту. Тут була своєрідна естетична симпатія, любов художника до вдячної моделі. Самі фарби для цієї картини нагромаджувались довго і поволі, збирались в копіткому вивченні пам'яток минулого. Магістерська праця В. О. над «Древнерусскими житиями святых» заклала тут перший серйозний фундамент, ввівши автора в товщу інтимно - побутових відносин Московської Русі (див. коментар до II тома).

Надто багато складних, важкорозв'язних проблем становив для Ключевського як історика-художника останній період. «Наше XVIII століття далеко важче, ніж його попередники, для вивчення, — признавався Ключевський. — Головна причина цьому — велика складність життя. Суспільство помітно стає строкатим. Разом із соціальним поділом збільшується в ньому і різноманітність культурних верств і типів. З половини століття виступають поруч зразки типів різнохарактерного і різночасного походження... Часто вагаєшся, до якої епохи віднести зародження того чи іншого з них, в якому порядку розкласти їх по історичних вітринах».

До вивчення другої половини XVIII ст. Ключевський підійшов пильніше лише наприкінці 90-х років і дав ряд яскравих історико-побутових образів (Болтін, Новіков, «Недоросль» Фонвізіна, Євгеній Онегін і його предки), але так і не зробив цей нагромаджуваний матеріал органічною частиною свого курсу. Коли ці нариси значно доповнили останній відділ курсу по XVIII ст., то XIX століття так і лишилося в найбільш загальних, блідих обрисах: Ключевський-історик все ж краще знав «предків» Онегіна, ніж самого Онегіна. Тому, мабуть, V том курсу так і не був остаточно оброблений самим автором.

Ми дали вже загальну характеристику й оцінку історичних поглядів Ключевського; вступні розділи курсу, його соціологія, мають тільки історіографічне значення.

Соціологією, більш ніж історією, є і все трактування першого відділу російської історії, Київського періоду. Воно виходить із загального положення своєрідності російського історичного процесу і будується на пов'язанні двох начал: родової теорії князівської влади Соловйова і теорії городової торговельної Русі, висунутої самим Ключевським в «Боярской думе».

У світлі цієї городової теорії варязька дружина перетворилась у мандрівних купців, міста - фортеці — в торговельні факторії, «княже право» Руської Правди — в кодекс торговельного капіталу, а весь період генезису феодальних відносин — в період своєрідного торговельного капіталізму. В загальну соловйовську схему ця городова теорія ввійшла химерним чужорідним тілом і в самого Ключевського зависла в повітрі. І тільки його модернізований економізм міг привести до її тривалого впливу в російській історіографії, що зберігся в певній мірі аж до Покровського і його школи. Марксистсько - ленінська історіографія мало може почерпнути з цього відділу.

Перехід до другого періоду є не стільки розвитком внутрішніх відносин, скільки зовнішнім переміщенням: «Завіса, опущена в Києві, підіймається на волзькому суглинку». Автор і тут підкреслить особливість, своєрідність російського історичного розвитку в протиставленні удільних відносин феодальному ладові, при чому теоретичну формулу знайде у вочинній теорії Чічеріна, а основні елементи історичної характеристики удільного періоду — у Соловйова. Але тут уже поруч з соціологом виступає історик, за загальних рамок соціологічної схеми виступає яскравий конкретно - історичний матеріал. Давньоруські життя святих дали тут авторові ті конкретні побутові риси, які ставлять читача лицем до лица з минулим життям. Та ж конкретність і фактичність історичної характеристики робить і понині цінними розділи, присвячені Новгородові і Пскову.

Але лише в історії Московської Русі цілком вступає в свої права Ключевський - дослідник.

Автор використав тут насамперед значний документальний матеріал. Побутовий документ життійної літератури тут вдало доповнювався не менш багатим побутовим джерелом «Сказаний иностранцев», а поруч з тими і другими в розпорядженні дослідника були багаті публікації літописів, законодавчих пам'яток, актового матеріалу, дипломатичного листування, публіцистики та інших джерел.

Власні дослідження автора про боярську думу, кріпосне право і холопство, про земські собори, руський карбованець, увійшовши органічною частиною до складу «Курсу», визначають його дослідницьке значення. Ми інакше, ніж він, пояснимо боротьбу московських князів за самодержавство і розвиток дворянства з розвитком феодаль-

них відносин від феодальної роздрібності до феодально - абсолютного ладу, але самий опис цієї боротьби в XV і в першій половині XVI ст., характеристика боротьби помістя і вотчини, характеристика боярської думи, земських соборів, усього адміністративного ладу — все це зберігає своє наукове значення. І якщо із загального контексту випала політика Грозного, то виною цьому не тільки історична традиція, але й упередженість художника, в уявленні якого образ самого Грозного - царя заслонив опричину з її політичним змістом.

Ми інакше, ніж Ключевський, пояснимо і розвиток кріпосних відносин і кріпосного права: ми знаємо, що кріпосні відносини набагато старші, починаються від Руської Правди, від зародження феодалізму; ми знаємо, що в самому кріпосному праві позаекономічний примус іде попереду приватної угоди, але самий аналіз економічного стану селянства і показ практики кріпосних відносин кінця XVI і початку XVII ст., дані Ключевським, мають не тільки історіографічне значення.

Не шукайте в Ключевського народної маси: «шопередні (історичні.— Н. Р.) теорії не охоплювали якраз дій мас населення» (Ленін, т. XVIII, стор. 13). Не шукайте в Ключевського класової боротьби, представник школи істориків - державників, він знає лише боротьбу держави з анархією. Причина «лихоліття» — в припиненні династії. Миські повстання і повстання Разіна взагалі не знайшли свого місця в «Курсі». Декабристи будуть тільки «одним дворянським поколінням», їх рух — тільки «останній військово - дворянський рух». Не шукайте й історії народів; їй немає місця у великодержавницькій концепції буржуазної історіографії; наочний доказ — розділи про Україну в III томі: їх тема — з'єднання Русі. Він зберігає для України і самий термін великодержавної історіографії — термін «Малороссія».

Звідси і та широка ідеалізація політичних діячів Московської Русі, особливо царя Олексія Михайловича та його оточення: в них немає місця для класової характеристики, вони — носії національної ідеї, «характерні типи» для всього народу.

А втім, XVII століття попало в Ключевського вже в IV період. Теоретично він пов'язав це з темою «закріпачення станів», фактично скоріше з династичним моментом — початком «дому Романових». Але по суті темою IV періоду лишився Петро I з його реформами. Характеристика основного соціально - економічного і навіть політичного начала кінець - кінцем уводить автора до XVI ст. Зв'язок з XVIII ст. лише в культурній, ідеологічній підготовці петрівської політики. Не випадково ж IV період, який хоч і починається в XVII ст., названо «всеросійським» і «імператорським».

І тут інакше, ніж Ключевський, ми зрозуміємо відготовленість петрівських реформ. Ми не знайдемо в Ключевського їх соціальної зумовленості і соціального змісту; і тут держава живе своїм самостійним життям, сама визначає життя суспільства, але не визначається

ним. Проте, з великою яскравістю показано і образ самого Петра і весь різноманітний зміст його діяльності.

Нарешті, навряд чи хтонебудь зможе пройти мимо барвистої портретної галереї історичних діячів XVIII ст.

Такі є в побіжних рисах зміст «Курсу» Ключевського і його значення.

* * *

«Курс російської історії» Ключевського — одна з яскравих пам'яток буржуазної історіографії, і це визначає наше до нього ставлення. Цінність Ключевського — в його великому конкретному історичному матеріалі, і до того матеріалі, який вийшов за рамки голої політичної історії і через голову царів і урядів підвів нас безпосередньо до історії самого народного життя. Вивчення Ключевського має водночас велике історіографічне значення не тільки щодо тих впливів, яких зазнав на собі сам Ключевський, але й щодо того впливу, який він в свою чергу справив на подальшу історіографію.

З школи Ключевського, з його аудиторії вийшло багато російських істориків початку XX ст., і серед них наприкінці М. М. Покровський, чотиритомник якого був своєрідною антитезою курсові Ключевського, подальшою спробою переборення його схеми. При всій пристрасній боротьбі проти буржуазних концепцій, відсутність у Покровського марксистсько-ленінської діалектики, антинауковість його теорії так і не дали йому змоги реально перебороти буржуазну концепцію Ключевського і звільнитись від його впливу.

Це видання водночас ставить собі за мету полегшити критичну роботу над Ключевським. У примітках, доданих до кожного тома, зроблено першу спробу розкрити джерела Ключевського — документальні і літературні — і тим самим визначити історіографічне значення окремих частин його курсу.

Постанова партії і уряду від 26 січня 1936 р. поставила перед нами завдання перебороти «антимарксистські, антиленінські, по суті справи ліквідаторські, антинаукові погляди на історичну науку», «властиві так званій «історичній школі Покровського». Це повинно стати «необхідною передумовою... для розвитку марксистсько-ленінської історичної науки і піднесення історичної освіти в СРСР». Освоєння історичної спадщини минулого — один з основних елементів в справі реалізації цієї вказівки. Ключевський — один з найталановитіших представників буржуазної історичної спадщини, яку ми повинні органічно переробити в процесі створення своєї марксистсько-ленінської історичної науки.

Н. Рубінштейн

**КУРС
РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ**

ЛЕКЦІЯ I

Наукове завдання вивчення місцевої історії.— Історичний процес.— Історія культури або цивілізації.— Історична соціологія.— Дві точки зору в історичному вивченні — культурно - історична і соціологічна.— Методологічна зручність і дидактична доцільність другої з них у вивченні місцевої історії.— Схема соціально - історичного процесу.— Значення місцевих і тимчасових сполучень суспільних елементів в історичному вивченні.— Методологічні зручності вивчення російської історії з цієї точки зору.

Ви прослухали вже кілька курсів загальної історії, ознайомились з завданнями і способами університетського вивчення цієї науки. Перш ніж починати курс російської історії я висловлю кілька найбільш загальних елементарних міркувань, мета яких — зв'язати зроблені вами спостереження і здобуті враження з загальної історії із завданням і способами окремого вивчення історії Росії.

Зрозумілий практичний інтерес, який спонукає нас вивчати історію Росії окремо, виділяючи її із складу загальної історії: адже це історія нашої батьківщини. Але цей виховний, тобто практичний інтерес, не виключає наукового, навпаки, повинен тільки надавати йому більш дидактичної сили. Отже, починаючи окремий курс російської історії, можна поставити таке загальне питання: яку наукову мету може мати спеціальне вивчення історії однієї якоїнебудь країни, якогонебудь окремого народу? Ця мета повинна бути виведена із загальних завдань історичного вивчення, тобто із завдань вивчення загальної історії людства.

У науковій мові слово *історія* вживається в двоякому розумінні: 1) як рух в часі, процес, і 2) як пізнання процесу. Тому все, що відбувається в часі, має свою історію. Змістом історії, як окремої науки, спеціальної галузі наукового знання, є *історичний процес*, тобто хід, умови й успіхи людського співжиття або життя людства в його

Наукове
завдання
вивчення
місцевої
історії

Історичний
процес

розвитку й наслідках. Людське співжиття — такий же факт світового буття, як і життя оточуючої нас природи, і наукове пізнання цього факту — така ж доконечна потреба людського розуму, як і вивчення життя цієї природи. Людське співжиття виявляється в різноманітних людських спілках, які можна назвати історичними тілами і які виникають, ростуть і розмножуються, переходять одна в одну і, нарешті, руйнуються, — словом, народжуються, живуть і вмирають подібно до органічних тіл природи. Виникнення, ріст і зміна цих спілок з усіма умовами і наслідками їх життя і в те, що ми називаємо *історичним процесом*.

Два
предмети
історичного
вивчення

Історичний процес розкривається в явищах людського життя, відомості про які збереглися в історичних пам'ятках або джерелах. Явища ці неосяжно різноманітні, стосуються міжнародних відносин, зовнішнього і внутрішнього життя окремих народів, діяльності окремих осіб серед того чи іншого народу. Всі ці явища складаються у велику життєву боротьбу, яку вело й веде людство, прагнучи до цілей, ним собі поставлених. Проте, від цієї боротьби, яка постійно змінює свої способи і характер, відкладається щось твердіше і стійкіше: це — певний життєвий порядок, лад людських відносин, інтересів, понять, почуттів, звичаїв. Встановленого порядку люди держаться, доки безперервний рух історичної драми не замінить його іншим. В усіх цих змінах історика цікавлять два основні предмети, які він старається розглядити у бурхливому потоці історичного життя, як воно відбивається в джерелах. Нагромадження досвіду, знань, потреб, звичок, життєвих вигід, які поліпшують, з одного боку, приватне особисте життя окремої людини, а з другого — встановлюють і вдосконалюють суспільні відносини між людьми, словом, сформування людини і людського співжиття, — такий є один предмет історичного вивчення. Ступінь цього сформування, досягнутий тим чи іншим народом, звичайно називають його *культурою* або *цивілізацією*; ознаки, ва якими історичне вивчення визначає цей ступінь, становлять зміст окремої галузі історичного пізнання, *історії культури* або *цивілізації*. Другий предмет історичного спостереження — це природа і діяння історичних сил, які будують людські суспільства, властивості тих різноманітних ниток, матеріальних і духовних, з допомогою яких випадкові і різнохарактерні людські одиниці з швидкоплинним існуванням складаються в гармонійні і компактні суспільства, що живуть цілі віки. Історичне вивчення

будови суспільства, організації людських спілок, розвитку і функцій їх окремих органів, словом, вивчення властивостей і діяння сил, які створюють і спрямовують людське співжиття, становить завдання окремої галузі історичного знання, науки про суспільство, яку також можна виділити із загального історичного вивчення під назвою *історичної соціології*. Істотна відмінність її від історії цивілізації в тому, що зміст останньої становлять результати історичного процесу, а в першій спостереженню підлягають сили і засоби його руху, так би мовити, його кінетика. Оскільки відмінні предмети, то неоднакові й способи вивчення.

Яке ж відношення історії загальної і місцевої до цих предметів пізнання?

Обидва вказані предмети історичного вивчення легше розрізняються в абстрактній класифікації знань, ніж в самому процесі вивчення. Насправді, як у загальній, так і в місцевій історії одночасно спостерігають і успіхи співжиття і будову суспільства, до того ж так, що за самими успіхами співжиття вивчають природу і вплив будуючих його сил, і, навпаки, — даним ладом суспільства вимірюють успіхи співжиття. Проте, можна помітити, що в історії загальній і в історії місцевій обидва предмети не перебувають у рівновазі, і в одному вивченні переважає один предмет, а в другому — другий. Порівняймо, який ступінь простору і який матеріал знаходить для своїх досліджень історик культури в межах історії загальної і в межах історії місцевої, і потім здамо собі таку ж справу щодо історика, який поставив перед собою питання соціологічного характеру.

Відношення до них історії загальної і місцевої

Успіхи людського співжиття, здобутки культури або цивілізації, якими користуються в більшій чи меншій мірі окремі народи, не є плоди тільки їх діяльності, а створені спільними або наступницькими зусиллями всіх культурних народів, і хід їх нагромадження не може бути змальований в тісних рамках якоїнебудь місцевої історії, яка може тільки вказати зв'язок місцевої цивілізації з загальнолюдською, участь окремого народу в загальній культурній роботі людства або, принаймні, в плодах цієї роботи. Ви вже знайомі з ходом цієї роботи, з загальною картиною успіхів людського співжиття: змінювались народи і покоління, переміщались сцени історичного життя, змінювались порядки співжиття, але нитка історичного розвитку не переривалась, народи й покоління ланками змикались у безперервний ланцюг, цивілізації

чергувались послідовно, як народи і покоління, народжуючись одна з другої і породжуючи третю, поступово нагромаджувався певний культурний запас, і те, що відкла-лось і уціліло від цього багатвікового запасу,— це дійшло до нас і увійшло до складу нашого існування, а через нас перейде до тих, хто прийде нам на зміну. Цей складний процес став головним предметом вивчення в загальній історії: прагматично, в хронологічному порядку і послідовному зв'язку причин і наслідків, змальовує вона життя народів, які спільними або наступницькими зусиллями досягали якихнебудь успіхів у розвитку співжиття. Розглядаючи явища в дуже великому масштабі, загальна історія зосереджується, головним чином, на культурних завоюваннях, яких удалося досягти тому чи іншому народові. Навпаки, коли окремо вивчається історія окремого народу, кругозір того, хто вивчає, обмежується самим предметом вивчення. Тут спостереженню не підлягає ні взаємодіяння народів, ні їх порівняльне культурне значення, ні їх історичне наступництво: народи, які змінювались наступно, тут розглядаються не як послідовні моменти цивілізації, не як фази людського розвитку, а розглядаються самі в собі, як окремі етнографічні особини, в яких, повторюючись, видозмінювались певні процеси співжиття, ті чи інші сполучення умов людського життя. Поступові успіхи співжиття в зв'язку причин і наслідків спостерігаються на обмеженому полі, в певних географічних і хронологічних межах. Думка зосереджується на інших сторонах життя, заглиблюється в саму будову людського суспільства, в те, що створює цей причинний зв'язок явищ, тобто в самі властивості і діяння історичних сил, які будують співжиття. Вивчення місцевої історії дає готовий і найбагатший матеріал для історичної соціології.

Дві точки
зору

Отже, різниця в точках зору і їх порівняльній зручності. Ці точки зору зовсім не виключають одна одну, навпаки, поповнюють одна одну. Не тільки загальну й місцеву історію, але й окремі історичні факти можна досліджувати з того чи другого боку на розсуд дослідників. В *Стародавньому праві Мена і Античній міській общині* Фюстель - де - Куланжа предмет однаковий — родова спілка; але останній цю спілку розглядає як момент античної цивілізації або як основу греко - римського суспільства, а перший — як вік людства, як основну стихію людського співжиття. Звичайно, для всебічного пізнання предмета бажане поєднання обох точок зору в історичному вивченні.

Але цілий ряд міркувань спонукає історика при вивченні місцевої історії бути переважно соціологом.

Загальна історія створювалась, принаймні досі, не сукупним життям усього людства, яке існувало в певний час, і не одноманітним взаємодіянням всіх сил та умов людського життя, а окремими народами або групами небагатьох народів, які наступно змінювались при різноманітному місцевому і тимчасовому доборі сил та умов, який ніде більше не повторювався. Ця безперервна зміна народів на історичній сцені, цей вічно мінливий добір історичних сил і умов може здатися грою випадковостей, яка позбавляє історичне життя всякої планомірності і закономірності. На що може придатись вивчення історичних сполучень і становищ, які колись і для чогось склалися в тій чи іншій країні, які ніде більше не можуть бути повторені і передбачені? Ми хочемо знати з цих сполучень і становищ, як розкривалась внутрішня природа людини в стосунках з людьми і в боротьбі з навколишньою природою; хочемо бачити, як у явищах, які становлять зміст історичного процесу, людство розгортало свої приховані сили, словом, стежачи за неосяжним ланцюгом зниклих поколінь, ми хочемо виконати заповідь стародавнього оракула — пізнати самих себе, свої внутрішні властивості і сили, щоб за ними влаштувати своє земне життя. Але за умовами свого земного буття людська природа як в окремих особах, так і в цілих народах розкривається не вся зразу, цілком, а частково і уривчасто, залежно від обставин місця і часу. За цими умовами окремі народи, які брали найпомітнішу участь в історичному процесі, особливо яскраво проявляли ту чи іншу силу людської природи. Греки, роздібнені на безліч слабих міських республік, з неперевершеною силою і цільністю розвинули в собі художню творчість і філософське мислення, а римляни, які заснували небувалу військову імперію із завойованого ними світу, дали йому визначне цивільне право. В тому, що зробили обидва ці народи, вбачають їх історичне покликання. Але чи було в їхній долі будьщо фатальне? Чи справді судилася Греції ідея краси та істини, а Італії — чуття правди? Історія відповідає на це негативно. Стародавні римляни були посередні художники - наслідувачі. Але потомки їх, які змішалися з варварами, що підкорили їх, потім воскресили стародавнє грецьке мистецтво і зробили Італію зразковою художньою майстернею для всієї Європи, а родичі цих варварів, що залишилися в лісах Німеччини, через віки, особливо ретельно рецензували римське право. Тим часом,

Переважання соціологічної точки вору в місцевій історії

Греція з наступницею підкореного Риму, Візантію, теж освіжена напливом варварів, після юстиніанового кодексу і Софійського собору не залишила пам'яток ні в мистецтві, ні в правознавстві. Візьмемо приклад з новітнього часу. Наприкінці XVIII і на початку XIX ст. в Європі не було народу більш мирного, ідилічного, філософського, і більш нехтуваного сусідами, ніж німці. А менш як через 100 років після появи Вертера і тільки через одно покоління від Ієни цей народ мало не завоював усієї войовничої Франції, проголосив право сили як принцип міжнародних відносин і поставив під рушницю всі народи континентальної Європи.

Ідеальна
мета соціо-
логічного
вивчення

Отже, таємниця історичного процесу, власне, не в країнах і народах, принаймні, не виключно в них самих, в їх внутрішніх сталих, даних раз назавжди особливостях, а в тих різноманітних і мінливих щасливих або невдалих сполученнях зовнішніх і внутрішніх умов розвитку, які складаються в певних країнах для того чи іншого народу на більш або менш довгий час. Ці сполучення — основний предмет історичної соціології. Хоч вони мають місцевий характер і поза даним місцем не повторюються, але це не позбавляє їх наукового інтересу. Через суспільства, які підпадали під їх вплив, вони викликали наверх ті чи інші властивості людства, розкривали його природу з різних боків. Усі суспільства, що історично формувалися, — всі різні місцеві сполучення різних умов розвитку. Отже, чим більше таких сполучень ми вивчимо, тим повніше дізнаємось про властивості і вплив цих умов, кожної зокрема або в даному найбільш своєрідному доборі. Так цим шляхом, можливо, вдасться вияснити, як *загальне* правило, *коли*, наприклад, капітал убиває свободу праці, не посилюючи її продуктивності, і *коли* допомагає праці стати більш продуктивною, не поневолюючи її. Вивчаючи місцеву історію, ми пізнаємо склад людського співжиття і природу складових його елементів. З науки про те, як будувалось людське співжиття, може згодом — і це буде торжеством історичної науки — виробитись і загальна соціологічна частина її — наука про *загальні* закони будови людських суспільств, що їх можна прикласти незалежно від минулих місцевих умов.

Визначивши, в якому співвідношенні повинні бути при вивченні місцевої історії точки зору культурно - історична і соціологічна, перейдемо тепер до найближчого розгляду самого цього питання про умови розвитку людських суспільств, про ті чи інші сполучення цих умов.

Історичний процес, як ми його визначили, складається з обоюсторонньої роботи кількох сил, які змикають окремі особи в суспільні союзи. В сфері дослідного або спостережного пізнання, а не споглядального, богословського відання, ми розрізняємо дві основні первинні сили, які створюють і рухають спільне життя людей: це — людський дух і зовнішня або так звана фізична природа. Але історія не спостерігає діяльності абстрактного людського духу: це сфера метафізики. Так само вона не відає і одинокої, відокремленої від суспільства людини: людина сама по собі не є предмет історичного вивчення; предмет цього вивчення — спільне життя людей. Історичному спостереженню доступні конкретні види або форми, що їх набуває людський дух у спільному житті людей: це індивідуальна людська *особистість* і людське *суспільство*. Я розумію *суспільство*, як історичну силу, не в розумінні якогось спеціального людського союзу, а просто як факт, що люди живуть вкупі і в цьому спільному житті впливають один на одного. Цей взаємний вплив людей, що живуть укупі, і створює в будові співжиття особливу стихію, яка має особливі властивості, свою природу, свою сферу діяльності. Суспільство складається з осіб; але особи, які складають суспільство, самі по собі кожна — далеко не те, що всі вони разом, в складі суспільства: тут вони посилено проявляють одні властивості і приховують інші, розвивають прагнення, яким немає місця в одинокому житті, з допомогою складання особистих сил справляють вплив, який не під силу для кожної особи зокрема. Відомо, яку важливу роль відіграють в людських стосунках приклад, наслідування, заздрощі, суперництво, а тим часом ці могутні пружини співжиття починають діяти тільки при нашій зустрічі з ближніми, тобто нав'язуються нам суспільством. Так само і зовнішня природа ніде і ніколи не впливає на все людство однаково, всією сукупністю своїх засобів і впливів. Її діяння підпорядковане різноманітним географічним змінам: різним частинам людства залежно від його розміщення на земній кулі вона дає неоднакову кількість світла, тепла, води, міазмів, хвороб, — дарів і лиха, а від цієї нерівномірності залежать місцеві особливості людей. Я кажу не про відомі антропологічні раси — білу, темножовту, коричневу та ін., походження яких, в усякому разі, не можна пояснити тільки місцевими фізичними впливами; я розумію ті переважно побутові умови і духовні особливості, які виробляються в людських масах під очевидним впливом навколишньої природи і сукупність яких становить те, що ми називаємо

народним темпераментом. Так і зовнішня природа спостерігається в історичному житті як *природа країни*, де живе певне людське суспільство, і спостерігається як сила, оскільки вона впливає на побут і духовний склад людей.

Його елементи

Отже, людська *особа*, людське *суспільство* і *природа країни* — ось ті три основні історичні сили, які будують людське співжиття. Кожна з цих сил вносить до складу співжиття свій запас елементів або зв'язків, в яких проявляється її діяльність і якими зав'язуються і тримаються людські спілки. Елементи співжиття — це або властивості й потреби нашої природи, фізичної і духовної, або прагнення й цілі, які народжуються з цих властивостей і потреб з участю зовнішньої природи і інших людей, тобто суспільства, або, нарешті, відносини, які виникають між людьми з їх цілей і прагнень. Відповідно до такого або іншого походження одні з цих елементів можуть бути визнані простими або первинними, інші — похідними, вторинного і подальших утворень з обопільного впливу простих. За основними властивостями й потребами людини ці елементи можна поділити на *фізіологічні* — стать, вік, кровна спорідненість, *економічні* — праця, капітал, кредит, *юридичні й політичні* — влада, закон, право, обов'язки, *духовні* — релігія, наука, мистецтво, моральне почуття.

Схема соціально-історичного процесу

Співжиття складається з своїх елементів і підтримується двома засобами — *стосунками і наступництвом*. Щоб уможливити стосунки між людьми, треба, щоб вони мали щонебудь спільне між собою. Це спільне можливе при двох умовах: щоб люди розуміли один одного і щоб відчували потребу один в одному. Ці умови створюються двома загальними здатностями: *розумом*, який діє за однаковими законами мислення і в наслідок загальної потреби пізнання, та *волею*, яка викликає діяння для задоволення потреби. Так створюється взаємодіяння людей, можливість сприймати і викликати діяння. Таким обміном дій окремі особи, що мають розум і волю, стають здатні вести загальні справи, об'єднуватись в суспільства. Без загальних понять і цілей, без почуттів, інтересів і прагнень, що їх поділяють всі або більшість, люди не можуть утворити тривкого суспільства; чим більше виникає таких зв'язків і чим більше дістають вони влади над волею об'єднаних ними людей, тим суспільство стає тривкішим. Устоюючись і твердішаючи від часу, ці зв'язки перетворюються в *норови і звичаї*. В наслідок тих же умов стосунки можливі не тільки між окремими особами, але й між цілими поколіннями, що чергуються; це і є *історична наступність*.

Вона полягає в тому, що здобутки одного покоління, матеріальні й духовні, передаються другому. Засобами передачі є *успадковування і виховання*. Час закріплює засвоєну спадщину новим моральним зв'язком, *історичною традицією*, яка, діючи з покоління в покоління, перетворює успадковувані від батьків і дідів заповіді та блага в спадкові властивості і нахили потомків. Так з окремих осіб утворюються постійні спілки, які переживають особисті існування і утворюють більш - менш складні *історичні типи*. Наступницьким зв'язком поколінь вироблявся ланцюг спілок, які дедалі більше ускладнювались в наслідок того, що до подальших спілок послідовно входили нові елементи вторинного утворення, які виникали із взаємодіяння первинних. На фізіологічних основах кровного зв'язку будувалась первісна *сім'я*. Сім'ї, які пішли від одного кореня, утворили *рід*, другу кровну спілку, до складу якої входили вже релігійні і юридичні елементи — шанування родоначальника, авторитет старійшини, спільне майно, кругова самооборона (родова помста). Рід через народження розростається в *плем'я*, генетичний зв'язок якого виявляється в єдності мови, в спільних звичаях і переказах, а з племені або племен з допомогою поділу, з'єднання і асиміляції утворювався *народ*, коли до зв'язків етнографічних приєднувався моральний, свідомість духовної єдності, вихована спільним життям і сукупною діяльністю, спільністю історичної долі та інтересів. Нарешті, *народ* став *державою*, коли почуття національної єдності дістав вияв у зв'язках політичних, в єдності верховної влади і закону. В державі народ став не тільки політичною, але й історичною особою з більш - менш ясно виявленим національним характером і свідомістю свого світового значення.

Такі основні форми співжиття, що становлять послідовні моменти його росту. Почавшись кровним зв'язком тісної сім'ї, процес завершувався складною державною спілкою. При цьому кожна попередня спілка входила до складу подальшої, що з неї розвивалась. На вищому ступені, в державі, ці спілки об'єднувались; сім'я з рештками родової спілки ставала поруч з приватними спілками, як основна клітина суспільної організації; племена і народи або лягали в основу станового поділу, або залишались простими етнографічними групами з моральними зв'язками і спільними історичними спогадами, але без юридичного значення, як це бувало в різноплеми́нних, багатонародних державах. Але складаючись із спілок кровної спорідне-

ности, суспільний склад держави зазнавав зворотного процесу внутрішнього розчленування по різноманітних приватних інтересах, матеріальних і духовних. Так виникали різноманітні, приватні спілки, які входили до складу цивільного суспільства.

Науковий
інтерес
різноманіт-
них соці-
альних
сполучень

Я нагадав вам цю відому загальну схему соціально-історичного процесу для того, щоб на ній показати, які явища спостерігаються в цьому процесі при місцевому його вивченні. Безконечна різноманітність спілок, з яких складається людське суспільство, постає від того, що основні елементи співжиття в різних місцях і в різні часи виникають не в однаковому доборі, приходять в різні сполучення, а різноманітність цих сполучень створюється, в свою чергу, не тільки кількістю і добором складових частин, більшою або меншою складністю людських спілок, але й різним співвідношенням тих самих елементів, наприклад, переважанням одного з них над іншими. В цій різноманітності, корінна причина якої в безконечних змінах взаємодіяння історичних сил, найважливіше те, що елементи співжиття в різних сполученнях і становищах виявляють неоднакові властивості і дії, повертаються перед спостерігачем різними сторонами своєї природи. Завдяки тому навіть в однорідних спілках ті самі елементи стоять і діють неоднаково. Здається, що може бути в людському співжитті простіше й одноманітніше за сім'ю? Але яка різниця між сім'єю християнською і язичницькою або між сім'єю стародавньою, до складу якої входили й челядинці, як рідня, і в якій всі домогачі по-рабському мовчали перед домовладикою, і сім'єю новою, основаною виключно на кровній спорідненості і в якій становище всіх членів забезпечене не тільки юридичними, але ще більше моральними визначеннями, де влада батьків є не стільки сукупністю прав над домогачдями, скільки сукупністю обов'язків і турбот про дітей. Наявність елементів, непомітних у складі первісної язичницької сім'ї, змінила характер спілки. Одні й ті ж елементи, сказав я, діють неоднаково в різних сполученнях. Коли ми помічаємо, що в одній і тій же країні в різні часи капітал то поневолював працю, то допомагав розвиткові її вільної діяльності, посилюючи її продуктивність, то був джерелом шани, поваги до багатства, то розпалював ненависть або презирство з боку бідноти,— ми вправі зробити висновок, що соціальний склад і моральний настрій суспільства в тій країні зазнавали глибоких переломів. Або візьміть до уваги, як видозмінюється начало кооперації в сім'ї, в артілі, в торго-

вельній компанії на акціях, в товаристві на вірі. Подивіться також, як змінюється спосіб діяння державної влади від стану суспільства в різні періоди державного життя: вона діє то незалежно від суспільства, то в живому зв'язку з ним, то закріплює існуючі нерівності і навіть створює нові, то урівнює класи і підтримує рівновагу між суспільними силами. Навіть одні й ті ж особи, утворюючи різні за характером спілки, в наслідок різноманітності інтересів, які ними керують, діють по-різному в торговельній торгівлі, в складі ученого, художнього або добродійного товариства. Ще приклад. Праця — моральний обов'язок і основа морального порядку. Але всяка буває праця. Відомо, що праця підневільна, кріпосна, справляє далеко не той самий вплив на господарський і моральний побут народу, як праця вільна: вона вбиває енергію, ослабляє підприємливість, розбещує звичаї і навіть псує расу фізично. В останні десятиліття перед звільненням селян у нас почав припинятись природний приріст кріпосного населення, тобто починала вимирати ціла половина сільської Росії, отже, скасування кріпосного права переставало бути питанням тільки справедливості або людинолюбності, а ставало справою стихійної необхідності. Останній приклад. Відомо, що в первісній кровній спілці особистість зникала під гнітом старшого, і її визволення спід цього гніту треба вважати значним успіхом у ході цивілізації, необхідним для того, щоб суспільство могло угрунтуватись на началах рівноправності і особистої свободи. Але перш ніж встигли перемогти ці начала, свобода залишеної на саму себе одинокої людини на місцях сприяла успіхам рабства, вела до розвитку поневолення окремої особи, іноді тяжчого порівняно з гнітом давніх родових відносин. Значить, особиста свобода при певному складі співжиття може вести до придушення особистості, і коли ми читаємо статтю «Уложения» царя Олексія Михайловича, яка загрожує батогами і засланням на Лену вільній людині, що вступила в особисту залежність від іншої, ми не знаємо, що робити, чи співчувати егалітарній думці закону, чи сумувати з приводу крутого засобу, яким він одно з найцінніших прав людини перетворював у тяжку державну повинність.

З наведених прикладів бачимо, що складом суспільства в різних сполученнях встановлюється *неоднакове відношення між складовими елементами*, а із зміною взаємного відношення і *самі елементи виявляють різні властивості і впливають неоднаково*.

Загальна наукова мета вивчення місцевої історії

Знаючи, з якими питаннями треба звертатись до історичних явищ, чого шукати в них, можна визначити і наукове значення історії певного народу щодо загального історичного вивчення людства. Це значення може бути двояке: з одного боку, воно визначається енергією розвитку народу і, в зв'язку з цим, ступенем його впливу на інші народи, а через них на загальний культурний рух людства; з другого боку, окрема історія певного народу може бути важлива своєрідністю своїх явищ незалежно від їх культурного значення, коли дає тому, хто вивчає, можливість спостерігати такі процеси, які особливо яскраво розкривають механіку історичного життя, в яких історичні сили з'являються в умовах діяння, що рідко повторювались або ніде більше не спостерігаються, хоч би ці процеси і не справили значного впливу на загальний історичний рух. З цього боку науковий інтерес історії того чи іншого народу визначається кількістю своєрідних місцевих сполучень і розкритих ними властивостей тих чи інших елементів співжиття. Щодо цього історія країни, яка становила б повторення явищ і процесів, що вже мали місце в інших країнах, якщо тільки в історії можливий такий випадок, являла б для спостерігача невеликий науковий інтерес.

Зручність історії Росії для соціологічного вивчення

Історія Росії становить деякі методологічні зручності для окремого соціологічного вивчення. Ці зручності полягають: 1) у відносній простоті пануючих у ній процесів, що допомагає досить виразно розглядіти роботу історичних сил, діяння і значення різних пружин, які входили в порівнянню простий склад нашого співжиття; 2) у своєрідному сполученні умов народного життя, які діяли в нашій історії. Відносна простота ладу нашого історичного життя не перешкождала своєрідності його будови. В ньому спостерігаємо вплив тих же історичних сил і елементів співжиття, що і в інших європейських суспільствах; але в нас ці сили діють з неоднаковою напруженістю, ці елементи з'являються в іншому доборі, набувають інших розмірів, виявляють властивості, непомітні в інших країнах. Завдяки всьому цьому суспільство набуває своєрідного складу і характеру, народне життя засвоює особливий темп руху, попадає в незвичні становища і комбінації умов. Наведу кілька прикладів. В усякій країні система рік давала напрям торгівлі, властивістю ґрунту зумовлювався характер промисловості. У перші віки нашої історії, коли головна маса руського населення зосереджувалась в чорноземній області середнього Дніпра з його притоками по обидва боки, найважливіші ріки південної Русі спрямо-

ували руську торгівлю до чорноморських, азовських і волзько - каспійських ринків, де був попит переважно на мед, віск, хутра — продукти лісу і в меншій мірі хліб. Це зробило зовнішню торгівлю пануючою силою в народному господарстві руських слов'ян і викликало посилений розвиток лісових промислів, звіроловства і бортництва. Але потім під тисненням, яке йшло з тих же степів, по яких проходили шляхи руської торгівлі, головна маса руського населення пересунулась в область верхньої Волги, на алаунський суглинок. Відхід від приморських ринків ослабив зовнішній збут і скоротив лісову промисловість, а це привело до того, що землеробство стало основою народного господарства. І ось сталося, що на відкритому дніпровському чорноземі Русь посилено експлуатувала лісові багатства і торгувала, а на лісистому верхньоволзькому суглинку почала посилено палити ліс і орати. Зовнішні міжнародні відносини, які впливали на розміщення населення в країні, сплітались з внутрішніми географічними її особливостями в такий заплутаний вузол, що народна праця, підпорядковуючись одним умовам, діставала напрям, який не відповідав іншим. В народногосподарському побуті, який так своєрідно складався, природно чекати явищ, які не підходять під звичні норми. В 1699 р. Петро Великий наказав російським купцям торгувати, як торгують в інших державах — компаніями, складаючи свої капітали. Справа через незвичку і брак довір'я йшла туго. Тим часом, стародавня Русь виробила свою форму торговельного товариства, в якому з'єднувались не капітали, а особи на основі спорідненості і неподільності майна. Під керівництвом і відповідальністю старшого невідокремлені родичі вели торговельну справу не як товариші - пайовики, а як підлегли агенти хазяїна. Це — *торговий дім*, який складався з купця - хазяїна з його «купецькими братами», «купецькими синами» і т. д. Ця форма кооперації наочно показує, як потреба колективної діяльності, за браком взаємного довір'я в суспільстві, шукала засобів задоволення під хатньою покрівлею, чіпляючись за залишки кровної спілки.

Так, у нашому минулому історик - соціолог зустрів не мало явищ, які виявляють різносторонню гнучкість людського суспільства, його здатність пристосовуватись до даних умов і комбінувати наявні засоби відповідно до потреб. Ми щойно бачили, як з давньоруської кровної спілки під впливом економічної потреби виробилась ідея торгового дому. Зараз побачимо, як ідея морального

порядку під впливом місцевих умов стала засобом для задоволення господарських потреб населення. Разом з християнством на Русь була занесена із Сходу думка про зречення миру, як про найвірніший шлях до порятунку і найважчий подвиг християнства. Думку цю руське суспільство сприйняло так жваво, що менш як через 100 років київський Печерський монастир показав високі зразки чернечого подвижництва. Через три - чотири століття та сама думка вела пустинників у глухі ліси північного Заволжя. Але численні лісові монастирі, ними там засновані, всупереч їхній волі набули значення, яке не відповідало духові фіваїдського і афонського пустинництва. Первісна ідея чернецтва не померкла, але місцеві потреби ускладнили її інтересами, які з неї прямо не випливали, перетворивши тамтешні пустинні монастирі почасти в сільські парафіяльні храми і притулки для старих людей з навколишнього населення, почасти в безсімейні землевласницькі і промислові общини та опорні пункти, свого роду переселенські станції селянського колонізаційного руху.

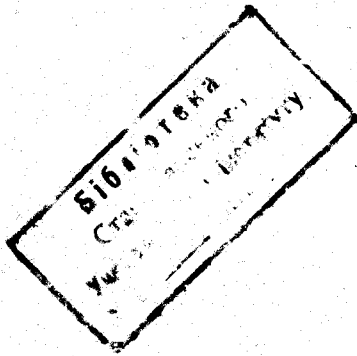
Висновки

Отже, повторюю, при відносній простоті ладу наше суспільство будувалося по - своєму під впливом місцевого добору і співвідношення умов народного життя. Розглядаючи ці умови в найбільш ранню пору порівняно з умовами в Західній Європі, знайдемо і первісне джерело обох особливостей нашої історії, які так полегшують вивчення її суспільних явищ. З первісним культурним запасом, що належав усім арійським племенам і навряд чи набагато збільшився в епоху переселення народів, східні слов'яни з перших своїх кроків у межах Росії опинилися в географічній і міжнародній обстанові, зовсім не схожій на ту, в яку трохи раніше попали їх арійські родичі, германські племена, що почали нову історію Західної Європи. Там бродячий германець оселявся серед руїн, що прямо ставили його винесені з лісів звички і уявлення під вплив могутньої культури, в середовище підкорених ними римлян або романізованих провінціалів впалої імперії, які ставали для нього живими провідниками і тлумачами цієї культури. Східні слов'яни, навпаки, побачили себе на безкрайній рівнині, яка своїми ріками заважала їм густо оселитись, своїми лісами і болотами утруднювала їм завести господарство на новому місці, серед сусідів, чужих походженням і нижчих розвитком, в яких нічого було запозичити і з якими доводилось завжди боротись, в країні необжитій і незайманій, минуле якої не лишило прихідцям

ніяких життєвих пристосувань і культурних переказів, не лишило навіть руїн, а тільки самі незчисленні могили у вигляді курганів, що ними вкрита степова і лісова Росія. Цими первинними умовами життя руських слов'ян визначилась і відносна повільність їх розвитку і відносна простота їх суспільного складу, а також і значна своєрідність і цього розвитку і цього складу.

Запам'ятаймо добре цей початковий момент нашої історії: він допоможе нам орієнтуватись при самому початку шляху, який ми маємо пройти.

5757

ЛЕКЦІЯ II

План курсу.— Колонізація країни як основний факт російської історії.— Періоди російської історії як головні моменти колонізації.— Домінуючі факти кожного періоду.— Видима неповнота плану.— Історичні факти і так звані ідеї.— Різне походження і взаємодіяння тих і других.— Коли ідея стає історичним фактом.— Суть і методологічне значення фактів політичних і економічних.— Практична мета вивчення вітчизняної історії.

План курсу

Ми говорили про наукові завдання вивчення місцевої історії. Ми встановили, що основне завдання такого вивчення — пізнання природи і діяння історичних сил у місцевих сполученнях суспільних елементів. Тепер, керуючись цим завданням, встановимо план курсу.

На протязі всієї нашої історії спостерігаємо кілька форм або складів співжиття, які наступно в ній змінилися. Ці форми співжиття створювались різними сполученнями суспільних елементів. Основна умова, яка спрямовувала зміну цих форм, полягала в своєрідному відношенні населення до країни,— відношенні, яке діяло в нашій історії цілі віки, дів й досі.

Колонізація як основний факт

Обширна східноєвропейська рівнина, на якій утворилась руська держава, на початку нашої історії не є на всьому своєму просторі заселеною тим народом, який досі робить її історію. Наша історія відкривається тим явищем, що східна вітка слов'янства, яка потім розрослась в руський народ, вступає на руську рівнину з одного її кутка, з південного заходу, із схилів Карпат. На протязі багатьох віків цього слов'янського населення було далеко недосить, щоб суцільно з деякою рівномірністю зайняти всю рівнину. При тому за умовами свого історичного життя і географічної обстановки воно розповсюджувалось по рівнині не поступово шляхом народження, не *розселяючись, а переселяючись*, переносилось пташиними перельотами з краю в край, покидаючи насиджені місця і осідаючи на нових. При

кожному такому пересуванні воно підпадало під діяння нових умов, які впливали як з фізичних особливостей новозайнятого краю, так і з нових зовнішніх відносин, які зав'язувались на нових місцях. Ці місцеві особливості і відносини при кожному новому розміщенні народу надавали народному життю особливого напрямку, особливого складу і характеру. Історія Росії є історія країни, яка колонізується. Область колонізації в ній розширялась разом з державною її територією. То падаючи, то підносячись, цей віковий рух триває до наших днів. Він посилюється із скасуванням кріпосного права, коли почався відплив населення з центральних чорноземних губерній, де воно довго штучно згущалось і насильно затримувалось. Звідси населення пішло різнобічними струменями в Новоросію, на Кавказ, за Волгу і далі за Каспійське море, особливо за Урал у Сибір, до берегів Тихого океану. У другій половині XIX ст., коли тільки починалась російська колонізація Туркестана, там оселилось вже понад 200 тис. росіян і в тому числі близько 100 тисяч утворили до 150 сільських селищ, які склались із селян - переселенців і подекуди становили значні острови майже суцільного землеробського населення. Ще напруженіший переселенський потік у Сибір. Офіційно відомо, що щорічне число переселенців у Сибір, яке до 1880-х років не перевищувало 2000 чоловік, а на початку останнього десятиліття минулого сторіччя досягало 50 000, в 1896 р. завдяки Сибірській залізниці збільшилось до 200 000 чоловік. Весь цей рух, який іде переважно з центральних чорноземних губерній Європейської Росії, при щорічному півторамільйонному прирості її населення покищо здається малозначним, не дає себе знати відчутними поштовхами, але з часом він неминуче позначиться на загальному стані справ немаловажними наслідками.

Так переселення, колонізація країни, були основним фактом нашої історії, з яким у близькому або далекому зв'язку стояли всі інші її факти. Спинимось покищо на самому факті, не торкаючись його походження. Він і ставив руське населення в своєрідне відношення до країни, яке змінювалось на протязі віків і своєю зміною викликало зміну форм співжиття. Цей факт і буде основою плану курсу. Я поділяю нашу історію на відділи або періоди, виходячи з народних пересувань, які спостерігаються в ній. Періоди нашої історії — етапи, послідовно пройдені нашим народом у займанні і розробленні країни, яка йому дісталася, до самої тієї пори, коли, нарешті, він в допо-

Періоди
російської
історії як
головні
моменти
колонізації

могою природного народження і поглинання зустрічних інородців розповсюдився по всій рівнині і навіть перейшов за її межі. Ряди цих періодів — це ряд привалів або стоянок, якими переривався рух руського народу по рівнині і на кожній з яких наше співжиття влаштовувалось інакше, ніж воно було влаштоване на попередній стоянці. Я перелічу ці періоди, вказуючи в кожному з них домінуючі факти, з яких один — політичний, другий — економічний, і позначаючи при цьому ту область рівнини, на якій в даний період зосереджувалась маса руського населення, — не все населення, а головна маса його, що робила історію.

Приблизно з VIII ст. нашої ери, не раніше, ми можемо стежити з деякою упевненістю за поступовим ростом нашого народу, спостерігати зовнішню обстанovu і внутрішню будову його життя в межах рівнини. Отже, з VIII до XIII ст. маса руського населення зосереджувалась на середньому і верхньому Дніпрі з його притоками і з його історичним водним продовженням — лінією Ловать — Волхов. Весь цей час Русь політично розбита на окремі більшменш відокремлені області, в кожній з яких політичним і господарським центром є велике торговельне місто, перший упорядник і керівник її політичного побуту, що потім зустрів суперника в зайшлому князі, але й при ньому не втрачав важливого значення. Домінуючий політичний факт періоду — політичне дрібнення землі під проводом міст. Домінуючим фактом економічного життя в цей період є зовнішня торгівля з викликаними нею лісовими промислами, звіроловством і бортництвом (лісовим бджільництвом). Це Русь *Дніпровська, городова, торгова*.

З XIII до середини XV ст. приблизно серед загального розброду і розриву народності головна маса руського населення з'являється на верхній Волзі з її притоками. Ця маса лишається роздрібною політично вже не на городові області, а на князівські уділи. Уділ — це зовсім інша форма політичного побуту. Домінуючий політичний факт періоду — удільне дрібнення верхньоволзької Русі під владою князів. Домінуючим фактом економічного життя є сільськогосподарська, тобто землеробська, експлуатація алаунського суглинку з допомогою вільної селянської праці. Це Русь *верхньоволзька, удільно-князівська, вільно-землеробська*.

З половини XV до другого десятиліття XVII ст. головна маса руського населення з області верхньої Волги розселяється на південь і схід по донському і середньоволзькому чорнозему, утворюючи окрему вітку народу — Великоро-

сію, яка разом з населенням розширяється за межі верхнього Поволжя. Але, розпливаючись географічно, великоруське плем'я вперше з'єднується в одно політичне ціле під владою московського государя, який править своєю державою з допомогою боярської аристократії, що утворилася з колишніх удільних князів і удільних бояр. Отже, домінуючий політичний факт періоду — державне об'єднання Великої Росії. Домінуючим фактом життя економічного лишається сільськогосподарська розробка старого верхньоволзького суглинку і новозайнятого середньоволзького та донського чорнозему з допомогою вільної селянської праці; але її воля починає вже утискуватися в міру зосередження землеволодіння в руках служилого стану, військового класу, який вербується державою для зовнішньої оборони. Це Русь Велика, Московська, царсько-боярська, військово-землевласницька.

З початку XVII до половини XIX ст. руський народ розповсюджується по всій рівнині від морів Балтійського і Білого до Чорного, до Кавказького хребта, Каспія і Урала і навіть проникає на південь і схід далеко за Кавказ, Каспій і Урал. Політично всі майже частини руської народності з'єднуються під однією владою: до Великої Росії приєднуються одна по одній Малоросія, Білоросія і Новоросія, утворюючи Всеросійську імперію. Але ця збираюча всеросійська влада діє вже з допомогою не боярської аристократії, а військовослужилого класу, сформованого державою в попередній період, — дворянства. Це політичне збирання і об'єднання частин Руської землі і є домінуючий політичний факт періоду. Основним фактом економічного життя залишається землеробська праця, яка остаточно стала кріпосною, до якої долучається обробна промисловість, фабрична і заводська. Цей період *всеросійський, імператорсько-дворянський*, період кріпосного господарства, землеробського і фабрично-заводського.

Такі є пережиті нами періоди нашої історії, в яких відбулась зміна складів співжиття, що історично вироблялись у нас. Перелічимо ще раз ці періоди, позначаючи їх за областями рівнини, в яких зосереджувалась в різні часи головна маса руського народонаселення: 1) *дніпровський*, 2) *верхньоволзький*, 3) *великоруський*, 4) *всеросійський*.

Боюсь, що викладений мною план курсу викличе у вас один важливий сумнів. Я викладатиму вам факти політичні й економічні з їх різноманітними наслідками і способами прояву — і тільки, нічого більше. А де ж, можливо, спитаєте ви, домашній побут, звичаї, успіхи знання й мистецтва,

Факти
і ідеї

література, духовні інтереси, факти розумового і морального життя, словом, те, що нашою звичайною мовою прийнято називати ідеями? Хіба вони не мають місця в нашій історії або хіба вони не фактори історичного процесу? Розуміється, я не хочу сказати ні того, ні другого. Я не знаю суспільства, вільного від ідей, хоч би як мало воно було розвинене. Саме суспільство — це вже ідея, бо суспільство починає існувати з тієї хвилини, як люди, що його становлять, починають розуміти, що вони — суспільство. Ще важче мені подумати, що ідеї не беруть участі в історичному процесі. Але саме в питанні про історичну дієздатність ідей, боюсь, ми можемо не зрозуміти один одного, і тому я мушу наперед висловити вам свій погляд на це.

Насамперед зверніть увагу на те, що факти політичні й економічні відрізняються від так званих ідей своїм походженням і формами або способами прояву. Ці факти в суспільні інтереси і відносини, і їх джерело — діяльність суспільства, спільні зусилля осіб, які його становлять. Вони й проявляються в актах не одноособового, а колективного характеру, в законодавстві, в діяльності різних закладів, в юридичних угодах, в промислових підприємствах, — в обороті урядовому, громадянському, господарському. Ідеї — результат особистої творчості, плоди поодинокі діяльності індивідуальних умів і сумнів; вони в своєму первісному, чистому вигляді проявляються в пам'ятках науки й літератури, в творах усамітненої майстерні художника або в подвигах особистої самовідданої діяльності на користь ближнього. Отже, в явищах того чи іншого порядку ми спостерігаємо діяльність різних історичних сил — особи й суспільства.

Їх взаємодіяння

Між обома цими силами, особою й суспільством, між індивідуальним умом і колективною свідомістю відбувається постійний обмін послуг і впливів. Суспільний порядок живить самотні думки і виховує характери, в предметом особистих переконань, джерелом моральних правил і почуттів, естетичних збуджень; у кожного порядку в свій культ, своє credo, своя поезія. Зате й особисті переконання, стаючи пануючими в суспільстві, проникають в загальну свідомість, у звичаї, в право, стають правилами, обов'язковими і для тих, хто їх не поділяє, тобто стають суспільними фактами.

Умови розвитку ідеї в історичний факт

Так від суспільних відносин відкладаються ідеї, а ідеї переробляються в суспільні відносини. Але в історичному вивченні не слід плутати ті й другі, бо це — явища різних

порядків. Історія має справу не з людиною, а з людьми, вивчає людські стосунки, лишаючи поодинокую діяльність людини іншим наукам. Ви зрозумієте, коли особиста ідея стає суспільною, тобто історичним фактом: це — коли вона виходить за межі особистого існування і стає загальним здобутком і не тільки загальним, але й обов'язковим, тобто загальновизнаним правилом або переконанням. Але щоб особиста ідея набрала такого обов'язкового впливу, потрібен цілий комплекс засобів, які підтримують цей вплив,— громадська думка, вимога закону або пристойності, гніт поліційної сили. Ідеї стають історичними факторами подібно до того, як стають ними сили природи. Скільки віків від створення світу блискавка, як видно, марно і навіть руйнівничо освітлювала нічну темряву, лякаючи уяву і не збільшуючи кількості світла, споживаного людиною, не замінюючи навіть каганця біля колиски! Але потім електричну іскру піймали і приручили, дисциплінували, запрягли в придуманий для неї прилад і примусили освітлювати вулиці і зали, пересилати листи й возити вантажі, словом, перетворили в культурний засіб. І ідеї потребують такої ж обробки, щоб стати культурно-історичними факторами. Скільки прекрасних думок, які виникали в окремих осіб, гинуло й гине безслідно для людства тільки тому, що не дістає вчасно належної обробки й організації! Вони прикрашають приватне існування, розливають багато світла і тепла в сімейному або дружньому колі, допомагаючи домашньому вогнищу, але ні на один помітний градус не збільшують температури загального добробуту, бо ні в праві, ні в економічному обігу не знаходять відповідного прилада, закладу або підприємства, яке вивело б їх з сфери добрих уповань, тобто дозвільних мрій, і дало б їм можливість впливати на суспільний порядок. Такі необроблені, так би мовити, *сирі* ідеї — не історичні факти: їх місце в біографії, в філософії, а не в історії.

Тепер я вас прошу повернутись до програми курсу. Вивчаючи факти політичні й економічні, ми в основі кожного з них знайдемо якунебудь ідею, яка, можливо, довго блукала в окремих умах, перш ніж добилась загального визнання і стала керівницею політики, законодавства або господарського обігу. Тільки такі ідеї і можуть бути визнані історичними явищами. Отже, саме життя допомагає історичному вивченню: воно провадить практичний розгляд ідей, відокремлюючи ділові або щасливі від дозвільних або невдалих. В літературі ми зустрічаємо осад того,

Ідея —
історичний
фактор

що було передумане і відчуте окремими мислячими людьми певного часу. Але далеко не весь цей запас особистої думки і почуття входить у життєвий обіг, стає здобутком суспільства, культурно - історичним запасом. Що з цього запасу засвоюється співжиттям, те втілюється в заклад, в юридичне або економічне відношення, в суспільну вимогу. Це втілення, тобто ця практична обробка ідеї, і вводить її фактором в історичний процес. Ідеї, які блиснули і згасли в окремих умах, в приватному особистому існуванні, так же мало збільшують запас співжиття, як мало збагачують інвентар народного господарства вигадливі маленькі млинки, що їх будують діти на дощових потоках.

Отже, я зовсім не думаю ігнорувати наявності або значення ідей в історичному процесі або заперечувати їх здатність до історичного діяння. Я хочу сказати тільки, що не всяка ідея попадає в цей процес, а попадаючи не завжди зберігає свій чистий первісний вигляд. У цьому вигляді, просто як ідея, вона залишається особистим поривом, поетичним ідеалом, науковим відкриттям — і тільки; але вона стає історичним фактором, коли оволодіває якою-небудь практичною силою, владою, народною масою або капіталом, — силою, яка переробляє її в закон, в заклад, в промислове або інше підприємство, у звичай, нарешті, в пандемічне захоплення або художню, всім відчутну споруду, коли, наприклад, побожне уявлення про небеса виливається в купол Софійського собору.

Методологічне значення фактів економічних і політичних

З міркувань, які пояснюють план курсу, зробимо деякі методологічні висновки. Кладучи в основу історичного вивчення процесу політичні і економічні, я не хочу сказати, що історичне життя складається тільки з цих процесів і що історичне вивчення повинне обмежуватись канцелярськими та ринками. Не самими тільки канцелярськими і ринками рухається історичне життя; але з них зручніше починати вивчення цього життя. Підступаючи у вивченні до певного суспільства з політичного і господарського боку його життя, ми входимо в коло тих розумових і моральних понять та інтересів, які вже перестали бути справою окремих умів, особистих свідомостей, і стали здобутком усього суспільства, факторами співжиття. Отже, політичний і економічний порядок певного часу можна визнати показником його розумового і морального життя: той і другий порядок настільки можуть бути визнані такими показниками, наскільки вони пройняті поняттями та інтересами, що стали пануючими в розумовому і моральному житті даного суспільства, наскільки ці поняття й інтереси

стали регулятивами юридичних і матеріальних його відносин. Але в окремих умах, в приватному вжитку ми завжди знайдемо запас інших помислів і прагнень, які не досягли такого панування, лишилися без практичного застосування. Та й життєвий порядок, політичний і економічний, що ґрунтується на пануючих ідеях і закріплює їх панування своїми примусовими засобами, може викликати в окремих осіб або у певної частини суспільства помисли, почуття, прагнення, які суперечать його основам, навіть проти них протестують: вони або гаснуть, або чекають свого часу. У нас, наприклад, в XVIII ст. скарги на несправедливість кріпосного права почулись з самого кріпацького середовища навіть раніше, ніж в освіченому громадянстві; але довго ці скарги привертали до себе ще менше уваги уряду, ніж визвольні уявлення освічених людей. Проте потім побоювання, викликані настроєм кріпацького середовища, вплинули на хід визвольної справи сильніше, ніж будьякі міркування вищого порядку.

Вникнемо в суть політичних і економічних фактів, щоб бачити, що вони можуть дати для історичного вивчення. Політичне й економічне життя не становить чогось цільного, однорідного, якоїсь особливої сфери людського життя, де нема місця вищим прагненням людського духу, де панують тільки низькі інстинкти нашої природи. Поперше, життя політичне і життя економічне — це різні сфери життя, мало споріднені між собою своєю суттю. В тій і другій панують полярно - протилежні начала; у політичній — загальне добро, в економічній — особистий матеріальний інтерес; одне начало вимагає постійних жертв, друге — живить ненаситний егоїзм. Подруге, і те і це начало втягує в свою діяльність наявні духовні засоби суспільства. Приватний, особистий інтерес через свою природу схильний протидіяти загальному добру. Тим часом, людське співжиття будується взаємодіянням обох начал, що вічно борються. Таке взаємодіяння стає можливим тому, що в складі приватного інтересу є елементи, які приборкують його егоїстичні захоплення. У відміну від державного порядку, побудованого на владі і покорі, економічне життя є сфера особистої свободи і особистої ініціативи, як вияв свободної волі. Але ці сили, які одушевляють і спрямовують економічну діяльність, становлять душу і діяльності духовної. Та й енергія особистого матеріального інтересу збуджується не самим цим інтересом, а прагненням забезпечити особисту свободу, як зовнішню, так і внутрішню.

Факти обох
порядків в
їх взаємодіянні

розумову і моральну, а ця остання на вищому ступені свого розвитку виявляється в свідомості загальних інтересів і в почутті морального обов'язку діяти на загальну користь. На цьому моральному ґрунті і встановлюється погодження начал, які вічно борються, в міру того, як ростуча суспільна свідомість стримує особистий інтерес в ім'я загальної користі і виявляє вимоги загальної користі, не обмежуючи законного простору, що його вимагає особистий інтерес. Отже, взаємним відношенням обох начал, політичного і економічного, перемогою одного з них над другим або справедливою рівновагою обох вимірюється рівень співжиття, а те чи інше відношення між ними встановлюється ступенем розвитку суспільної свідомості і почуття морального обов'язку. Але яким способом, за якими ознаками можна визначити цей рівень як показник сили духовних елементів співжиття? Поперше, він виявляється самим ходом подій політичного життя і зв'язком явищ життя економічного, а подруге, спостереження над цими подіями і явищами знаходять собі перевірку в законодавстві, в практиці управління і суду. Візьмемо приклад не з найбільш виразних. У стародавній Русі моральні впливи, які йшли з боку церкви, протидіяли посиленому розвитку рабовласництва і часом зустрічали підтримку з боку уряду, який намагався в ім'я державної користі стримати і впорядкувати це прагнення до поневолення. Боротьба церкви й держави з приватним інтересом в цій сфері точилась в перемінним успіхом залежно від умов часу. Ці коливання, відбиваючись у пам'ятках права і господарства, допомагають виміряти силу впливу гуманних ідей, а через те і моральний рівень співжиття в певний період. Так дістаємо можливість визначати моральний стан суспільства не за нашими суб'єктивними враженнями або припущеннями і не за висловлюваннями сучасників, такими ж суб'єктивними, а за практичним співвідношенням елементів співжиття, за ступенем погодження різнорідних інтересів, які в ньому діють.

Їх значення
для історичного
вивчення

Я хочу сказати, що факти політичні й економічні кладу в основу курсу за їх значенням не в історичному процесі, а тільки в історичному вивченні. Значення це чисто методологічне. Розумова праця і моральний подвиг завжди залишаються кращими будівниками суспільства, найпотужнішими рушійними силами людського розвитку; вони кладуть найміцніші основи життєвого порядку, який відповідає справжнім потребам людини і вищому призначенню людства. Але за умовами історичного життя ці сили не завжди

однаково напружені і не завжди впливають на життєвий порядок в міру своєї напруженості, а в загальний історичний процес вони входять своїм впливом на життєвий порядок і через цей вплив підлягають історичному вивченню. Порядок вивчення не збігається з порядком життя, іде від наслідків до причин, від явищ до сил. Що ж, проте, які саме предмети стануть перед нами у вивченні, яке виходить від політичних і економічних фактів, і наскільки повно охопить воно народне життя? Ці предмети — держава і суспільство, їх будова і взаємне відношення, люди, які керували побудуванням того й другого, умови зовнішні — міжнародні і внутрішні, — фізичні і моральні, які встановлювали відношення між тим і другим, внутрішня боротьба, яку при цьому доводилось переживати народові, продуктивні сили, якими створювалось народне господарство, форми, в які виливався державний і господарський побут народу. Про все ми будемо говорити, приділяючи більший чи менший час, іноді навіть тільки мимохідь. Можливо, доведеться затримати вашу увагу на деяких глибоких переломах соціальних і моральних, пережитих нашим суспільством. Але чого б я хотів найбільше, це, щоб з мого курсу ви здобули ясне уявлення про два процеси, якими закладались основи нашого політичного і народного побуту і в яких, на мою думку, найвиразніше виявлялись сполучення і становища, що становлять особливість нашої історії. Вивчаючи один з цих процесів, ми будемо стежити, як вироблялось у практиці життя і вияснялось у свідомості народу поняття про державу і як це поняття виявлялось в ідеї і діяльності верховної влади; другий процес покаже, як у зв'язку з ростом держави зав'язувались і сплітались основні нитки, які утворили своєю складною тканиною нашу народність. Але це надто вузька програма, подумаєте ви. Не буду заперечувати цього і лишусь при своїй програмі. Курс історії — далеко не вся історія: вміщений в тісні межі академічного року, в рамки навчальних годин і хвилин, курс не може охопити всієї широчини і глибини історичного життя народу. В цих межах викладач може з своїми слухачами простежити лише такі течії історії, які здаються йому головними, пануючими, вдаючись до інших струменів її лише остільки, оскільки вони стикались або зливались з цими магістралями. І якщо ви з мого викладу при всіх його прогалинах уявите хоча б у загальних рисах образ руського народу, як історичної особи, я вважаю, що досяг наукової мети свого курсу.

Практична
мета вивчення
вітчизняної
історії

Із загального завдання історичного вивчення ми ввели наукову мету вивчення місцевої історії, а ця мета дала нам основу для плану курсу, вказала порядок і способи вивчення російської історії. У зв'язку з тим же завданням розв'язується ще одно питання: крім чисто наукового, який ще практичний результат можна здобути від вивчення місцевої історії? Це питання тим важливіше, що місцева історія, до вивчення якої ми беремося, є історія нашої батьківщини. Наукові спостереження і висновки, які ми зробимо при цій роботі, чи повинні лишитися в галузі чистого знання, чи вони можуть вийти з неї і справити вплив на наші прагнення і вчинки? Чи може наукова історія батьківщини мати свою прикладну частину для дітей її? Я думаю, що може і повинна мати, бо ціна всякого знання визначається його зв'язком з нашими потребами, прагненнями і вчинками; інакше знання стає простим баластом пам'яті, придатним для ослаблення життєвої бурі хібащо порожньому кораблеві, який іде без справжнього цінного вантажу. Яка ж може бути ця практична, прикладна мета? Укажу її тепер же, щоб не нагадувати про неї у викладі курсу: вона буде мовчазним стимулом нашої роботи.

Держава
і народність —
головні предмети курсу

Я зараз сказав про історичну особу народу: це — основний предмет вивчення його історії. Значення народу, як історичної особи, полягає в його історичному покликанні, а це покликання народу виявляється в тому світовому становищі, яке він створює собі своїми зусиллями, і в тій ідеї, яку він прагне здійснити своєю діяльністю в цьому становищі. Свою роль на світовій сцені він виконує тими силами, які встиг розвинути в себе своїм історичним вихованням. Ідеал історичного виховання народу полягає в повному і гармонійному розвитку всіх елементів співжиття і в такому їх співвідношенні, при якому кожний елемент розвивається і діє в міру свого нормального значення в суспільному складі, не принижуючи себе і не пригноблюючи інших. Тільки історичним вивченням перевіряється хід цього виховання. Історія народу, науково відтворена, стає прибутково-видатковою його книгою, по якій підраховуються недостачі і перевитрати його минулого. Пряме завдання найближчого майбутнього — скоротити перевитрати і повернути недоплати, відновити рівновагу народних завдань і засобів. Тут історичне вивчення своїми кінцевими висновками підходить щільно до практичних потреб поточної хвилини, яка вимагає від кожного з нас, від кожної руської людини виразного розуміння

нагромаджених народом засобів і допущених або вимушених хиб свого історичного виховання. Нам, руським, розуміти це потрібніше, ніж будькому. Віковими зусиллями і жертвами Росія утворила державу, подібної якій щодо складу, розмірів у світовому становищі не бачимо з часів падіння Римської імперії. Але народ, який створив цю державу, щодо своїх духовних і матеріальних засобів ще не стоїть в першому ряді серед інших європейських народів. Через несприятливі історичні умови його внутрішній ріст не йшов врівень з його міжнародним становищем, навіть іноді затримувався цим становищем. Ми ще не починали жити на повну міру своїх народних сил, які ми відчувасмо, але які ще не цілком розгорнулися, не можемо суперничати з іншими ні в науковій, ні в суспільно-політичній, ні в багатьох інших сферах. Досягнений рівень народних сил, нагромаджений запас народних засобів — це плоди багатовікової праці наших предків, результати того, що вони встигли зробити. Нам треба знати, чого вони не встигли зробити; їх недоплати — наші завдання, тобто завдання вашого і йдущих за вами поколінь.

Чим же можуть допомогти розв'язанню цих завдань колись виниклі в нашій історії сполучення суспільних елементів, які ми вивчатимемо? Люди іноді відчують незручність свого становища, тягар суспільного порядку, в якому живуть, але не вміють ні визначити, ні пояснити виразно цього тягара й незручності. Історичне вивчення розкриває неправильності в складі суспільства, що їх боляче і невиразно відчують люди, указує ненормальне співвідношення якихнебудь суспільних елементів та його походження і дає можливість знайти засоби відновлення порушеної рівноваги. Якщо ми помітимо, наприклад, що в нашому минулому одні суспільні елементи не в міру розвивалися за рахунок і на шкоду іншим, таким же законним, ми зрозуміємо, які саме нам треба буде посилено розвивати, щоб досягти можливої гармонійності і справедливості суспільного складу. Кожному народові історія дає двобічну культурну роботу — над природою країни, в якій йому судилося жити, і над своєю власною природою, над своїми духовними силами і суспільними відносинами. Якщо нашому народові на протязі віків довелося уперто боротися з лісами і болотами своєї країни, напружуючи сили на чорну підготовчу роботу цивілізації, то нам доведеться, не втрачаючи здобутої в цій роботі життєвої витривалості, напружено працювати над самими собою, розвивати свої розумові і моральні сили, особливо дбайливо

Висновки

встановлювати свої суспільні відносини. Отже, вивчення нашої історії може допомогти нам з'ясувати завдання і напрям практичної діяльності, яка стоїть перед нами. У кожного покоління можуть бути свої ідеали — у мого одні, у вашого інші, і жалюгідне те покоління, в якого нема ніяких. Для здійснення ідеалів необхідні енергія діяння, ентузіазм переконання; при здійсненні їх неминучі боротьба, жертви. Але це не все, що необхідне для їх торжества: потрібні не тільки міцні нерви і самовіддані характери, потрібні ще й кмітливі уми. Як легко зіпсувати всяку хорошу справу, і скільки високих ідеалів встигли люди втратити і захопити невмілими або неохайними руками! Наші ідеали не належать виключно нам і не для самих тільки нас призначались: вони перейшли до нас у спадщину від наших батьків і дідів або дістались нам як культурна спадщина від інших суспільств, створені життєвим досвідом і розумовими зусиллями інших народів, які раніше або більше, ніж ми, попрацювали, і при створенні їх мались на увазі не наші, а зовсім інші сили, засоби і становища. Тому вони придатні не для всіх, не завжди і не скрізь. Щоб знати, які з них і в якій мірі можуть бути здійснені в певному суспільстві і в певний час, треба добре вивчити наявний запас сил і засобів, який нагромадило собі це суспільство; а для цього треба зважити й оцінити історичні досвіди і враження, ним пережиті, звичаї і звички, в ньому виховані. Це тим необхідніше, що ми живемо в час, багатий на ідеали, але ідеали, які борються один з одним, які непримиренно ворожі. Це утруднює доцільний вибір. Знання свого минулого полегшує такий вибір: воно не тільки потреба мислячого розуму, але й істотна умова свідомої і конкретної діяльності. Історична свідомість, яка виробляється з нього, дає суспільству, що нею володіє, той окомір становища, те чуття хвилини, які оберігають його як від косності, так і від посціпності.

Визначаючи завдання і напрям своєї діяльності, кожен з нас повинен бути хоч трохи істориком, щоб стати свідомо і сумлінно діючим громадянином.

ЛЕКЦІЯ III

Форма поверхні Європейської Росії.— Клімат.— Геологічне походження рівнини.— Грунт.— Ботанічні пояси.— Рельєф рівнини.— Грунтові води й атмосферні опади.— Річкові басейни.

Починаючи вивчення історії якогонебудь народу, зустрічаємо силу, яка тримає в своїх руках колиску кожного народу,— природу його країни.

В географічному нарисі країни, що його ми даємо перед оглядом її історії, треба відзначити ті фізичні умови, які справили найсильніший вплив на хід її історичного життя.

Ми говоримо *Східна Європа* або *Європейська Росія*, коли хочемо зазначити географічне відношення Росії до країн, які лежать на захід від неї, або відрізнити російські володіння по цей бік Урала від зауральських. *Уральський хребет*, повторюємо ми, *відокремлює Азію від Європи*. Ми так авикли до цих виразів, що не припускаємо можливості і не відчуваємо потреби висловлюватись якнебудь інакше, точніше. Проте, географічні уявлення освічених верств людства не завжди збігалися з цими звичними нашими виразами. Стародавні грецькі географи, наприклад, проводили роздільну рису між Європою і Азією по річці Танаїсу (Дону), так що значна частина теперішньої Європейської Росії опинилася б за межами Європи, а місто Москва — на східному її кордоні, якби воно тоді існувало. Погляд античної географії знаходив історичне виправдання в явищі, яке йде з протилежного полюса людського розвитку. Сама Азія, справжня кочова Азія, споконвіку наводнюючи своїми кібітками й стадами нинішню південну Росію, очевидно, слабо відчувала, що вона попадала в Європу. Переваливши за Карпати, в теперішню Угорщину, її орди вже не могли вести колишнє азіатське життя і незабаром ставали осілими. На широких полях між Волгою і Дністром, по обидва боки Дона, вони не відчували цієї необхідності і цілі віки проживали тут, як жили в степах Середньої Азії.

Форми поверхні Європейської Росії.

Недарма побутова практика дикого азіата збігалася з географічним поглядом освіченого грека. Дві географічні особливості відрізняють Європу від інших частин світу і від Азії переважно: це, поперше, *різноманітність форм поверхні* і, подруге, *надзвичайно покручений обрис морських берегів*. Відомо, який сильний і різносторонній вплив на життя країни і її жителів справляють обидві ці особливості. Європі належить першість щодо сили, з якою впливають у ній ці умови. Ніде гірські хребти, плоскогір'я і рівнини не змінюють одна одну так часто, на таких порівняно малих просторах, як в Європі. З другого боку, глибокі затоки, далеко випнуті півострови, миси утворюють немов берегове мереживо західної і південної Європи. Тут на 30 кв. миль материкового простору припадає одна миля морського берега, тоді як в Азії одна миля морського берега припадає на 100 кв. миль материкового простору. Типовою країною Європи в обох цих відношеннях є південна частина Балканського півострова, стародавня Еллада; ніде море так вигадливо не порізало берегів, як з східного її боку; тут така різноманітність в будові поверхні, що на просторі якихнебудь двох градусів широти можна побачити майже всі породи дерев, які ростуть в Європі, а Європа простягається на 36 градусів широти.

Риси
схожості
з Азією

Росія — я кажу тільки про Європейську Росію — не поділяє цих вигідних природних особливостей Європи, або, кажучи точніше, поділяє їх в однаковій мірі з Азією. Море утворює лише малу частину її кордонів; берегова лінія її морів незначна порівняно з її материковим простором, а саме, одна миля морського берега припадає на 41 кв. миль материка. Одноманітність — відмінна риса її поверхні; одна форма панує майже на всьому її протязі: ця форма — рівнина, хвиляста площина на просторі близько 90 тис. кв. миль (понад 400 мільйонів десятин), тобто площа, яка дорівнює більш ніж дев'ятьом Франціям, і дуже невисоко (загалом, сажнів на 79 — 80) лежить над рівнем моря. Навіть в Азії, серед її величезних суцільних просторів однакової формації наша рівнина зайняла б не останнє місце: Іранське плоскогір'я, наприклад, майже вдвоє менше від неї. На довершення географічної спорідненості з Азією ця рівнина переходить на півдні в неосяжний маловодний і безлісий степ на просторі тисяч з 10 квадратних миль і піднятий всього сажнів на 25 над рівнем моря. Геологічною своєю будовою цей степ цілком схожий на степи внутрішньої Азії, а географічно він становить пряме, безпервне їх продовження, сполучаючись з середньоазіат-

ськими степами широкими ворітьми між Уральським хребтом і Каспійським морем і простягаючись зза Урала спочатку широкою, а потім дедалі вужчою смугою в напрямі на захід, мимо морів Каспійського, Азовського і Чорного. Це немов азіатський клин, що врізався в європейський материк і тісно зв'язаний з Азією історично і кліматично. Тут споконвіку йшов битий шлях, яким через уральсько-каспійські ворота ходили в Європу з глибин Азії страшні гості, всі ці кочові орди, незлічені, як степовий ковил або пісок азіатської пустині. Помірна, в усьому послідовна Західна Європа не знає таких виснажливих літніх посух і таких страшних зимових хуртовин, які бувають на цій степовій рівнині, а вони заносяться сюди з Азії або нею підтримуються.

Стільки Азії в Європейській Росії. Історично Росія, звичайно, не Азія, але географічно вона не зовсім і Європа. Це перехідна країна, посередниця між двома світами. Культура нерозривно зв'язала її з Європою, але природа поклала на неї особливості і впливи, які завжди тягли її до Азії або в неї тягли Азію.

Від одноманітності форми поверхні в значній мірі залежить і *клімат* країни, розподіл тепла і вологи в повітрі та почасти напрям вітрів. На величезному просторі від крайнього північного пункту материкового берега Вайгачеської протоки (Югорського шара), майже під 70° північної широти, до південної кінцевості Криму та північних передгір'їв Кавказького хребта, приблизно до 44°, на протязі 2700 верст можна було б чекати різких кліматичних відмінностей. За особливостями клімату нашу рівнину поділяють на чотири кліматичні пояси: *арктичний* по той бік полярного кола, *північний* або холодний від 66,5 до 57° північної широти (приблизно до паралелі м. Костроми), *середній* або помірний, який охоплює серединну смугу рівнини до 50° північної широти (лінія Харків — Камішин), і *південний*, теплий або степовий, до 44° північної широти. Але кліматичні особливості цих поясів далеко менш різкі, ніж на відповідних просторах Західної Європи: одноманітність форми поверхні робить кліматичні переходи з півночі на південь і з заходу на схід більш м'якими. Всередині Європейської Росії нема великих гір меридіонального напрямку, які спричиняли б різку різницю щодо кількості вологи на їх західних і східних схилах, затримуючи хмари, які йдуть з Атлантичного океану, і примушуючи їх проливатися рясними дощами на західних схилах; нема в Росії і великих гір поперечного напрямку, що йдуть з заходу на схід;

Клімат

які робили б *відчутну* різницю щодо кількості тепла на півночі і на півдні від них. Вітри, безперешкодно гуляючи по всій рівнині і не даючи повітрю застоюватись, зближають в кліматичному відношенні місця, дуже далекі одно від одного щодо географічного положення, і сприяють більш рівномірному розподілові вологи з заходу на схід і тепла з півночі на південь. Тому висота над рівнем моря не має великого значення в кліматі нашої країни. Моря, які омивають Росію з деяких країв, самі по собі, незалежно від форми її поверхні та руху вітрів, також справляють слабкий вплив на клімат внутрішнього простору країни; з них Чорне і Балтійське дуже незначні, щоб справляти помітний вплив на клімат такої великої рівнини, а Льодовитий океан з своїми затоками, що глибоко вриваються, відчутно впливає на клімат тільки далекої півночі і до того значну частину року вкритий кригою (крім західної частини — по Мурманському березі).

Цими умовами пояснюються особливості, які характеризують клімат Європейської Росії. Різниця температури між зимою і літом тут на материк, далеко від морів, не менше 23° , подекуди доходить до 35° . Середня річна температура — від 2° до 10° . Але географічна широта мало впливає на цю різницю. Ніде на великих материкових просторах, далеких від морів, температура не змінюється в напрямі з півночі на південь так поволі, як в Європейській Росії, особливо до 50° північної широти (паралель Харкова). Розраховали, що її зростання в цьому напрямі — тільки $0,4^{\circ}$ на кожний градус широти. Далекі помітніше впливає на зміну температури географічна довгота. Цей вплив зв'язаний з наростанням різниці температури між зимою і літом в напрямі з заходу на схід; чим далі на схід, тим зима стає холоднішою, і різниця в зимовому холоді по довготі перевищує різницю в літньому теплі по широті, з півночі на південь. Карта ізотерм наочно показує ці явища. Річні ізотерми, які на захід від Вісли часто йдуть звиваючись з півночі на південь, помітно випрямляються в напрямі на схід, як тільки заходять у межі нашої рівнини, але при цьому дуже нахилиються на південний схід. Тому однакову річну температуру мають місця, розділені значним числом градусів широти і довготи. Оренбург на 8° південніше Петербурга, але річна температура його однакова з петербурзькою, навіть трохи нижча (на $0,4^{\circ}$), бо він на 25° лежить східніше Петербурга; зимова (січнева) різниця температури обох міст (-6°) перевищує літню (липневу $+4^{\circ}$). Ще різкіший південно-східний нахил січневих ізо-

терм. Січнева ізотерма (-15°) того ж Оренбурга, річна температура якого майже однакова з Петербургом, проходить уже не через це місто, а на 2° північніше і на 20° східніше — біля Усть - Сисольська, тобто її південно - східний напрям від цього міста крутіше повертає на південь порівняно з річною петербурзько - оренбурзькою ізотермою: віддаль оренбурзького меридіана від усть - сисольського ві'ятеро менша, ніж від петербурзького. Зимові місяці в Оренбурзі холодніші, ніж навіть в Архангельську, широта якого на 5° північніше Петербурга, хоч річна температура Архангельська далеко нижча оренбурзької ($0,3^{\circ}$ і $3,3^{\circ}$). Зате літо в Оренбурзі далеко тепліше, ніж петербурзьке (в липні на 4°), більш відповідає його широті, і його липнева ізотерма йде далеко південніше Петербурга, на Саратов і Єлисаветград. Літом температура більше залежить від широти, зимою — від довготи. Тому липневі ізотерми випрямляються з заходу на схід, йдуть до того, щоб збігтись з паралелями. Сильний вплив на клімат Європейської Росії має напрям вітрів, що є однією з характерних кліматичних особливостей нашої країни. Зміна температури по довготі взимку ослабляється, між іншим, тим, що теплі західні вітри тоді переважають у північній смузі нашої рівнини, а холодніші східні — в південній. Це залежить від розподілу вітрів в Європейській Росії. Відношення західних і східних вітрів у нас змінюється за порами року і за широтами. Помічено, що західні вітри переважають літом і в північній смузі, а східні — зимою і в південній смузі, і чим далі на південь, тим це зимове переважання східних вітрів посилюється. Діяльна участь азіатських вітрів становить кліматичну відмінність Європейської Росії від Західної Європи, накладену сусідством нашої країни з Азією. Ми незабаром побачимо неоднаковий вплив обох протилежних один одному напрямів вітру на життя країни, корисний вплив наряду західного європейського і шкідливий — східного азіатського. Ця повітряна боротьба Азії з Європою в межах нашої рівнини мимоволі нагадує ті давні історичні часи, коли Росія була широкою ареною боротьби азіатських народів з європейськими і коли саме в південній степовій смузі її Азія панувала над Європою, нагадувала б, можливо, і пізніші часи, коли в північній смузі почалась моральна боротьба між течіями західними і східними, коли б це явище не було таке далеке від метеорології.

Обмежуючись серединною смугою Європейської Росії, головною сценою нашої стародавньої історії, без південних степів і крайньої півночі, клімат цього простору, як він

Вплив
напрямку
вітрів

визначився згаданими вище умовами, звичайно характеризують такими загальними рисами: зима не дуже сувора, але тривала, земля вкривається снігом і води кригою, при незначній різниці в температурі по широті і при більш помітній її зміні по довготі; весна пізня, з частими холодами; літо поспірно тепле, сприятливе для землеробства; температура змінюється часто і швидко зимою і весною, менше і поступовіше літом і восени.

Геологічне
походження
руської
рівнини

Описана форма поверхні країни пояснюється геологічним її походженням. Грунт плоскої улоговини, яку становить наша країна, складається з крихких наносних пластів новітнього утворення, які лежать на площі з граніту та інших давніх гірських порід, вкриваючи суцільною товщею всю поверхню рівнини і утворюючи горбкуваті підвищення, які надають їй хвилястого вигляду. Ці пласти, що складаються переважно з суміші глини й піску, в деяких місцях південної степової смуги позбавлені будьякої щільності. Цей сипкий ґрунт має таку одноманітну будову, яка можлива була тільки при однаковому його походженні. В наносних шарах його, які утворилися з морських осадів, є розбурі дерев і кістяки допотопних тварин, а по степах розкидані каспійські черепашки. Ці ознаки примусили геологів припустити, що поверхня нашої рівнини порівняно нового утворення і коли не вся, то на більшій частині свого простору була морським дном, яке оголилось в один з пізніх геологічних періодів. Берегами цього моря були Уральські й Карпатські гори, чим пояснюється наявність багатих покладів кам'яної солі в цих гірських хребтах. Води, які вкривали рівнину, відійшли у величезні водойми, утворювані морями Каспійським і Аральським. Це сталося, мабуть, в наслідок зниження дна цих великих западин. Обидва ці моря, разом з Чорним, визнаються рештками вод великого морського басейну, який колись вкривав південну Росію і прикаспійську низовину. Осади відійшло моря й утворили ті правильні, одноманітно розташовані глинясто-піщані пласти, з яких складається ґрунт рівнини на великому просторі. Північніше простору, який був укритий цим морем, подібні пласти піску, глини й суглинку відклались при таненні від великих льодовиків, що вкривали всю північну і більшу частину середньої Росії. Коли б можна було з достатньої висоти глянути на поверхню руської рівнини, то вона мала б вигляд мережаних брижів, які являє собою відкрите піщане дно річки або поверхня моря при легкому вітрі.

При всій одноманітності, якою відзначається природа

нашої рівнини, розглядаючи її докладніше, можна помітити деякі місцеві особливості, які також зв'язані тісно з геологічними утворами країни і справили відчутний вплив на історію нашого народу.

За припущенням геологів, море, яке вкривало колись південну і південно - східну Росію, відступило не відразу, а за два прийоми. Вони знаходять сліди, які вказують на те, що північний берег цього моря своїм північно - східним кутом ішов приблизно по 55° північної широти, трохи південніше впадіння Ками, далі, ухилиючись від нього на південь. Потім море відступило градусів на 4, так що північним берегом його став Общій Сирт — відрог, який іде від південної кінцевості Уральського хребта до Волги в південно - західному напрямі. Цим геологи пояснюють різку різницю в ґрунті і флорі по північний і південний бік Общого Сирта і особливо те, що рівень поверхні на південь від цього кряжа набагато нижчий, ніж на північ: від останніх південних уступів Сирта в 40 сажнів заввишки місцевість швидко знижується до 0. Простір між 55° і 51° північної широти, крайньою південною лінією Сирта, який раніше звільнився від моря, майже збігається з смугою найглибшого і найсильнішого чорнозему. Цей чорнозем, як гадають, утворився від тривалого перегнивання буйної рослинності, викликаної тут сприятливими кліматичними умовами: в складі тучного чорнозему знаходять понад 10% перегною. Навпаки, простір на південь від цього пояса, що утворює степову смугу і пізніше вийшов слід моря, встиг укритись лише тонким рослинним шаром, який лежить на піщаному солончаковому ґрунті, що залишився від відійшлої моря, і з далеко меншою кількістю перегною. Близьче до Каспійського моря, в астраханських степах, ґрунт не має і такого тонкого покриву, і голі солончаки часто виступають назовні. Піщані солончаки і соляні озера, якими вкрита ця низовина, показують, що вона ще недавно була дном моря. Якщо південні понтійські степи ще багаті на траву і на них ростуть навіть хлібні рослини, то на прикаспійській низовині можна побачити тільки вкрай скудну рослинність у вигляді кущиків або пучків і повзучих заростей. Але навіть і трав'янистий південний степ через тонкість рослинного чорноземного шару і при постійних сильних і сухих вітрах, що в ньому панують, не в силі жити значну деревну рослинність на відкритих просторах; в цьому головні причини безлісся степової смуги. Отже, у південній смузі нашої рівнини уціліли досить виразні сліди її геологічного походження та утворення

Ґрунт

її ґрунту. Вигляд і склад ґрунту прикаспійських степів, як ми вже зазначили, дає можливість припускати, що відплив моря з південної половини Європейської Росії завершився порівняно пізно, можливо, уже за пам'яті людей, в історичну пору. Каспійське море разом з Аральським, яке колись становило, мабуть, одно з ним ціле, не перестає зменшуватись і досі. Чи не збереглася невиразна згадка про цей переворот в оповіді стародавніх грецьких і середньовічних арабських географів про те, ніби Каспійське море, сполучене з одного боку з Північним океаном, а з другого — з Азовським морем? Це останнє своїм обрисом і характером дуже схоже на залишок протоки, яка, можливо, сполучала Каспійське море з Чорним в досить пізній геологічно час, і навіть вважають Кума - маницьку низину дном цієї протоки. Щодо Північного океану, то, на думку геологів, між ним і Каспійським морем у межах нашої рівнини колись проходив суцільний водний басейн, паралельний Уральському хребтові, але тільки в дуже далекі геологічні епохи.

Ботанічні
пояси

Отже, у зв'язку з геологічною будовою Європейської Росії можна розрізнити в ній, не входячи в детальніший поділ, дві основні ґрунтові області, особливо важливі історично: північну область супіску і суглинку з більшою чи меншою домішкою підзолу і область південного чорнозему. Цим ґрунтовим областям відповідають, а втім, не збігаючись з ними, два ботанічні пояси — *лісовий і степовий*, які мали сильний вплив на історію нашого народу. Відплив моря з південної частини рівнини стався по схилу, який вона робить до морів Чорного і Каспійського. Південно - східним напрямом цього схилу позначився географічний обрис і степового простору, створеного цим відпливом. Тут степовий характер ґрунту посилюється в тому ж південно - східному напрямі: чим пізніше певна частина цього простору вийшла слід моря, тим менше колишнє морське дно встигло вкритись новими ґрунтовими утворами. При південно - східному напрямі схилу північно - західний край цього дна повинен був оголитись раніше, ніж північно - східний, так що північний берег відійшого моря схилився на південь у західній своїй частині більше, ніж у східній. І степова смуга має такий же обрис: вона має вигляд трикутника, основа якого звернена до Урала; маючи найбільшу ширину в північно - східній своїй частині, вона поступово звужується на південний захід, упираючись клином в низини Дунаю.

Степ

Степ не являє безлісного простору, одноманітного скла-

дом ґрунту і характером рослинності. В обох цих відношеннях його можна поділити на дві смуги — північну *лучну* і південну *дернову*. У першій дерновий покрив, луки, скрізь вкривають ґрунт, і чорнозем відзначається найбільшою тучністю; в другій серед дерну є оголені прогалени, і чорнозем на південь стає все тоншим і біднішим на перегній. І ліси в першій смузі розкидані частими островами, за що її і характеризують назвою *лісостепової*, а в другу вони забігають подекуди окремими клаптиками, тулячись в долинах або на гірських схилах, де їм сприяють умови місцевості. І в цих місцевих змінах позначається залежність південно-руського ґрунту і флори від прямого морського впливу, який раніше оголяв північно-західні частини південної Росії.

До степової смуги з півночі і північного заходу прилягає широкий пояс лісу, який утворився тут у наслідок більш раннього виходу цього простору спід моря або льодовика, що дало час нагромадитись тут більш сильному рослинному шару. А втім, важко провести роздільну рису між обома поясами: так поступово і непомітно перемішуються і зливаються між собою їх кліматичні, ґрунтові і ботанічні особливості. В лісовому поясі з'являються оточені лісами степові острови, а серед степів виступають ліси розірваними ділянками і навіть суцільними округами. Тепер первісного суцільного лісу в середній Росії вже нема; лісовий пояс в наслідок вирубування і розорювання значно відступив з півдня, і степ починається північніше, ніж починався раніше. Київ тепер знаходиться майже в степовій смузі, а літопис пам'ятає його ще зовсім лісовим містом: «И бяше около града лес и бор велик». Але гадають, що колись степ ішов на північ далі теперішнього і був відсунутий на південь лісовими породами, які поширювались з півночі, а потім рукою людини був повернений до колишньої його межі. Починаючись приблизно між Перм'ю і Уфою, досить вузькою смугою в'ється в тому ж південно-західному напрямі по нижній Камі, обминаючи з півдня Нижній Новгород, Рязань, Тулу, Чернігів, Київ і Житомир, перехідний ґрунт, близький до чорнозему, суглинчастий із значною домішкою перегною від листяного лісу і тому названий *лісовим суглинком*. Проходячи між суглинками і пісковиками північної області та звичайним степовим чорноземом і часто ними переривана, ця смуга є роздільною рисою між лісовим і степовим поясами: тут трапляються і борються сушісок і суглиннок з чорноземом, ліс із степом.

Ліс

Цей лісовий пояс складом ґрунту і характером рослинності поділяють на дві смуги: чорнозем і лісовий суглинок на півдні живлять листяний ліс, суглинок і пісковик на півночі — ліс хвойний. Москва виникла, очевидно, в ботанічному вузлі цих смуг або близько до нього. А втім, листяні породи так перемішалися з хвойними, що мова може бути тільки про місцеве переважання одних над другими, а не про точне географічне їх розмежування. Не зважаючи на діяльність людини, до того ж руської людини, яка не звикла берегти ліси, лісова площа Європейської Росії до останнього часу ще зберігала значні розміри. За офіційними даними 1860-х років тут з 425 мільйонів десятин лісом було вкрито 172 мільйони, тобто близько 40%. За відомостями Центрального статистичного комітету, зібраними в 1881 р., з 406 мільйонів десятин лісова площа Європейської Росії без Фінляндії і привіслянських губерній займала 157½ мільйона десятин, або майже 39%.

Найголовніші вододіли

Процес утворення поверхні нашої рівнини, вплив якого такій помітний в кліматі країни, в будові її ґрунту і в географічному розміщенні рослинності, не менш дійово вплинув і на розподіл вод текучих і стоячих. Тут мають значення деякі обриси рельєфу нашої рівнини. Не порушуючи загального рівнинного характеру країни, всередині неї виступають окремі підвищення, які подекуди переходять в суцільні плоскі височини або гряди горбів із значним протягом, але досить помірної висоти, в найвищих точках не більше 220 сажнів над рівнем моря. Недавні гіпсометричні дослідження Тілло показали, що внутрішні височини Європейської Росії йдуть більше в меридіональному, ніж у широтному напрямі. Такими є так звана *Середньоруська височина*, яка починається в Новгородській губернії і йде майже меридіонально більш ніж на 1000 верст до Харківської губернії і Обл. Війська Донського, стикаючись там з Донецькою плоскою височиною, яка проходить по Північному Дінцю до Дона; *Приволзька височина*, яка йде в тому ж напрямі від Нижнього Новгорода по правому березі Волги і далі на півдні переходить у ряд горбів — *Єрзенів*, *Авратинська*, яка, починаючись в Галичині, але цілком окремо від Карпат, проходить кількома відгалуженнями по Волинській і Подільській губерніях, наповнюючи своїми відрогами сусідні губернії і утворюючи дніпровські пороги. Ці височини відокремлюються одна від одної низовинами, з яких найважливіші історично *Південно-західна* низовина, що йде з Полісся по Дніпру до Чорного

і Азовського морів, і центральна Московська улоговина або Оксько-донська низовина з долинами Оки, Клязьми, верхньої Волги і Дона. Названі височини із своїми різнобічними розгалуженнями в вододілами найголовніших річкових басейнів середньої і південної Росії, а по низовинах течуть головні ріки цих басейнів, і, отже, ці височини і низовини зв'язані з гідрографією Європейської Росії.

Середньоруська височина північною своєю частиною утворює Алаунське плоскогір'я і Валдайські гори. Ці гори, що підносяться на 800 — 900 футів і рідко досягають 1000 футів, мають найважливіше гідрографічне значення для нашої рівнини: тут її центральний гідрографічний вузол. Річкова сітка нашої рівнини — одна з визначних географічних її особливостей. За 4½ століття до нашої ери вона впала в очі і спостережливому Геродоту; описуючи Скіфію, тобто південну Росію, він зауважує, що в цій країні нема нічого незвичайного, крім рік, які її зрошують: вони численні і величні. І ніяка інша особливість нашої країни не справила такого різностороннього, глибокого і разом з тим такого помітного впливу на життя нашого народу, як ця річкова сітка Європейської Росії.

Форма поверхні і склад ґрунту руської рівнини дали її річковим басейнам своєрідний напрям; ці ж умови дають їм або підтримують і багаті джерела їх живлення. Наша рівнина не обділена ні ґрунтовою, ні атмосферною водою порівняно з Західною Європою. Багатство тих і других вод в її межах залежить почасти теж від форми її поверхні в зв'язку з її геологічним утворенням. В заглибинах між горбами північної і середньої Росії залишилися від давнього льодовика багаті скупчення прісних вод у вигляді озер і боліт; соляні озера Астраханської і Таврійської губерній, залишки відійшлого з південної Росії моря, не мають значення в її річковій системі. Озера, озерця і болота зустрічаються майже на всьому просторі північної і середньої Росії. Верхньоволзькі губернії — Тверська, Ярославська і Костромська вкриті болотами і озерцями; там їх налічують сотні. В Молозькому повіті Ярославської губернії одно з численних боліт ще недавно займало близько 100 кв. верст. Проте, з кожним роком це царство озерця і боліт зменшується. На наших очах продовжується давній процес зникнення цих водних скупчень: озера по краях заростають мохом і водоростями, звужуються, міліють і перетворюються в болота, які, в свою чергу, в зв'язку з вирубуванням лісів і зниженням ґрунтових вод висихають. Не зважаючи на те, площа озер і боліт в Європейській Росії все

Води

ще дуже велика. На озера, яких у ній налічують понад 5000, і болота особливо багаті два краї: це — так звана Озерна область і Полісся. В першому краї, в губерніях Новгородській, Петербурзькій і Псковській, не рахуючи Архангельської, Олонецької і Тверської, які щодо численності озер також можуть бути до них залічені, болота — тільки болота, не рахуючи озер, — займають близько 3 мільйонів десятин. В Поліссі, тобто в суміжних частинах губерній Гродненської, Мінської і Волинської, площу боліт обчислювали майже в 2 мільйони десятин. Яка важка боротьба з болотами, показує хід осушування Полісся. В 1873 р. для цього була утворена особлива експедиція. За 25 років роботи вона встигла осушити близько 450 тисяч десятин, тобто близько однієї чверті всього болотного простору Полісся.

З відкритими надземними водами тісно зв'язані води підземні, ґрунтові: першими живляться останні або їх живлять. Загальний закон їх розподілу в Європейській Росії: в напрямі з півночі на південь ґрунтові води поступово заглиблюються. У північних широтах вони дуже близькі до поверхні і зливаються з відкритими водами, утворюючи болота. В середній смузі вони заходять вглиб уже на кілька сажнів — до 6, а в Новоросії залягають на глибині 15 і більше сажнів. Вони держаться в глинястих, піщаних і вапнякових породах, утворюючи подекуди в середній смузі потужні джерела прекрасної води, безбарвної, прозорої, без запаху і з дуже незначною мінеральною домішкою; такою є, наприклад, митищинська вода, яка йде у водопроводи Москви. Чим далі на південь, тим мінеральна домішка в складі ґрунтової води збільшується.

Ґрунтові води енергійно підтримуються атмосферними опадами, розподіл яких багато залежить від напрямку вітрів. Влітку, з травня до серпня, в північній і середній Росії панують західні і переважно південно-західні вітри, найбільш дощові. Урал затримує хмари, що їх несуть до нас ці вітри з боку Атлантичного океану, і примушує їх проливатись рясними дощами над нашою рівниною; до них долучаються місцеві випаровування від весняного танення снігу. Влітку в північній і середній Росії випадає звичайно більше дощів, ніж у Західній Європі, і тому Росію вважають взагалі країною літніх опадів. У південній степовій Росії, навпаки, переважають сухі східні вітри, яким відкритий степ при його безперервному зв'язку з пустинями Середньої Азії дає вільний сюди доступ. Тому кількість літніх опадів в середній і південній Росії збіль-

шується з півдня, і особливо південного сходу, на північ і північний захід. Річна кількість їх у прибалтійських і західних губерніях 475 — 610 міліметрів, в центральних 471 — 598, східних 272 — 520, південних степових, астраханській і новоросійських 136 — 475: *minimum* західних губерній — *maximum* південних.

Ріки

Біля півніжжя валдайських височин із боліт і озер, що залягають між горами і вдосталь живляться опадами, яких тут випадає найбільше, дощами і снігами, починаються головні ріки Європейської Росії, які течуть в різних напрямках по рівнині: Волга, Дніпро, Західна Двіна. Отже, Валдайська височина є центральний вододіл нашої рівнини і справляє великий вплив на систему її рік. Майже всі ріки Європейської Росії починаються в озерах або болотах і живляться, крім своїх джерел, весняним таненням снігу і дощами. Тут і численні болота рівнини займають своє регулярне місце у водній економії країни, будучи запасними водоймами для рік. Коли виснажується живлення, що його ріки дістають від снігових і дощових допоміжних засобів, і рівень рік знижується, болота в міру сил поповнюють убуток витраченої річкової води. Пухкість ґрунту дає можливість стоячим водам знаходити вихід з їх скупчень в різні сторони, а рівнинність країни дає змогу рікам брати найрізноманітніші напрями. Тому ніде в Європі не побачимо такої складної системи рік з такими різноманітними розгалуженнями і з такою взаємною близькістю басейнів: вітки різних басейнів, магістралі яких течуть іноді в протилежні сторони, так близько підходять одна до одної, що басейни немов переплітаються між собою, утворюючи надзвичайно мережану річкову сітку, накинуту на рівнину. Ця особливість при нешироких і пологих вододілах, *волоках*, полегшувала каналізацію країни, як у давніші часи полегшувала судноходам перетягання невеликих річкових суден з одного басейну в другий. Виходячи з озер і боліт з невеликою висотою над рівнем моря, руські ріки мають малий спад, тобто повільну течію, при чому натрапляють на пухкий ґрунт, який легко розмивається. Ось чому вони роблять змієподібні закрути. Ріки гірського походження, що живляться таненням снігу в горах і падають із висот серед твердих гірських порід, при своїй швидкій течії мають схил до прямолінійного напрямку, а, натрапляючи на перепони в цих гірських породах, ухилиються під прямим або гострим кутом. Така взагалі течія рік у Західній Європі. У нас же в наслідок малого спаду і нетривкого складу ґрунту ріки надзвичайно покручені.

Волга тече на протязі 3480 верст, а пряма віддаль від її витoku до гирла 1565 верст. Через це саме головні ріки своїми басейнами захоплюють обширні області: Волга, наприклад, із своїми притоками обтікає площу в 1 216 460 квадратних верст.

Весняні
розливи

Відзначимо наприкінці ще дві особливості руської гідрографії, також не позбавлені історичного значення. Одна з них — це повноводі весняні розливи наших рік, такі сприятливі для судноплавства і луківництва, що справили вплив і на узбережне розміщення населення. Друга особливість належить рікам, які течуть в більш або менш меридіональному напрямі: *правий берег у них, як ви знаєте, взагалі високий, лівий низький*. Вам уже відомо, що близько половини минулого століття російський академік Бер пояснив це явище добовим обертанням землі навколо своєї осі. Ми запам'ятаємо, що ця особливість також справила вплив на розміщення населення по берегах рік і, особливо, на систему оборони країни: по високих берегах рік будувались укріплення, і в цих укріпленнях або біля них зосереджувалось населення. Пригадаймо місцезнаходження більшості старовинних укріплених руських міст по ріці Волзі.

Обмежимося наведеними подробицями і спробуємо звести їх у щось цільне.

ЛЕКЦІЯ IV

Вплив природи країни на історію її народу.— Схема відношення людини до природи.— Значення ґрунтових і ботанічних смуг та річкової сітки руської рівнини.— Значення оксько-возького межиріччя як вузла колонізаційного, народногосподарського і політичного.— Ліс, степ і ріки; значення їх в російській історії і відношення до них руської людини.— Чи можна за сучасними вражіннями судити про вплив природи країни на настрій стародавньої людини? — Деякі загрожуючі явища в природі рівнини.

Минулої години ми всі збирали матеріал для відповіді на поставлене питання про вплив природи нашої країни на історію нашого народу. Тепер, розбираючись у зібраному матеріалі, спробуємо відповісти на це питання.

Тут не буде зайвим зробити одне застереження. Поставлене питання не вільне від деяких утруднень і небезпек, проти яких необхідні методологічні обережності. Наше мислення звикло розчленовувати виучуваний предмет на складові його частини, а природа ні в собі самій, ні в своєму впливі на людей не любить такого розчленування; у неї всі сили ведуть сукупну роботу, в кожній дії пануючому факторові допомагають непомітні співробітники, в кожному явищі беруть участь різнорідні умови. В своєму вивченні ми вміємо розрізнити цих учасників, але нам насилу вдається точно визначити частку й характер участі кожного співробітника в загальній справі і ще важче зрозуміти, як і чому вступили вони в таке взаємодіяння. Життєва цільність історичного процесу — найменш податливий предмет історичного вивчення. Безперечним є те, що людина щохвилини і навперемінно то пристосовується до навколишньої природи, до її сил і способів діяння, то їх пристосовує до себе самої, до своїх потреб, від яких не може або не хоче відмовитись, і на цій двосторонній боротьбі з самою собою і з природою виробляє свою кмітливість і свій характер, енергію, поняття, почуття і прагнення, а часті і свої

Природа
країни
і історія
народу

відносини до інших людей. І чим більше природа дає збудження і поживи цим здатностям людини, чим ширше розкриває вона її внутрішні сили, тим вплив її на історію навколишнього населення треба визнати сильнішим, хоч би цей вплив природи позначався в діяльності людини, нею викликаній і на неї ж зверненій.

Законами життя фізичній природі відведена своя сфера впливу в історичній долі людства, і не всі сторони його діяльності в однаковій мірі підпорядковані її впливові. Тут треба припустити певну поступовість або, так би мовити, різноступінність впливу; але дуже важко встановити це відношення хоч з деякою науковою виразністю. Міркуючи теоретично, не на точній підставі історичного досвіду, здавалося б, що фізична природа з особливою силою повинна впливати на ті сторони людського життя, якими сама людина безпосередньо входить в її сферу, як фізична істота, або якими близько з нею стикається. Такі є матеріальні потреби людини, для задоволення яких засоби дає фізична природа і з яких народжується господарський побут; сюди ж належать і способи, якими регулюється задоволення цих потреб, забезпечується необхідна для того внутрішня і зовнішня безпека, тобто відносини юридичні і політичні.

Переходячи від цих загальних міркувань до поставленого питання, не будемо посилено шукати в нашій історії підтвердження щойно викладеної схеми, а відзначимо явища, яких не можна пояснити без участі природи країни або в яких ступінь її участі достатньо очевидний. Тут насамперед треба відзначити три географічні особливості, або, точніше, три сполучення сприятливих для культури умов історичного життя країни, які з цих особливостей склались: 1) її поділ на ґрунтові і ботанічні смуги з неоднаковим складом ґрунту і неоднаковою рослинністю, 2) складність її водної сітки з різносторонніми напрямками рік і взаємною близькістю річкових басейнів і 3) загальний або основний ботанічний і гідрографічний вузол на центральному алаунському - московському просторі.

Значення
ґрунтових
і ботанічних
смуг

ґрунтові смуги і вказані властивості річкових басейнів справили великий вплив на історію країни і вплив неоднаковий на різні сторони побуту її населення. Відмінністю в складі ґрунту різних частин рівнини з неоднаковою рослинністю визначались особливості народного господарства, вироблялись місцеві економічні типи, залежно від того, на якій смузі, лісовій чи степовій, зосереджувалась головна маса руського населення. Але вплив цієї умови

позначився не відразу. Східні слов'яни при своєму розселенні по рівнині зайняли обидві суміжні смуги середньої Росії — лісовий суглинок і північну частину степового чорнозему. Можна було б чекати, що в тій і другій смузі складуться різні типи народного господарства — мисливський і землеробський. Проте, наш стародавній літопис не робить такої різниці. Правда, Київ з братами, які заснували місто Київ серед «лісу і бору великого», були звіролови, «бяху ловаща зверь». Але всі племена південного пояса слов'янського розселення, що оселилися в лісах, займаючись звіроловством і сплачуючи данину київським князям або хозарам хутрами, водночас, за літописом, були й хліборобами. Вятичі, які забралися в глухі ліси між Десною і верхньою Окою, сплачували хозарам данину «от рала», з сохи. Лісовики за самою своєю назвою, древл'яни, з яких Олег брав данину хутрами, разом з тим «делали нивы своя и земле своя». В перші століття непомітно господарської відмінності за ґрунтовими і ботанічними смугами.

Річкова сітка, певно, справила більш ранній і сильний вплив на поділ народної праці за місцевими природними умовами. По великих ріках, як головних торговельних шляхах, скупчувалось населення, яке брало найдіяльнішу участь у торговельному русі, що рано тут виник; по них виникали торговельні осередки, найдавніші руські міста; населення, що перебувало далеко від них, залишалось при хліборобстві і лісових промислах, які давали вивізні продукти прирічковим торгівцям — мед, віск, хутра. При такому впливі на народногосподарський обмін ріки рано набули ще більш важливого політичного значення. Річковими басейнами спрямовувалось географічне розміщення населення, а цим розміщенням визначався політичний поділ країни. Будучи готовими первісними шляхами, річкові басейни своїми різнобічними напрямками розсіювали населення по своїх відгалуженнях. По цих басейнах рано визначались різні місцеві групи населення, племена, на які стародавній літопис поділяє руське слов'янство IX—X ст. ст.; по них же склались потім політичні області, *землі*, на які довго ділилась країна, і на цей поділ зважали князі в своїх взаємних відносинах і в своєму управлінні. В первісному племінному, як і в наступному обласному, земськокнязівському поділі стародавньої Русі легко помітити цю гідрографічну основу. Давній літопис розміщує русько-слов'янські племена на рівнині прямо по ріках. Так само стародавня Київська земля — це область

Вплив
річкової
сітки

середнього Дніпра, земля Чернігівська — область його притоки Десни, Ростовська — область верхньої Волги і т. д. Та сама гідрографічна основа ще більш помітна в подальшому удільному поділі XIII — XV ст. ст., який досить точно відповідав складному розгалуженню басейнів Оки і верхньої Волги. Але цей відцентровий вплив річкової сітки стримувався другою її особливістю. Взаємна близькість головних річкових басейнів рівнини при сприянні одноманітної форми поверхні не дозволяла частинам населення, які розміщалися по них, відособлюватися одна від одної, замикатись в ізольовані гідрографічні клітки, підтримувала стосунки між ними, підготовляла народну єдність і сприяла державному об'єднанню країни.

Оксько-
вольське
межиріччя
і його зна-
чення

Під обопільним впливом викладених умов, ботанічних і гідрографічних, з бігом часу на рівнині позначився складний вузол різноманітних народних відносин. Ми вже бачили, що Алаунське плоскогір'я було вузловим пунктом річкової сітки нашої країни. Суміжні частини цього плоскогір'я і центральної Московської улоговини, що утворили область Оки і верхньої Волги, і стали таким побутовим народним вузлом. Коли почала пересуватись сюди маса руського населення з дніпровського басейну, в цьому оксько-вольському межиріччі утворився центр розселення, збірний пункт переселенського руху з південного заходу: тут сходились колоністи і звідси розходились в різних напрямках, на північ, за Волгу, а потім на схід і південний схід, за Оку. Тут же згодом зав'язався і народногосподарський вузол. Коли поділ народної праці став пристосовуватись до природних географічних відмінностей, в цьому краї зустрілись виникаючі типи господарства лісового і степового, промислового і землеробського. Зовнішні небезпеки, особливо з боку степу, вносили новий елемент поділу. Коли посилилось виділення військовослужилого люду з народної маси, в тому ж краї трудяще сільське населення перемішувалось із озброєним класом, який був степовим вартовим землі. Звідси він розсідався живою оборонною загородою по мастьках і остріяках північної степової смуги, в міру того як її відвойовували в татар. *Берег*, як звали в старі часи течію Оки, південної межі цього вузлового краю, був операційною базою степової боротьби і разом опорною лінією цієї степової військової колонізації. Переселенці з різних областей старої Київської Русі, поглинувши тубільців-фінів, утворили тут компактну масу, однорідну її діловиту, із складним господарським побутом і дедалі складнішим соціальним складом, — ту

масу, яка стала зерном великоруського племені. Як тільки в цьому географічно й етнографічно центральному просторі уgruntувався осередок народної оборони, з різноманітних відносин і інтересів, які тут зустрічалися і перепліталися, зав'язався і політичний вузол. Державна сила, заснувавшись в ділянці джерел головних рік рівнини, природно прагнула розширити сферу свого володарювання до їх гирл, в напрямі головних річкових басейнів рухаючи і населення, необхідне для їх захисту. Так центр державної території визначився верхів'ями рік, окружність — їхніми гирлами, даліше розселення — напрямом річкових басейнів. На цей раз наша історія пішла в достатній згоді з природними умовами: ріки в багато чому намітили її програму.

Досі ми розглядали сукупний вплив різних форм поверхні нашої рівнини, умов орографічних, ґрунтових і гідрографічних, що вплинули на господарський побут і політичний лад руського народу. Ліс, степ і ріка — це, можна сказати, основні стихії руської природи за своїм історичним значенням. Кожна з них і окремо сама по собі взяла жваву і своєрідну участь у побудові життя і понять руської людини. В лісовій Росії покладено було основи руської держави, в якій ми живемо: з лісу ми й почнемо частковий огляд цих стихій.

Ліс відіграв велику роль у нашій історії. Він був багатотівковою основою руського життя: до другої половини XVIII ст. життя найбільшої частини руського народу проходило в лісовій смузі нашої рівнини. Степ вторгався в це життя тільки лихими епізодами — татарськими навалами та козацькими бунтами. Ще в XVII ст. західному європейцеві, що їхав в Москву на Смоленськ, Московська Росія уявлялась суцільним лісом, серед якого міста і села здавалися тільки великими або малими прогалинами. Навіть тепер більш або менш просторий горизонт, облямований синюватою смугою лісу, — найбільш звичний пейзаж середньої Росії. Ліс робив руській людині різноманітні послуги — господарські, політичні і навіть моральні: давав сосну і дуб для житла, опалював березою і осикою, освітлював його хату березовою скалкою, давав йому личаки, хатній посуд і лико. Довго і на півночі, як раніше на півдні, він підтримував народне господарство хутром і медом. Ліс був найбільш надійним притулком від зовнішніх ворогів, замінюючи руській людині гори і замки. Сама держава, перший досвід якої на межі з степом не вдався з вини цього сусідства, могла укріпитись тільки на далекій від Києва півночі під прикриттям лісів з боку

Основні
стихії
природи
руської
рівнини

Ліс

степу. Ліс був для російського пустинника Фіваїдською пустинною, притулком від спокус світу. З кінця XIV ст. люди, які в пустинній тиші шукали спасіння душі, йшли в лісові нетри північного Заволжя, куди тільки вони могли прокласти стежку. Але тікаючи від світу в пустиню, ці лісопрохідці тягли з собою людей туди ж. Слідом за ними йшли селяни, численні монастирі, які там виникали, ставали опорними пунктами селянського розселення, будучи для новосельців і парафіяльними храмами, і позичкодавцями, і богадільнями на старість. Так ліс надав особливого характеру північно - руському пустинництву, зробивши з нього своєрідну форму лісової колонізації. Не зважаючи на всі такі послуги, ліс завжди був тяжкий для руської людини. За старих часів, коли його було надто багато, він своєю гущавиною переривав путі - дороги, уїдливіми заростями завойовував з труднощами розчищені луки і поле, ведмедем і вовком загрожував самій і свійській худобі. По лісах звивались і гнізда розбою. Важка робота сокирою і кресалом, якою заводилось лісове хліборобство на *випалині*, розчищеній снід зрубаного і спаленого лісу, стомлювала, надокучала. Цим можна пояснити недружелюбне і недбале ставлення руської людини до лісу: вона ніколи не любила свого лісу. Несвідома боязнь охоплювала її, коли вона входила в нього. Сонна, «дрімуча» тиша лісу лякала її; в глухому, беззвучному шумі його вікових вершин почувалось щось зловісне; цохвилинне чекання несподіваної, непередбаченої небезпеки напружувало нерви, будоражило уяву. І давньоруська людина населила ліс всілякими страхіттями. Ліс — це темне царство домовика одноокого, злого духа - бешкетника, який любив дурити подорожнього, що забрів у його володіння. Тепер ліс у південній смузі середньої Росії дедалі менше нагадує колишні ліси, і його бережуть, як розкіш, а далі на північ він є прибутковою статтею приватних господарств і казни, яка виручає від експлуатації своїх лісових багатств по 57 — 58 мільйонів щороку.

Степ *поле*, робив інші послуги і клав інші вражіння. Можна припускати ранній і значний розвиток хліборобства на відкритому чорноземі, скотарства, особливо табунного, на трав'янистих степових пасовищах. Добре історичне значення південно - руського степу полягає переважно в його близькості до південних морів, які його й створили, особливо до Чорного, яким Дніпровська Русь рано прийшла в безпосередні зв'язки з південноєвропейським культурним світом; але цим значенням степ зобов'я-

заний не стільки самому собі, скільки тим морям і великим руським рікам, які по ньому протікають. Важко сказати, наскільки степ широкий, роздольний, як співають у піснях, своїм простором, якому кінця - краю немає, виховував у давньоруському південці почуття широчини й далечини, уявлення про широкий горизонт, *окойом*, як говорили за старих часів; у всякому разі, не лісова Росія створила це уявлення. Але степ мав у собі й важливі історичні незручності: разом з дарами він приносив мирному сусідові мабуть чи не більше злигоднів. Він був вічною загрозою для стародавньої Русі і нерідко ставав бичем для неї. Боротьба з степовим кочовником, половчином, лихим татариним, що тривала з VIII майже до кінця XVII ст., — найтяжчий історичний спогад руського народу, що особливо глибоко врізався в його пам'ять і найяскравіше відбився в його билінній поезії. Тисячолітнє і вороже сусідство з хижацьким степовим азіатом — це така обставина, яка сама може покрити не один європейський недолік в російському історичному житті. Історичним продуктом степу, що відповідав його характерові і значенню, є козак, за загальноруським значенням слова бездомна і безталанна, «гуляща» людина, не приписана ні до якої громади, без певних занять і постійного місця проживання, а за первісним і найпростішим південноруським своїм обличчям людина «вільна», теж утікач з громади, який не визнавав ніяких громадських зв'язків поза своїм «товариством», завзятець, що віддав усього себе боротьбі з невірними, майстер усе розорити, але який не любив і не вмів нічого збудувати, — історичний наступник стародавніх київських богатирів, які стояли в степу «на заставах богатирських», щоб захистити землю Руську від поганих, і повний моральний контраст північному лісовому монахові. З часів Лихоліття для Московської Русі козак став ненависним образом гуляки «лиходія».

Так ліс, і особливо степ, впливали на руську людину двозначно. Зате ніякої двозначності, ніяких непорозумінь не було в нього з руською рікою. На ріці він оживав і жив з нею душа в душу. Він любив свою ріку, ніякій іншій стихії своєї країни не говорив у пісні таких ніжних слів, — і було за що. При переселеннях ріка вказувала йому шлях, при поселенні вона — його незмінна сусідка: він тулився до неї, на її незатоплюваних берегах ставив своє житло, село або селище. На протязі чималої пісної частини року вона й харчувала його. Для торгівця вона — готова літня і навіть зимова крижана дорога, не загрожувала ні бурями,

Ріка

ні підводними каменями: тільки вчасно повертай кермо при постійних капризних закрутах ріки та пам'ятай мілини, перекати. Ріка є навіть свого роду вихователькою почуття порядку і громадського духу в народі. Вона й сама любить порядок, закономірність. Її чудові поводи, відбуваючись правильно, в належний час, не мають нічого собі подібного в західноєвропейській гідрографії. Вказуючи, де не слід селитись, вони перетворюють на якийсь час скромні річки в справжні сплавні потоки і приносять незліченну користь судноплавству, торгівлі, луківництву, городництву. Рідкі поводи при малому спаді російської ріки не можуть бути ні в якій мірі порівняні з несподіваними і руйнівними поводами західноєвропейських гірських рік. Руська ріка привчала своїх прибережних жителів до співжиття і стосунків. В стародавній Русі розселення йшло по ріках, і житлові місця особливо згущались по берегах жвавих судноплавних рік, залишаючи в межиріччях пусті лісові або болотисті простори. Коли б можна було глянути згори на середню Росію, наприклад, XV ст., вона здалася б глядачеві складною канвою з вигадливими візерунками з тонких смужок уздовж водних ліній і з значними темними — проміжками. Ріка виховувала дух підприємливості, звичку до спільного, артельного діяння, примушувала міркувати і приловчатись, зближала розкидані частини населення, привчала почувати себе членом громади, зноситись з чужими людьми, спостерігати їх звичаї і інтереси, мінятися товаром і досвідом, знати, як треба поводитись. Така різноманітна була історична служба руської ріки.

Вражіння
від руської
рівнини

Вивчаючи вплив природи країни на людину, ми іноді пробуємо наприкінці з'ясувати собі, як вона повинна була настроювати стародавнє населення, і при цьому нерідко порівнюємо нашу країну щодо її народно-психологічного впливу з Західною Європою. Цей предмет дуже цікавий, але не вільний від серйозних наукових небезпек. Стараючись проникнути в таємничий процес, яким стародавня людина сприймала вражіння навколишньої природи, ми взагалі схильні переносити на неї наші власні відчуття. Пригадуючи, як ми з височини нижгородського кремля любувались виглядом могутнього потоку, що рухався перед нашими очима, і перспективою рівнинної заволзької далечини, ми ладні думати, що й стародавні засновники Нижнього, руські люди XIII ст., вибираючи опорний пункт для боротьби з мордвою та іншими поволзькими іногородцями, теж спинялися перед цим ландшафтом і, між

іншим, під вражінням його вирішили заснувати укріплене місто при впадінні Ок, у Волгу. Але дуже можливо, що стародавній людині було не до естетики, не до перспективи. Тепер подорожній з східноєвропейської рівнини, вперше проїжджаючи по Західній Європі, вражається різноманітністю видів, різкістю обрисів, до чого він не звик дома. З Ломбардії, яка так нагадує йому батьківщину своїм рельєфом, він через кілька годин попадає в Швейцарію, де вже інша поверхня, зовсім йому незвична. Все, що він бачить навколо себе на Заході, наполегливо нав'язує йому вражіння границі, межі, точної визначеності, підкресленої чіткості і щохвилинової повсюдної присутності людини з поважними ознаками її наполегливої і тривалої праці. Увага подорожнього увесь час в напруженні, в надзвичайному збудженні. Він пригадує одноманітність рідного тульського або орловського краєвиду на провесні: він бачить рівні пустинні поля, які немов горбляться на горизонті, як море, з рідкими перелісками і чорною дорогою по окраїні, — і ця картина супроводить його з півночі на південь, з губернії в губернію, наче те саме місце рухається разом з ним сотні верст. Все відзначається м'якістю, невловимістю обрисів, непомітністю переходів, скромністю, навіть несміливістю тонів і фарб, все лишає невиразне, спокійно неясне вражіння. Житла не видно на широких просторах, нічого не чути навкруги — і спостережника охоплює боязке почуття непорушного спокою, непробудного сну і пустинності, самотності, яка настроює до безпредметного тужливого роздумування без ясної, виразної думки. Але хіба це почуття — історичне спостереження над стародавньою людиною, над її ставленням до навколишньої природи? Це — одно з двох: або вражіння загального культурного стану народу, наскільки воно відбивається в зовнішності його країни, або ж звичка сучасного спостережника переносити географічні спостереження на свої душевні настрої, а ці останні ретроспективно перетворювати в моральні стани, які збуджували або розслабляли енергію давно минулих поколінь. Інша річ — вигляд людських жител: тут менше суб'єктивного і більше історично вловимого, ніж у вражіннях, сприйманих від зовнішньої природи. Житла будуються не тільки залежно від коштів, але й від смаків будівників, від їх пануючого настрою. Але форми, які раз установилися за умовами часу, звичайно переживають їх в наслідок косності, властивої смакам не менше, ніж іншим нахилам людської душі. Селянські селища по берегах Волги і в багатьох інших місцях Євро-

пейської Росії і досі своєю примітивністю, відсутністю найпростіших життєвих вигід справляють, особливо на мандрівника в Заходу, вражіння тимчасових, випадкових стоянок кочовників, які не сьогодні - завтра кинуть свої щойно насиджені місця, щоб перейти на нові. В цьому позначились тривала переселенська бродячість старих часів і хронічні пожежі — обставини, які з покоління в покоління виховували зневажливу байдужість до домашнього благоустрою, до вигід в життєвій обстанові.

Загрозливі
явища

Розглядаючи вплив природи на людину, треба бачити і діяння людини на природу: в цьому діянні також виявляються деякі особливості останньої. Культурна обробка природи людиною для задоволення її потреб має свої межі і вимагає певної обачності: збільшуючи і регулюючи енергію фізичних сил, не можна виснажувати їх і виводити з рівноваги, порушуючи їх природне співвідношення. Інакше природа прийде в суперечність сама з собою і протидіятиме замислам людини, однією рукою руйнуючи те, що створила другою, і географічні умови, самі по собі сприятливі для культури, при необачному з ними поводженні можуть перетворитись у перешкоди народному добробуту. Природа нашої країни при видимій простоті і одноманітності недосить стійка: її порівняно легко вивести з рівноваги. Людині важко знищити джерела живлення гірських рік у Західній Європі; але в Росії досить тільки оголити або осушити верхів'я ріки і її верхніх приток, і ріка обміліє. В чорноземних і піщаних місцях Росії є два явища, які, будучи цілком або почасти продуктами культури, точніше кажучи, людської необачності, стали немов географічними особливостями нашої країни, постійним фізичним її лихом: це *яри і летючі піски*. Пухкий ґрунт, з якого оранка скинула дерновий покрив, що скріпляв його, легко розмивається дощовими і сніговими струмками, які течуть з підвищень, і утворюються яри, що йдуть в найрізноманітніших напрямках. Уже найстаріші земельні описи, які до нас дійшли, вказують на безліч таких ярів і рукавів. Тепер вони утворюють велику і заплутану сітку, яка все більше розширяється і ускладнюється, віднімаючи в хліборобства загалом величезну площу землеробського ґрунту. На півдні ярів дуже багато саме в обробленій частині степу, в губерніях Волинській, Подільській, Бесарабській, Херсонській, Катеринославській і в Області Війська Донського. Завдаючи великої шкоди сільському господарству самі по собі, своєю численністю, яри спричиняють ще нове лихо: становлячи немов систему

природного дренажу і прискорюючи стікання опадів з навколишніх полів, вони витягують вологу з ґрунту прилеглих до них місцевостей, не дають змоги цьому ґрунтові увібрати снігову й дощову воду і таким чином разом із збіднінням лісів сприяють зниженню рівня ґрунтових вод, яке все виразніше виявляється в дедалі частіших засухах. Летючі піски, які великими смугами прорізають чорноземну Росію, завдають не менше лиха. Переносячись на далекі віддалі, вони засипають дороги, ставки, озера, засмічують ріки, знищують урожай, цілі мастки перетворюють у пустині. Площа їх в Європейській Росії обчислюється в понад $2\frac{1}{2}$ мільйона десятин, і ця площа, за зробленими спостереженнями, щороку розширяється на один процент, тобто приблизно на 25 тисяч десятин. Піски поступово засипають чорнозем, підготовляючи південній Росії згодом долю Туркестана. Цьому процесові допомагає худоба, яка пається в степу; вона своїми копитами розриває верхній твердий шар піску, а вітер видуває з нього скріплюючі його органічні речовини, і пісок стає летючим. З цим лихом борються різноманітними і дорогими заходами — загородами, тинами, насадженнями. В останні роки міністерство Землеробства почало систематично укріплювати піски насадженням деревних і чагарникових рослин і за п'ять років (1898 — 1902) укріпило понад 30 тисяч десятин пісків. Ці цифри переконливо свідчать про трудність і повільність боротьби з пісками.

Ми скінчили попередні роботи, які здадуться нам при вивченні російської історії, умовились про завдання і способи вивчення, склали план курсу і повторили деякі уроки з географії Росії, що мають близьке відношення до її історії. Тепер можемо почати самий курс.

ЛЕКЦІЯ V

Початковий літопис як основне джерело для вивчення першого періоду нашої історії.— Літописна справа в стародавній Русі; початкові літописи і літописні зводи.— Найдавніші списки Початкового літопису.— Сліди стародавнього київського літописця в початковому літописному зводі.— Хто цей літописець?— Головні складові частини Початкового літопису.— Як вони з'єднані в цілий звод.— Хронологічний план зводу.— Нестор і Сільвестр.

Початковий
літопис

Беручись до вивчення першого періоду нашої історії, не можна не виконати ще однієї підготовчої справи: треба розглянути склад і характер Початкового літопису — основного джерела наших відомостей про цей період.

Ми маємо досить різноманітні і різносторонні відомості про перші віки нашої історії. Такими є, особливо, іноземні відомості патріарха Фотія IX ст., імператора Костянтина Багрянородного і Льва Діакона X ст., оповіді скандинавських саг і цілого ряду арабських письменників тих же століть, Ібн - Хордадбе, Ібн - Фадлана, Ібн - Дасті, Масуді та ін. Не кажемо про тубільні пам'ятки письмові, які тягнуться дедалі ширшим ланцюгом з XI ст., і пам'ятки речові, про уцілілі від тих часів храми, монети та інші речі. Все це — окремі подробиці, які не складаються ні в що цільне, розкидані, іноді яскраві точки, які не висвітлюють усього простору. Початковий літопис дає можливість об'єднати і пояснити ці окремі дані. Він є спочатку уривчасте, але чим далі, тим усе послідовніше оповідання про перші 2 $\frac{1}{2}$ століття нашої історії, і не просте оповідання, а освітлене цілним, старанно виробленим поглядом автора на початок вітчизняної історії.

Літописна
справа в
стародавній
Русі.

Літописання було любимим заняттям наших стародавніх книжників. Почавши слуханням наслідуванням зовнішніх прийомів візантійської хронографії, вони швидко засвоїли її дух і поняття, згодом виробили деякі особливості літописного викладу, свій стиль, твердий і цільний

історичний світогляд з одноманітною оцінкою історичних подій і іноді досягали надзвичайної досконалості в своїй справі. Літописання вважалося богоугодною, корисною для душі справою. Тому не тільки приватні особи записували для себе на пам'ять, іноді у вигляді уривчастих заміток на рукописах, окремі події, які відбувалися на батьківщині, але й при окремих закладах, церквах і, особливо, монастирях, велись на загальну користь щорічні записи визначних подій. Крім таких приватних і церковних записів, велись при князівських дворах і літописи офіційальні. З уцілілої у Волинському літопису грамоти волинського князя Мстислава, що відноситься до 1289 р., видно, що при дворі цього князя вівся такий офіційальний літопис, який мав якесь політичне призначення. Покаравши жителів Берестя за крामолу, Мстислав додає в грамоті: «а вопсал есмь в летописец коромолу их». З утворенням Московської держави офіційальний літопис при государевому дворі набуває особливо широкого розвитку. Літописи велись переважно духовними особами — єпископами, простими монахами, священиками, офіційальний московський літопис вели приказні дяки. Поруч з подіями, важливими для всієї землі, літописці заносили в свої записи переважно справи свого краю. З бігом часу під руками давньоруських книжників нагромаджувався значний запас приватних і офіційальних місцевих записів. Письменники побуту збирали ці записи після перших місцевих літописців, зводили їх у суцільне щорічне оповідання про всю землю, до якого і з свого боку додавали опис кількох наступних років. Так складались вторинні літописи або загально-руські літописні зводи, складені подальшими літописцями з записів стародавніх, первісних. При дальшому переписуванні ці зведені літописи скорочувались або розширялись, поповнюючись новими відомостями і вставками цілих оповідей про окремі події, житій святих та інших статей, і тоді літопис набирав вигляду систематичного літописного збірника різноманітного матеріалу. Шляхом переписування, скорочень, доповнень і вставок збиралась несеяжна кількість списків, які ще й досі не цілком приведені в ясність і які містять у собі літописи в різних складах і редакціях, з різноманітними варіантами в тексті споріднених щодо складу літописів. Такий у загальному і тому не зовсім точних рисах хід руської літописної справи. Розібратись в цьому досить хаотичному запасі руського літописання, згрупувати й класифікувати списки і редакції, в'яснити їхні джерела, склад і взаємне відношення та

звести їх до основних літописних типів — така є попередня складна критична робота над руським літописанням, яку давно почав, діяльно і успішно продовжує цілий ряд дослідників і яку ще не закінчено.

Первісні записи, ведені в різних місцях нашої батьківщини, майже всі загинули, але уціліли складені з них літописні зводи. Ці зводи складались також в різні часи і в різних місцях. Коли з'єднати їх в один цільний загальний звод, то одержимо майже безперервне щорічне оповідання про події в нашій батьківщині за вісім століть, оповідання, яке не скрізь однаково повне й докладне, але яке відзначається однаковим духом і напрямом, з одноманітними методами і однаковим поглядом на історичні події. І робились спроби такого повного зведення, в яких оповідання починається майже з половини IX ст. і тягнеться нерівною, що іноді рветься, ниткою через цілі століття, спиняючись в найдавніших зводах на кінці XIII або початку XIV ст., а в зводах пізніших гублячись в кінці XVI століття і часом забігаючи в XVII, навіть в XVIII ст. Археографічна комісія — особлива вчена установа, яка виникла в 1834 р. з метою видання письмових пам'яток стародавньої російської історії, в 1841 р. почала видавати *Повний збірник руських літописів* і видала 12 томів цього збірника.

Найдавніші списки Початкового літопису

В такому ж складовому, зведеному викладі дійшло до нас і найдавніше оповідання про те, що трапилось в нашій землі в IX, X, XI і на початку XII ст. по 1110 р. включно. Оповідання про події цього часу, що збереглося в старовинних літописних зводах, раніше називали *Літописом Нестора*, а тепер частіше називають *Початковим літописом*. У бібліотеках не питайте Початкового літопису — вас, можливо, не зрозуміють і перепитають: «Який список літопису потрібен вам?». Тоді ви, в свою чергу, будете здивовані. Досі не знайдено жодного рукопису, в якому Початковий літопис був би вміщений окремо в тому вигляді, як він вийшов спід пера стародавнього упорядника. В усіх відомих списках він зливається з оповіданням його продовжувачів, яке в пізніших зводах доходить звичайно до кінця XVI ст. Коли хочете читати Початковий літопис в найбільш давньому його складі, візьміть Лаврентіївський або Іпатіївський його список. Лаврентіївський список — найдавніший з уцілілих списків загальноруського літопису. Він написаний в 1377 р. «худым, недостойным и многогрешным рабом Божиим мнихом Лаврентием» для князя суздальського Дмитрія Костянтиновича, тестя Дмитрія Донського, і зберігався потім в Рождественському

монастирі в місті Володимирі на Клязьмі. В цьому списку за Початковим літописом ідуть відомості про південну Київську і про північну Суздальську Русь, що кінчаються на 1305 р. Другий список, Іпатіївський, писано в кінці XIV або на початку XV століття і знайдено в костромському Іпатіївському монастирі, від чого й дістав свою назву. Тут за Початковим літописом іде докладне й чудове простотою, жвавістю і драматичністю оповідання про події в Руській землі, переважно в південній Київській Русі XII ст., а з 1201 по 1292 р. іде таке ж чудове і часто поетичне оповідання Волинського літопису про події в двох суміжних князівствах — Галицькому і Волинському. Оповідання з половини IX століття до 1110 р. включно за цими двома списками і є найдавніша форма, в якій дійшов до нас Початковий літопис. Раніше, до половини минулого століття, критика цієї капітальної пам'ятки виходила з припущення, що вся вона — цільний твір одного письменника, і тому зосереджувала свою увагу на особі літописця і на відновленні справжнього тексту його праці. Але, вдивляючись у пам'ятку ближче, помітили, що вона не є справжній давній київський літопис, а становить такий же літописний звод, якими є й інші пізніші, а давній київський літопис являє собою тільки одну із складових частин цього зводу.

До половини XI ст. в Початковому літопису не бачимо слідів цього стародавнього київського літописця; але в другій половині століття він кілька разів видає себе. Так, під 1065 роком, розповідаючи про дитину - виродка, яку витягли рибалки з річки Сетомлі біля Києва, літописець каже: «его же позоровахом до вечера». Чи був він тоді вже ченцем Печерського монастиря чи бігав хлопчиком дивитись на дивину, сказати важко. Але наприкінці XI ст. він жив у Печерському монастирі: розповідаючи під 1096 р. про наскок половців на Печерський монастир, він каже: «и придоша на монастырь Печерский, нам сущим по кельям, почивающим по заутрени». Далі довідуємось, що літописець був ще живий в 1106 р.: в цьому році, пише він, помер старець добрий Ян, який жив 90 років, в старості поважній, жив він як бог велів, був не гірший від перших праведників, «от него же и аз многа словеса слышах, еже и вписах в летописаньи сем». На підставі цього можна скласти деяке поняття про першого київського літописця. Замолоду він жив уже в Києві, наприкінці XI і на початку XII ст. був, напевне, ченцем Печерського монастиря і вів літопис. З половини XI ст., навіть трохи

Сліди стародавнього літописця

раніше, і літописне оповідання стає докладнішим і втрачає легендарний відбиток, який лежить на відомостях літопису до цього часу.

Хто він
був?

Хто був цей літописець? Уже на початку XIII століття існував переказ у Києво-печерському монастирі, що це був чернець того ж монастиря Нестор. Про цього Нестора, «якже написа летописец», згадує в своєму посланні до архімандрита Акіндіна (1224 — 1231) монах того ж монастиря Полікарп, який писав на початку XIII століття. Історіограф Татіщев звідкись знав, що Нестор народився на Білоозері. Нестор відомий у нашому стародавньому письменстві, як автор двох оповідань, життя преподобного Феодосія і оповіді про святих князів Бориса і Гліба. Порівнюючи ці пам'ятки з відповідними місцями відомого нам Початкового літопису, помітили непримиренні суперечності. Наприклад, в літопису є оповідь про заснування Печерського монастиря, де оповідач каже про себе, що його прийняв у монастир сам преподобний, а в житті Феодосія біограф зауважує, що він, «грішний Нестор», був прийнятий в монастир уже наступником Феодосія, ігуменом Стефаном. Ці суперечності між літописом і згаданими пам'ятками пояснюються тим, що оповіді про Бориса і Гліба, про Печерський монастир і преподобного Феодосія, вміщені в літопису, не належать літописцеві, а вставлені в літопис упорядником зводу і писані іншими авторами, перша монахом XI ст. Яковом, а дві останні, вміщені в літопису під 1051 і 1074 роками, разом з третім оповіданням під 1091 роком про перенесення мощей преподобного Феодосія являють собою розірвані частини одного цілого оповідання, написаного постригою і учнем Феодосія, який, як очевидно, знав про Феодосія і про монастир його часу більше, ніж Нестор, що писав за оповіданнями старших братій монастиря. Проте ці розбіжності дали привід деяким ученим сумніватись в належності Початкового літопису Несторові, тим більше що за оповіданням про події 1110 р. в Лаврентіївському списку є така несподівана приписка: «Игумен Сильвестр святого Михаила написах книги си летописец, надеяся от бога милость прияти, при князи Володимире, княжащю ему Киеву, а мне в то время игуменяцю у святого Михаила, в 6624». Сумніваючись в належності стародавнього київського літопису Несторові, деякі дослідники спіняються на цій приписці, як на доказі, що першим київським літописцем був ігумен Михайлівського Видубицького монастиря в Києві Сильвестр, який раніше жив ченцем у Печерському монастирі. Але й це

припущення сумнівне. Коли стародавній київський літопис кінчався 1110 р., а Сильвестр зробив приписку в 1116 р., то чому він пропустив проміжні роки, не записавши їхніх подій, або чому зробив приписку не одночасно з закінченням літопису, а через п'ять - шість років? З другого боку, в XIV — XV ст. ст. в нашому письменстві, очевидно, відрізняли першого київського літописця від Сильвестра, як його продовжувача. В одному з пізніх зводів, *Никонівському*, після сенсаційного оповідання про лихе для руських нашестя ординського князя Едігея в 1409 р., сучасник - літописець зазначає: «Я написал это не в догаду кому - нибудь, а по примеру начального летословца киевского, который, не обинуясь, рассказывает вся времена бытства земская (всі події, що відбулися в нашій землі); да и наши первые властодержцы без гнева позволяли описывать все доброе и недоброе, случавшееся на Руси, как при Владимире Мономахе, не украшая, описывал оный великий Сильвестр Выдубицкий». Отже, Сильвестра не вважали на початку XV ст. першим літописцем київським.

Розбираючи склад Початкового літопису, ми, здається, можемо угадати відношення до нього цього Сильвестра. Цей літопис є збірник дуже різноманітного історичного матеріалу, щось подібне до історичної хрестоматії. В ньому з'єднані і окремі короткі щорічні записи, і поширені оповідання про окремі події, писані різними авторами, і дипломатичні документи, наприклад, договори Русі з греками X ст. або послання Мономаха до Олега чернігівського 1098 р., сплутане з його ж *Повчанням* до дітей (під 1096 роком), і навіть твори духовних пастирів, наприклад, повчання Феодосія Печерського. В основу зводу лягли як головні його складові частини три окремі цільні оповідання. Ми розглянемо їх в порядку вміщення їх у зводі.

1. *«Повесть временных лет»*. Читаючи перші аркуші літописного зводу, помічаємо що це є зв'язна і цільна повість, позбавлена літописних прийомів. Вона розповідає про поділ землі після потопу між синами Ноя з переліком країн, які дісталися кожному, про розселення народів після стовпотворення, про оселення слов'ян на Дунаї і розселення їх звідти, про слов'ян східних і їх розселення в межах Росії, про ходіння апостола Андрія на Русь, про заснування Києва з новим нарисом розселення східних слов'ян і сусідніх з ними фінських племен, про нашестя різних народів на слов'ян з третім нарисом розселення слов'ян східних і з описом їх звичаїв, про нашестя на них

Складові частини літопису

хозар, про данину, яку одні з них платили варягам, а другі хозарам, про вигнання перших, про покликання Рюрика з братами зза моря, про Аскольда і Діра і про утвердження Олега в Києві в 882 р. Повість написана на зразок візантійських хронографів, які звичайно починають своє оповідання старозавітною історією. Один з цих хронографів — Георгія Амартола (IX ст. з продовженням до 948 р.) став рано відомий на Русі в слов'янському, саме, в болгарському перекладі. Його навіть прямо називає Повість як одно з своїх джерел; звідси, між іншим, запозичене оповідання про похід Аскольда і Діра на греків під 866 роком. Але разом з витягами з Георгія вона передає про східних слов'ян ряд переказів, в яких, не зважаючи на прозаїчний виклад, уціліли ще риси історичної народної пісні, наприклад, переказ про нашествя аварів на слов'яндубів. На початку Повість являє собою суцільне оповідання без хронологічних поміток. Хронологічні вказівки починаються тільки з 852 р., але не тому, що Повість має щонебудь сказати про слов'ян під цим роком: вона не пам'ятає жодної події, яка стосувалася слов'ян в цьому році, і ми побачимо, що вся стаття під цим роком вставлена в Повість пізніше чужою рукою. Далі, перша руська звістка, помічена в Повісті роком, така, що її не можна віднести до будь-якого одного року: саме, під 859 роком Повість розповідає про те, що варяги брали данину з північних племен, а хозари з південних. Коли почалась перша і друга данина, коли і як варяги підкорили північні племена, про що тут довідуємось вперше, — про це Повість нічого не пам'ятає. Ще більш невдало поставлено 862 рік. Під цим роком ми читаємо довгий ряд відомостей: про вигнання варягів і усобицю між слов'янськими родами, про покликання князів зза моря, про прибуття Рюрика з братами і про смерть останніх, про відхід двох бояр Рюрика, Аскольда і Діра, до Києва з Новгорода. Тут під одним роком, очевидно, вміщено події кількох років: сама Повість застерігається, що брати рюрикові померли через два роки після прибуття. Оповідання про 862 рік кінчається такими словами: «Рюрику же княжащу в Новгороде, — в лето 6371, 6372, 6373, 6374 — иде Аскольд и Дир на греки», тобто вставка пустих років відірвала головне речення від підрядного. Очевидно, хронологічні помітки, які трапляються в Повісті при подіях IX ст., не належать авторові оповідання, а механічно вставлені пізнішою рукою. В цій Повісті знаходимо вказівку на час, коли вона була написана. Розповідаючи, як Олег утвер-

дився в Києві і почав установлювати данини з підвладних племен, оповідач додає, що й на новгородців було накладено данину на користь варягів по 300 гривень на рік, «еже до смерти Ярославе даяше варягом». Так написано в Лаврентієвському списку; але в одному з пізніших зводів, Никонівському, зустрічаємо це повідомлення в іншому викладі: Олег наказав Новгороду давати данину варягам, «еже и ныне дают». Очевидно, це є первісна, справжня форма тексту. Отже, Повість складена до смерті Ярослава, тобто раніше 1054 р. Коли це так, то автором її не міг бути перший київський літописець. Важко сказати, чим кінчалась ця Повість, на якій події уривалось її оповідання. Перелічуючи народи, які нападали на слов'ян, оповідач каже, що після страшних обривів, які так мучили слов'янське плем'я дулебів, прийшли печеніги, а потім уже, за Олега, пройшли мимо Києва угри. Справді, в самому оповіданні Повісті ця подія віднесена до часів Олега і поставлена під 898 роком. Отже, печеніги за Повістю передували угорцям. Але далі в зводі ми читаємо, що тільки за Ігоря, в 915 р., тобто після проходу угрів мимо Києва, печеніги вперше прийшли на Руську землю. Отже, оповідач про часи Ігоря мав трохи інші історичні уявлення, ніж оповідач про часи, які передували князюванню Ігоря, тобто події 915 р. і наступних років описані вже не автором Повісті. Ця Повість мав в зводі такий заголовок: «Се повести временных лет, откуда есть пошла Русская земля, кто в Кiever нача первее княжити и откуда Русская земля стала есть». Отже, автор обіцяв розповісти, як почалась Руська земля. Розповідаючи про утвердження Олега в Києві в 882 р., оповідач зауважує: «беша у него варязи и словени и прочи, прозвашася Русью». Ось і початок Русі, Руської землі — виконання обіцянки, даної оповідачем. Отже, «Повесть временных лет» є заголовок, який стосується не до цілого зводу, а тільки до оповідання, яке становить його початок і уривається, очевидно, на князюванні Олега. Ця Повість складена не пізніше смерті Ярослава; покликання князів і утвердження Олега в Києві — її головні моменти.

II. *Оповідь про хрещення Русі при Володимирі.* Вона розбита на три роки: 986, 987 і 988. Але це також не літописне оповідання: воно позбавлене літописних прийомів, відзначається полемічним забарвленням, бажанням огудити всі віри, крім православної. І ця оповідь, очевидно, не належить першому літописцеві, а вставлена у звод її упорядником. В ній зберігся натяк на час її складення. Коли

до Володимира прийшли євреї пропонувати свою віру, князь спитав їх: «Де земля ваша?». Місіонери відповіли: «В Іерусалімі». — «Чи справді так?», перепитав їх князь. Тоді місіонери сказали прямо: «Розгнівався бог на батьків наших і розкидав нас по країнах через гріхи наші, і віддана була земля наша християнам». Якби оповідач мав на увазі перших, хто підкорив землю євреїв, він повинен був би назвати язичників римлян; якби він мав на увазі володарів Іерусаліма, сучасних Володимирові, то він повинен був би назвати магометан; коли ж він говорить про християн, ясно, що він писав після завоювання Іерусаліма хрестоносцями, тобто на початку XII століття (після 1099 р.). Основним джерелом оповіді про хрещення Русі і про християнську діяльність князя Володимира було поруч з народним переказом, який ще не встиг забутись, стародавнє життє святого князя, написане невідомо ким через небагато років після його смерті, судячи з висловлювань житія про час його князювання: «Сице убо бысть малым прежде сих лет». Це життє — одна з найранніших пам'яток руської літератури, якщо тільки воно написане руським, а не греком, що жив у Росії.

III. *Кисво - печерський літопис.* Його писав наприкінці XI і на початку XII ст. монах Печерського монастиря Нестор, як сказано в ранньому монастирському переказі, відкидати який немає достатніх підстав. Літопис закінчився на 1110 р. Але яким роком він почався? Можна тільки догадуватись, що літописець почав своє оповідання з подій, які трапились задовго до його вступу в монастир, куди він вступив не раніше 1074 р. Так, йому, очевидно, належить вміщене в зводі оповідання про події 1044 р. Говорячи про вступ князя Всеслава Полоцького на батьківський престол, літописець згадує про пов'язку, якою цей князь прикривав виразку на своїй голові. Про цю пов'язку літописець каже: «еже носить Всеслав и до сего дне на себе», а він помер в 1101 р. Коли так, то можна припускати, що літопис Нестора починався часами Ярослава I. З більшою упевненістю можна вважати, що літопис закінчився саме на 1110 р., і що кінцева приписка Сільвестра не випадково вміщена під цим роком. На це вказує самий опис 1110 р. в Лаврентіївському списку, який зберіг Сільвестрову приписку. Чи тому, що звістка про подію не завжди швидко доходила до літописця чи з інших причин, йому іноді доводилось записувати події певного року вже в наступному році, коли ставали відомі їх наслідки або дальший розвиток, про що він і повідомляв при описі

попереднього року немов *ante factum*. Він, зрештою, іноді застерігався, що це не передбачення, а тільки запізнення запису: «еже и бысть, якоже скажем после в *пришедшее* лето», тобто коли будемо описувати наступний рік. Те саме трапилося і з 1110 роком. Над Печерським монастирєм з'явилося знамення, стовп вогненний, який «весь мир виде». Печерський літописець витлумачив явище так: вогненний стовп — це образ ангела, що його посилав воля божа вести людей шляхами провидіння, як у дні Мойсея вогненний стовп вночі вів Ізраїля. Так і це явище, каже літописець, провіщало, «ему же бе быти», що мало збутися і що збулося: наступного літа чи не цей ангел був (нашим) вождем на іноплеменників і супостатів? Літописець писав це вже в 1111 р., після жахливої березневої поразки, завданої руськими половцям, і чув оповідання переможців про ангелів, які видимо допомагали їм у бою, але чомусь, мабуть, через смерть, не встиг описати цих подій 1111 року, на які натякав в описі 1110 року. В Іпатіївському списку те саме знамення змальоване, як у Лаврентіївському, лише з деякими відступами у викладі. Але під 1111 роком в оповіданні про чудесну перемогу руських те саме знамення описане вдруге і інакше, іншими словами і з новими подробицями, хоч і з посиланням на опис попереднього року, і при тому пристосоване до особи Володимира Мономаха, який є головним виконавцем подвигу, в якому брало участь 9 князів. Цей 1111 рік описано, очевидно, іншим літописцем, і, можливо, вже після смерті Святополка, коли великим князем став Мономах. Отже, літопис Нестора був дописаний в 1111 р. і кінчався 1110 роком. Як міг літописець вести свій літопис? Так само, як він писав житіє преподобного Феодосія, якого не знав при його житті, — за оповіданнями знаючих людей, очевидців і учасників подій. Печерський монастир був осередком, куди приходило все владне і впливове в тодішньому руському суспільстві, все, що робило тоді історію руської землі: князі, бояри, єпископи, які з'їжджалися на собор до київського митрополита, купці, які щороку проходили Дніпром мимо Києва в Грецію і назад. Ян, боярин, що був київським тисяцьким, друг і прихильник преподобного Феодосія і добрий знайомий літописця, син Вишати, якому Ярослав I доручав великі справи, — один цей Ян Вишатич, який помер в 1106 р., 90 років від роду, був для літописця живим столітнім літописом, від якого він чув «многа словеса», записані ним у своєму літопису. Всі ці люди приходили в монастир преподобного Феодосія за

благословінням перед початком справи, для подячної молитви по скінченні, молились, просили ченців помолитись, жертвували «от именных своих на утешение братии и на строение монастырю», розповідали, міркували вголос, переказуючи ігуменові і братії свої думки. Печерський монастир був збірним фокусом, що об'єднував розсіяні промені руського життя, і при цьому зосередженому освітленні спостережливий чернець міг бачити тодішнє руське життя багатосторонніше, ніж хтонебудь з мирян.

Об'єднання
частин
літопису
в звод

Такі є три основні частини, з яких складено Початковий літописний звод: 1) «Повесть временных лет», яка уривається на князюванні Олега і складена до 1054 р.; 2) оповідь про хрещення Русі, вміщена в зводі під роками 986 — 988 і складена на початку XII ст., і 3) Києво - печерський літопис, в якому описано події XI і XII ст. ст. до 1110 р. включно. Ви бачите, що між цими складовими частинами зводу лишаються великі хронологічні проміжки. Щоб бачити, як поповнювались ці проміжки, розгляньмо князювання Ігоря, яке становило частину 73 - літнього проміжку, що відділяв князювання Олега від моменту, яким починається оповідь про хрещення Русі (913 — 985). Найважливіші для Русі події переказані під роками: 941, до якого віднесено перший похід Ігоря на греків, викладений за хронографом Амартола і почасти за грецьким житієм Василя Нового, під 944 — роком другого походу, в описі якого очевидно є участь народної оповіді, і під 945, де вміщено текст Ігорового договору з греками і потім розказано також за народним київським переказом про останнє древлянське ходіння Ігоря за даниною, про смерть князя і про перші акти Ольжиної помсти. Під вісьмома іншими роками вміщено відомості про візантійські, болгарські й угорські відносини; відомості ці не стосуються Русі і взяті з того ж хронографа Амартола, і між ними чотири короткі замітки про відносини Ігоря до древлян і печенігів, що могло зберегтися в пам'яті київського суспільства. Ряд цих 11 описаних років в кількох місцях переривається більшою чи меншою кількістю років пустих, хоч і представлених по черзі у вигляді табличок: для цих років, яких за 33 - літнє князювання Ігоря було 22, упорядник зводу не міг знайти в своїх джерелах ніякого підходящого матеріалу. Подібним способом заповнено і другу половину цього проміжку, як і проміжок між оповіддю про хрещення Русі і гаданим початком Печерського літопису. Джерелами при цьому були, крім грецьких перекладних і південно - слов'янських творів, які поширювались на Русі, ще

договори з греками, перші спроби руського розповідного письменства, а також народний переказ, який іноді розвивався в цілу поетичну оповідь, в історичну сагу, наприклад, про Ольжину помсту. Ця народна київська сага проходить яскравою ниткою, як одно з основних джерел зводу, по IX і всьому X ст.; сліди її помітні навіть на початку XI століття, саме, в оповіданні про боротьбу Володимира з печенігами. За цими уцілілими в зводі уламками київської билини можна зробити висновок, що в половині XI ст. вже склався в Київській Русі цілий цикл історично-поетичних переказів, головний зміст яких становили походи Русі на Візантію; другий, пізніший цикл богатирських билин, який оспівує боротьбу богатирів Володимира із степовими кочовниками, також утворився в Київській Русі і досі ще подекуди тримається в народі, тим часом як уламки першого уціліли тільки в літописному зводі та зрідка трапляються в старовинних рукописних збірниках.

Ряди пустих років наочно показують спосіб складання зводу за переліченими джерелами. В розміщенні зібраного літописного матеріалу упорядник керувався хронологічним планом, покладеним в основу всього зводу. Для побудування цього плану упорядник користувався, з одного боку, вказівками візантійських хронографів і датами руських договорів з греками, а з другого — числом років київських князювань, яке зберігалося в пам'яті київського суспільства. У Повісті про початок Руської землі услід за переказом про нашестя хозар на полян натрапляємо на таку вставку під 852 роком: сказавши, що за імператора Михайла III «начася прозывати Русская земля», бо тоді Русь напала на Царград, як розповідається про це в грецькому літопису, автор вставки продовжує: «темже отселе почнем и числа положим». Ця вставка, очевидно, зроблена упорядником зводу. Хронологію свою він веде від потопу, вказуючи, скільки років минуло від потопу до Авраама, від Авраама до виходу євреїв з Єгипта і т. д. Обчислюючи різні хронологічні періоди, упорядник зводу доходить до того часу, коли (в 882 р.) Олег утвердився в Києві: «от первого лета Михаилова до первого лета Ольгова, русского князя, лет 29, а от первого лета Ольгова, понелиже седе в Киеве, до первого лета Игорева лет 31» і т. д. Перелічуючи роки за князюваннями, упорядник зводу доходить до смерті великого князя київського Святополка: «а от смерти Ярославли до смерти Святополчи лет 60». Смерть Святополка, що сталася в 1113 р., в межах

Хронологічний
план зводу

хронологічного розрахунку, на якому побудовано звод. Отже, звод складено вже при наступнику Святополка Володимирі Мономаху, не раніше 1113 р. Але ми бачили, що Києво - печерський літопис уривається ще при Святополку 1110 роком; отже, хронологічний розрахунок зводу не належить першому київському літописцеві, який не дожив до смерті Святополка або, принаймні, раніше її закінчив свій літопис, а зроблений він рукою, яка писала за князювання Святополкового наступника Володимира Мономаха, тобто між 1113 і 1125 рр. На цей саме час і припадає наведена мною Сільвестрова приписка 1116 р. Цього Сільвестра я і вважаю упорядником зводу.

Нестор
і Сільвестр

Тепер можна пояснити відношення цього Сільвестра і до Початкового літопису і до літописця Нестора. Так званий Початковий літопис, що його ми читаємо за Лаврентіївським і спорідненими йому списками, є літописний звод, а не справжній літопис киево - печерського ченця. Цей киево - печерський літопис не дійшов до нас у справжньому вигляді, а частково скорочений, частково доповнений вставками пвійшов у початковий літописний звод як його остання і головна частина. Отже, не можна сказати ні того, що Сільвестр був першим київським літописцем, ні того, що Нестор склав найдавніший літопис, який ми читаємо, тобто початковий літописний звод: Нестор був упорядником найдавнішого київського літопису, що не дійшов до нас у справжньому вигляді, а Сільвестр — упорядником початкового літописного зводу, який не є найдавнішим київським літописом; він був і редактором вміщених у зводі усних народних переказів і письмових оповідань, в тому числі і самого Несторового літопису.

ЛЕКЦІЯ VI

Історико - критичний розгляд Початкового літопису. — Його значення для дальшого руського літописання. — Помилковість хронологічної основи зводу і походження помилки. — Обробка складових частин зводу його упорядником. — Неповнота найдавніших списків Початкового літопису. — Ідея слов'янської єдності, покладена в його основу. — Ставлення до літопису того, хто його вивчає. — Літописи XII ст. — Історичні погляди літописця.

Ми розглянули походження, склад і джерела найдавнішого літописного зводу, який прийнято називати Початковим літописом, і визнали найбільш імовірним упорядником його ігумена Сільвестра. Нам доведеться оцінити цю пам'ятку, як історичне джерело, щоб цією оцінкою керуватись при вивченні найдавніших її відомостей про Руську землю. Ця пам'ятка, важлива сама по собі, як найдавніше й основне джерело російської історії, став ще ціннішою тому, що була в справжньому розумінні слова *початковим* літописом: подальше літописання долучалось до нього як його безпосереднє продовження і посилене наслідування; наступні упорядники літописних зводів звичайно ставили його на чолі своїх літописів.

У розгляді Початкового літопису наша увага зосередиться на самому упоряднику зводу, на тому, що вніс він свого в збірну роботу зведення різнорідного матеріалу, який увійшов у звод. Йому належить хронологічна основа зводу, спосіб обробки джерел і погляд на історичні явища, проведений по всьому зводу.

Хронологічна канва, за якою виведено оповідання зводу, є одним із зв'язків, що надають деякої цільності різночасним і різнорідним його частинам і відомостям, почерпнутим з таких різноманітних джерел. У вихідній точці цього плану лежить помилка, яку руський письменник побуту зробив, користуючись грецьким джерелом. В XI ст. на Русі був уже відомий в слов'янському перекладі так

Хронологічна основа зводу

званий «Летописецъ вскоре» або «вкратце» царградського патріарха Нікіфора (помер в 828 р.) з продовженням. Ми бачили, чому упорядник нашого зводу намагався прикріпити вихідний пункт руської хронології до року зацарювання імператора Михайла III. Нікіфорів літописець і ввів його в помилковий розрахунок. Академік Шахматов докладно з'ясував, як це сталося. У хронологічній таблиці Нікіфорового літописця, за якою упорядник нашого зводу будував свій план, від р. х. до імператора Костянтина, точніше, до першого вселенського собору, помилково поставлено 318 років замість 325, тобто за рік собору прийнято число отців, які на ньому засідали, а сума років від собору до зацарювання Михайла виведена через неточність доданків в 542 замість 517; додаванням 318 до 542 і дістали для зацарювання Михайла рік від р. х. 860, а від створення світу 6360, бо літописець Нікіфора лічив від створення світу до р. х. рівно 5500, а не 5508 років, як лічимо ми. Сталась помилка на 18 років. Не беручи до уваги участі Нікіфорового літочислення в утворенні року 6360, віднімаючи від нього 5508, одержували для зацарювання Михайла рік від р. х. 852 замість 860 і цим непорозумінням ненароком зменшували помилку на 8 років, не доходячи до істини, тобто до 842 р., тільки на 10 років. А втім, ця помилка у визначенні вихідного хронологічного пункту мало шкодила подальшим обчисленням руського хронолога XII ст.: корективом були йому дати договорів з греками. Додержуючись свого літочислення і відносячи зацарювання Михайла до 6360 р. від створення світу, але знаючи, з переказу або з міркування, що Олег помер в рік другого свого договору з греками, упорядник зводу на час від зацарювання Михайла до Олегової смерті, тобто до першого року Ігорового князювання, відняв у своїй таблиці якраз стільки років (60), скільки зазначено в даті договору — 6420 р. Я зважився ознайомити вас з цими хронологічними подробицями тільки для того, щоб ви бачили, з якими труднощами доводилось боротися упорядникові зводу і як треба ставитись до його ранніх хронологічних показань. Треба віддати йому належне: при скудних засобах він вийшов з своїх труднощів з великим успіхом. Він відніс до 866 р. напад Русі на Царград, який, як тепер відомо, стався в 860 р. Відповідно до цього й попередні події, ним розказані, чвари між північними племенами після вигнання варягів, покликання князів, утвердження Аскольда і Діра в Києві, треба відсувати трохи назад, до самої середини IX ст. Неточності в окремих ро-

ках ані трохи не заважають, і сам упорядник зводу надавав своїм рокам умовного, здогадного значення. Зустрічаючи в стародавній Повісті ряд тісно зв'язаних між собою подій і не вмючи кожную з них помітити окремим роком, він ставив над їх сукупністю ряд років, у межах яких вони, за його розрахунком, повинні були статися. Так, вигнання варягів, які брали данину з північних племен, усобиці між цими племенами, покликання князів, смерть братів Рюрика через два роки після покликання і відхід Аскольда з Діром до Києва він помітив сумарно трьома роками, 860, 861 і 862, і ми погано розуміємо його, пристосовуючи всі ці події і в тому числі покликання князів до одного останнього, 862 р. Заслуга упорядника зводу в тому, що він, маючи плутані дані візантійських джерел, зумів вловити початковий кінець нитки вітчизняних переказів — данництво північних племен варягам, і на відстані 2½ століть, помиляючись на 6 — 7 років, прикріпити цей кінець до правильно розрахованого хронологічного пункту, до половини IX ст.

Зчепивши весь звод однією хронологічною основою і накинувши літописну сітку на його нелітописні частини, Сільвестр вніс у свій твір ще більше єдності й одноманітності, переробивши його складові статті за однаковими прийомами. Переробка полягала, головним чином, в тому, що по всьому зводу проведені історичні погляди хронографа Георгія Амартола. Цей хронограф був для нього не тільки джерелом відомостей, які стосувалися Русі, Візантії і південних слов'ян, але й спрямовував його історичне мислення. Так, на початку «Повести временных лет» він поставив запозичений в Амартола нарис поділу землі між синами Ноя і цю географічну класифікацію або таблицю поповнив власним переліком слов'янських, фінських і варязьких племен, давши їм місце в Аfetовій частині. Для пояснення важливих вітчизняних явищ він шукає аналогій у того ж Амартола і таким чином в їх виклад вносить порівняльно - історичний метод. Характерне місце Повісті про звичаї руських слов'ян він поповнив витягом з Амартола про звичаї сирійців, вактіріян і інших народів і до них від себе додав замітку про половців, про яких невідомий автор Повісті навряд чи мав якенебудь поняття: вони стали відомі на Русі після Ярослава. Взагалі, ця частина зводу має на собі сліди такої ретельної переробки з боку його упорядника, що в ній важко відділити справжній текст від Сільвестрових вставок і змін. До цього треба додати ще пильність, з якою Сільвестр

Списіб
обробки

старався використати для свого зводу весь наявний запас руського розповідного письменства. Він був обізнаний із стародавнім новгородським літописом і з нього навів оповідання про дії Ярослава в Новгороді в 1015 р., після смерті батька. Київські події цього року він виклав за оповіддю про Бориса і Гліба, складеною монахом Яковом на початку XII ст. Мабуть чи не він сам склав і оповідь про хрещення Русі за стародавнім житієм князя Володимира, широко скориставшись при цьому Палеею, полемічним викладом старого завіту, спрямованим проти магометан і почасті католиків, яке подає Володимирові грецький філософ - місіонер. Він вставив у звод під 1097 р. і докладне оповідання про засліплення теребовльського князя Василька, написане Василем — особою, близькою до Василька. Він же вмістив у трьох місцях Несторового літопису частини згаданої мною оповіді про Печерський монастир і преподобного Феодосія, можливо, ним же й написаної. Проводячи свою думку в порівняльно - історичному висвітленні, упорядник зводу не боявся вносити в літописний виклад прагматичий безлад, об'єднував під одним роком різночасні, але однорідні явища. Згадавши, що близько 1071 р. до Києва прийшов волхв, про якого в печерському літопису не було відомостей, він вставив в нього разом з оповіданням про цього волхва ціле вчення про «бесовское наущение и действо», про межі сили бісів над людьми і про способи їх впливу на людей, особливо з допомогою волхвів. Ця демонологія ілюструється кількома цікавими оповіданнями про волхвів і чарівників на Русі того часу та паралельними біблейськими прикладами. Час подій, переказаних Сільвестром під 1071 роком, позначено літописними висловами: «в си же времена, в си лета», але два випадки з переказаних безперечно були пізніше 1071 р. Так не міг написати простий літописець, яким був Нестор, що записував події рік - у - рік. Вражіння ученого книжника, що його справляє широка обізнаність упорядника зводу з іноземними і своїми джерелами та способом користування ними, посилюється ще проблесками критичної думки. Упорядник проти думки, ніби засновник Києва був усього не більше як перевізник через Дніпро, і в критичній вставці, внесеної в «Повесть временных лет», доводить переказом, що Кий був князь в роду своєму і ходив на Царград, де його приймав з великою шанобою сам цар; тільки імени цього царя упорядник не знав, в чому й признається. Так само ширились різні чутки про місце

крещення князя Володимира; упорядник вибирає з них найправдивіший переказ.

Але навряд чи самою цією критичною розбірливістю можна пояснити помітну неповноту зводу: у пізніших списках Початкового літопису зустрічаємо ряд відомостей, які не знайшли собі місця в списках найдавніших, хоч самі по собі вони нічим не викликають критичного недовір'я. Здебільшого це короткі відомості про події, яких не можна вигадати або не було для чого вигадувати. Так пропущено відомості про те, що в 862 р. покликані князі збудували місто Ладогу, і тут оселився старший з них Рюрик, що в 864 р. болгари убили сина Аскольда, в 867 р. повернулись від Царграда (після поразки) Аскольд і Дір з малою дружиною, і був у Києві плач великий, що в тому ж році «бысть в Києве глад велий», а Аскольд і Дір перебили багато печенігів. В найдавніших списках 979 р. залишено пустим, а в пізніших під ним вміщено два цікаві оповідання про печенізького князя, який бив чолом Ярополку про службу і дістав від нього «грады и власти», і про прихід до Ярополка грецьких послів, які «взяша мир и любовь с ним і яшася ему по дань, якоже и отцу его и деду его». З часів князя Володимира пропущено ряд відомостей про печенізьких і болгарських князів, які хрестилися в Києві, і про посольства, які приходили до Києва з Греції, Польщі, Чехії, Угорщини, від папи. Такі пропуски можна побачити і в подальших князюваннях через усе XI ст. Ці прогалини частково можна віднести на рахунок Лаврентіївського списку, який, будучи найдавнішим, не може бути визнаний за найсправніший: в ньому з вини писця пропущено багато місць, які збереглися в інших, найближчих до нього складом і текстом, списках. Інші відомості могли бути випущені з міркувань самого упорядника зводу, але внесені в ньому найближчими в часі переписувачами, які бували почасти і редакторами переписуваних творів і могли поповнити прогалини з джерел, які були під руками в Сільвестра і ще не встигли загубитись. Але в деяких літописних зводах, особливо новгородського походження, перші віки нашої історії викладаються так несхоже із зводом, який ми приписуємо ігуменові Сильвестру, що таку розбіжність не можна пояснити неповнотою списків або редакцій. Це й спонукало академіка Шахматова припустити існування особливого, більш давнього літописного зводу, складеного наприкінці XI ст. і який був «основним ядром», з якого на початку XII ст. склався звод, що його ми читаємо в Лаврентіїв-

Неповнота
найдавні-
ших спи-
сків

ському списку. Все це наводить на думку, що сільвестрівський звод далеко не увібрав у себе всього запасу оповідань, які ширились в руському суспільстві про перші віки нашої історії, або через якусь випадковість саме найдавніші списки зберегли Початковий літопис в скороченому, а пізніші в повнішому складі, як думав С. М. Соловйов.

Найважливішою у зводі є ідея, якою в ньому висвітлено початок нашої історії: це — ідея слов'янської єдності. Упорядник через це так і зайнятий етнографією, що хоче зібрати всі частини слов'янства, вказати їх справжнє міжнародне місце і знайти зв'язки, які об'єднують їх. Описавши розселення слов'ян, він зауважує: «тако разыдеся словенський язык; темже и грамота прозвася словенская». Вона й була одним з таких зв'язків. Руський письменник побуту пам'ятав фатальний історичний момент, з якого почалося руйнування слов'янської єдності: це — утвердження угорців на середньому Дунаї на початку X ст., яке розірвало зв'язки між західними і південними слов'янами, зав'язані слов'янськими первовчителями. З приводу звістки про проходження угорців мимо Києва в 898 р. він згадує про діяльність Кирила та Мефодія та про її значення для слов'янства. Була одна мова слов'янська — слов'яни дунайські, підкорені угорцями, морави, чехи, ляхи і поляни - русь. Перш за все мораві дано було грамоту слов'янську, яка тепер на Русі і в болгар дунайських. Мефодій був єпископом в Паннонії на столі апостола Андроніка, учня апостола Павла. А апостол Павел учив в Іллірії, де раніше жили слов'яни: отже, і слов'янству вчитель Павел. А ми русь — теж слов'яни: отже, Павел і нам русі вчитель. А слов'янське плем'я і руське — одно плем'я: від варягів прозвалися Руссю, а спочатку були слов'яни; тільки звалися полянами, а говорили по - слов'янському; звалися полянами тому, що в полі сиділи, а мова у них одна з іншими слов'янами.

Таким діалектичним ланцюгом висновків і так наполегливо мислячий руський книжник початку XII ст. причіпляв свою темну батьківщину не тільки до сім'ї слов'янських народів, але й до апостольських переказів християнства. Знаменно, що в суспільстві, де сто років з чимсь тому ще приносили ідолам людські жертви, думка вже вчилася підноситись до усвідомлення зв'язку світових явищ. Ідея слов'янської єдності на початку XII ст. вимагала тим більшого напруження думки, що зовсім не підтримувалася сучасною дійсністю. Коли на берегах Дніпра ця думка висловлювалася з такою вірою або впевненістю,

слов'янство було роз'єднане і в значній частині свого складу поневолене: Моравська держава була розбита угорцями ще на початку X ст., перше Болгарське царство — Візантію на початку XI ст., полабські і прибалтійські слов'яни поступалися перед німецьким натиском і, разом з чехами і поляками, перед католицьким впливом.

Усі вказані особливості Початкового літопису вимагають Ставлення до літопису того, хто його вивчає особливого до нього ставлення того, хто вивчає за ним початок нашої історії. Коли купа різнохарактерного матеріалу розміщена за планом, виробленим шляхом урахування різнорідних даних, піддана переробці за певними методами, навіть з участю критичної розбірливості, і висвітлена провідною історичною ідеєю, тоді ми маємо справу вже не з простим літописом, але й з ученим твором, якому належать деякі наукові права на увагу. Тут вивченню підлягає не тільки сировий історичний матеріал, але й цільний погляд, навіть з деякими методологічними прийомами. Заглиблюючись у зв'язок і сенс явищ, описуваних в такому творі, ми повинні брати до уваги й те, як розумів цей зв'язок і цей сенс сам літопис, бо в ньому ми маємо пам'ятку, що показує, як уявляли собі на Русі на початку XII ст. перші часи нашої історії мислячі книжні люди, що займались її вивченням.

До Початкового літопису безпосередньо прилягають його продовження, які розповідають про події в Руській землі XII ст. до кінця періоду нашої історії.

Після приписки Сільвестра, з 1111 р., обидва найдавніші списки, Лаврентіївський і Іпатіївський, як і списки пізніші, різняться між собою далеко більше, ніж до цього моменту: очевидно, це вже різні літописні зводи, а не різні списки одного й того ж зводу. До кінця XII ст. у зводах того й другого найдавнішого списку описуються здебільшого одні й ті ж події і за однаковими джерелами, якими в первинні місцеві літописи і оповіді про окремих осіб або події, писані сучасниками, іноді навіть очевидцями й учасниками описуваних справ. Але, неоднаково користуючись спільними джерелами, той і другий звод змальовує події по-своєму. Звод Іпатіївського списку взагалі повніший, ніж Лаврентіївський. До того ж можна помітити, що у викладі подій, в поясненні їх причин і наслідків упорядник Іпатіївського зводу додержувався більше південно-руських джерел, упорядник Лаврентіївського — більше джерел північних, суздальських, хоч подекуди в першому північні події переказано навіть докладніше, ніж у другому, і навпаки, південні в другому описані докладніше,

Літописи
XII ст.

ніж у першому. Нарешті, крім спільних джерел у кожного зводу були свої особливі, яких не знав другий. Тому обидва зводи становлять немов один загальноруський літопис в двох різних складах або обробках. В цьому розумінні літопис XII ст. за Іпатіївським списком у нас іноді називають зводом південноруським, а літопис того ж століття за списком Лаврентіївським — зводом північним, суздальським. Вивчаючи той і другий звод, ми мало не на кожному кроці зустрічаємо в них сліди літописців то київського, то чернігівського, то суздальського, то волинського. Судячи з цих слідів, можна подумати, що в усіх головних обласних містах Русі XII ст. були свої місцеві літописці, записки яких увійшли у той чи інший звод з більшою чи меншою повнотою в міру значення кожного міста в загальному житті Руської землі. Перше місце щодо цього належало Києву, і з київського літопису найбільше черпають обидва зводи, тільки зрідка мимохідь відзначаючи відомості, які йдуть з якогонебудь далекого кутка Русі, з Полоцька або Рязані. Так літописання XII ст. розвивалось, очевидно, в однаковому напрямі з тодішнім земським життям, подібно до нього розподілялось по місцевих центрах, локалізувалось. Як могли упорядники обох зводів зібрати такий багатий запас місцевих літописів і оповідей і як зуміли звести їх у послідовне щорічне оповідання — це може викликати здивовання або сумнів. В усякому разі, вони зробили неоціненну послугу пізнішій історіографії тим, що зберегли для неї безліч історичних даних, які без них пропали б безслідно. Ці зводи ще тим дорогі, що упорядники їх, зводячи місцеві записи, зберігали їх обласні особливості, тон і колорит, політичні судження і суспільні або династичні відносини місцевих літописців. Літописці того часу не були байдужими і навіть безсторонніми спостерігачами подій, як ми схильні їх уявляти собі: у кожного з них були свої місцеві політичні інтереси, свої династичні та обласні співчуття й антипатії. Так, літописець київський звичайно палко стоїть за своїх любимох Мономаховичів, чернігівський — за їх противників Ольговичів, а суздальський радий при нагоді кольнути новгородців за їх «злое неверствие», гордість і буйство, за їх звичку порушувати присягу й проганяти князів. Обстоюючи своїх князів і свої місцеві інтереси, літописець не цурався бажання по-своєму змалювати хід подій, тенденційно пов'язуючи і витлумачуючи їх подробиці, причини і наслідки. Різноманітність місцевих джерел надає тому й другому зводові значення загаль-

норуського літопису, а різноманітність місцевих інтересів і співчуття вносить в обидва зводи багато жвавості і руху, роблячи їх вірним дзеркалом настрою, почуттів і понять тодішнього руського суспільства. Читаючи, наприклад, за Іпатіївським списком про шумну боротьбу Ізяслава Мстиславича з чернігівськими князями (1146 — 1154), ми чуємо по черзі голос то київського літописця, який співчуває Ізяславу, то літописця чернігівського, який дбає про інтереси його противників, а з часу втручання в боротьбу князів Юрія суздальського і Володимира галицького до хору центральних літописців привіднюються голоси письменників побуту цих далеких одна від одної окраїн Руської землі. Завдяки тому, вчитуючись в обидва зводи, ви почуваете себе немов в широкому загальноруському потоці подій, який утворюється від злиття великих і дрібних місцевих струменів. Під пером літописця XII ст. все дихає і живе, все невпинно рухається і безустанно говорить; він не просто описує події, а драматизує їх, розігрує перед очима читача. Таким драматизмом викладу особливо відзначається Іпатіївський список. Не зважаючи на різноголосицю почуттів і інтересів, на шум і накопичення описуваних подій, в літописному оповіданні нема хаосу: всі події дрібні і великі струнко вкладаються під один погляд, яким літописець дивиться на світові явища.

Цей історичний погляд так зрісся з настроєм, з усім духовним складом літописця, що його можна назвати *літописним*, хоч його поділяли люди однакового з літописцем настрою або мислення, які не брали ніякої участі в літописній справі. Цей погляд має велике значення в історіографії, бо пережив літописання і довго керував мисленням учених істориків: вони довго продовжували дивитись на явища людського життя очима літописця, навіть коли покинули літописні прийоми їх обробки і викладу. Тому, на мою думку, цей погляд заслуговує на нашу увагу. Наукове завдання історика, як його тепер розуміють, полягає в з'ясуванні походження й розвитку людських суспільств. Літописця далеко більше цікавить сама людина, її земне й особливо загробне життя. Його думка звернена не до первісних, а до кінцевих причин існуючого і буваючого. Історик - прагматик вивчає генезис і механізм людського співжиття; літописець шукає в подіях морального сенсу і практичних уроків для життя; предмети його уваги — історична телеологія і життява мораль. На світові події він дивиться самовпевненим поглядом мислителя, для якого механіка співжиття не є

Історичні
погляди
літописця.

загадкою: йому ясні сили й пружини, які рухають людське життя. Два світи протистоять і борються один проти одного, щоб дати торжество своїм непримиреним началам добра і зла. Борцями є ангели і біси. У дня і ночі, у світла і темряви, у снігу і граду, у весни, літа, осені і зими є свій ангел, до всього, до всіх творінь приставлено ангелів. Так і до всякої людини, до всякої землі, навіть язичницької, приставлено ангелів оберігати їх від зла, допомагати їм проти лукавого. І в противної сторони є сильні засоби і способи діяння: це — бісові каверзи і лихі люди. Біси підштовхнуть людину на зло і самі ж з неї сміються, кинувши її в безодню смертну. Спокушають вони видіннями, волхвуваннями, особливо жінок, і різними підступами наводять людей на зло. А лиха людина гірша від самого біса: біси хоч бога бояться, а лиха людина «ни бога ся боит, ни человек ся стыдит». Але й у бісів є своя слабкість; вміючи підказати людям лихі помисли, вони не знають думок людських, що їх знає тільки бог, і тому, пускаючи свої лукаві стріли навгад, часто не попадають в ціль. Боротьба обох світів точиться за людину. Куди, до якого кінця йде життєвий вир, що його спричиняє боротьба, і як у ньому триматись людині — ось головний предмет уваги для літописця. Життя дає людині вказівки, які перестерігають і навчають; треба тільки вміти помічати і розуміти їх. Літописець описує нашествя поганих на Руську землю, лихо, яке вона терпить від них. Навіщо потурає бог невірним, щоб торжествували над християнами? Не думай, що бог любить перших більше, ніж останніх: ні, він потурає поганим, щоб вони торжествували над нами не тому, що їх любить, а тому, що нас милує і хоче зробити гідними своєї милості, щоб ми, навчені нещастями, покинули шлях нечестя. Погані — це батіг, яким провидіння виправляє дітей своїх. «Бог бо казнит рабы своя напастыми различными, огнем и водою и ратью и иными различными казньми; хрестыянину бо многими напастыми внити в царство небесное». Так історичне життя є морально-релігійною школою, в якій людина повинна навчитись пізнавати шляхи провидіння. Горе їй, якщо вона розійдеться з цими шляхами. Ігор і Всеволод Святославичі, побивши половців, мріють про славу, яка чекає їх, коли вони проженуть поганих до самого моря, «куда еще не ходили деды наши, а возьмем до конца свою славу и честь». Говорили вони так, не знаючи «божия строения», яке призначило їм поразку і полон. Все провіщає ці шляхи, не тільки історичні події, але й фізичні явища, особливо

незвичайні знамення небесні. Звідси напружений інтерес літописця до явищ природи. Щодо цього його програма навіть ширша, ніж у сучасного історика: у нього природа прямо втягнена в історію, є не джерелом стихійних, часто фатальних впливів, які то збуджують, то пригнічують дух людини, навіть не просто німою обстановою людського життя; вона сама — жива, діюча особа історії, живе разом з людиною, радіє їй, знаменнями віщає їй волю божу. У літописця є ціле вчення про знамення небесні і земні, і про їх відношення до справ людських. Знамення бувають або на добре, або на лихе. Землетруси, затемнення, незвичайні зірки, поводи — всі такі рідкі, знаменні явища не на добре*бувають, віщуть або війну, усобицю, голод, пошесть, або чюнебудь смерть. Согрішіть яканебудь земля, — бог карає її голодом, нашествиям поганих, спекою або якокнебудь іншою карою.

Так літописець є моралістом, який бачить у житті людському боротьбу двох начал — добра і зла, провидіння і диявола, а людину вважає лише педагогічним матеріалом, який провидіння виховує, спрямовуючи його до високих цілей, йому накреслених. Добро і зло, зовнішні і внутрішні лиха, самі знамення небесні — все в руках провидіння є виховним засобом для людини, придатним матеріалом для «строения божия»; світового морального порядку, створюваного провидінням. Літописець найбільше розповідає про політичні події і про міжнародні відносини; але погляд його по суті своїй церковно-історичний. Його думка зосереджена не на природі діючих в історії сил, відомій йому з інших джерел, а на способі їх дій щодо людини і на уроках, які людина повинна здобувати для себе із цього способу дій. Це дидактичне завдання літописання і надає спокою і ясності оповіданню літописця, гармонії і твердості його міркуванням. Ознайомивши вас з основним джерелом для вивчення найдавнішого періоду нашої історії, перейду до викладу фактів цього періоду.

ЛЕКЦІЯ VII

Головні факти I періоду російської історії.— Два погляди на її початок.— Народи, які жили в південній Росії до східних слов'ян, і їх відношення до російської історії.— Які факти можна визнавати первісними в історії народу?— Переказ Початкового літопису про розселення слов'ян в Дунаю.— Гюнард про розселення слов'ян в VI ст.— Військовий союз східних слов'ян на Карпатах.— Розселення східних слов'ян по руській рівнині, його час і ознаки.— Відособлення східного слов'янства як наслідок розселення.†

Приступаючи до вивчення першого періоду нашої історії, нагадаю його межі і те пануюче сполучення суспільних елементів, яке спрямовувало руське життя в цей час.

Я веду цей період з дуже давніх часів до кінця XII або до початку XIII ст. Не можу точніше зазначити його кінцевої межі. Ніяка поворотна подія не відділяв різко цього періоду від подальшого. Нашестя монголів не можна визнати такою роздільною подією: монголи застали Русь на поході, під час пересування, яке прискорили, але якого не вікликали; новий склад життя зав'язався до них. Близько половини XI ст. територія, на якій зосереджувалась головна маса руського населення, тяглася довгою і досить вузькою смугою по середньому і верхньому Дніпру з його притоками і далі на північ через вододіл до гирла Волхова. Ця територія політично роздібнена на області, «волості», в кожній з яких політичним осередком було велике торговельне місто, перший будівник і керівник політичного побуту своєї області. Ці міста ми будемо називати *волосними*, а керовані ними області *городовими*. Разом з тим ці ж волосні міста були осередками й керівниками і економічного руху, який спрямовував господарський побут тодішньої Русі, зовнішньої торгівлі. Всі інші явища цього часу — установлення, соціальні відносини, звичаї, успіхи знання й мистецтва, навіть морально-релігійного життя — були прямими або далекими наслідками сукупного діяння

† період
російської
історії

двох зазначених факторів — волосного торговельного міста і зовнішньої торгівлі. Перше і найважче питання, що виникає при вивченні цього періоду, стосується того, як і якими умовами створено було згаданий вище склад політичних і економічних відносин, коли з'явилось на вказаній смузі слов'янське населення і чим викликані були обидва зазначені фактори.

В нашій історичній літературі переважають два різні погляди на початок нашої історії. Один з них викладено в критичному дослідженні про давньоруські літописи, написаному членом російської Академії наук XVIII ст., знаменитим ученим німцем Шлецером, німецькою мовою і виданому на початку минулого століття. Ось основні риси Шлецерового погляду, якого додержувались Карамзін, Погодін, Соловйов. До половини IX ст., тобто до приходу варягів, на великому просторі нашої рівнини, від Новгороду до Києва по Дніпру направо й наліво, все було дике й пустинне, вкрите темрявою: жили тут люди, але без правління, немов звірі і птахи, що наповнювали їхні ліси. В цю велику пустиню, заселену бідними дикунами, слов'янами і фінами, які жили розкидано, початки громадянськості вперше були занесені прихідцями із Скандинавії, варягами, близько половини IX ст. Відома картина звичаїв східних слов'ян, як її змалював упорядник Повісті про початок Руської землі, певно, виправдувала цей погляд. Тут читаємо, що східні слов'яни до прийняття християнства жили «зверинским образом, скотски» в лісах, як усі звірі, убивали один одного, їли все нечисте, жили відособленими, розкиданими і ворожими один одному родами: «живяху каждо с своим родом и на своих местех, владеюще каждо родом своим». Отже, нашу історію слід починати не раніше половини IX ст. висвітленням тих первинних історичних процесів, якими всюди починалось людське співжиття, картиною виходу з первісного дикого стану. Другий погляд на початок нашої історії прямо протилежний першому. Він почав ширитися в нашій літературі трохи пізніше, ніж перший, письменниками XIX ст. Найповніший вияв його можна знайти в творах професора Московського університету Бляєва і п. Забєліна, в I томі його «Истории русской жизни с древнейших времен». Ось основні риси їх погляду. Східні слов'яни споконвіку жили там, де знає їх наш Початковий літопис; тут, у межах руської рівнини, вони оселились, можливо, ще за кілька віків до р. х. Позначивши так свою вихідну точку, вчені цього напрямку змальовують довгий і складний історичний

Два погляди на її початок

процес, яким з первісних дрібних родових спілок виростили у східних слов'ян цілі племена, серед племен виникали міста, серед цих міст підносились головні або старші міста, які складали з молодшими містами або пригородами племінні політичні спілки полян, древлян, сіверян і інших племен, і, нарешті, головні міста різних племен щось близько епохи покликання князів почали об'єднуватись в один загальноруський союз. При схематичній ясності і послідовності ця теорія трохи утруднює вивчення тим, що такий складний історичний процес розвивається нею поза часом і історичними умовами: не видно, до якого хронологічного пункту можна було б віднести початок і далші моменти цього процесу і як, в якій історичній обстанові він розвивався. Ідучи за цим поглядом, ми повинні починати нашу історію задовго до р. х., мало не з часів Геродота, в усякому разі, за багато віків до покликання князів, бо вже до їх приходу у східних слов'ян встиг установитись досить складний і вироблений суспільний лад, який вилився в тверді політичні форми. Розгляньмо уцілілі відомості і перекази про наших слов'ян і тоді дістанемо можливість оцінити обидва, щойно викладені погляди.

Дослов'янське васелення південної Росії

Що розуміти під початком історії якогонебудь народу? З чого починати його історію? Стародавні грецькі і римські письменники передають нам про південну степову Росію ряд відомостей, неоднаково правдивих, одержаних ними через грецькі колонії по північних берегах Чорного моря від купців або з особистих спостережень. До нашої ери різні кочові народи, які приходили з Азії, панували тут один по одному, колись кімеріани, потім, за Геродота, скіфи, пізніше, в часи римського володарювання, сармати. Близько початку нашої ери зміна прихідців стає частішою, номенклатура варварів у стародавній Скіфії стає складнішою, заплутанішою. Сарматів змінили або в них виділились гети, язиги, роксалани, алани, бастарни, даки. Ці народи товпляться до нижнього Дунаю, до північних меж імперії, іноді вторгаються в її області, скупчуються в різноплемінні розсипчасті громади, утворюють між Дніпром і Дунаєм великі, але скороминущі володіння, якими були перед р. х. царства гетів, потім даків і роксалан, яким римляни навіть змушені були сплачувати данину або відкуп. Видно, що готувалось велике переселення народів. Південна Росія була для цих азіатських прохідців тимчасовою стоянкою, на якій вони готувались відіграти ту чи іншу європейську роль, пробравшись до нижнього Дунаю або перейшовши за Карпати. Ці народи, які лан-

цього пройшли на протязі віків по південноруських степах, залишили тут після себе численні кургани, якими вкриті великі простори між Дністром і Кубанню. Над цими могильними насипами старанно й успішно працює археологія і відкриває в них цікаві історичні вказівки, які поповнюють і прояснюють стародавніх грецьких письменників, що писали про нашу країну. Деякі народи, які довго заживалися в припонтійських степах, наприклад, скіфи, входили через тутешні колонії в досить тісні стосунки з античною культурою. Поблизу грецьких колоній з'являлось мішане елліно - скіфське населення. Скіфські царі будували палаци в грецьких містах, скіфська знать їздила до самої Греції вчитись; у скіфських курганах знаходять речі високохудожньої роботи грецьких майстрів, які були обстановою скіфських жител. Всі ці дані мають велику загальноісторичну цінність; але вони стосуються більше історії нашої країни, ніж історії нашого народу. Наука покищо неспроможна вловити прямого історичного зв'язку цих азійських відвідувачів південної Русі із слов'янським населенням, яке пізніше тут з'явилося, як і впливу їх художніх запозичень і культурних успіхів на побут полян, сіверян та ін. Присутність слов'ян серед цих стародавніх народів непомітна. І самі ці народи залишаються етнографічними загадками. Історична етнографія, вивчаючи походження всіх цих народів, намагалась в'яснити, які з них належали до кельтського і які до германського або слов'янського племені. В такій поставі питання є, здається, деяке методологічне непорозуміння. Ці племінні групи, на які ми тепер ділимо європейське населення, не є якийсь первісний споконвічний поділ людства: вони склались історично і відособились у свій час кожна. Шукати їх у скіфській стародавності значить відносити стародавні племена до пізнішої етнографічної класифікації. Якщо ці племена і мали спільний генетичний зв'язок з пізнішим населенням Європи, то окремим європейським народам важко знайти серед них своїх прямих спеціальних предків і з них починати свою історію.

Початок історії народу повинен позначатись якимись більш виразними, вловимими ознаками. Їх треба шукати насамперед у пам'яті самого народу. Перше, що запам'ятав про себе народ, і повинне вказувати шлях до початку його історії. Такий спогад не буває випадковим, безпричинним. Народ є населення, яке не тільки вкупі живе, але й укупі діє, має спільну мову і спільну долю. Тому в народній пам'яті звичайно надовго зберігаються події, які вперше

Його значення

Первісні факти в історії народу

торкнулись усього народу, в яких весь він взяв участь і через цю сукупну участь вперше відчув себе єдиним цілим. Але такі події звичайно не проходять безслідно не тільки для народної пам'яті, але й для народного життя: вони виводять складові частини народу з порівненого стану, об'єднують його сили для якоїсь загальної мети і закріплюють це об'єднання якоюнебудь зв'язуючою, для всіх обов'язковою формою співжиття. Такі в, на мою думку, дві щільно зв'язані між собою ознаки, які показують початок історії народу: найбільш ранній спогад його про самого себе і найбільш рання суспільна форма, яка об'єднала його в будьякій сукупній дії. Чи знайдемо такі ознаки в історії нашого народу?

Розселення
слов'ян
в Дунаю

Упорядник Початкового літопису не допоможе нам в цьому шуканні. У нього інша точка зору; він панславіст; виходячи з своєї ідеї первісної єдності слов'янства, він насамперед намагається пов'язати ранню долю рідної Русі з загальною історією слов'ян. Початковий літопис не пам'ятає часу приходу слов'ян в Азії в Європу. В ученому етнографічному нарисі, поставленому на чолі «Повести временных лет», він застає слов'ян уже на Дунаї. З цієї придунайської країни, яку він називає землею Угорською і Болгарською, слов'яни розселились в різні сторони. Звідти ж вийшли і ті слов'яни, які оселились по Дніпру, його притоках і далі на північ. Літопис розповідає, що коли *волхи* напали на слов'ян дунайських, оселились серед них і почали пригноблювати їх, одні слов'яни пішли й оселились по Віслі, прозванійся ляхами, інші прийшли на Дніпро й прозвалися полянами, а ті, що оселились у лісах — древлянами і т. д. Волхи, або волохи — це, на думку дослідників, римляни. Мова йде про зруйнування імператором Траяном царства даків, яким його попередник Доміціан змушений був платити данину. Ця вказівка на присутність слов'ян у складі Дакійського царства і про пересування частини їх в Дунаю на північний схід від римського нашествия на початку II ст. після р. х. — один з найраніших історичних спогадів слов'янства і відмічений, якщо не помиляюсь, тільки нашим літописом; важко лише догадатися, з якого джерела він запозичений. Але його не можна вважати за початок нашої історії: він стосувався не самих тільки східних слов'ян і при тому говорить про розбід слов'янства, а не про сформування серед нього якогонебудь союзу.

Звістка
Горванда

Наш літопис не пам'ятає виразно, щоб східні слов'яни донебудь надовго спіялися по дорозі з Дунаю до Дніпра;

але, зіставляючи його невизначні спогади з іноземними відомостями, довідуємось про таку проміжну зупинку. В III ст. після р. х. наша країна зазнала нового нашествия, але з іншого боку — не з сходу, з Азії, а з Європи, з Балтійського моря: це були відважні мореходи готи, які по річках нашої рівнини проникали в Чорне море і громили Східну імперію. В IV ст. їх вождь Германаріх завоюваннями утворив з жителів нашої країни велике царство. Це була перша історично відома держава, заснована європейським народом в межах нинішньої Росії. До складу її входили різні племена східної Європи, в назвах яких можна розпізнати естів, мерю, мордву — всіх майбутніх сусідів східних слов'ян. Були підкорені Германаріхом і венети, або венеди, як називали західні латинські письменники слов'ян з початку нашої ери. Історик готів Іорнанд, який передає ці відомості про царство Германаріха, не вказує, де тоді жили ці венети, назва яких (*Σκλαῖροι*) у візантійських джерелах з'являється з кінця V ст. Зате цей латинський письменник VI ст., добре обізнаний із світом задунайських варварів і сам варвар з походження, родом з Мізії, з нижнього Дунаю, докладно описує сучасне йому географічне розміщення слов'ян. Описуючи Скіфію свого часу, він каже, що по північних схилах високих гір від витоків Вісли на обширних просторах живе багатолюдний народ венетів. Хоч тепер, продовжує Іорнанд, вони зветься різними іменами залежно від родів і місць поселення, але головні їх назви — *склавени* і *анти*. Перші живуть на північ до Вісли, а на схід до *Дністра* (*usque ad Danastrum*); ліси й болота замінюють їм міста. Другі, найсильніші з венетів, живуть по покрученому узбережжю Чорного моря від Дністра до Дніпра. Отже, слов'яни, власне, займали тоді Карпатський край. Карпати були загальнослов'янським гніздом, з якого згодом слов'яни розійшлись в різні сторони. Ці карпатські слов'яни з кінця V ст., коли греки почали знати їх під їхнім власним ім'ям, і на протязі всього VI ст. громили Східну імперію, переходячи за Дунай: недарма той же Іорнанд з сумом зауважує, що слов'яни, в часи Германаріха такі нікчемні, як ратники, і сильні тільки численністю, «нині через гріхи наші лютують усюди». Наслідком цих посиленних вторгнень, початок яких припадає ще на III ст., і було поступове заселення Балканського півострова слов'янами. Отже, перш ніж східні слов'яни з Дунаю попали на Дніпро, вони довго лишались на карпатських схилах; тут була проміжна їх стоянка.

Військовий
союз сло-
в'ян на
Карпатах
в VI ст.

Тривалий збройний натиск карпатських слов'ян на імперію змикав їх у військові союзи. Карпатські слов'яни вторгались у межі Східної імперії не цілими племенами, як германці наводнювали провінції Західної імперії, а озброєними ватагами або дружинами, які виділялись з різних племен. Ці дружини і були бойовим зв'язком окремих порізаних племен. Знаходимо сліди такого союзу, до складу якого входили саме східні слов'яни. «Повість временных лет» за всіма ознаками написана в Києві; упорядник її з особливим співчуттям ставиться до київських полян, відрізняючи їх «кроткий и тихий обычай» від звичаїв усіх інших східних слов'янських племен, та й знає про них більше, ніж про інші племена. Вона нічого не говорить ні про готів Германаріха, ні про гунів, які незабаром після нього затопили його царство. Але вона пам'ятає ряд пізніших ворожих нападів, що їх завдали слов'яни, говорить про болгарів, обрів, хозарів, печенігів, угрів. Проте до хозар вона нічого не запам'ятала про своїх любимих полян, крім переказу про заснування Києва. Народні потоки, які пронеслися по південній Росії і часто давали себе боляче відчувати східним слов'янам, неначе нічим не зачіпали східного слов'янського племені, яке найближче до них стояло, — полян. В пам'яті київського оповідача XI ст. уцілів від тих далеких часів переказ тільки про одно східне слов'янське плем'я, але таке, що жило далеко від Києва і в XI ст. не брало визначної участі в ході подій. Повість розповідає про нашествя аварів на дулебів (в VI — VII ст. ст.).

«Те же обры воевали со славянами и покорили дулебов, тоже славян, и притесняли женцин дулебских: собираясь ехать, обрин не давал запрягать ни коня, ни вола, а приказывал заложить в телегу 3, 4, 5 женцин, и они везли его; так мучили они дулебов. Были обры телом велики, а умом горды, и истребил их бог, перемерли все, не осталось ни единого обрина, и есть поговорка на Руси до сего дня *погибоша аки обре*».

Мабуть, завдяки цьому історичному прислів'ю і попав у Повість переказ про обрів, що має на собі риси билини, історичної пісні, яка становить, можливо, далекий відгук цілого циклу слов'янських пісень про аварів, що були складені на карпатських схилах. Але де були під час цього нашествя поляни і чому тільки дулебам довелося так терпіти від обрів? Несподівано з другого боку йде до нас відповідь на це питання. В сорокових роках X ст., років за 100 до складання «Повести временных лет», писав

про східних слов'ян араб Масуді в своєму географічному творі *Золоті луки*. Тут він розповідає, що одно із слов'янських племен, корінне між ними, колись панувало над іншими, верховний цар був у нього, і цьому цареві скорялись всі інші царі; але потім пішли чвари між їх племенами, союз їх зруйнувався, вони розбилися на окремі коліна, і кожне плем'я обрало собі окремого царя. Це панівне колись слов'янське плем'я Масуді називає *валлиана* (волиняни), а з нашої Повісті ми знаємо, що волиняни — ті самі дулеби і жили по Західному Бугу. Можна догадуватися, чому київський переказ запам'ятав самих тільки дулебів з часів аварського нашествия. Тоді дулеби панували над усіма східними слов'янами і покривали їх своїм ім'ям, як згодом усі східні слов'яни почали називатись *руссю* за ім'ям головної області в Руській землі, бо Руссю спочатку називалась тільки Київська область. Під час аварського нашествия ще не було ні полян, ні самого Києва, і маса східного слов'янства зосереджувалась далі на захід, на схилах і передгір'ях Карпат, в краю великого вододілу, звідки йдуть в різні боки Дністер, обидва Буги, притоки верхньої Прип'яті і верхньої Вісли.

Отже, ми застаємо у східних слов'ян на Карпатах в VI ст. великий військовий союз під проводом князя дулебів. Тривала боротьба з Візантією спричинила цей союз, зімкнула східне слов'янство в щось ціле. На Русі в часи Ігоря ще добре пам'ятали про цю першу спробу східних слов'ян згуртуватись, об'єднати свої сили для загальної справи, так що арабський географ того часу встиг записати досить повне оповідання про це. Через 100 років, в часи Ярослава I, руський оповідач відзначив тільки поетичний уривок цього історичного спогаду. Цей військовий союз і є факт, який можна поставити на самому початку нашої історії: вона, повторюю, почалась в VI ст. на самому краю, в південно-західному кутку нашої рівнини, на північно-східних схилах і передгір'ях Карпат.

Звідси, з цих схилів східні слов'яни в VII ст. поступово розселялись по рівнині. Це розселення можна визнати другим первісним фактом нашої історії. І цей факт залишив деякі сліди в нашій Повісті, які також значно прояснюються при зіставленні їх з іноземними відомостями. Візантійські письменники VI і початку VII ст. застають задунайських слов'ян в стані незвичайного руху. Імператор Маврікій (582 — 602), який довго боровся з цими слов'янами, пише, що вони живуть немов розбійники, завжди готові покинути місце, селищами, розкиданими по

Розселення
по руській
рівнині

лісах і по берегах численних рік їхньої країни. Прокопій, який писав трохи раніше, зауважує, що слов'яни живуть в поганих хатах, розкиданих поодиноці, на далекій одна від одної віддалі, і постійно переселяються. Причину цієї рухливості видно з її наслідків. Візантійці говорять про вторгнення задунайських слов'ян в межі імперії до другої чверті VII ст.; приблизно з цього часу одночасно припиняються і ці вторгнення і візантійські відомості про задунайських слов'ян: останні зникають кудись і знов з'являються у візантійських оповідях уже в IX ст., коли вони знов починають нападати на Візантію з другого боку, морським шляхом, і під новим іменем русі. Про долю східних слов'ян в цей довгий проміжок, VII — IX ст. ст., знаходимо у візантійців мало надійних відомостей. Припинення слов'янських наскоків на імперію було наслідком відпливу слов'ян з Карпат, який почався або посилювався з другої чверті VII ст. Цей відплив збігається в часі з аварським нашествям на східних слов'ян, в якому можна вбачати його причину. Наша «Повість временных лет» не говорить ні про п'ятивікову карпатську стоянку слов'ян, ні про це повторне їх пересування звідти в різні сторони; але вона відзначає деякі окремі її ознаки й наслідки. В нарисі розселення слов'ян з Дунаю вона виразно розрізняє західних слов'ян — мораву, чехів, ляхів, помор'ян від східних — хорватів, сербів і хорутан. Слов'ян, які розселилися по Дніпру й інших ріках нашої рівнини, вона веде від східної вітки, а місцеперебуванням племен, які її становили, де потім знають візантійські письменники цих хорватів і сербів, була країна Карпат, нинішня Галичина з областю верхньої Вісли. Хорватів тут знає і наш Початковий літопис навіть в X ст.: вони беруть участь у поході Олега на греків в 907 р.; з ними воює Володимир в 992 р. Не пам'ятаючи ясно про прихід дніпровських слов'ян з Карпат, літопис проте запам'ятав один з останніх моментів цього розселення. Розміщаючи східнослов'янські племена по Дніпру і його притоках, він розповідає, що були в ляхах два брати — Радим і Вятко, які прийшли з своїми родами і оселились — Радим на Сожі, а Вятко на Оці; від них і пішли радимичі і вятичі. Поселення цих племен за Дніпром дав деяку підставу припускати, що їх прихід був одним з пізніх припливів слов'янської колонізації; нові прихідці вже не знайшли собі місця на правому боці Дніпра і змушені були просунутись далі на схід, за Дніпро. З цього боку вятичі були найбільш крайнім племенем руських слов'ян. Але чому ці племена літопис виводить

«від ляхів»? Це значить, що вони прийшли з прикарпатської країни: область указаного вододілу, Червонна Русь, стародавня країна хорватів в XI ст., коли написана «Повесть временных лет», вважалась уже ляхською країною і була об'єктом боротьби Русі з Польщею.

Так, зіставляючи невизначні спогади цієї Повісті з іноземними відомостями, не без труднощів і не без участі здогадів дістаємо деяку можливість уявити собі, як готувались обидва первісні факти нашої історії. Приблизно на початок II ст. після р. х. народні потоки прибили слов'ян до середнього і нижнього Дунаю. Раніше вони губились в різноплемінному населенні Дакійського царства і тільки близько цього часу почали виділятися із сарматської маси, відособлюватись в очах іноземців, як і у власних спогадах. Тацит ще вагається, до кого ближче венеди — до германців чи до кочовників - сарматів, і Йорнанд пригадує, що Нікополь на Дунаї заснував Траян після перемог над сарматами. Але наш літопис пам'ятає, що від волохів, тобто від римлян Траяна, тяжко прийшло слов'янам, які змушені були кидати свої дунайські житла. Але східні слов'яни, які принесли на Дніпро цей спогад, прийшли сюди не прямо з Дунаю, зробивши безперервне перекочування: це було повільне пересування із зупинкою на Карпатах, що тривала з II до VII ст. Авари дали поштовх дальшому рухові карпатських слов'ян в різні сторони. В V і VI ст. ст. в Середній і Східній Європі очистилось багато місць, покинутих германськими племенами, які гунська навала посунула на південь і захід в римські провінції. Аварська навала справила такий же вплив на слов'янські племена, посунувши їх на спустілі місця. Оповідання Костянтина Багрянородного про покликання сербів і хорватів на Балканський півострів імператором Іраклієм в VII ст. для боротьби з аварами взяте під сумнів історичною критикою і має в собі сумнівні подробиці; але в основі його, здається, лежить щось дійсне. В усякому разі VII століття було часом, коли в тому чи іншому зв'язку з аварським рухом виник ряд слов'янських держав (Чеська, Хорватська, Болгарська). В це ж століття по місцях, де раніше панували готи, почали розселятись східні слов'яни, як у країні, де раніше сиділи вандали й бургунди, тоді ж розселялись ляхи.

Вивчаючи початок нашої історії, ми зараз бачили, як виділялись слов'яни з етнографічної маси з невизначними племінними обличчями, що колись населяла східну припонтійську Європу. В VII ст., коли вже було відоме власне

Його час

Відособлення слов'ян східних

родове ім'я слов'ян, ми помічаємо ознаки їх внутрішнього видового поділу, місцевого і племінного. Важко визначити точно час, до якого можна було б віднести відособлення їх західної і східної вітки; але до VII ст. бачимо, що їх доля складається в тісному взаємному зв'язку, залежно від однакових або схожих обставин і впливів. З цього століття, коли в житті східних слов'ян визначались явища, які можна вважати первісними фактами нашої історії, ці слов'яни, розселяючись з Карпат, вступають під вплив особливих місцевих умов, які супроводжують і спрямовують їхнє життя на протязі багатьох наступних століть. Спостерігаючи, як вони влаштовувались на нових місцях, ми будемо стежити за походженням і впливом цих нових умов.

ЛЕКЦІЯ VII

Наслідки розселення східних слов'ян по руській рівнині. 1) Юридичні.—Побут східних слов'ян в епоху розселення.—Вплив колонізації на руйнування родової спілки і на взаємне зближення родів; зміна роду двором.— Відбиття цих фактів у міфології руських слов'ян.— Нарис їх міфології.— Культ природи.— Шанування предків.— Відбиття тих же фактів у формах язичницького шлюбу в руських слов'ян і в їх родинному праві.— 2) Наслідки економічні.— Давній торговельний рух по Дніпру.— Грецькі колонії по північних берегах Чорного моря.— Сліди ранніх торговельних вносин руських слов'ян в ховарським і арабським Сходом і в Візантію.— Вплив ховарського іґа на успіхи цієї торгівлі.— Походження найдавніших руських міст.

На протязі VII і VIII ст. ст., під час аварського панування по обидва боки Карпат, східний і західний, східна вітка слов'ян, яка займала північно - східні схили цього хребта, поступово відпливала на схід і північний схід. Ось факт, на вивченні якого ми спинились. Він супроводився для східних слов'ян різноманітними наслідками юридичними, економічними і політичними. З цих наслідків і склався той побут східних слов'ян, що його ми спостерігаємо, читаючи оповідання Початкового літопису про Руську землю IX — XI ст. ст. Спинимось насамперед на наслідках юридичних, якими супроводилось розселення східних слов'ян.

На Карпатах ці слов'яни, очевидно, жили ще первісними родовими спілками. Риси такого побуту подекуди видно в неясних і бідних візантійських відомостях про слов'ян VI і початку VII ст. За цими відомостями, слов'яни управлялись численними царками й філархами, тобто племінними князьками і родовими старійшинами, і мали звичай збиратись на наради про загальні справи. Мабуть, мова йде про родові сходи і племінні віча. В той же час візантійські відомості вказують на брак згоди, на часті усобиці між слов'яна-

Наслідки
розселення

Сліди
родового
побуту

ми — звичайна ознака життя дрібними роз'єднаними родами. Коли що можна здобути з цих вказівок, то хіба один тільки здогад, що вже в VI ст. дрібні слов'янські роди починали змикатись в більші спілки, коліна або племена, хоч родова відособленість ще переважала. Невизначний переказ доніс з того часу ім'я лише одного східного слов'янського племені — дулебів, яке стояло на чолі цілого військового союзу. Важко уявити собі, як серед тодішніх родових і племінних незгод утворювався і діяв цей союз. Ми пов'язали його з тривалими наскоками карпатських слов'ян на Східну імперію. Щодо цілей і складу він являв собою асоціацію, таку несхожу на родові і племінні спілки, що міг діяти поруч з ними, не порушуючи прямо їх основ. Це були ополчення бойових людей, які виділялися з різних родів і племен на час походу, по закінченні якого уцілілі товариші розходились, повертаючись до своїх родичів, під вплив звичних відносин. Подібним способом і згодом племена східних слов'ян брали участь у походах київських князів на греків. З нашествиям аварів, коли припинились слов'янські наскоки на імперію і почалось розселення слов'ян, цей союз повинен був сам собою розпастися.

Неясність
форм спів-
життя

Ще важче з'ясувати собі, яка форма співжиття панувала у східних слов'ян в епоху їх розселення по нашій рівнині. Повість про початок Руської землі, описуючи їх розміщення, перелічує племена, на які вони ділились, вказуючи, де оселилось кожне. Ви пам'ятаєте, як вона розміщає по рівнині всіх цих полян, древлян, волинян, сіверян, радимичів, вятичів, кривичів, полочан, дреговичів, слов'ян новгородських. Ми вже знаємо гідрографічну підставу такого розміщення: племена оселились по річкових басейнах західної половини країни, приймаючи за роздільну рису обох половин лінію по верхній меридіональній течії ріки Оки. Але важко вирішити, що таке були ці племена, чи компактні політичні союзи, чи прості географічні групи населення, нічим не зв'язані політично. Масуді пише, що після розпаду союзу під керівництвом волинян східні слов'яни розбились на окремі коліна і кожне плем'я обрало собі окремого царя. В нашій «Повести временных лет» цьому переказові відповідає оповідання, що після Кия з братами рід їх почав князувати у полян, а в древлян було своє князівство, у дреговичів своє і т. д. Учений редактор Повісті, заперечуючи думку, ніби Кий був простим дніпровським перевізником, змальовує його знатною людиною, яка князувала в своєму роді. Виходить, що й цей рід після свого родоначальника князував у цілому

племені полян, був немов племінною полянською династією, і що подібні династії існували і в інших племен. Але не видно, в яких формах виявлялось владуще значення цих племінних династій. Переказ не запам'ятав імені жодного племінного князя. Мал, невдалий жених Ігоревої вдови, є одним з древлянських князів, володарем Іскоростена, а не всього племені древлян. Ходота, якась впливова людина серед вятичів, проти якого Володимир Мономах провадив два зимові походи, в його *Повчанні* навіть не названий князем і згаданий мимохідь, так що його політична фізіономія лишається зовсім у тумані. Можливо, дрібні родові князьки того чи іншого племені, вважаючи себе потомками спільного предка, подібного до полянського Кия, підтримували між собою якінебудь генеалогічні зв'язки, збирались на племінні віча, як це робили карпатські філархи, або на поминальні свята на честь обоженного родоначальника. В історичному питанні чим менше даних, тим різноманітніші можливі розв'язання і тим легше вони даються.

Як видно, в епоху розселення родова спілка лишалась пануючою формою побуту у східних слов'ян. Принаймні, «Повесть временных лет» тільки цю форму змальовує з деякою виразністю: «живяху каждо с своим родом и на своих местех, владеюще каждо родом своим». Це значить, що родичі жили окремими селищами, не впереміжку з чужородцями. Але це навряд чи були первісні цільні родові спілки: хід розселення повинен був розбивати таке співжиття. Родова спілка тримається міцно, поки родичі живуть разом компактними групами; але колонізація і властивості краю, куди вона йшла, руйнували спільне життя родичів. Розселяючись по рівнині, східні слов'яни зайняли переважно лісову її смугу. До неї стосується зауваження Йорнанда, який, описуючи простір на схід від Дністра, по Дніпру і Дону, каже, що це дуже велика країна, вкрита лісами і непрохідними болотами (*terra vastissima, silvis consita, paludibus dubia*). Самий Київ виник на південному узліссі цього величезного лісу. В цьому пустинному лісистому краї прихідці зайнялися ловами звірів, лісовим бджільництвом і землеробством. Простори, зручні для цих промислів, не йшли обширними суцільними смугами: серед лісів і боліт треба було відшукувати більш відкриті і сухі місця і розчищати їх для ріллі або роботи в лісі певні пристосування для звіроловства і бджільництва. Такі місця були віддаленими одно від одного островцями серед моря лісів і боліт. На цих островцях поселенці і ставили свої поодинокі двори, окопували їх і розчищали

**Вплив
розселення
на родовий
побут**

навколишні поля для ріллі, влаштовуючи в лісі борті і ловища. В межах стародавньої Київської Русі до цього часу уціліли рештки старовинних укріплених селищ, так звані *городища*. Це звичайно округлі, рідше кутасті простори, обмежені іноді ледве помітним валом. Такі городища розкидані всюди по Наддніпров'ю на віддалі 4 — 8 верст одно від одного. Їх походження ще в язичницьку пору доводиться сусідством курганів, давніх могильних насипів. Розкопи цих насипів показали, що мерців, які лежать у них, ховали ще по-язичницькому. Не думайте, що ці городища — рештки справжніх великих міст: простір, обмежений кільцеподібним валом, звичайно ледве достатній, щоб вмістити в себе добрий селянський двір. Як виникли і що таке були ці городища? Я думаю, що це рештки поодиноких укріплених дворів, якими розселялись колись східні слов'яни і на які вказує візантійський письменник Прокопій, кажучи, що задунайські слов'яни його часу жили в поганих, розкиданих поодинокі хатах. Такі поодинокі двори, або, інакше кажучи, однодвірні села, ставили слов'янські поселенці, оселяючись по Дніпру і його притоках. Такими однодвірними селами і пізніше колонізувалось верхнє Поволжя. Двори окопувались земляними валами, мабуть, з частоколом, для захисту від ворогів, а особливо для захисту худоби від диких звірів. З таких поодиноких дворів виросло і саме місто Київ. «Повесть временных лет» пам'ятає про заснування цього міста — знак, що воно виникло в порівняно близький до нас час. Переказ розповідає, що на гірському березі Дніпра, на трьох сусідніх горбах поселились три брати, які займалися звіроловством в навколишніх лісах. Вони збудували тут городок, який назвали ім'ям Кия, старшого брата, Києвом. Так Київ виник з трьох однодвірних сіл з загальним укріпленням сховищем, які поставлені були трьома звіроловами, що колись оселилися на березі Дніпра. Як старший брат, Кий був князем в первісному розумінні родового старійшини; місцевий переказ або здогад ученого редактора літопису перетворив його в знатного родоначальника владущого роду в племені полян, в князя, як розуміли це слово в XI ст.

Зміна роду
двором

Такий хід розселення неминуче повинен був хитати міцні до того часу родові спілки східних слов'ян. Родова спілка трималась на двох опорах: на владі родового старійшини і на неподільності родового майна. Родовий культ, шанування предків освячувало і скріплювало обидві ці опори. Але влада старійшини не могла з однаковою силою

поширюватись на всі споріднені двори, розкидані на великому просторі серед лісів і боліт. Місце родовладки в кожному дворі мав заступити домовладка, господар двору, голова родини. В той же час характер лісового і землеробського господарства, яке виникло в Подніпров'ї, розбивав думку про неподільність родового майна. Ліс пристосовувався до промислів зусиллями окремих дворів, поле розчищалося працею окремих родин; такі лісові і польові ділянки рано повинні були набути значення приватного родинного майна. Родичі могли пам'ятати свою кровну близькість, могли панувати спільного родового діда, берегти родові звичаї і перекази; але в галузі права, в практичних життєвих відносинах обов'язковий юридичний зв'язок між родичами розладжувався дедалі більше. Це спостереження або цю догадку ми пригадаємо, коли в найдавніших пам'ятках руського цивільного права будемо шукати і не знайдемо виразних слідів родового порядку одержання спадщини. В устрої приватного громадянського співжиття давній руський *двір*, складна сім'я домохазяїна з жінкою, дітьми і невідокремленими родичами, братами, племінниками, був перехідним ступенем від давнього роду до новітньої простої сім'ї і відповідав давній римській фамілії. Це руйнування родової спілки, розпад її на двори або складні сім'ї лишило після себе деякі сліди в народних повір'ях і звичаях.

У збережених давніми і пізнішими пам'ятками скудних рисах міфології східних слов'ян можна розрізнити два порядки вірувань. Одні з них можна визнати залишками шанування видимі природи. В руських пам'ятках уціліли сліди поклоніння небу під ім'ям *Сварога*, сонцю під іменами *Дажбога*, *Жорса*, *Велеса*, грому і блискавці під ім'ям *Перуна*, богів вітрів *Стрибогу*, вогню і іншим силам та явищам природи. Дажбог і бог вогню вважались синами Сварога, звалились Сварожичами. Отже, на руському Олімпі розрізнялись покоління богів — знак, що в народній пам'яті зберігались ще моменти міфологічного процесу; але тепер важко поставити ці моменти в якінебудь хронологічні межі. Уже в VI ст., як свідчить Прокопій, слов'яни визнавали повелителем всесвіту одного бога громовержця, тобто Перуна. За нашим Початковим літописом Перун — головний бог руських слов'ян поруч з Велесом, який характеризується назвою «бога худоби» в розумінні покровителя стад, а може, і в значенні бога багатства: в мові цього літопису слово *худоба* зберегло ще старовинне значення грошей. В давньоруських

Культ
природи

письмових пам'яток нема ясних вказівок на родини богів, крім синів Сварога. Але араб Ібн - Фадлан на початку X ст. бачив на воляській пристані, мабуть, біля міста Болгар, велике зображення якогось бога, оточене якимись кумірами, що являли собою жінок і дочок цього бога, яким руські купці молились і приносили жертви; не ясно тільки, які купці тут розуміються, варязькі чи слов'янські. Громадська відправа ще не встановилась, і навіть востанні часи язичництва бачимо тільки слабії її початки. Не видно ні храмів, ні жрецького класу, але були окремі волхви, чарівники, до яких звертались за гаданнями і які мали великий вплив на народ. На відкритих місцях, переважно на горбах, ставились зображення богів, перед якими чинились деякі обряди і приносились *треби*, жертви, навіть людські. Так, у Києві на горбі стояв ідол Перуна, перед яким Ігор в 945 р. приносив клятву в додержанні укладеного з греками договору. Володимир, утвердившись у Києві в 980 р., поставив тут на горбі куміри Перуна із срібною головою і золотими вусами, Хорса, Дажбога, Стрибога і інших богів, яким князь і народ приносили жертви.

Шанування
предків

Як видно, більшого розвитку набрав і міцніше тримався другий ряд вірувань — культ предків. В старовинних руських пам'ятках осередком цього культу є із значенням охоронця родичів *рід* з своїми *рожденицями*, тобто дід з бабусями — натяк на поширене колись між слов'янами багатоженство. Той самий обожнений предок шанувався під ім'ям *чур*, в церковно-слов'янській формі *чура*; ця форма досі уціліла в складному слові *пращур*. Значення цього діда - родоначальника, як охоронця родичів, досі збереглося в заклинанні від нечистої сили або несподіваної небезпеки: *чур мене!* тобто хай береже мене дід. Охороняючи родичів від усякого лиха, чур оберігав і їхнє родове добро. Переказ, який лишив сліди в мові, надає чурові значення, однакового з римським Термом, значення оберігача родових полів і меж. Порухення межі, належної границі, законної міри в російській мові й тепер виражається словом «*чересчур*»; значить, *чур* — міра, границя. Цим значенням *чур* можна, мабуть, пояснити одну рису похоронного обряду в руських слов'ян, як його описує Початковий літопис. Покійника, вчинивши над ним тризну, спалювали, кістки його збирали в малу посудину і ставили на стовпі на роздоріжжях, де схрещуються шляхи, тобто сходяться межі різних володінь. Придорожні стовпи, на яких стояли посудини з прахом предків, — це межові знаки, які охороняли границі родового поля або дідівської садиби. Звідси

забобонний страх, який охоплював руську людину на роздоріжжях: тут на нейтральному ґрунті родич почував себе на чужині, не дома, за межами рідного поля, поза сферою могутності своїх охоронних чурів. Все це, очевидно, говорить про первісну широчінь, цільність родової спілки. І проте в народних переказах і повір'ях цей чур - дід, охоронець роду, виступає ще з ім'ям *дідуся - домового*, тобто охоронця не цілого роду, а окремого двору. Отже, не захищуючи народних вірувань і переказів, зв'язаних з первісною родовою спілкою, розселення повинне було зруйнувати *юридичний* зв'язок роду, замінюючи родинний зв'язок сусідством. І ця заміна лишила деякий слід у мові: *сябр*, шабер за первісним, корінним значенням родич (пор. лат. *consobrinus*), потім набрав значення сусіда, товариша.

Цей юридичний розклад родової спілки уможлививлював взаємне зближення родів, одним із засобів якого був шлюб. Початковий літопис відзначив, хоч і не зовсім повно й виразно, моменти цього зближення, які відбилися на формах шлюбу і мали деякий зв'язок з ходом того ж розселення. Первісні однодвірки, складні сім'ї найближчих родичів, якими розміщались східні слов'яни, з бігом часу розростались у споріднені селища, які пам'ятали про своє спільне походження, пам'ять про яке зберігалась у батьківських назвах таких сіл: *Жидичі, Мирятичі, Дідичі, Дідогостичі*. Для таких сіл, які складалися з самих родичів, важливою справою було добування наречених. При пануванні багатоженства своїх неvistачало, а чужих не давала їх рідня добровільно і даром. Звідси необхідність викрадань. Вони чинилися за літописом «на игрищах между селы», на релігійних святах на честь спільних родових богів «у воды», біля священних джерел або на берегах річок і озер, куди збирались жителі й жительки різних сіл. Початковий літопис змальовує різні форми шлюбу, як різні ступені людськості, культурності русько-слов'янських племен. Щодо цього він ставить всі племена на нижчий ступінь порівняно з полянами. Описуючи язичницькі звичаї радимичів, вятичів, сіверян, кривичів, він зауважує, що на тих «бесовских игрищах умыкаху жены себе, с нею же кто свещашеся». Умикання і було в очах стародавнього літописця нижчою формою шлюбу, навіть його запереченням: «браци не бываху в них», а тільки умикання. Відома гра сільської молоді в *горюдуба* — пізній залишок цих дохристиянських шлюбних умикань. Ворожнеча між родами, яка викликала умиканням наречених чужого роду, припинялась *віном*, відступним, викупом викраденої

Форма
язичниць-
кого шлюбу

нареченої її родичів. Згодом віно перетворилося в прямий продаж нареченої женихові її родичами за обопільною угодою рідні обох сторін: акт насильства замінявся угодою з обрядом мирного *ходіння зятя* (жениха) *по наречену*, яке теж, як видно, супроводилось сплатою віна. Дальший момент зближення родів літопис відзначав у полян, що вже вийшли, як сказано в ньому, з дикого стану, в якому лишались інші племена. Він зауважує, що у полян «не хожаше зять по невесту, но привожаху вечер (приводили її до жениха увечері), а заутра приношаху по ней, что владуче», тобто на другий день приносили услід за нею, що давали: в цих словах вбачають вказівку на придане. Так читається це місце в Лаврентіївському списку літопису. В Іпатіївському читаємо інакше: «завтра приношаху, что на ней (за неї) владуче». Цей вислів швидше говорить про віно. Значить, обидва списки відзначили дві нові фази в еволюції шлюбу. Отже, ходіння жениха по наречену, яке замінило умикання, в свою чергу змінилось *приводінням* нареченої до жениха з одержанням віна або з видачею приданого, через що законна дружина в язичницькій Русі називалась *водимою*. Від цих двох форм шлюбу — ходіння жениха і приводіння нареченої — ідуть, як видно, вислови *брати заміж* і *видавати заміж*: мова запам'ятала багато старовини, зв'язаної часом з людською пам'яті. Умикання, віно в розумінні відкupu за умикання, віно як продаж нареченої, ходіння по наречену, приводіння нареченої із сплатою віна і потім з видачею приданого — всі ці форми шлюбу, які змінювали одна одну, були послідовними моментами руйнування родових зв'язків, що підготовляли взаємне зближення родів. Шлюб розмикав рід, так би мовити, з обох кінців, полегшуючи не тільки вихід з роду, але й приєднання до нього. Родичі жениха і нареченої ставали своїми людьми один для одного, *свозяками*; свояцтво стало видом родинного зв'язку. Значить, шлюб уже в язичницьку пору ріднив чужі один одному роди. У первинному, непорушеному своєму складі рід являє замкнену спілку, недоступну для чужаків: наречена з чужого роду поривала родинний зв'язок із своїми кровними родичами, але, ставши дружиною, не ріднила їх з ріднею свого чоловіка. Споріднені села, про які говорить літопис, не були такими первинними спілками: вони утворилися з уламків роду, розрослися з окремих дворів, на які розпадався рід в епоху розселення.

Риси
родинного
права

Я спинився на деяких подробицях форм язичницького шлюбу у наших слов'ян, щоб ближче розглянути сліди

раннього ослаблення у них родової спілки, яке почалося в епоху розселення. Це допоможе нам пояснити деякі явища родинного права, що їх ми зустрічаємо в найдавніших наших пам'ятках. Тут особливо важлива остання з перелічених форм. Придане було основою окремого майна дружини; появою приданого почалося юридичне визначення становища дочки або сестри в родині, її правового відношення до родинного майна. За Руською Правдою сестра при братах не спадкоємниця; але брати повинні влаштувати її життя, видати заміж «яко си могут», з посильним приданим. Як накладний обов'язок, який лягає на спадщину, придане не могло бути приемним для спадкоємців інститутом. Це відбилось в одному прислів'ї, яке виразно показує різні почуття, що викликались в членах родини появою зятя: «Тесть любить честь, зять любить взяти, теща любить дати, а шурина очі жмурить, дати не хоче». Коли нема братів, дочка — повноправна спадкоємниця батьківського майна в землевласницькій служилій родині і зберігає право на частину селянського майна, якщо лишилась після батька незаміжньою. Всі відносини по успадкуванню вміщені в тісні межі простої родини; спадкоємці побічні не передбачаються, як випадкові учасники в спадщині. Будуючи таку родину і дбайливо очищаючи її від залишків язичницької родової спілки, християнська церква мала для того побутовий матеріал, заготовлений ще в язичницьку пору, між іншим, в шлюбі з приданим.

Ще важливіший ряд економічних наслідків, якими супроводилось розселення східних слов'ян. Пригадавши, як Повість про початок Руської землі розміщає слов'янські племена по нашій рівнині, легко помітити, що маса слов'янського населення займала західну її половину. Господарське життя населення в цьому краї спрямовувалось одним могутнім потоком, Дніпром, який прорізає його з півночі на південь. При тодішньому значенні рік, як найзручніших шляхів сполучення, Дніпро був головною господарською артерією, верстовим шляхом для західної смуги рівнини: верхів'ями своїми він близько підходить до Західної Двіни і басейну Ільменя-озера, тобто до двох найважливіших шляхів у Балтійське море, а гирлом сполучає центральну Алаунську височину з північним берегом Чорного моря; притоки Дніпра, які здалека йдуть справа і зліва, як під'їзні шляхи магістральної дороги, наближають Подніпров'я з одного боку до карпатських басейнів Дністра і Вісли, з другого — до басейнів Волги і Дона, тобто до морів Каспійського і Азовського. Отже, область

Торговельний рух по Дніпру

Дніпра охоплює всю західну і почасти східну половину руської рівнини. Завдяки тому по Дніпру з давніх - давен йшов жвавий торговельний рух, поштовх до якого дали греки. Північні береги Чорного моря і східні Азовського ще задовго до нашої ери були вкриті грецькими колоніями, головними з яких були: *Ольвія*, виведена з Мілета за 6 століть до р. х., в глибині лиману Східного Буга (проти Миколаєва), *Херсонес Таврійський* на південно - західному березі Криму, *Феодосія* і *Пантікапея* (нині Керч) на південно - східному його березі, *Фанагорія* на Таманському півострові, на азіатському боці Керченської протоки, або стародавнього Босфора Кіммерійського, нарешті, *Танаїс* в гирлі Дона. Завдяки промисловій діяльності цих грецьких колоній Дніпро ще задовго до р. х. став великим торговельним шляхом, про який знав Геродот і яким греки, між іншим, одержували янтар з берегів Балтійського моря. Наша давня Повість про початок Русі також пам'ятає старовинне торговельне значення Дніпра. Як тільки розмістила вона східних слов'ян по рівнині, перш ніж приступити до викладу найдавніших переказів про Руську землю, вона поспішає змалювати цей шлях по Дніпру: ішов «путь из Варяг в Греки и из Грек по Днепру, и верх Днепра волок до Ловоти, по Ловоти внити в Ильмерь озеро великое, из него же озера потечеть Волхов и втечеть в озеро великое Нево и того озера внидеть устье в море Варяжское, и по тому морю ити до Рима, а от Рима прити по тому же морю ко Царюгороду, а от Царягорода прити в Понт море, в неже втечеть Днепр река». Осівши по Дніпру, східні слов'яни опинилися на самому цьому круговому водному шляху, який оперізував всю Європу. Цей Дніпро з притоками і став для східних слов'ян потужною живильною артерією народного господарства, втягнувши їх у складний торговельний рух, який ішов тоді в південно - східному кутку Європи. Своєю низовою течією і лівими притоками Дніпро потягнув слов'янських поселенців до чорноморських і каспійських ринків. Цей торговельний рух викликав розробку природних багатств зайнятої поселенцями країни. Східні слов'яни, як ми знаємо, зайняли переважно лісову смугу рівнини. Ця лісова смуга своїм хутовим багатством і лісовим бджільництвом (бортництвом) і давала слов'янам багатий матеріал для зовнішньої торгівлі. Відтоді хутра, мед, віск стали головними статтями руського вивозу; відтоді при хліборобстві для себе або з незначним вивозом почалась посилена експлуатація лісу, що тривала цілі віки і поклала глибокий відбиток на господарський і громадський побут

і навіть національний характер руського народу. Лісовий звіролов і пасічник — найбільш ранній тип, який ясно окреслився в історії руського народного господарства.

Одна зовнішня обставина особливо сприяла успіхам цієї торгівлі. Сталося так, що близько того часу, коли східні слов'яни з заходу вступали в межі нашої рівнини, розсе-ляючись по її лісах, з протилежної східної сторони зза Волги і Дона, по південноруських степах розповсюджувалась нова азіатська орда, *хозари*, які давно блукали між Чорним і Каспійським морями. Вони почали утверджу-ватись на північних берегах Понта і в степах між Доном і Дніпром саме з VII ст., коли почалось розселення слов'ян по нашій рівнині. Хозари — кочове плем'я тюркського походження, але воно не було схоже на азіатські орди, які були до нього і після нього та наступно панували в пів-денноруських степах. Хозари швидко почали облишати кочовий побут з його хижацтвом і переходити до мирних промислів. У них були міста, куди вони на зиму перебира-лись з літніх степових кочовищ. У VIII ст. серед них осе-лились з Закавказзя промислові євреї й араби. Єврейський вплив тут був такий сильний, що династія хозарських каганів із своїм двором, тобто вищим класом хозарського суспільства, перейшла в іудейство. Оселившись на широких степах по берегах Волги і Дона, хозари заснували осередок своєї держави в низинах Волги. Тут столиця їх Ітіль швидко стала величезним різномовним торжищем, де поруч жили магометани, євреї, християни і язичники. Хозари разом з волзькими болгарами стали посередниками жвавого торговельного обміну, який зав'язався між балтійською Північчю і арабським Сходом приблизно з половини VIII ст., близько того часу, коли при Аббасідах центр халіфату перемістився з Дамаска в Багдад. У VIII ст. хозари підко-рили племена східних слов'ян, які жили близько до сте-пів, полян, сіверян, вятичів. Давній київський переказ відзначив вражіння, що його справили хозари на підкоре-них ними дніпровських слов'ян, — вражіння народу невойов-ничого і нежорстокого, м'якого. «Повість временных лет» розповідає, як хозари стали брати данину з полян. Зна-йшли хозари полян, що сиділи на горах цих (по високому правому березі Дніпра) в лісах, і сказали хозари: «пла-тять нам данину». Подумали поляни і дали «від диму» (з кожної хати) по мечу. І понесли цю данину хозари до князя свого і до старійшин і сказали їм: «ось ми розшукали нову данину». Ті спитали: «Де?» — «В лісі на горах по ріці Дніпру». — «А що вам дали?» Вони показали

Посеред-
ництво
хозар

мечі. І казали старійшини хозарські: «не добра ця данина, князю; ми здобули її зброєю однобічною, тобто шаблями, а в цих зброя двогостра, тобто меч; вони братимуть данину з нас і з інших країн». Так і збулося: володіють хозарами руські і понині. Іронія, яка звучить в цій оповіді, показує, що хозарське іго було для дніпровських слов'ян не дуже тяжке й не страшне. Навпаки, позбавивши східних слов'ян зовнішньої незалежності, воно дало їм великі економічні вигоди. Відтоді для дніпровців, слухняних данників хозар, були відкриті степові річкові шляхи, які вели до чорноморських і каспійських ринків. При сприятливих хозар по цих ріках і почалася жвава торгівля із Дніпров'я. Зустрічаємо ряд досить ранніх відомостей про успіхи цієї торгівлі. Арабський письменник IX ст. Хордадбе, сучасник Рюрика й Аскольда, зауважує, що руські купці возять товари з далеких країв своєї країни до Чорного моря в грецькі міста, де візантійський імператор бере з них десятину (торговельне мито); що ті самі купці Доном і Волгою спускаються до хозарської столиці, де володар Хозарії також бере з них десятину, виходять у Каспійське море, проникають на південно-східні береги його і навіть провозять свої товари на верблюдах до Багдада, де їх і бачив Хордадбе. Це повідомлення тим важливіше, що його відносять ще до першої половини IX ст., не пізніше 846 р., тобто десятиліття на два раніше припущеного літописцем часу покликання Рюрика з братами. Скільки поколінь потрібно було, щоб прокласти такі далекі й різносторонні торговельні шляхи з берегів Дніпра або Волхова! Східна торгівля Дніпров'я, як її описує Хордадбе, могла встановитись, принаймні, років за 100 до цього арабського географа, тобто близько половини VIII ст. А втім, є й більш пряма вказівка на час, коли почалась і розвивалась ця торгівля. В області Дніпра знайдено безліч скарбів із старовинними арабськими монетами, срібними диргемами. Більша частина їх відноситься до IX і X ст. ст., до часу найбільшого розвитку східної торгівлі Русі. Але є скарби, в яких найпізніші монети не пізніш початку IX ст., а ранні відносяться до VIII ст.; зрідка трапляються монети VII ст. і то лише аж найостанніших його років. Цей нумізматичний літопис наочно показує, що саме в VIII ст. виникла і зміцніла торгівля слов'ян дніпровських з хозарським і арабським Сходом. Але це століття було часом утвердження хозар в південноруських степах: ясно, що хозари й були торговельними посередниками між цим Сходом і руськими слов'янами.

Наслідком успіхів східної торгівлі слов'ян, що зав'язалася в VIII ст., було виникнення найдавніших торговельних міст на Русі. Повість про початок Руської землі не пам'ятає, коли виникли ці міста — Київ, Переяслав, Чернігів, Смоленськ, Любеч, Новгород, Ростов, Полоцьк. В ту хвилину, з якої вона починає своє оповідання про Русь, більшість цих міст, якщо не всі вони, очевидно, були вже значними селищами. Досить кинути побіжний погляд на географічне розміщення цих міст, щоб бачити, що вони були створені успіхами зовнішньої торгівлі Русі. Більшість їх витяглась довгим ланцюгом по головному річковому шляху «з Варяг в Греки», по лінії Дніпра — Волхова; тільки деякі — Переяслав на Трубежі, Чернігів на Десні, Ростов в області верхньої Волги — висунулись на схід з цієї, так би мовити, операційної бази руської торгівлі, як її східні форпости, вказуючи фланговий їй напрям до Азовського і Каспійського морів. Виникнення цих великих торговельних міст було завершенням складного економічного процесу, що встановився серед слов'ян на нових місцях проживання. Ми бачили, що східні слов'яни розселялись по Дніпру і його притоках поодинокими укріпленими дворами. З розвитком торгівлі серед цих однодвірок виникали збірні торговельні пункти, місця промислового обміну, куди звіролови й бортники сходились для торгівлі, для *гостювання*, як говорили в старі часи. Такі збірні пункти прибрали назву *погостів*. Згодом, з прийняттям християнства, на цих місцевих сільських ринках, як звичних людських зборищах, насамперед ставились християнські храми: тоді погост набував значення місця, де стоїть сільська парафіяльна церква. При церквах ховали покійників; звідси пішло значення погосту як кладовища. З парафіями збігався або до них пристосовувався сільський адміністративний поділ; це надавало погостові значення сільської волості. Але все це — пізніші значення терміну: спочатку так називались збірні торговельні, «гостинні» місця. Дрібні сільські ринки тяжіли до більших, які виникали на особливо жвавих торговельних шляхах. З цих великих ринків, які були посередниками між тубільними промисловцями й іноземними ринками, і вирости наші найдавніші торговельні міста по греко-варязькому торговельному шляху. Міста ці були торговельними центрами і головними складськими пунктами для виникаючих навколо них промислових округ.

Такі є два важливі економічні наслідки, якими супроводилось розселення слов'ян по Дніпру і його притоках:

це — 1) розвиток ізовнішньої південної і східної, чорноморсько-каспійської торгівлі слов'ян і викликаних нею лісових промислів, 2) виникнення найдавніших міст на Русі з торговельно-промисловими округами, які тяжіли до них. Обидва ці факти можна віднести до VIII ст.

Застереження щодо слова *русь*

Закінчу виклад економічних наслідків розселення східних слов'ян одним застереженням, щоб запобігти можливому непорозумінню з вашого боку. Передаючи звістки про торгівлю східних слов'ян у VIII і IX ст. ст., я називав їх руськими слов'янами, говорив про русь, руських купців, немов це вислови однозначні й своєчасні. Але про русь серед східних слов'ян у VIII ст. зовсім не чути, а в IX і X ст. ст. русь серед східних слов'ян — ще не слов'яни, відрізнялась від них, як зайшлий і пануючий клас від тубільного і підвладного населення. Наступної години ми торкнемося цього важливого в нашій історії предмета, а тепер обмежусь зауваженням, що, користуючись звичним слововжитком і говорячи про руських слов'ян тих віків, я мав на увазі слов'ян, які потім стали називатись руськими. Оселившись серед східних слов'ян, русь стала спрямовувати і розширяти торговельний рух, що його вона тут застала; але в промислових успіхах, нею досягнених, брало участь і тубільне слов'янство, праця якого викликала і спрямовувалась її попитом.

ЛЕКЦІЯ ІХ

3) Політичні наслідки розселення східних слов'ян по руській рівнині.— Печеніги в південноруських степах.— Руські торговельні міста озброюються.— Варяги; питання про їх походження і час приходу на Русь.— Утворення городових областей і їх відношення до племен.— Варязькі князівства.— Оповідь про покликання князів; його історична основа.— Поведінка скандинавських вікінгів XI ст. в Західній Європі.— Утворення великого князівства Київського як першої форми руської держави.— Значення Києва в утворенні держави.— Огляд вивченого.

Викладеними в попередню годину економічними наслідками розселення східних слов'ян по руській рівнині були підготовлені і наслідки політичні, які стають помітні трохи пізніше, з початку IX ст. Відтоді хозарське панування, яке здавалось таким міцним досі, почало, видимо, хитатись. Причиною цього було те, що з сходу в тилу у хозар з'явилися нові орди печенігів і узів - торків, що йшли за ними. Хозари ледве стримували натиск цих нових прихідців. Щоб стримати цей натиск, близько 835 р. на прохання хозарського кагана візантійські інженери збудували десь на Дону, мабуть, там, де Дон близько підходить до Волги, фортецю Саркел, відому в нашому літопису під ім'ям Білої Вежі. Але ця опора не стримала азіатського натиску. В першій половині IX ст. варвари, очевидно, прорвалися крізь хозарські селища на захід за Дон і засмітили до цього часу чисті степові шляхи дніпровських слов'ян. Є дві вказівки на це, що йдуть з різних сторін. В одному західному латинському літопису IX ст., так званому Бертінському, під 839 роком є цікаве оповідання про те, як посли від народу русі (*qui se, id est gentem suam, rhos vocari dicebant*), які приходили в Константинополь для підтвердження дружби, тобто для відновлення торговельного договору, не хотіли повертатись додому старим шляхом, бо на ньому жили варварські жорстокі народи.

Печеніги

З нашого джерела довідуємось, які це були варварські народи. Одна з перших звісток про Київ у деяких редакціях Повісті про початок Руської землі говорить, що Аскольд і Дір у 867 р. убили безліч печенігів. Значить, печеніги вже близько половини IX ст. встигли присунутись ближче до Києва, відрізаючи середнє Подніпров'я від його чорноморських і каспійських ринків. Другим ворогом Київської Русі були тоді Чорні болгари, які блукали по приморських степах між Доном і Дніпром: збереглася звістка, що на війні з ними у 864 р. загинув син Аскольда. Хозарська влада, очевидно, вже неспроможна була оберігати руських купців на сході. Головні торговельні міста Русі змушені були самі взяти на себе захист своєї торгівлі і торговельних шляхів. З цієї хвилини вони почали озброюватись і будувати мури, запроваджувати в себе військовий устрій, запасатись ратними людьми. Так промислові центри, склади товарів, перетворювались в укріплені пункти, збройні притулки.

Озброєння
міст

Варяги

Одна зовнішня обставина допомогла скупченню військово-промислового люду в цих містах. З початку IX ст., з кінця царювання Карла Великого, по берегах Західної Європи починають нищпорити озброєні ватаги піратів із Скандинавії. Через те що ці пірати виходили переважно з Данії, вони стали відомі на Заході під ім'ям *данів*. Близько цього ж часу і на річкових шляхах нашої рівнини почали з'являтись заморські прихідці з Балтійського моря, які прибрали тут назву *варягів*. В X і XI ст. ст. ці варяги постійно приходили на Русь або з торговельними цілями, або на заклик наших князів, які набирали з них свої військові дружини. Але присутність варягів на Русі стає помітною далеко раніше X ст.: «Повість временных лет» знає цих варягів по руських містах уже близько половини IX ст. Київський переказ XI століття готовий був навіть перебільшувати чисельність цих заморських прихідців. За цим переказом, варяги, звичайні жителі руських торговельних міст, здавна наповнювали їх в такій кількості, що утворили густий шар у складі їх населення, який закривав собою тубільців. Так, за словами Повісті, новгородці спочатку були слов'янами, а потім стали варягами, немов оваряжились в наслідок посиленого напливу прихідців зза моря. Особливо багато оселялось їх у Київській землі. За літописним переказом, Київ навіть був заснований варягами, і їх у ньому було так багато, що Аскольд і Дір, утвердившись тут, могли набрати з них ціле ополчення, з яким зважились напасти на Царград. Так невідразний

спогад нашого літопису немов відсуває появу варягів на Русі ще в першу половину IX ст. Зустрічаємо іноземну звістку, з якої бачимо, що справді варяги, або ті, кого так звали у нас в XI ст., стали відомі Східній Європі ще в першій половині IX ст., задовго до того часу, до якого наш Початковий літопис відносить появу Рюрика в Новгороді. Згадані послі від народу русі, які не хотіли з Константинополя повернутись додому старим шляхом, були відряджені в 839 р. з візантійським посольством до германського імператора Людовіка Благочестивого і там після розслідування справи, після засвідчення їх особи, виявились *свеонами*, шведами, тобто варягами, до яких наша Повість залічує і шведів. Услід за цим свідченням західної хроніки ідуть назустріч неясному переказові нашого літопису з візантійського і арабського Сходу звістки про те, що вже в першій половині IX ст. там добре знали русь з торговельних справ з нею і з її наскоків на північні й південні береги Чорного моря. Зразкові критичні дослідження академіка Васильєвського про життя св. Георгія Амастрідського і Стефана Сурожського вияснили цей важливий в нашій історії факт. У першому з цих житій, написаному до 842 р., автор розповідає, як русь, народ, який «всі знають», почавши спустошення південного чорноморського берега від Пропонтиди, напала на Амастріду. В другому житті читаємо, що через небагато років після смерті св. Стефана, який помер наприкінці VIII ст., велика руська рать з сильним князем Бравліном, полонивши країну від Корсуня до Керчі, після десятиденного бою взяла Сурож (Судак у Криму). Інші звістки ставлять цю русь першої половини IX ст. в прямий зв'язок із заморськими прихідцями, яких наш літопис пам'ятає серед своїх слов'ян у другій половині того ж століття. Русь Бертинської хроніки, що виявилась шведами, посольствувала в Константинополі від імени свого царя *хакана*, найімовірніше, хозарського кагана, якому тоді підвладне було дніпровське слов'янство, і не хотіла повертатись на батьківщину найближчим шляхом, боячись варварських народів — натяк на кочовників дніпровських степів. Араб Хордадбе навіть вважає «руських» купців, яких він зустрічав у Багдаді, прямо слов'янами, які приходять з далеких кінців країни слов'ян. Нарешті, патріарх Фотій називає руссю тих, хто нападав при ньому на Царград, а за нашим літописом цей напад був учинений київськими варягами Аскольда і Діра. Як видно, в один час з наскоками данів на Заході їх родичі варяги не тільки людно

розсипались по великих містах греко - варязького шляху Східної Європи, але й так уже освоїлись з Чорним морем і його берегами, що його стали називати *Руським*, і за свідченням арабів ніхто крім русі по ньому не плавав на початку X ст.

Ці балтійські варяги, як і чорноморська Русь, за багатьма ознаками були скандінави, а не слов'янські жителі південнобалтійського узбережжя або нинішньої південної Росії, як вважають деякі вчені. Наша «Повість временних лет» визнає варягів загальною назвою різних германських народів, які жили в Північній Європі, переважно по *Варязькому* (Балтійському) морю, якими є шведи, норвежці, готи, англ. Назва ця, на думку деяких вчених, є слов'яно - руська форма скандінавського слова *vaering* або *varing*, значення якого недостатньо з'ясовано. Візантії XI ст. знали під іменем *βαργγυοι* норманів, які були найманими охоронцями у візантійського імператора. На початку XI ст. німці, які брали участь у поході польського короля Болеслава на князя руського Ярослава в 1018 р., придивившись до населення Київської землі, розповідали потім єпископові мерзебурькому Титмару, який дописував тоді свою хроніку, що в Київській землі незліченна кількість народу, який складається переважно із утікачів-рабів і «спритних данів» (*ex velocibus danis*), а німці навряд чи могли сплутати своїх соплеменників скандінавів з балтійськими слов'янами. У Швеції знаходять багато давніх написів на могильних каменях, які говорять про давні морські походи Швеції на Русь. Скандінавські саги, які іноді припадають на дуже давні часи, розповідають про такі ж походи в країну *Гардарік*, як називають вони нашу Русь, тобто в «царство міст». Сама ця назва, що так мало личить сільській Русі, показує, що варязькі прихідці тримались переважно у великих торговельних містах Русі. Нарешті, імена перших руських князів-варягів і їх дружинників майже всі скандінавського походження; ті самі імена зустрічаємо і в скандінавських сагах: *Рюрик* у формі *Hrórekr*, *Трувор* — *Thorvardr*, *Олег* за стародавньою київською вимовою на *O* — *Helgi*, *Ольга* — *Helga*, у Костянтина Багрянородного — *Елга*, *Ігор* — *Ingvarr*, *Оскольд* — *Höskuldr*, *Дір* — *Dyri*, *Фреласф* — *Frilleifr*, *Свенальд* — *Sveinaldr* та ін. Щодо русі, то арабські й візантійські письменники X ст. відрізняють її, як окреме плем'я, від слов'ян, над якими вона панувала, і Костянтин Багрянородний в переліку дніпровських порогів виразно розрізняє слов'янські і руські назви їх, як слова, що належать зовсім окремим мовам.

Ці варяги - скандінави і ввійшли до складу військово - промислового класу, який почав складатись в IX ст. по великих торговельних містах Русі під впливом зовнішніх небезпек. Варяги приходили до нас з іншими цілями і з іншою фізіономією, не з тією, яку носили дани на Заході: там дан — пірат, береговий розбійник; у нас варяг — переважно озброєний купець, який іде на Русь, щоб пробратись далі у багату Візантію, там з вигодою послужити імператорові, з барисшем поторгувати, а іноді й пограбувати багатого грека, якщо буде для того нагода. На такий характер наших варягів вказують сліди в мові і в стародавньому переказі. В обласному руському лексиконі *варяг* — рознощик, дрібний торговець, *варяжити* — займатись дрібним торгом. Цікаво, що коли неторговому озброєному варягові треба було приховати своє походження, він удавав з себе купця, який іде з Русі або на Русь: це була личина, яка викликала найбільше довір'я, найбільш звична, до якої всі приглядались. Відомо, чим обдурих Олег своїх земляків Аскольда і Діра, щоб виманити їх з Києва. Він послав сказати їм: «я купець, йдемо ми в Грецію від Олега і княжича Ігоря; прийдіть до нас, земляків своїх». Чудова скандінавська сага про св. Олафа, повна історичних рис, розповідає, як цей скандінавський герой, що так довго й ретельно служив руському конунгу Вальдармарові, тобто св. Володимирові, повертаючись з дружиною на кораблях додому, був занесений бурєю в Померанію у володіння княгині - вдови Гейри Буриславни і, не бажаючи признаватись, хто він такий, видав себе за купця гардського, тобто руського. Оселяючись у великих торговельних містах Русі, варяги зустрічали тут клас населення, який був соціально близький їм і який потребував їх, клас озброєних купців, і входили до його складу, вступаючи в торговельне товариство з тубільцями або наймаючись за добрий корм оберігати руські торговельні шляхи і торгових людей, тобто супроводити руські торговельні каравани. Як тільки з тубільних і зайшлих елементів утворився такий клас у великих торговельних містах і вони перетворились в озброєні пункти, мало було змінитись і їх відношення до місцевого населення. Коли почало хитатись хозарське іго, ці міста в племен, що сплачували данину хозарам, стали незалежними. «Повесть временных лет» не пам'ятає, як поляни визволились спід хозарського ярма. Вона розповідає, що Аскольд і Дір, підійшовши Дніпром до Києва і довідавшись, що місто це сплачує данину хозарам, залишилися в ньому і, набравши багато варягів, почали

Утворення військово-промислового класу в містах

Міста і навколишнє населення

володіти землею полян. Очевидно, цим і позначився кінець хозарського панування в Києві. Ми не знаємо, як Київ і інші міста управлялись за хозарів; але можна помітити, що, взявши в свої руки захист торговельного руху, вони швидко підкорили собі всі торговельні округи. Це політичне підкорення торговельних районів промисловим центрам, тепер озброєним, певно, почалося ще до покликання князів, тобто раніше половини IX ст. Повість про початок Руської землі, розповідаючи про перших князів, розкриває цікавий факт: за великим містом іде його округа, ціле плем'я або частина його. Олег, відправившись після смерті Рюрика з Новгорода на південь, здобув Смоленськ і посадовив у ньому свого намісника: в наслідок цього, припинивши боротьбу, смоленські кривичі почали визнавати владу Олега. Олег зайняв Київ, і київські поляни в наслідок цього також визнали його владу. Так цілі округи стають залежними від своїх головних міст, і ця залежність, очевидно, встановилась ще й раніше до князів. Важко сказати, як вона встановлювалась. Можливо, торговельні округи добровільно підкорювались містам, як укріпленим притулкам, під тиском зовнішньої небезпеки; ще ймовірніше, що з допомогою озброєного класу, який скупився в торговельних містах, останні силою заволоділи своїми торговельними округами; могло бути в різних місцях і те і друге.

Утворення
городових
областей

Що б там не було, а в неясних звістках нашої Повісті видно першу місцеву політичну форму, яка утворилась на Русі близько половини IX ст: це — *городова область*, тобто торговельна округа, якою управляло укріплене місто, яке разом з тим було і промисловим осередком для цієї округи. Ці області і називались за іменами міст. Коли утворилось князівство Київське, яке увібрало в себе племена східних слов'ян, ці стародавні городові області — Київська, Чернігівська, Смоленська та інші, — раніше незалежні, увійшли до його складу, як його адміністративні округи, стали готовими одиницями обласного поділу, що встановився на Русі при перших київських князях до половини XI ст. Постає питання: чи справді ці області утворились під впливом торговельних міст, чи не мали вони племінного походження? Наша давня Повість про початок Русі, як ми бачили, ділить східних слов'ян на кілька племен і досить точно вказує їх розміщення. Може області Київського князівства X — XI ст. ст. були політично об'єднані племена полян, сіверян та ін., а не промислові округи стародавніх торговельних міст Русі?

Розгляд етнографічного складу стародавніх городових областей дає негативну відповідь на це питання. Коли б ці області мали племінне походження, склались з племінних зв'язків, без участі економічних інтересів, кожне плем'я утворило б окрему область або, інакше кажучи, кожна область складалася б з одного племені. Але цього не було на ділі: не було жодної області, яка складалася б тільки з одного і при тому цілого племені; більшість областей утворилася з різних племен або їх частин; в інших областях до одного цілого племені приєднались розірвані частини інших племен. Так, Новгородська область складалася з слов'ян ільменських з віткою кривичів, центром якої було містечко Ізборськ. До складу Чернігівської області увійшла північна половина сіверян з частиною радимичів і з цілим племенем вятичів, а Переяславську область утворила південна половина сіверян. Київська область складалася з усіх полян, майже всіх древлян і південної частини дреговичів з містом Туровом на Прип'яті. Північна частина дреговичів з містом Мінськом відірвана була західною віткою кривичів і увійшла до складу Полоцької області. Смоленська область складалася із східної частини кривичів з суміжною частиною радимичів. Отже, давній племінний поділ не збігався з городовим або обласним, що утворився до половини ХІ ст. Значить, не розміщенням племен окреслились межі городових областей. З племінного складу цих областей не важко помітити, яка сила утворювала їх. Якщо серед племен виникало два великих міста, воно розривалося на дві області (кривичі, сіверяни). Якщо серед племені не виявлялося й одного такого міста, воно не утворювало й окремої області, а входило до складу області чужоплемінного міста. Помічаємо при цьому, що поява значного торговельного міста серед племені залежала від географічного положення останнього: такі міста, які ставали центрами областей, виникали серед населення, що жило по головних річкових торговельних лініях Дніпра, Волхова і Західної Двіни. Навпаки, племена, далекі від цих ліній, не мали своїх значних торговельних міст і тому не утворили окремих областей, але увійшли до складу областей чужоплемінних торговельних міст. Так, не видно великих торговельних міст у древлян, дреговичів, радимичів і вятичів: не було й окремих областей цих племен. Значить, силою, яка утворювала всі ці області, були саме торговельні міста, які виникали по головних річкових шляхах руської торгівлі і яких не було серед племен, від них далеких. Якщо

ми уявимо собі східних слов'ян, як вони влаштувались в другій половині IX ст., і зіставимо цей устрій із давнім племінним поділом їх, то знайдемо на всьому просторі від Ладоги до Києва вісім слов'янських племен. Чотири з них (дреговичі, радимичі, вятичі і древліани) поступово, почасти вже при перших київських князях, а почасти ще до них, ввійшли до складу чужоплемінних областей, а чотири інші племена (слов'яни ільменські, кривичі, сіверяни і поляни) утворили шість самостійних городових областей, з яких жодна, крім Переяславської, не мала цільного, одноплемінного складу, кожна увібрала в себе, крім одного пануючого племені або пануючої частини одного племені, ще підкорені частини інших племен, які не мали своїх великих міст. Це були області Новгородська, Полоцька, Смоленська, Чернігівська, Переяславська і Київська. Отже, повторюю, великі озброєні міста, які стали правителями областей, виникли саме серед тих племен, які брали найдіяльнішу участь у зовнішній торгівлі. Міста ці підкорили собі одноплемінні їм навколишні населення, для яких вони раніше були торговельними осередками, і утворили з них політичні союзи, області, до складу яких втягли, почасти ще до появи князів київських, а почасти при них, і сусідні селища чужих безгородніх племен.

Варязькі князівства

Утворення цієї першої політичної форми на Русі супроводилось подекуди появою другої, вторинної і теж місцевої форми, *варязького князівства*. В тих промислових пунктах, куди з особливою силою припливали озброєні прихідці зза моря, вони легко втрачали значення торговельних товариств або найманих охоронців торговельних шляхів і перетворювались у володарів. На чолі цих заморських прихідців, що з них утворювались військово-промислові компанії, ставали вожді, які набували при такому перевороті значення військових начальників охоронюваних ними міст. Такі вожді в скандинавських сагах називаються *конінгами* або *вікінгами*. Обидва ці терміни перейшли і в нашу мову, прибравши слов'яно-руських форм *князя* і *вотязя*. Ці слова є і в інших слов'ян, які запозичили їх у германських племен Середньої Європи; в нашу мову вони перейшли від ближчих до нас в стародавні часи скандинавів, північних германців. Перетворення варягів із союзників у володарів при сприятливих обставинах відбувалось досить просто. В Початковому літопису є оповідання про те, як Володимир, перемігши київського брата свого Ярополка в 980 р., утвердився в Києві з допомогою покликаних зза моря варягів. Заморські його соратники, відчувши свою

силу в зайнятому ними місті, сказали своєму найманцеві: «князю, аджеж місто наше, ми його взяли; так ми хочемо брати з городян окуп — контрибуцію — по дві гривні з кожного». Володимир тільки хитроцями позбувся цих уїдливих наємників, вирядивши їх до Царграда. Так деякі озброєні міста із своїми областями при певних обставинах попадали в руки заморських прихідців і перетворювались у володіння варязьких конінгів. Таких варязьких князівств ми зустрічаємо на Русі кілька в IX і X ст. ст. Так, виникають у другій половині IX ст. на півночі князівства Рюрика в Новгороді, Синєусове на Білому озері, Труворове в Ізборську, Аскольдове в Києві. В X ст. стають відомі два інші князівства такого ж походження — Рогволодове в Полоцьку і Турове в Турові на Прип'яті. Наш стародавній літопис не пам'ятає часу виникнення двох останніх князівств; саме існування їх відзначено в ньому лише мимохідь, до речі. Звідси можна зробити висновок, що такі князівства з'являлись і в інших місцях Русі, але зникали безслідно. Подібне явище відбувалось в той час і серед слов'ян південнобалтійського узбережжя, куди також проникали варяги із Скандинавії. Сторонньому спостерігачеві такі варязькі князівства здавалися справою справжнього завоювання, хоч засновники їх варяги приходили звичайно без завойовницької мети, шукали здобичі, а не місць для оселення. Єврей Ібрагім, людина була в Германії, добре обізнаний із справами Середньої і Східної Європи, записка якого збереглася у творі арабського письменника XI ст. Аль-Бекрі, близько половини X ст. писав, що «племена півночі (в числі їх і русь) заволоділи деякими із слов'ян і досі живуть серед них, навіть засвоїли їхню мову, змішавшись з ними». Це спостереження, очевидно, прямо запозичене із слов'яно-варязьких князівств, які виникали в той час по берегах Балтійського моря і по річкових шляхах на Русі.

Появою цих варязьких князівств цілком пояснюється і занесена в нашу Повість про початок Русі *оповідь про покликання князів за моря*. За цією оповіддю, ще до Рюрика варяги якось оселились серед новгородців і сусідніх з ними племен слов'янських і фінських — кривичів, чуді, мері, весі — і брали з них данину. Потім данники відмовились її сплачувати і прогнали варягів назад за море. Липавшись без зайшлих володарів, тубільці пересварились між собою; не було між ними правди, один рід повстав проти іншого і почались між ними усобиці. Стомлені цими сварками, тубільці зібрались і сказали: «пошукаємо

Оповідь
про покликання князів

себі князя, який би володів нами і судив нас по праву». Порішивши так, вони відрядили послів за море до знайомих варягів, до русі, запрошуючи бажаючих з них прийти володіти просторою і багатою, але позбавленою наряду землею. Три рідні брати відгукнулись на заклик і прийшли «с роду своїми», тобто з дружинами земляків. Коли зняти трохи ідилічний покрив з цієї оповіді, то перед нами буде дуже просте, навіть грубувате явище, яке не раз повторювалось у нас в ті віки. По різних редакціях початкового літописного зводу розкидані риси переказу, які дозволяють відновити справу в її справжньому вигляді. Зібравши їх, довідуємось, що прихідці були покликані не тільки для внутрішнього наряду, тобто влаштування управління. Переказ говорить, що князі-брати, як тільки сіли на свої місця, почали «города рубати й воювати всюди». Раз покликані взяли насамперед за будівництва прикордонних укріплень і всебічну війну, значить, вони були покликані обороняти тубільців від якихсь зовнішніх ворогів, як захисники населення й охоронці кордонів. Далі, князі-брати, певно, не зовсім охоче, не відразу, а після роздуму згодилися на пропозицію слов'яно-фінських послів, «егда избрашась, — як записано в одному з літописних зводів, — боясь звериного их обычая и нрава». З цим у згоді і уціліла звістка, що Рюрик не прямо почав князувати в Новгороді, але спочатку вирішив спинитись віддала від нього, біля самого входу в країну, в місті Ладозі, немов бажаючи бути ближче до батьківщини, куди можна було втекти в разі потреби. В Ладозі ж він поспішив «зрубати город», збудувати фортецю теж про всяк випадок, для захисту тубільців від земляків-піратів абож для свого захисту від самих тубільців, якби не вдалося з ними жити в злагоді. Оселившись в Новгороді, Рюрик швидко викликав проти себе невдоволення серед тубільців: у тому ж літописному зводі записано, що через два роки після покликання новгородці «образились, кажучи: бути нам рабами і багато зла зазнати від Рюрика і земляків його». Виникла навіть якась змова. Рюрик убив вождя крамоли, «хороброго Вадима», і багатьох новгородців, його співучасників. Через кілька років ще дуже багато новгородських мужів втекло від Рюрика в Київ до Аскольда. Всі ці дані свідчать не про благодушне запрошення чужаків панувати над безнарядними тубільцями, а швидше про військові найми. Очевидно, заморські князі з дружинами були покликані новгородцями і союзниками з ними племенами для захисту країни від якихсь зовнішніх ворогів і одержували певний корм за свої сто-

рожові послуги. Але наймані охоронці, як видно, хотіли кормитись занадто ситно. Тоді зчинилось заворушення серед платників корму, придушене озброєною рукою. Відчувши свою силу, наємники перетворились у володарів, а свою платню перетворили в обов'язкову данину із збільшенням утримання. Ось простий прозаїчний факт, який, очевидно, криється в поетичній легенді про покликання князів: область вільного Новгороду стала варязьким князівством.

Події, про які переказує наша оповідь про покликання князів, не мали в собі нічого особливого, небувалого; що сталося тільки в нашій країні. Вони належали до порядку явищ, досить звичайних в тодішній Західній Європі. Дев'яте століття було часом посиленого спустошливого розгулу морських піратів із Скандинавії. Досить прочитати хроніки IX ст. монастирів Бертинського і Ваастського, щоб бачити, що на Сході з деякими місцевими змінами повторювалось те саме, що коїлось тоді на Заході. З 830-х років до кінця століття там не минало майже жодного року без норманського нашествия. На сотнях суден ріками, які впадають в Німецьке море і Атлантичний океан, — Ельбою, Рейном, Сеною, Луарою, Гаронною — дани проникали в глиб тієї чи іншої країни, спустошуючи все навкруги, палили Кельн, Трір, Бордо, самий Париж, проникали в Бургундію і Овернь, іноді на багато років оселялись і хазяйнували в країні з укріплених стоянок денебудь на острові в гирлі ріки і звідси виходили збирати данину з підкорених жителів або, взявши окуп, скільки хотіли, в одному місці, йшли за тим же в іншу країну. У 847 р. після багаторічних вторгнень в Шотландію вони примусили країну сплачувати їм данину, оселившись на ближніх островах; але через рік скотти не дали їм данини і прогнали їх, як зробили з їх земляками новгородці близько того ж часу. Безсилі Каролінги укладали з ними договори, що деякими умовами дуже нагадують договори київських князів X ст. з греками, відкуплялись від них тисячами фунтів срібла або відступали їхнім вождям в лен цілі прикордонні області з зобов'язанням захищати країну від своїх же одноплемінців. Так виникали і на Заході свого роду варязькі князівства. Бували випадки, коли партія данів, що хазяйнувала на одній річці Франції, зобов'язувалась франкському королеві за певну плату прогнати або повбивати земляків, які грабували на іншій річці, нападали на них, брала і з них окуп, потім вороги об'єднувались і партіями розходились по країні шукати здобичі, як Аскольд і Дір,

Скандинавські вікінги в Західній Європі

слуги мирно покликаного Рюрика, спитавши у нього дозволу іти на Царград, по дорозі засіли в Києві, набрали варягів і почали володіти полянами незалежно від Рюрика. В другій половині IX ст. наробив шелесту по Ельбі і Рейну сучасник і тезко нашого Рюрика, можливо, навіть земляк його, датський бродяга - вікінг Роріх, як називає його Бертінська хроніка. Він набирав ватаги норманів для узбережних грабежів, примусив імператора Лотаря відступити йому в лен кілька графств у Фрісландії, не раз присягав йому вірно служити і ламав присягу, виганявся фрізами, добивався королівської влади на батьківщині і, нарешті, десь склав свою обтяжену пригодами голову. І достойно зауваження, що подібно до дружин перших київських князів ці ватаги піратів склалися з хрещених і язичників; перші при договорах переходили на службу до франкських королів, володіння яких тільки-що спустошували.

Балтійські
варяги на
Волхові
і Дніпрі

Цими західними справами з'ясовуються події на Волхові й Дніпрі. Близько половини IX ст. дружина балтійських варягів проникла Фінською затокою і Волховом до Ільменя і почала брати данину з північних слов'янських і фінських племен. Тубільці, зібравшись з силами, прогнали прихідців і для оборони від їхніх подальших нападів найняли партію інших варягів, яких звали руссю. Укріпившись в країні, яку вони обороняли, нарубавши собі «городів», укріплених стоянок, наймані сторожі повели себе, як завойовники. От і все, що сталось. Факт складався з двох моментів, найманого договору з іноземцями про зовнішню оборону і насильного захоплення влади над тубільцями. Наша оповідь про покликання князів поставила в тіні другий момент і докладно з'ясувала перший, як акт добровільної передачі влади іноземцям тубільцями. Ідея влади перенесена з другого моменту, з ґрунту сили, в перший, на основу права, і вийшла дуже непогано комбінована юридична будова початку руської держави. На те були свої причини. Не забуваймо, що оповідь про покликання князів, як і всі найдавніші перекази про Руську землю, дійшла до нас в тому вигляді, як її знали і розуміли руські книжні, вчені люди XI і початку XII ст., до яких належали невідомий автор «Повести временных лет» та ігумен Сільвестр, упорядник початкового літописного зводу, який обробив цю Повість і поставив її на чолі своєї вченої історичної праці. В XI ст. варяги продовжували приходити на Русь наємниками, але вже не перетворювались тут у завойовників, і насильне захоплення влади, пере-

ставши повторюватись, здавалося малоймовірним. При тому, руське суспільство XI ст. бачило в своїх князях встановителів державного порядку, носіїв законної влади, під захистом якої воно жило, і відносило початок її до покликання князів. Автор і редактор «Повести временных лет» не могли задовольнитись уцілілими в переказі мало повчальними подробицями того, що сталося колись в Новгороді: як мислячі письменники побуту, вони хотіли обґрунтувати факт його наслідками, випадок висвітлити ідеєю. Фактично держави засновуються різно, але юридичним моментом їх виникнення вважається суспільне визнання владущої сили владою по праву. Ідея такої правомірної влади і внесена в легенду про покликання. Віче північних союзних племен, що якось зібралось серед родової усобиці і постановило шукати князя, який би «володів і судив по праву», і звернене до русі депутатами віча запрошення йти «князювати і володіти» великою і багатою, але безнарядною землею — що це таке, як не стереотипна формула ідеї правомірної влади, що виникає з договору, — теорії, яка дуже стара, але яка постійно оновлюється через її доступність мисленню, що робить перші спроби засвоєння політичних понять? Оповідь про покликання князів, як вона викладена в Повісті, зовсім не є народним переказом, не має на собі його звичайних ознак: це — схематична притча про походження держави, пристосована до розуміння дітей шкільного віку.

Із з'єднання варязьких князівств та городових областей, що зберегли самостійність, вийшла третя політична форма, що зав'язалась на Русі: то було *велике князівство Київське*. Утворення цього князівства було підготовлене вказаними вище економічними і політичними фактами. На яких би пунктах руського промислового світу не з'являлись варязькі князі, їх завжди тягло до міста на південній окраїні цього світу, який замикав ланцюг торговельних руських міст по греко-варязькій річковій лінії Дніпра — Волхова, до Києва. Тут заморські шукачі вигідних наймів і торговельного баришу могли поживитись найбільше. Київ був збірним пунктом руської торгівлі; до нього стягувались торговельні човни звідусіль — з Волхова, Західної Двіни, верхнього Дніпра і його приток. Звідси в літописному оповіданні про події IX і X ст. ст. досить виразно виступають два факти: тяжіння варязьких прихідців з Балтійського моря до Києва і економічна залежність руських міст від Києва. Хто володів Києвом, той тримав у своїх руках ключ від головних воріт руської торгівлі. Ось чому

Утворення
великого
князівства
Київського

всіх варязьких князів, які з'являлися на півночі, тягло до Києва. За нього вони суперничали один з одним і винищували один одного. Так, новгородський князь Олег за Київ згубив земляків своїх Аскольда і Діра; так, і другий новгородський князь Володимир за той же Київ згубив свого рідного брата Ярополка. З другого боку, всі торговельні руські міста були в економічній залежності від Києва. В Києві сходились нитки їхнього добробуту; він міг підірвати їхню торгівлю, перерізавши головну артерію господарських оборотів країни, не пропускаючи торговельних човнів вниз по Дніпру до азовських і чорноморських ринків. Тому спільним інтересом цих міст було жити в дружбі з Києвом, щоб з Києва мати вільний вихід на степові торговельні шляхи. Цей спільний інтерес помітно в оповіданні Початкового літопису про перших князів, які утверджувалися в Києві. Аскольд з Діром, відділившись від дружини Рюрика, безперешкодно спустились Дніпром до Києва і без помітної боротьби заволоділи ним разом з усією землею полин. Дальша діяльність цих варязьких ікінгів у Києві пояснює причини їхнього успіху. Літопис зауважує, що після Кия, засновника Києва, полян кривдили древляни й інші навколишні племена. Тому Аскольд і Дір, як тільки утвердились у Києві, почали боротьбу з цими племенами — древлянами, печенігами, болгарами, а потім, зібравши варягів, пішли походом на Царград. Сучасник і очевидець цього нападу, константинопольський патріарх Фотій, каже в одній виголошеній з цього приводу проповіді, що русь дуже спритно влаштувала наскок, тихенько підкралась до Константинополя, коли імператор Михайло III з військом і флотом ходив на сарацин, лишивши свою столицю беззахисною з боку моря. Значить, Київська русь не тільки добре знала морський шлях до Царграда, а й уміла добувати своєчасні відомості про справи Візантії; самі греки дивувались несподіваності і надзвичайній швидкості нападу. Він був викликаний, як каже Фотій, тим, що грецький народ порушив договір, був вчинений руссю з метою помститись за кривду, заподіяну її землякам, руським купцям, очевидно, за несплату боргу, отже, мав на меті силою відновити торговельні зносини, насильно перервані греками. Значить, ще до 860 р. між Руссю і Візантією існували торговельні зносини, закріплені дипломатичним актом, і вузлом цих зносин був Київ, звідки почався смілий наскок 860 р. Довідуємось далі, що ці зносини були досить давні, встановились ще в першій половині IX ст. Посли від народу русі, про яких говорить Бертинський

літопис під 839 роком, приходили в Царград для встановлення або відновлення дружби, тобто для укладення договору. Такий же ряд явищ повторився і в історії Олега, який ішов слідами Аскольда. Він так само безперешкодно спустився в Новгород Дніпром, без особливих труднощів захопив по дорозі Смоленськ і Любеч і без боротьби заволодів Києвом, згубивши своїх земляків Аскольда з Діром. Утвердившись у Києві, він почав рубати навколо нього нові міста для захисту Київської землі від наскоків із степу, а потім із з'єднаними силами різних племен пішов новим походом на Царград, який скінчився так само укладенням торговельного договору. Значить, і цей похід був проведений з метою відновити торговельні зносини Русі з Візантією, знову чимсь перервані. Обох вождів, мабуть, дружно підтримували в цих походах усі племена, зацікавлені в зовнішній торгівлі, що переважно жили по річкової лінії Дніпра — Волхова, тобто жителі великих торговельних міст Русі. Принаймні, в літописному оповіданні про похід Олега читаємо, що крім підвладних Олегові племен у поході брали участь і племена непідвладні, які добровільно до нього приєднались,— далекі дулеби і хорвати, які жили в області верхнього Дністра і обох Бугів, по північно-східних схилах і передгір'ях Карпат. Охорона країни від степових кочовників і далекі воєнні походи на Царград для підтримання торговельних зносин, очевидно, викликали загальну й дружню допомогу в усьому промисловому світі по торговельних лініях Дніпра — Волхова та інших рік рівнини. Цей спільний інтерес і з'єднав узбережні торговельні міста під владою князя Київського, керівника в цій справі за становищем, яке створювалось для нього двояким значенням Києва.

Київ був головним оборонним форпостом країни проти степу і центральною вивізною факторією руської торгівлі. Тому, попавши у варязькі руки, він не міг лишитись простим місцевим варязьким князівством, якими були виниклі у той же час князівства в Новгороді, Ізборську і на Білоозері або пізніше в Полоцьку і Турові. Встановлені торговельні зв'язки з Візантією і арабським Сходом, з чорноморськими, азовськими і каспійськими ринками, спрямовуючи народну працю на розробку лісових багатств країни, стягували до Києва найважливіші господарські її обороти. Але для забезпечення цих оборотів необхідно було мати безпечні кордони і відкриті торговельні шляхи по степових ріках, навіть чинити іноді збройний тиск на самі ринки для здобуття вигідних торговельних умов. Усього цього можна

Двоєне
значення
м. Києва

було досягти тільки з'єднаними силами всіх східних слов'янських племен, тобто насильним підкоренням тих із них, які, живучи далеко від головних торговельних шляхів, не мали мотивів добровільно підтримувати князів київських. Ось чому відомості свої й чужі говорять про войовничі справи перших князів київських. Дослідження академіка Васильвського про життя св. Георгія Амастрідського і Стефана Суроожського досить переконливо довели, що Русь ще в першій половині IX ст. робила наскоки на береги Чорного моря, навіть південні. Але до патріарха Фотія вона не зважувалась напасти на самий Царград. До Фотія дійшли деякі чутки, що почався важливий переворот на Русі, який ішов саме з Києва, і він у своїх проповідях з приводу нападу русі на Царград і пізнішому окружному посланні пояснює походження цього руського зухвальства. Народ, що його ніхто не знав до цього нападу, нікчемний, за словами Фотія, раптом став відомим, прославленим після цієї відважної справи, а відважність він здобув тим, що недавно поневолив сусідні племена, і цей успіх зробив його надто гордим і зухвалим. Отже, як тільки заснувалось у Києві варязьке князівство, звідси почалося зосередження сил країни і здійснилась перша загальноруська справа, викликана загальним інтересом, забезпеченням торговельних зносин.

Київське
князів-
ство — пер-
ша форма
руської
держави

Такі були умови, з допомогою яких виникло велике князівство Київське. Воно було спочатку одним з місцевих варязьких князівств: Аскольд з братом усілись у Києві як прості варязькі конінги, що охороняли зовнішню безпеку і торговельні інтереси захопленого ними володіння. Олег ішов їхніми слідами і продовжував їхні справи. Але військово - промислове становище Києва надало всім їм ширшого значення. Київська земля прикривала собою з півдня всю країну по греко - варязькому шляху; її торговельні інтереси поділяла вся країна, нею прикривана. Тому під владою київського князя хоч - не - хоч об'єднались інші варязькі князівства і городові області Русі, і тоді Київське князівство набрало значення руської держави. Ця підлеглість була вимушена політичною і економічною залежністю від Києва, в яку ці князівства і області попали після падіння хозарської зверхності в степу. Тому появу Рюрика в Новгороді, на мою думку, незручно вважати початком руської держави: тоді в Новгороді виникло місцеве і при тому короточасне варязьке князівство. Руська держава була заснована діяльністю Аскольда і потім Олега в Києві: з Києва, а не з Новгорода пішло політичне

об'єднання руського слов'янства; Київське варязьке князівство цих витязів стало зерном того союзу слов'янських і сусідніх з ними фінських племен, який можна вважати початковою формою руської держави.

Держава стає можливою, коли серед населення, розбитого на незв'язні частини з роз'єднаними або навіть ворожими прагненнями, є або збройна сила, здатна примусово згуртувати ці незв'язні частини, або спільний інтерес, досить сильний, щоб добровільно підкорити собі ці роз'єднані або ворожі прагнення. В утворенні руської держави брали участь обидва зазначені фактори — спільний інтерес і збройна сила. Спільний інтерес полягав у тому, що всі торговельні міста Русі з появою печенігів, які наводнили степ, відчували потребу в збройній силі, здатній захистити межі країни і її степові й торговельні шляхи від зовнішніх нападів. Головним вихідним пунктом, з якого виходили руські торговельні каравани до чорноморських і каспійських ринків по степових ріках, був Київ. Як тільки тут з'явилась збройна сила, яка довела свою здатність задовольняти вказані потреби країни, цій силі добровільно скорились всі торговельні міста Русі в їх областях. Цією силою був варязький князь із своєю дружиною. Ставши носієм і охоронцем спільного інтересу, який підкорив йому торговельні міста країни, цей князь з дружиною із збройної сили перетворюється в *політичну владу*. Але, користуючись новими засобами, які давала йому ця влада, князь почав насильно підкоряти собі й інші племена, які не поділяли цього спільного інтересу і брали малу участь у торговельних оборотах країни. Завоюванням цих племен, віддалених від центрального річкового шляху, заверрене було політичне об'єднання східних слов'ян. Так, повторюю, в утворенні руської держави брали участь і спільний інтерес і збройна завойовницька сила, бо спільний інтерес об'єдналися з завойовницькою силою: потреби й безпеки руської торгівлі покликали на її захист озброєну дружину з князем на чолі, а ця дружина, спираючись на одні племена, завоювала інші. Прочитайте уважно оповідання Початкового літопису про київських князів IX і X ст.ст., і перед вами розкриється це двоїсте військово-промислове походження Київського князівства, найдавнішої форми руської держави. Перші племена, які приєдналися до Київського князівства і ретельно підтримували його князів у заморських походах, були саме племена, які жили по головному річковому шляху Дніпра — Волхова і які тяжили до великих торговельних міст. Ці пле-

Військово-промислове його походження

мена легко підкорялись владі Київського князя. Слов'яни новгородські, які покликали князів, намагалися бунтувати проти Рюрика і яких потім покинули Олег і Ігор для Києва, скорялись їм незаперечно. Щоб підкорити інші племена, іноді досить було одного походу, навіть без боротьби: так були підкорені кривичі смоленські і сіверяни. Навпаки, племена, які жили осторонь від цього річкового шляху і серед яких не було великих торговельних міст, тобто значного озброєного купецтва, довго чинили опір владі нових правителів і підкорились їм тільки після упертої боротьби, яка не раз відновлялася. Так після багатьох важких походів були підкорені древляни і радимичі; з такими ж труднощами були підкорені і вятичі наприкінці X ст., через століття після заснування Київського князівства. Такий був остаточний факт, який завершив собою ряд складних процесів — юридичних, економічних і політичних, що почалися розселенням східних слов'ян по руській рівнині. Перелічу ще раз ці процеси.

Огляд
вивченого

Ми застаємо східних слов'ян в VII і VIII ст.ст. на поході, в стані дедалі більшого суспільного розкладу. Виниклий між ними на Карпатах військовий союз розпався на племена, з яких він складався, племена розпались на роди, навіть роди почали дробитись на окремі двори або родинні господарства, якими ці слов'яни стали жити на дніпровському носісїлі. Але тут під впливом нових умов почався серед них зворотний процес поступового взаємного зчеплення; тільки зв'язуючим елементом у нових суспільних побудовах було вже не почуття кровного родинного зв'язку, а економічний інтерес, викликаний властивостями країни і зовнішніми обставинами. Південні ріки рівнини і накладене ззовні ярмо втягло східних слов'ян в жваву зовнішню торгівлю. Ця торгівля об'єднала розкидані поодинокі двори в сільські торговельні осередки, погости, потім у великі торговельні міста з їх областями. Нові зовнішні небезпеки з початку IX ст. спричинили новий ряд переворотів. Торговельні міста озброїлись; тоді вони з головних складських пунктів торгівлі перетворились у політичні центри, а їх торговельні округи стали їх державними територіями, городовими областями; деякі з цих областей стали варязькими князівствами, а із з'єднання тих і других утворилось велике князівство Київське, найдавніша форма руської держави. Такий є зв'язок економічних і політичних фактів у нашій початковій історії: економічні інтереси послідовно перетворювались в суспільні зв'язки, з яких виростали політичні союзи.

Тепер, вивчивши ряд найдавніших явищ нашої історії, пригадаємо те вихідне питання, з якого ми почали наше вивчення. Вдаючись до першого періоду нашої історії, я виклав два погляди на її початок. Одні починають її досить пізно, не раніше половини IX ст., з приходу варягів, які застали східних слов'ян в дикому стані, без усяких зародків громадянськості; другі відсувають початок нашої історії в туманну далечінь дохристиянської давності. Пригадавши вивчені нами факти і здобуті з них висновки, ми можемо встановити своє відношення до того й другого погляду. Наша історія не така стара, як думають одні, почалась далеко пізніше початку християнської ери; але вона й не така запізніла, як вважають другі: близько половини IX ст. вона не починалась, а вже мала за собою деяке минуле, тільки не багатовікове, налічуючи в собі два з чимсь століття.

ЛЕКЦІЯ X

Діяльність перших київських князів.— Об'єднання східних слов'янських племен під владою київського князя.— Будова управління.— Податки; повози і полюддя.— Зв'язок управління в торговельним оборотом.— Зовнішня діяльність київських князів.— Договори і торговельні зносини Русі в Візантію.— Значення цих договорів і зносин в історії руського права.— Зовнішні труднощі і небезпеки руської торгівлі.— Оборона степових кордонів.— Руська земля в половині XI ст.— Населення й кордони.— Значення великого князя київського.— Князівська дружина; її політична й економічна близькість до купецтва великих міст.— Варязький елемент у складі цього купецтва.— Рабовласництво як первісна основа станового поділу.— Варязький елемент в складі дружини.— Різноманітні значення слова *русь*.— Перетворення племен у стани.

Ми старались розглянути факт, який криється в оповіданні Початкового літопису про перших київських князів, що його можна було б вважати початком руської держави. Ми встановили, що суть цього факту така: приблизно в половині IX ст. зовнішні і внутрішні відносини в торговельно-промисловому світі руських міст склались в таку комбінацію, в силу якої охорона кордонів країни та її зовнішньої торгівлі стала їх спільним інтересом, який підпорядкував їх князеві київському і зробив Київське варязьке князівство зерном руської держави. Цей факт треба відносити до другої половини IX ст.: точніше я не зважуюсь визначити його час.

Спільний інтерес, який створив велике князівство Київське — охорона кордонів і зовнішньої торгівлі, спрямовував і його дальший розвиток, керував як внутрішньою, так і зовнішньою діяльністю перших київських князів. Читаючи початковий літописний звод, зустрічаємо ряд напівісторичних і напівказкових переказів, в яких історичну правду видно через прозору тканину поетичної саги. Ці перекази розповідають про князів київських

Напрямок
діяльності
київських
князів

IX і X ст. ст.— Олега, Ігоря, Святослава, Ярополка, Володимира. Прислухаючись до цих невиразних переказів, без особливих критичних зусиль можна помітити основні мотиви, які спрямовували діяльність цих князів.

Київ не міг лишатися стольним містом одного з місцевих варязьких князівств: він мав загальноруське значення, як вузловий пункт торговельно - промислового руху, і тому став центром політичного об'єднання всієї землі. Діяльність Аскольда, очевидно, обмежувалась захистом від зовнішньої небезпеки Київської області: з літопису не видно, щоб він підкорив якенебудь з навколишніх племен, від яких обороняв своїх полян, хоч слова Фотія про Роса, який пишався поневоленням навколишніх племен, нібито натякають на це. Першою справою Олега в Києві літопис виставляє розширення володінь, збирання східного слов'янства під свою владу. Літопис веде цю справу з підозрілою послідовністю, приєднуючи до Києва по одному племені щороку. Олег зайняв Київ у 882 р.; у 883 р. були підкорені древляни, у 884 р.— сіверяни, у 885 р.— радимичі; після того багато років залишено пустими. Очевидно, це є порядок літописних спогадів або міркувань, а не самих подій. На початок XI ст. усі племена східних слов'ян були підкорені київським князем; разом з тим племінні назви зустрічаються все рідше, замінюючись обласними за назвами головних міст. Розширюючи свої володіння, князі київські встановлювали у підвладних країнах державний порядок, насамперед, розуміється, адміністрацію податків. Старі городові області були готовою основою адміністративного поділу землі. У підкорених городових областях по містах Чернігову, Смоленську та ін. князі садовили своїх намісників, *посадників*, якими були або їхні наймані дружинники, або їхні сини і родичі. Ці намісники мали свої дружини, особливі озброєні загони, діяли досить незалежно, мали лише слабкий зв'язок з державним центром, з Києвом, були такі самі конінги, як і князь київський, що вважався тільки старшим між ними і в цьому розумінні називався «великим князем руським» у відміну від князів місцевих, намісників. Для збільшення важливості київського князя і ці намісники його в дипломатичних документах величались «великими князями». Так, за попереднім договором з греками 907 р. Олег зажадав «укладів» на руські міста Київ, Чернігів, Переяслав, Полоцьк, Ростов, Любеч і інші міста, «по тем бо городом сядяху велиции князи, под Олгом суще». Це були ще варязькі князівства, тільки

Підкорення
східного
слов'янства

союзнi з київським: князь зберігав тоді колишнє військово - дружинне значення, не встигнувши ще набути значення династичного. Генеалогічна суперечка, яку затіяв під Києвом Олег, докоряючи Аскольду і Діру за те, що вони князували в Києві, не будучи князями, «ни рода княжа»,— претензія Олега, що попереджала хід подій, а ще ймовірніше,— така ж вигадка самого упорядника літописного зводу. Деякі з намісників, підкоривши те чи інше плем'я, діставали його від київського князя в управлінні з правом брати з нього данину на свою користь, подібно до того як на Заході в IX ст. датські вікінги, захопивши ту чи іншу приморську область імперії Карла Великого, одержували її від франкських королів у лен, тобто в кормління. Восвода Ігоря, Свенельд, перемігши слов'янське плем'я улучів, яке жило по нижньому Дніпру, діставав на свою користь данину не тільки з цього племені, але й з древлян, так що його дружина, *отроки*, жила краще, ніж дружина самого Ігоря.

Податки

Головною метою князівської адміністрації було збирання податків. Олег, як тільки утвердився в Києві, взявся встановлювати данину з підвладних племен. Ольга об'їжджала підвладні землі і також запроваджувала «уставы и оброки, дани и погосты», тобто засновувала сільські судово-адміністративні округи і встановлювала податкові оклади. Данину звичайно сплачували натурою, переважно хутром, «скорою». А втім, з літопису довідуємось, що неторговельні радимичі і вятичі в IX і X ст. ст. сплачували данину хозарам, а потім київським князям «по шелягу від рала», в плуга або сохи. Під *шелягами* (skilling) треба розуміти, мабуть, всякі іноземні металічні гроші, які були в обігу тоді на Русі, переважно срібні арабські диргеми, які шляхом торгівлі у великій кількості припливали тоді на Русь. Данину одержували двома способами: або підвладні племена привозили її до Києва, або князі самі їздили по ній до племен. Перший спосіб збирання данини називався *повозом*, другий — *полюддям*. Полюддя — це адміністративно - фінансова поїздка князя до підвладних племен. Імператор Костянтин Багрянородний у своєму творі *Про народи*, написаному в половині X ст., змальовує картину полюддя сучасного йому руського князя. Як тільки наставав місяць листопад, руські князі «з усією Руссю», *μετά πάντων τῶν Ρῶς*, тобто з дружиною, виходили з Києва *εἰς τὰ πόλεις*, в городки, тобто на *полюддя*, про яке йому говорили його слов'яно - руські оповідачі і яке він за співзвучністю пристосував до цього грецького

слова. Князі йшли в слов'янські землі древлян, дреговичів, кривичів, сіверян та інших слов'ян, які сплачували данину русі, і кормились там протягом всієї зими, а в квітні місяці, коли проходила крига на Дніпрі, спускались знов до Києва. Тим часом як князі з руссю блукали по підвладних землях, слов'яни, які сплачували данину русі, на протязі зими рубали дерева, робили з них човни — одnodеревки і весною, коли ріки очищались від криги, Дніпром і його притоками сплавлили до Києва, витягали на берег і продавали русі, коли вона навесні поверталась з полюддя. Оснастивши і навантаживши куплені човни, русь в червні спускала їх Дніпром до Витичева, де чекала кілька днів, поки тим же Дніпром збирались купецькі човни з Новгороду, Смоленська, Любеча, Чернігова, Вишгорода. Потім усі плвли вниз Дніпром до моря в Константинополь. Читаючи це оповідання імператора, легко зрозуміти, якими товарами вантажила русь свої торговельні каравани човнів, які сплавлились влітку до Царграда: це була данина натурою, зібрана князем і його дружиною під час зимового об'їзду, плоди лісових промислів — хутра, мед, віск. До цих товарів долучалась челядь — здобич завойовницької дружини. Майже ціле X століття тривало підкорення слов'янських і сусідніх фінських племен з Києва, що супроводилось поверненням маси переможених в рабство. Араб Ібн - Даста, який писав у першій половині цього століття, каже про русь, що вона чинить наскоки на слов'ян, під'їздить до них на кораблях, висаджується, забирає жителів у полон і продає іншим народам. У візантійця Льва Діакона зустрічаємо дуже рідке повідомлення, що імператор Цімісхій за договором із Святославом дозволив русі привозити в Грецію хліб на продаж. Головними торгівцями були київський уряд — князь і його «мужі», бояри. До торговельного каравану князівського і боярського приєднувались човни і простих купців, щоб під захистом князівського конвою дійти до Царграда. В договорі Ігоря з греками читаємо, між іншим, що великий князь руський і його бояри щороку можуть посилати до великих царів грецьких стільки кораблів, скільки захочуть, з *послами* і з *гостями*, тобто із своїми власними прикажчиками і з вільними руськими купцями. Це оповідання візантійського імператора наочно вказує нам на тісний зв'язок між щорічним оборотом політичного і економічного життя Русі. Данина, яку збирав київський князь, як правитель, становила в той же час і матеріал його торговельних оборотів: ставши государем як конінг, він як

варяг не переставав ще бути озброєним купцем. Даниною він ділився із своєю дружиною, яка була йому знаряддям управління, становила урядовий клас. Цей клас діяв, як головна підойма в тому і другому обороті — і політичному і економічному: зимою він правив, ходив по людях, старцював, а влітку торгував тим, що збирав на протязі зими. В тому ж оповіданні Костянтина жваво змальовується і централізуюче значення Києва, як осередку політичного і господарського життя Руської землі. Русь, урядовий клас із князем на чолі, своїми заморськими торговельними оборотами підтримувала в слов'янському населенні всього дніпровського басейну судновий промисел, який знаходив собі збут на весняному ярмарку однодеревок під Києвом, і кожної весни стягувала сюди ж з різних кутків країни по греко-варязькому шляху купецькі човни з товарами лісових звірогонів і бортників. Таким складним економічним круговоротом срібний арабський диргем або золота застіжка візантійської роботи попадали з Багдада або Царграда на береги Оки або Вазузи, де їх знаходять археологи.

Зв'язок
управління
з торгівлею

Так, будувалося *внутрішнє* політичне життя в Київському князівстві IX і X ст. ст. Легко помітити основний економічний інтерес, який керував цим життям, зближав і об'єднував віддалені і порізнені частини землі: данина, яка йшла київському князеві з дружиною, живила зовнішню торгівлю Русі. Цей же економічний інтерес спрямовував і *зовнішню* діяльність перших київських князів. Діяльність ця була спрямована до двох головних цілей: 1) до здобуття заморських ринків, 2) до розчищення й охорони торговельних шляхів, які вели до цих ринків. Найвищим явищем у зовнішній історії Русі до половини XI ст. за Початковим літописом були воєнні походи київських князів на Царград. До смерті Ярослава їх можна налічити 6, якщо не рахувати походу Володимира на візантійську колонію Херсонес Таврійський в 988 р.: Аскольдів, який відносили до 865 р., а тепер відносять до 860 р., Олегів 907 р., два Ігоревих — 941 і 944 р., другий болгарський похід Святослава 971 р., який перетворився у війну з греками, і, нарешті, похід Ярослава сина Володимира 1043 р. Досить знати причину першого і останнього з цих походів, щоб зрозуміти головний мотив, який їх викликав. При Аскольдї русь напала на Царград, роздратована, як переказує патріарх Фотій, вбивством своїх земляків, очевидно, руських купців, після того як візантійський уряд відмовив у задоволенні за цю кривду,

розірвавши тим свій договір з руссю. В 1043 р. Ярослав послав на греків свого сина з флотом, бо в Константинополі побили руських купців і одного з них убили. Отже, візантійські походи викликались здебільшого прагненням Русі підтримати або відновити перервані торговельні зносини з Візантією. Ось чому вони кінчались звичайно торговельними трактатами. Такий торговельний характер мають всі уцілілі договори русі з греками X ст. З них дійшли до нас два договори Олега, один Ігоря і один короткий договір або тільки початок договору Святослава. Договори писались грецькою мовою і з належними змінами форми перекладались на мову, зрозумілу русі. Читаючи ці договори, легко помітити, який інтерес зв'язував в X ст. Русь з Візантією. Найдокладніше і найточніше визначено в них порядок щорічних торговельних зносин Русі з Візантією, а також порядок приватних відносин руських у Константинополі з греками: з цього боку договори відзначаються винятковим виробленням юридичних норм, особливо міжнародного права.

Щороку літом руські торгівці прибували в Царград на торговельний сезон, який тривав 6 місяців; за договором Ігоря ніхто з них не мав права лишатись там на зиму. Руські купці спіялились в околиці Константинополя біля св. Мами, де знаходився колись монастир св. Маманта. З часу того ж договору імператорські чиновники забирали у приїжджих купців князівську грамоту з зазначенням числа надісланих з Києва кораблів і переписували імена прибулих князівських послів і простих купців, гостей, «да увемы и мы,— додають греки від себе в договорі,— оже с миром приходят»: це був запобіжний захід, щоб під виглядом агентів київського князя не проникли в Царград руські пірати. Руські послі і гості під час свого перебування в Константинополі користувались в місцевого уряду безплатними кормами і безплатною лазнею — знак, що на ці торговельні поїздки русі в Константинополі дивились не як на приватні промислові справи, а як на торговельні посольства союзного київського двору. За свідченням Льва Діакона, таке значення руських торговельних експедицій у Візантію було прямо застережене в трактаті Цимісіях із Святославом, де імператор зобов'язався приймати приїжджаючих у Царград для торгівлі русів як союзників, «як здавна повелося» (*καθ'απερ ανέχθηεν εδ'μοιοι ην*). Треба зауважити при цьому, що Русь була платною союзницею Візантії, зобов'язувалась договорами за умовлену «данину» робити грекам деякі

Договори
і торгівля
з Візантією

оборонні послуги на кордонах імперії. Так, договір Ігоря зобов'язував руського князя не пускати Чорних болгар у Крим «пакостити» в країні Корсунській. Торговельні послуги Русі одержували в Царграді свої посольські оклади, а прості купці *місячину*, місячний корм, який їм роздавали у певному порядку, по старшинству руських міст — спочатку київським, потім чернігівським, переяславським і в інших міст. Греки боялись русі, навіть коли вона приходила під законним приводом: купці входили до міста з своїми товарами неодмінно без зброї, партіями не більш як 50 чоловік, через одні ворота, з імператорським приставом, який наглядав за правильністю торговельних угод покушців з продавцями; в договорі Ігоря додано: «входяще же Русь в град, да не творят пакости». За договором Олега руські купці не сплачували ніякого мита. Торгівля була переважно мінова: цим можна пояснити порівняно малу кількість візантійської монети, що її знаходять в старовинних руських скарбах і курганах. Хутра, мед, віск і челядь русь міняла на павлоки (шовкові тканини), золото, вина, овочі. Після закінчення торговельного строку, їдучи додому, русь діставала з грецької казни на дорогу харчі і суднові снасті, якорі, канати, вітрила, все, що їй потрібне було.

Їх значення
в історії
права

Такий порядок торговельних зносин Русі з Візантією був установлений договорами Олега і Ігоря. Різностороннє культурне значення їх для Русі зрозуміле саме собою: досить пригадати, що вони були головним засобом, який підготував прийняття християнства Руссю і саме з Візантії. Але треба тепер же відзначити в них одну сторону, яка могла справити свій вплив ще до прийняття християнства, — сторону юридичну. Правові відносини між руськими і греками в Константинополі визначалися, кримінальні і цивільні правопорушення, що траплялися між ними, розбирались «по закону грецькому та по статуту і по закону руському». Так виникли мішані норми, комбіновані з двох прав, що викладалися в договорах. В них іноді важко розрізнити складові елементи — римсько-візантійський і руський, до того ж руський двоїстий — варязький і слов'янський. Договори самі по собі, як дипломатичні документи, що лежали в київському князівському архіві, не могли справити прямий вплив на руське право. Вони мають важливе наукове значення, як давні письмові пам'ятки, в яких видно риси цього права, хоч, вивчаючи їх, не завжди можна вирішити, чи маємо ми перед собою чисту руську норму чи з домішкою візантійської. Але

відносини, в які ставала Русь, що мала справи з Константинополем, не могли лишатись без впливу на юридичні її поняття і самі по собі, як не схожі на те, що було на Дніпрі або Волхові. В юридичне мислення цих людей інше греко-римське поняття могло запасти також ненароком, як у деякі статті Олегового договору з греками пройшла термінологія греко-римського права. В Константинополі на імператорській службі було немало русі, і хрещеної і поганої. За однією статтею Олегового договору, коли хто з таких руських помре, не розпорядившись своїм добром, не лишивши заповіту, а «своих не мають», його добро передається «к малым ближикам в Русь». *Свої* — це римське *sui*, низхідні, а *мали ближики*, або просто ближики, як читаємо в деяких давньоруських пам'ятках — *prohimi, oi πλησιον*, бокові. Русь, яка торгувала з Візантією, була в себе дома пануючим класом, який відособлювався від тубільного слов'янства спочатку іноплемянним походженням, а потім, ослов'янившись, становими привілеями. Найдавніші руські письмові пам'ятки наводять переважно право цієї привілейованої Русі і тільки почасти, по зв'язку, тубільний народний правовий звичай, якого не можна плутати з цим правом. Ми пригадаємо це зауваження, коли будемо вивчати Руську Правду.

Другою турботою київських князів було підтримання й охорона торговельних шляхів, які вели до заморських ринків. З появою печенігів у південноруських степах це стало дуже важкою справою. Той же імператор Костянтин, описуючи торговельні плавання русі в Царград, яскраво змальовує труднощі й небезпеки, які доводилось їй переборювати на своєму шляху. Зібраний нижче Києва під Витичевом караван князівських, боярських і купецьких човнів у червні рушав у дорогу. Дніпровські пороги були для нього першою і найважчою перепорою. Ви знаєте, що між Катеринославом і Олександрівськом, там, де Дніпро робить велике й круте коліно на схід, він на протязі 70 верст перетинається відрогами Авратинської височини, яка й примушує його робити це коліно. Відроги ці набирають тут різних форм: по берегах Дніпра розкидані величезні скелі у вигляді окремих гір; самі береги підносяться крутими скелями заввишки до 35 сажнів над рівнем води і стискають широку ріку; русло її вкрите скелястими островами і перегороджується широкими грядами каменів, які виступають з води загостреними або закрутленими верхівками. Коли така гряда перего-

Охорона
торговель-
них шляхів

роджує ріку з берега на берег, це — *порог*; гряди, які залишають прохід суднам, називаються *заборами*. Ширина порогів за течією — до 150 сажнів; один тягнеться навіть 350 сажнів. Швидкість течії ріки за порогами — не більш як 25 сажнів за хвилину, а в порогах — до 150 сажнів. Вода, ударяючись об камені і скелі, мчить з шумом і широким хвилюванням. Великих порогів тепер налічують до десяти, а в часи Костянтина Багрянородного налічували до семи. Невеликі розміри руських однодеревок полегшували їм проходження порогів. Мимо одних русь, висадивши челядь на берег, жердинами проштовхувала свої човни, вибираючи в ріці біля берега місця, де було найменше каменів. Перед іншими, більш небезпечними, вона висаджувала на берег і виставляла в степу озброєний загін для охорони каравану від печенігів, які очікували його, витягала з ріки човни з товарами і тягла їх волоком або несла на плечах і гнала скуту челядь. Вибравшись благополучно з порогів і принісши подячні жертви своїм богам, вона спускалась у Дніпровський лиман, відпочивала кілька днів на острові св. Єлевферія (тепер Березань), лагодила суднові снасті, готуючись до морського плавання, і, тримаючись берега, йшла до гирла Дунаю, весь час переслідувана печенігами. Коли хвилі прибивали човни до берега, руси висаджувались, щоб захистити товаришів від переслідувачів, що їх підстерігали. Дальший шлях від гирла Дунаю був безпечний. Читаючи докладний опис цих царградських поїздок русі в імператора, явavo відчуваєш, як потрібна була руській торгівлі озброєна охорона при подорожах руських купців до їх заморських ринків. Недарма Костянтин закінчує своє оповідання зауваженням, що це — тяжке плавання, сповнене злигоднів і небезпек.

Оборона
степових
кордонів

Але, засмічуючи степові шляхи руської торгівлі, кочовники нападали і на степові кордони Руської землі. Звідси третя турбота київських князів — огороджувати й обороняти кордони Русі від степових варварів. Пізніше ця справа стає навіть пануючою в діяльності київських князів, в наслідок дедалі більшого натиску степових кочовників. Олег, як переказує «Повість временных лет», як тільки утвердився в Києві, почав міста ставити навкруги. Володимир, ставши християнином, сказав: «погано, що мало міст навколо Києва», і почав будувати міста по Десні, Трубежу, Стугні, Сулі і інших ріках. Ці укріплені пункти заселялись бойовими людьми, «мужами лучшими», як висловлюється літопис, що вербувались з різних племен,

слов'янських і фінських, які населяли руську рівнину. З часом ці укріплені місця з'єднувались між собою земляними валами і лісовими засіками. Так, по південних і південно-східних кордонах тодішньої Русі, на правому і лівому боці Дніпра, збудовані були в X і XI ст. ст. ряди земляних окопів і сторожових «застав», городків, щоб стримувати напади кочовників. Все князювання Володимира Святого пройшло в упертій боротьбі з печенігами, які оселились по обидва боки нижнього Дніпра вісьмома ордами, що ділилися кожна на п'ять колін. Близько половини X ст., як свідчить Костянтин Багрянородний, печеніги кочували на віддалі одного дня дороги від Русі, тобто від Київської області. Якщо Володимир будував міста по річці Стугні (права притока Дніпра), значить, укріплений південний степовий кордон Київської землі йшов по цій річці, на віддалі не більш як один день дороги від Києва. На початку XI ст. зустрічаємо вказівку на успіх боротьби Русі із степом. В 1006 — 1007 рр. через Київ проїжджав німецький місіонер Бруно, прямуючи до печенігів для проповіді євангелія. Він спинився погостювати у князя Володимира, якого в листі до імператора Генріха II називає сеньйором русів (*senior Ruzorum*). Князь Володимир умовляв місіонера не їздити до печенігів, кажучи, що в них він не знайде душ для спасіння, а швидше сам загине ганебною смертю. Князь не міг умовити Бруно і запропонував провести його із своєю дружиною (*cum exercitu*) до кордонів своєї землі, «які він з усіх боків загородив міцним частоколом на дуже великій віддалі, бо біля них вештались вороги». В одному місці князь Володимир провів німців ворітьми через цю лінію укріплень і, спинившись на сторожовому степовому горбі, послав сказати їм: «ось я довів вас до місця, де кінчається моя земля і починається ворожа». Весь цей шлях від Києва до укріпленого кордону пройшли за 2 дні. Ми зазначили вище, що в половині X ст. лінія укріплень по південному кордону йшла на віддалі одного дня дороги від Києва. Значить, на протязі піввікової упертої боротьби при Володимирі русь встигла пробитись у степ на один день шляху, тобто пересунути укріплений кордон на лінію ріки Росі, де наступник Володимира Ярослав «почав ставити городи», населяючи їх полоненими ляхами.

Так перші київські князі продовжували розпочату ще до них діяльність озброєних торговельних міст Русі, підтримуючи зносини з приморськими ринками, охороняючи торговельні шляхи й кордони Русі від степових її сусідів.

Населення
й кордони
Руської
землі
в XI ст.

Описавши діяльність перших київських князів, зведемо її результати, кинемо оком на стан Русі близько половини XI ст. Своїм мечем перші київські князі окреслили досить широке коло земель, політичним центром яких був Київ. Населення цієї території було досить строкате; до складу його поступово ввійшли не тільки всі східні слов'янські племена, але й деякі з фінських: чудь прибалтійська, весь білозерська, меря ростовська і мурома по нижній Оці. Серед цих інородницьких племен рано з'явилися руські міста. Так, серед прибалтійської чуди при Ярославі виник Юр'єв (Дерпт), названий так за християнським іменем Ярослава, ще раніше з'являються урядові руські осередки серед фінських племен на сході, серед муроми, мері і весі, — Муром, Ростов і Білозерськ. Ярослав збудував ще на березі Волги місто, назване за його княжим ім'ям Ярославлем. Руська територія, отже, сягала від Ладозького озера до гирла ріки Росі, правої притоки Дніпра, і Ворекли або Псла, лівих приток; із сходу на захід вона йшла від гирла Клязьми, на якій за Володимира Мономаха виникло місто Владимир (Заліський), до області верхів'їв Західного Буга, де ще раніш, за Володимира Святого, виникло друге місто Владимир (Волинський). Країна стародавніх хорватів Галичина була в X і XI ст. ст. спірним краєм, який переходив між Польщею і Руссю з рук у руки. Нижня течія ріки Оки, яка була східним кордоном Русі, і низи південних рік Дніпра, Східного Буга і Дністра перебували, як видно, поза владою київського князя. Поза своїми кордонами Русь ще вдержувала за собою стару колонію Тмуторокань, зв'язок з якою підтримувався водними шляхами по лівих притоках Дніпра і ріках Азовського моря.

Характер
держави

Різноплемінне населення, яке займало всю цю територію, ввійшло до складу великого князівства Київського або Руської держави. Але ця Руська держава ще не була державою руського народу, бо ще не існувало самого цього народу: в половині XI ст. були готові тільки етнографічні елементи, з яких потім довгим і важким процесом виробляється руська народність. Всі ці різноплемінні елементи покищо були з'єднані чисто механічно; зв'язок моральний — християнство — поширювався поволі і не встиг ще захопити навіть всі слов'янські племена Руської землі: так, вятичі не були християнами ще на початку XII ст. Головним механічним зв'язком частин населення Руської землі була князівська адміністрація з її посадниками, данинами і митами. На чолі цієї адміністрації

стояв великий князь київський. Нам уже відомий характер його влади, як і її походження: він вийшов із середовища тих варязьких вікінгів, вождів військово - промислових компаній, які почали з'являтися на Русі в IX ст.; це був спочатку найманий озброєний вартовий Русі і її торгівлі, її степових торговельних шляхів і заморських ринків, за що він одержував корм з населення. Завоювання і сутички з чужими політичними формами клади запозичені риси на владу цих найманих військових вартових і ускладнювали її, надаючи їй характеру верховної державної влади: так, в X ст. наші князі під хозарським впливом любили величатись «каганами». Із слів Ібн - Дасти видно, що в першій половині X ст. звичайною назвою руського князя було «хакан - рус», руський каган. Руський митрополит Іларіон, який писав в половині XI ст., в похвальному слові Володимирові Святому, дає навіть цьому князеві хозарський титул кагана. Разом з християнством почала проникати на Русь течія нових політичних понять і відносин. На київського князя зайшло духовенство переносило візантійське поняття про государя, поставленого від бога не для зовнішньої тільки оборони країни, але й для встановлення і підтримання внутрішнього суспільного порядку. Той же митрополит Іларіон пише, що князь Володимир «часто з великим смиренням радився з отцями своїми єпископами про те, як установити закон серед людей, що недавно пізнали господа». І оповідання початкового літописного зводу виводить Володимира в раді з єпископами, які переконують його в необхідності стратити розбійників, бо князь поставлений від бога страчувати лихих і милувати добрих.

Дружина

Тепер кинемо погляд на склад руського суспільства, яким правив великий князь київський. Вищим класом цього суспільства, з яким князь ділив управління і захист землі, була князівська дружина. Вона ділилась на вищу і нижчу: перша складалась з *княжих мужів* або *бояр*, друга з *дитячих* або *отроків*; найдавніша збірна назва молодшої дружини *гридь* або *гридьба* (скандинавське *grid* — дворова прислуга) замінилась потім словом *двір* або *слуги*. Ця дружина разом із своїм князем вийшла, як ми знаємо, із середовища озброєного купецтва великих міст. В XI ст. вона ще не відрізнялась від цього купецтва різкими рисами ні політичними, ні економічними. Дружина князівства становила, власне, військовий клас; але й великі торговельні міста були побудовані по - військово-му, утворили кожне цільний організований полк, що

називався *тисячею*, яка ділилась на *сотні й десятки* (батальйони і роти). Тисячею командував тисяцький, якого обирало місто, а потім призначав князь, сотнями й десятками — також виборні соцькі й десяцькі. Ці виборні команди склали військове управління міста і належної йому області, військово-урядову старшину, яка називається в літопису «старцями градскими». Городові полки, точніше кажучи, озброєні міста, брали постійну участь у походах князя нарівні з його дружиною. З другого боку, дружина була князеві знаряддям управління: члени старшої дружини, бояри, складали думу князя, його державну раду. «Бе Володимир,— говорить про нього літопис,— любя дружину и с ними думая о строи земленем, и о ратех, и о уставе земленем». Але в цій дружинній або боярській думі сиділи і «старцы градские», тобто виборні військові власті міста Києва, можливо, і інших міст, тисяцькі і соцькі. Так, саме питання про прийняття християнства було розв'язане князем після ради з боярами і «старцями градскими». Ці «старцы» або старійшини міські стоять поруч з князем, разом з боярами, в справах управління, як і при всіх придворних святах, утворюючи немов земську аристократію поруч з князівською служилою. На княжий бенкет з нагоди освячення церкви у Василеві 996 р. були покликані разом з боярами й посадниками і «старейшины по всем градом». Так само з розпорядження Володимира на його недільні бенкети в Києві належало приходити боярам, гриди, соцьким і, десяцьким і всім нарочитим мужам. Але становлячи військово-урядовий клас, князівська дружина в той же час залишалась ще на чолі руського купецтва, з якого виділилась, брала діяльну участь у заморській торгівлі. Це руське купецтво близько половини X ст. далеко ще не було слов'яно-руським. Договір Ігоря з греками уклали в 945 р. послі від київського уряду і гості, купці, які вели торговельні справи з Візантією. Ті й другі кажуть про себе в договорі: «мы от рода *русского* сли и гостье». Все це були варяги. В переліку 25 послів нема жодного слов'янського імені; з 25 або 26 купців тільки одного або двох можна вважати слов'янами. Вказуючи на близькість тодішнього руського купецтва до київського уряду, який покликав купців до участі в такому важливому дипломатичному акті, договір розкриває і роль варягів у заморській руській торгівлі того часу: як люди бувалі і звичні до моря, варяги, що входили до складу тубільного купецтва, були його комісіонерами, посередниками між ним і заморськими рин-

Варязький
елемент

ками. Стороннім спостерігачам обидва класи, князівська дружина і міське купецтво, здавались однією суспільною верствою, яка мала загальну назву *русі* і, як зауважують східні письменники X ст., займалась виключно війною і торгівлею, не мала ні сіл, ні ріллі, тобто не встигла ще стати землевласницьким класом. Сліди землеволодіння в служилих людей появляються в пам'ятках не раніше XI століття; воно й провело економічну й юридичну грань між князівською дружиною і городовим купецтвом, але вже трохи пізніше: у більш ранній час, можливо, і міські купці бували землевласниками, як це бачимо потім у Новгороді і Пскові. В Руській Правді становий поділ ґрунтується на відношенні осіб до князя, як верховного правителя. Княжий муж, боярин, набуваючи землю, став привілейованим землевласником, як привілейованийий слуга князя. Але первісною основою станового поділу руського суспільства, можливо, ще до князів, було, очевидно, *рабовласництво*. В деяких статтях Руської Правди згадується привілейованийий клас, що має стародавню назву *огнищан*, яка в інших статтях замінена пізнішим терміном *княжі мужі*; убивство огнищанина, як і княжого мужа, оплачується подвійною вірою. В давніх пам'ятках слов'яно-руського письменства слово *огнище* виступає із значенням челяді; отже, огнищани були рабовласники. Можна думати, що так називався до князів вищий клас населення у великих торговельних містах Русі, що торгував переважно рабами. Але якщо князівська дружина в XI ст. ще не встигла різко відособитись від міського купецтва, ні політично, ні економічно, то можна помітити між ними різницю племінну. Князівська дружина приймала до свого складу і тубільні сили, переважно з міської військово-урядової старшини. Але із списків київських послів, які укладали договори з греками в X ст., можна бачити, що переважна більшість в тодішньому складі князівської дружини належала «находникам», як їх називає літопис, заморським варягам. Очевидно, варязький елемент переважав у складі дружини ще і в XI ст. Руське суспільство того часу звикло вважати руського боярина варягом. Є цікава пам'ятка, яка стосується перших часів християнства на Русі: це слова на святу чотиридесятницю з попередніми тижнями. В одному з цих безперечно руських творів, у слові на тиждень митаря і фарисея, отже, на тему про покору, ми зустрічаємо одну цікаву вказівку проповідника. Переконуючи знать не хвастатись своєю знатністю, проповідник каже: «не хвались родом ти, бла-

Рабовлас-
ництво

Слово
русь

городний, не кажи: батько у мене боярин, а *мученики христові брати мені*». Це натяк на християн - варягів, батька з сином, які потерпіли від київських язичників за князя Володимира в 983 р. Значить, руському суспільству XI ст. боярин руський здавався неодмінно родичем, земляком київських мучеників - варягів, хоча в X і на початку XI ст. відомо з літопису немало княжих мужів з тубільців слов'ян. Слово писано, коли відбувалось племінне оновлення князівської дружини, але ще не встигли відповідно змінитись звичні соціальні уявлення. Князівська дружина, будучи зняряддям адміністрації в руках київського князя, торгуючи разом з купецтвом великих міст, мала разом з ним спеціальну назву *русі*. Досі не з'ясовано твердо ні історичне походження, ні етимологічне значення цього загадкового слова. За здогадом автора давньої Повісті про Руську землю первісне значення його було племінне; так називалось те варязьке плем'я, з якого вийшли перші наші князі. Потім це слово набрало станового значення: русю в X ст., за Костянтином Багрянородним і арабськими письменниками, називався вищий клас руського суспільства, переважно князівська дружина, яка складалась у більшості своїй з тих же варягів. Пізніше Русь, або *Руська земля*, — вислів, який вперше з'являється в Ігоровому договорі 945 р., — набрав географічного значення: так називалась переважно Київська область, де густіше оселялись зайшли варяги («поляне, яже ныне зовомая русь», як висловлюється Початковий літопис). Нарешті, в XI — XII ст. ст., коли русь, як плем'я, злилась з тубільними слов'янами, обидва ці терміни *Русь* і *Руська Земля*, не втрачаючи географічного значення, виступають із значенням політичним: так стала зватися вся територія, підвладна руським князям, з усім християнським слов'яноруським її населенням. Але в X ст. від мішаного вищого класу, що називався русю, військового і промислового, в значній кількості зайшлого, ще різкіше відрізнялось тубільне нижче населення, слов'янське простонароддя, яке сплачувало данину русі. Незабаром і це простонароддя з'явиться в наших пам'ятках не як тубільна маса, що сплачує данину зайшлим іноземцям, а як нижчі класи руського суспільства, які відрізняються правами і обов'язками від верхніх верств того самого єдиноплемінного їм руського суспільства. Так і в нашій історії ви спостерігаєте процес перетворення в стани племен, зведених долею для спільного життя в одному державному союзі, з переважанням од-

Перетворення племен у стани

ного племені над іншими. Можна тепер же відзначити особливість, яка відрізняла наш процес від паралельних йому, відомих вам з історії Західної Європи: у нас зайшло пануюче плем'я, перш ніж перетворитись у стан, дістало значну тубільну домішку. Це позбавляло суспільний склад рельєфних станових обрисів, зате пом'якшувало соціальний антагонізм.

В таких рисах уявляється нам стан Руської землі близько половини XI ст. З цього часу до кінця XII ст., тобто до кінця першого періоду нашої історії, політичний і цивільний порядок, основи якого були покладені старими волосними містами і потім першими київськими князями, набуває дальшого розвитку. Переходимо до вивчення явищ, в яких виявився цей розвиток, і насамперед вивчимо факти політичні, тобто порядок князівського володіння, що встановився на Русі після смерті Ярослава.

ЛЕКЦІЯ XI

Порядок князівського володіння Руською землею після Ярослава. — Неясність порядку до Ярослава. — Поділ землі між синами Ярослава і його основа. — Дальші зміни в розпорядку наділів. — Черга старшинства у володінні як основа порядку. — Його схема. — Походження чергового порядку. — Практична його чинність. — Умови, які його розладнували; ряди й уособиці князів; думка про отчину; виділення князів - іагоїв; особисті доблесті князів; втручання волосних міст. — Значення чергового порядку.

Перед нами стоїть завдання вивчити політичний лад, який встановлювався в Руській землі з половини XI ст., після смерті Ярослава. Різні суспільні сили та історичні умови брали участь у створенні цього ладу; але основою його був *порядок князівського володіння* Руською землею, що існував у цей час. На цьому насамперед і спинімося.

Князівське
володіння
до Ярослава

Досить важко сказати, який порядок князівського володіння існував на Русі за попередників Ярослава і навіть чи існував якийнебудь певний порядок. Іноді влада нібито переходила від одного князя до іншого по старшинству: так, наступником Рюрика був не малолітній син його Ігор, а родич Олег, за переказом, його племінник. Іноді всією землею правив, очевидно, один князь; але можна помітити, що це бувало тоді, коли не було інших дорослих князів. Отже, обновладство до половини XI ст. було політичною випадковістю, а не політичним порядком. Як тільки у князя підросло кілька синів, кожен з них, не зважаючи на вік, звичайно ще за життя батька діставав певну область в управління. Святослав, який лишився після батька малолітнім, проте за його життя князував у Новгороді. Той же Святослав потім, збираючись у другий похід на Дунай проти болгар, роздав волості на Русі трьом своїм синам; так само зробив з своїми синами і Володимир. За життя батька сини правили областями як його посадники (намісники) і сплачували, як посад-

ники, данину із своїх областей великому князеві - батьку. Так, про Ярослава літопис говорить, що він, правлячи при батькові Новгородом, давав Володимирові щорічну урочну данину по 2000 гривень: «так,— додає літописець,— і всі *посадники* новгородські платили». Але коли вмирав батько, тоді, очевидно, розривались усі політичні зв'язки між його синами: політичної залежності молодших обласних князів від старшого їх брата, який сів після батька в Києві, не видно. Між батьком і дітьми діяло родинне право, але між братами не було, очевидно, ніякого встановленого, визнаного права, чим і можна пояснити усобицю між синами Святослава і Володимира. А втім, виникає неясна думка про право старшинства. Думку цю висловив один із синів Володимира, князь Борис. Коли йому після смерті батька дружина радила зайняти київський стіл, обминувши старшого брата Святополка, Борис відповів: «не буди мене взяти руки на брата свого старейшого; аще и отець ми умре, то съ ми буди в отца место».

Після смерті Ярослава влада над Руською землею не зосереджується більше в одній особі: Поділ після Ярослава одновладство, яке бувало іноді до Ярослава, не повторюється; ніхто з потомків Ярослава не приймає, за висловом літопису, «власть русскую всю», не стає «самовластцем Русстей землі». Це сталося тому, що рід Ярослава з кожним поколінням розмножується все більше, і земля Руська ділиться і переділяється між підростаючими князями. Треба стежити за цими безперервними поділами, щоб розглядіти порядок, який складався, і зрозуміти його основи. При цьому треба розрізняти схему або норму порядку і його практичний розвиток. Першу треба спостерігати з практики перших поколінь Ярославичів, а потім вона лишається тільки в поняттях князів, витискувана з практики обставинами, що змінюються. Так звичайно буває в житті: відступаючи від звичного, завченого правила під гнітом обставин, люди ще довго доношують його в своїй свідомості, яка взагалі консервативніша, неповороткіша від життя, бо в справу одиночною, індивідуальною, а життя змінюється колективними зусиллями і помилками цілих мас. Подивимось, насамперед, як поділилась Руська земля між Ярославичами відразу після смерті Ярослава. Їх було тоді шестеро: п'ять синів Ярослава і один внук Ростислав від старшого Ярославового сина Володимира, який помер ще за життя батька. Ми не беремо до уваги князів полоцьких, потомків старшого Ярославового брата Ізяслава,

Володимирового сина від Рогнеди, що раніше виділилися і не брали участі в загальному володінні Ярославичів. Брати поділилися, звичайно, як заповідав батько, і літопис приписує Ярославі передсмертний усний заповіт, в якому він розподіляв Руську землю між синами в тому самому порядку, як вони володіли нею після батька. Старший Ярославич Ізяслав сів у Києві, приєднавши до нього і Новгородську волость: значить, в його руках зосередились обидва кінці річкового шляху «из Варяг в Греки». Другому синові Ярослава Святославі дісталась область дніпровської притоки Десни, земля Чернігівська з Муромо - рязанською окраїною, яка підходила до неї по Оці, і з далекою азовською колонією Русі Тмутороканню, яка виникла на місці старовинної візантійської колонії Таматарха (Тамань). Третій Ярославич Всеволод сів у Переяславі Руському (нині повітове місто Полтавської губернії) і дістав в додачу до цієї порівняно невеликої і окраїної волості відірваний від неї географічно край Суздальський і Білозерський по верхньому Поволжю. Четвертий Вячеслав сів у Смоленську, п'ятий Ігор — на Волині, де урядовим центром стало збудоване при Володимирі Святому місто Владимир (на річці Лузі, притоці Західного Буга). Сирота - племінник одержав від дядьків далекий Ростовський край серед володінь Всеволода Переяславського, хоч його батько князував у Новгороді. Очевидно, між братами розподілялись городові області, старі й нові. Легко помітити подвійне міркування, яким керувався Ярослав при такому поділі Руської землі: він розподілив її частини між синами, пов'язуючи їх взаємне відношення за ступенем старшинства з порівняльною прибутковістю цих частин. Чим старший був князь, тим краща й багатша волость йому діставалась. Кажучи коротше, поділ ґрунтувався на погодженні генеалогічного відношення князів з економічним значенням городових областей. Цікаво, що три старші міста — Київ, Чернігів і Переяслав — за розподілом Ярослава ідуть одно за одним цілком в тому ж порядку, в якому перелічувались вони в договорах з греками, а там вони розміщені в порядку свого політичного й економічного значення. Київ, який дістався старшому братові, в XI ст. був, як осередок руської торгівлі, найбагатшим містом Русі. Іноземці XI ст. схильні були навіть перебільшувати багатство і населеність цього міста. Письменник самого початку XI ст. Титмар Мерзебурзький вважає Київ надзвичайно великим і міцним містом, в якому близько 400 церков і 8 ринків.

Другий західний письменник того ж століття, Адам Бременський, називає Київ суперником Константинополя, «блискучою прикрасою Греції», тобто православного Сходу. І в наших літописах зустрічаємо звістку, що під час великої пожежі 1017 р. в Києві згоріло близько 700 церков. За Києвом щодо свого багатства і значення йшов Чернігів, який дістався другому Ярославичу, і т. д.

Тепер постає питання: як Ярославичі володіли Руською землею при дальших змінах в складі своєї родини? Одержавши, що дісталось кожному після поділу, чи залишилися вони постійними володарями даних їм областей і як їхні області переходили у спадщину? Я зараз згадав про передсмертний заповіт Ярослава. Ви, напевне, читали його ще в гімназії, і я його не повторюю. Він по - батьківському задушевний, але дуже бідний на політичний зміст; мимоволі запитусь себе, чи не літописець говорить тут устами Ярослава. Серед повчань синам жити в любові між собою можна вловити тільки дві вказівки на дальший порядок відносин між братами - спадкоємцями. Перелічивши міста, призначені кожному, заповіт наказує молодшим братам слухати старшого, як вони слухались батька: «да той вы будет в мене место». Потім батько сказав старшому синові: «коли брат кривдитиме брата, ти допомагай скривджуваному». От і все. Але є два важливі доповнення цього заповіту. В оповіді про Бориса і Гліба вже відомого нам мніха Якова читаємо, що Ярослав залишив спадкоємцями і наступниками свого престолу не всіх п'ятьох своїх синів, а тільки трьох старших. Це — відома норма родових відносин, яка стала потім однією з основ місництва. За цією нормою в складній родині, що складається з братів з їх сім'ями, тобто з дядьків і племінників, перше, владне покоління складається тільки з трьох старших братів, а всі інші, молодші брати, відсуваються в друге, підвладне покоління, прирівнюються до племінників: за місницькою лічбою старший племінник четвертому дядькові у версту, при чому в числі дядьків вважався і батько племінника. Потім літописець, розповівши про смерть третього Ярославича, Всеволода, згадав, що Ярослав, люблячи його більше, ніж інших своїх синів, говорив йому перед смертю: «коли бог дасть тобі прийняти владу столу мого після своїх братів з правдою, а не з насильством, то коли прийде до тебе смерть, вели покласти себе, де я лежатиму, поруч з моєю труною». Отже, Ярослав виразно уявляв собі порядок, якого мали після нього додержувати його сини у володінні київським столом:

Дальші
зміни

це порядок по черзі старшинства. Подивимось, чи так було на ділі, і як застосовувалась загальна схема цього порядку. В 1057 р. помер четвертий Ярославич, Вячеслав смоленський, залишивши сина. Старші Ярославичі перевели в Смоленськ Ігоря з Волині, а на його місце на Волинь перевели з Ростова племінника Ростислава. В 1060 р. помер другий молодший Ярославич, Ігор смоленський, так само залишивши синів. Старші брати не віддали Смоленська ні цим синам, ні Ростиславові. Проте останній, вважаючи, що має право переміститись по черзі з Волині в Смоленськ, розсердився на дядьків і втік в Тмуторокань збирати сили для помсти. В 1073 р. Ярославичі Святослав і Всеволод зазідали старшого брата Ізяслава в якихсь каверзах проти братів і вигнали його з Києва. Тоді в Києві сів по старшинству Святослав з Чернігова, а в Чернігів на його місце перейшов Всеволод з Переяслава. В 1076 р. Святослав помер, залишивши синів; на його місце в Київ перейшов з Чернігова Всеволод. Але незабаром Ізяслав повернувся на Русь з польською допомогою. Тоді Всеволод добровільно відступив йому Київ, як старшому, а сам повернувся в Чернігів. Обділені племінники хотіли добитись володінь силою. В бою з ними загинув Ізяслав у 1078 р. Тоді Всеволод, єдиний з синів Ярослава, що лишився живим, знов перемістився на старший стіл у Київ. В 1093 р. помер Всеволод. На сцену тепер виступає друге покоління Ярославичів, внуки Ярослава, і на київський стіл сідає син старшого Ярославича Святополк Ізяславич.

Черга
старшин-
ства

Досить перелічених випадків, щоб бачити, який порядок володіння встановлювався у Ярославичів. Князі - родичі не в постійними, незмінюваними володарями областей, які діставалися їм після поділу: з кожною зміною в складі князівської сім'ї відбувається пересування, молодші родичі, які залишалися після померлого, пересувались з волості у волость, з молодшого столу на старший. Це пересування відбувалось за певною чергою, в такому ж порядку старшинства князів, як був проведений перший поділ. В цій черзі була відбита думка про неподільність князівського володіння Руською землею: Ярославичі володіли нею, не розділяючись, а переділяючись, чергуючись по старшинству. Черга, яка встановлювалась відношенням старшинства князів і відбивала думку про неподільність князівського володіння, лишається, за поняттями князів, основою порядку їхнього володіння в XI і до кінця XII ст. На протязі всього цього часу князі не переставали

висловлювати думку, що вся сукупність їх, весь рід Ярослава повинен володіти спадщиною батьків і дідів неподільно, по черзі. Це була ціла теорія, яка поступово складалася в політичній свідомості Ярославичів, з допомогою якої вони старалися орієнтуватись в плутанині своїх перехрещуваних інтересів і намагалися виправити практику своїх відносин, коли вони занадто ускладнювалися. В оповіданні літопису ця теорія виявляється іноді досить чітко. Володимир Мономах, поховавши батька в 1093 р., почав роздумувати, мабуть, з приводу поради зайняти київський стіл, обминувши старшого двоюрідного брата Святополка Ізяславича: «сяду я на цей стіл, буде в мене рать із Святополком, бо його батько сидів на тому столі раніше мого батька». І роздумавши так, послав він кликати Святополка в Київ. В 1195 р. правнук Мономаха, смоленський князь Рюрик з братами, визнавши старшинство в своїй лінії за внуком Мономаха Всеволодом III суздальським, звернувся до чернігівського князя Ярослава, четверюрідного брата цього Всеволода, з такою вимогою: «цілуй нам хрест з усією своєю братією, що не шукати вам Києва і Смоленська під нами, ні під нашими дітьми, ні під усім нашим Володимировим племенем: дід наш Ярослав поділив нас Дніпром, через те вам і нема діла до Києва». Рюрик вигадав небувалий поділ: Ярослав ніколи не ділив синів своїх Всеволода і Святослава Дніпром; обидва ці сини дістали області на східному боці Дніпра — Чернігів і Переяслав. Через те що ця вимога Рюрика була підказана йому головою лінії Всеволодом суздальським, то з відповіддю на цю вимогу Ярослав чернігівський звернувся прямо до Всеволода III, послав сказати йому: «у нас була умова не шукати Києва під тобою і під сватом твоїм Рюриком; ми і стоїмо на цій умові; але коли ти велиш нам відмовитись від Києва назавжди, то ж ми не угри і не ляхи, а єдиного діда внуки: поки ви обидва живі з Рюриком, ми не шукаємо Києва, а після вас — кому бог дасть». Не забудьмо, що в цій сутячці виступають досить далекі родичі, Ярославичі 4-го і 5-го покоління, і все ж вони ясно висловлюють думку про черговий порядок володіння, що ґрунтується на єдності князівського роду і неподільності батьківської і дідівської спадщини князів.

Такий своєрідний порядок князівського володіння встановлювався на Русі після смерті Ярослава. Викладемо його в можливо простішій схемі. Князь руський мав уже династичне значення: це звання прибрали собі тільки потомки Володимира Святого. Не було ні одноособової

Схема
чергового
порядку

верховної влади, ні особистого наступництва її за духовною. Ярославичі не ділили спадщини батьків і дідів на сталі частини і не передавали належної кожному частини своїм синам за духовною. Вони були рухливими володарями, які пересувались з волості у волость за певною чергою. Черга ця визначалась старшинством осіб і встановлювала завжди хистке, мінливе співвідношення наявного числа князів з кількістю князівських волостей або володінь. Всі наявні князі по старшинству становили одну генеалогічну лествицю. Так само вся Руська земля являла собою лествицю областей, залежно від їх значення і прибутковості. Порядок князівського володіння ґрунтувався на точній відповідності ступенів обох цих лествиць, генеалогічної і територіальної, лествиці осіб і лествиці областей. На верху лествиці осіб стояв старший з наявних князів, великий князь київський. Це старшинство давало йому, крім володіння кращою волостью, певні права і переваги над молодшими родичами, які «перебували у нього в покорі». Він носив звання *великого*, тобто старшого князя, названого батька своєї братії. *Быть в отца место* — ця юридична фікція підтримувала політичну єдність князівського роду при його природному розпаді, поповнюючи або виправляючи природний хід справ. Великий князь розподіляв володіння між молодшими родичами, «наділяв» їх, розбирав їх суперечки і судив їх, дбав про їхні осиротілі сім'ї, був найвищий піклувальник Руської землі, «думав, гадав про Руську землю», про честь свою і своїх родичів. Так, великому князеві належали розпорядок володінь, суд над родичами, опікування родичів і всеземська опіка. Але керуючи Руссю і родичами, великий князь у найважливіших випадках діяв не сам, а збирав князів на загальну *раду*, *снем* або *поряд*, дбав про виконання постанов цієї родинної ради, взагалі діяв, як представник і виконавець волі всього державного князівського роду. Так можна формулювати міжкнязівські відносини, які визнавались правильними. В нашій історичній літературі вони вперше були докладно досліджені С. М. Соловйовим. Коли я не помиляюсь, ніде більше в історії ми не маємо можливості спостерігати такий своєрідний політичний порядок. За його головною основою, чергою старшинства, будемо називати його *черговим* відмінно від пізнішого *удільного*, що встановився в XIII і XIV ст. ст.

Його походження

Спинімося на питанні про походження цього порядку. Щоб бачити, що треба пояснити у питанні, пригадаймо основи порядку. Їх дві: 1) верховна влада була збірна,

належала всьому князівському родові; 2) окремі князі тимчасово володіли тими чи іншими частинами землі. Отже, в розгляданому складі князівського володіння треба розрізняти *право* володіння, яке належало цілому можливо-владному родові, і *порядок* володіння, за певною чергою, як засіб здійснення цього права.

Походження родового порядку князівського володіння пояснюють впливом приватного тубільного побуту на політичний устрій землі; зайшли варязькі князі засвоїли родові поняття і відносини, які панували серед східних слов'ян, і за ними побудували свій порядок управління країною. Можна прийняти таке пояснення походження *права* колективного володіння тільки з деяким застереженням: родові поняття і відносини в тубільців були вже в стані руйнування, коли князі почали засвоювати їх. А втім, в цій частині питання мало що потребує пояснення. Існування норм приватного родинного права у державному порядку — досить звичайне явище: таким є, наприклад, у монархіях наступність верховної влади в порядку старшинства низхідних або спадковість станових прав і т. п. Це пояснюється властивістю самих установлень незалежно від побуту населення. Виняткове становище династій, природно, замикає кожна у відособлене родинне коло. Ідеї чистої монархії ще не було в руських князів XI ст.; спільне володіння з старшим на чолі здавалося простішим і було приступнішим для розуміння. Але родовими відносинами не пояснюється самий *порядок* князівського володіння по старшинству з володільницьким пересуванням князів: подібного рухомого порядку не бачимо в тодішньому приватному побуті руських слов'ян. Родове право могло виражатись в різних порядках володінь. Міг володіти землею один старший у князівському роді, тримаючи молодших родичів у становищі своїх співробітників або виконавців своїх доручень по загальному управлінню і не роблячи їх постійними територіальними володарями: так робив Володимир з своїми синами, посилаючи їх управляти областями, як своїх намісників, і переводячи з однієї області в другу. Можна було раз назавжди поділити спільну родову спадщину на сталі спадкові частини, як було у Мервінгів при наступниках Хлодвіга або як у нас володіли отчиною потомки Всеволода III. Звідки і як виникла думка про рухомий порядок володіння по старшинству і про те, що відповідність порядку старшинства князів політико-економічному значенню областей має підтримуватись постійно і відновляється при кожній зміні в наявному складі

можновладних князів з постійним пересуванням володарів? Ось що потребує пояснення.

Щоб зрозуміти це явище, треба ввійти в політичну свідомість руських князів того часу. Вся сукупність їх становила династію, владу якої над Руською землею всі визнавали. Але поняття про князя, як територіального власника, господаря якоїнебудь частини Руської землі, який має постійні зв'язки з територією, якою він володіє, ще не видно. Ярославичі в значній мірі лишались ще тим же, чим були їхні предки IX ст. — річковими вікінгами, яких небезпеки, що йшли з степу, ледве примусили пересісти з човна на коня. Вони ще не встигли цілком позбутися старого варязького погляду на себе, бачили в собі не стільки володарів і правителів Руської землі, скільки найманих, кормових охоронців країни, зобов'язаних «блюсти Русскую землю и иметь рать с поганьми». Корм був їх політичним правом, оборона землі — їх політичним обов'язком, що служив джерелом цього права, і цими двома ідеями, здається, вичерпувалась вся політична свідомість тодішнього князя, буденна ходяча свідомість, не урочиста, яка запозичалась з книг або прищеплювалась духовенством. Суперечки князів і втручання волосних міст в їх справи давали їм дедалі більше відчувати всю нетривкість політичного ґрунту під своїми ногами. Найближчого наступника Ярослава, великого князя Ізяслава, двічі виганяли з Києва, спершу київляни, потім брати його Святослав і Всеволод. Обидва рази він повертався з польською допомогою. Варта уваги його розмова з братом Всеволодом, коли той, в свою чергу вигнаний з Чернігова племінниками, в горі прибіг до Ізяслава в Київ. Людина добра і проста, яка через це краще від інших розуміла стан справ, Ізяслав казав: «Не тужи, брате! Пригадай, що зі мною бувало: виганяли мене київляни, розграбувавши моє добро; потім вигнали мене ви, мої брати; чи не поневірявся я, всього позбавлений, по чужих землях, ніякого не зробивши зла? І тепер не будемо тужити, брате! Буде нам «причастя в Руській землі», — так обом: втратимо її, — так обидва ж, а я покладу за тебе свою голову». Так міг говорити не самодержавець Руської землі, а найманий службовець, який не сьогодні - завтра чекає несподіваної відставки. І Ярославичі подібно до своїх предків, вождів варязьких військово-промислових компаній, тягалися один з одним за багаті міста й волості. Тільки тепер, становлячи тісне родинне коло, а не юрбу шукачів торговельного барису і ситого корму, які випадково зустрі-

лися, вони старались замінити випадкове і безладне діяння особистого завзяття або особистої удачі обов'язковим правом старшинства, як постійним правилом, і вважали себе охоронцями землі не по наймах, угоді, а по праву або по спадковому обов'язку, який падав на кожного з них, залежно від бойової, оборонної здатності. Ця здатність *дітей* визначалась волею батька, здатність братів — ступенем старшинства серед родичів. За ступенем старшинства князь мав право одержати більш або менш *прибуткову* волость; за тим же ступенем старшинства він повинен був охороняти більш або менш *загрожувану* ззовні область, бо тоді ступенем старшинства вимірювались і володільницьке право, і урядовий авторитет, і оборонна спроможність князя. Але в той час ступінь прибутковості областей відповідав ступеневі їх потреби в зовнішній обороні, бо те й друге залежало від їх близькості до степу, до степових ворогів Русі і до торговельних її ринків, які лежали за степом. Прибутковість областей була обернено пропорціональна їх безпеці: чим ближче лежала область до степу, тобто до моря, тим вона була прибутковішою і, отже, чим прибутковішою, тим відкритішою для зовнішніх нападів. Тому, як тільки князь піднімався на один щабель по лествиці старшинства, повинні були підвестись на відповідну височину і його права володаря, а разом з тим збільшитись його урядові, оборонні обов'язки, тобто він переходив з менш прибуткової і менш загрожуваної волості в більш прибуткову і більш загрожувану. Можна думати, що черговий порядок володіння був указаний князям цим своєрідним поєднанням стратегічного положення і економічного значення областей при сприянні деяких інших умов.

Вказавши принцип, схему чергового порядку, як вона проявлялась у практиці перших поколінь Ярославичів, вивчимо його історичну чинність, точніше, його розвиток у практиці дальших поколінь. Що таке був цей порядок? Чи була це тільки ідеальна схема, виплекана в умах князів, яка спрямовувала їх політичні *поняття*, чи це була історична дійсність, політичне правило, яке встановлювало самі *відносини* князів? Щоб відповісти на це питання, треба строго розрізняти начала, основи порядку і його казуальний розвиток, тобто застосування до окремих випадків в ході князівських відносин, словом, розрізняти *право* і *політику*, розуміючи під політикою сукупність практичних засобів для здійснення права.

Його чинність

Причини
розладна-
ня порядку

Ми бачили, що юридичними основами цього порядку були: 1) спільна влада князівського роду над усією Руською землею і 2) як практичний засіб здійснення цієї влади право кожного родича на тимчасове володіння певною частиною землі по старшинству володарів - родичів. Порядок володіння, побудований на таких основах, Ярославичі до кінця XII ст. вважали єдино правильним і можливим: вони хотіли правити землею, як родовим своїм добром. Але першим поколінням Ярославичів здавались ясними і безперечними тільки ці загальні основи порядку, якими визначались найпростіші відносини, можливі в тісному колі близьких родичів. В міру того як це коло розширялось і разом з тим відносини родинного зв'язку ускладнювались і заплутувались, виникали питання, розв'язання яких нелегко було здобути з цих загальних основ. Тоді почалась казуальна розробка цих основ в подробицях. Застосування основ до окремих випадків викликало суперечки між князями. Головним джерелом цих суперечок було питання про спосіб визначення відносного старшинства князів, на якому ґрунтувалась черга володіння. Після смерті Ярослава, коли почав діяти черговий порядок, цей спосіб, мабуть, ще не був досить з'ясований його дітьми. Їм і не було потреби в цьому; вони не могли передбачити всіх можливих випадків, а коли б і передбачили, не стали б передрішати. Відносини старшинства ще уявлялись їм в найпростішій схемі, яку можна зняти з тісного родинного кола батька з дітьми: батько повинен іти попереду синів, старший брат — попереду молодших. Але цю просту схему стало важко застосовувати до дальших поколінь Ярославового роду, коли він розмножився і розпався на кілька паралельних ліній, коли в князівському середовищі з'явилось багато однолітків і важко стало розпізнавати, хто кого старший і наскільки, хто кому чим приходить. У другій половині XII ст. важко навіть полічити за літописом всіх наявних князів, і ці князі вже не близькі родичі, а здебільшого вже троюрідні, четвероюрідні і бо - зна які брати й племінники. Звідси мало не при кожній зміні в наявному складі князівського роду виникали суперечки: 1) про порядок старшинства і 2) про чергу володіння. Зазначу один спірний випадок, який особливо часто виникав і сварив князів. Старшинство визначалось двома умовами: 1) *порядком поколінь*, тобто віддаллю від родоначальника (старшинство *генеалогічне*), 2) *порядком народжень*, або порівняльним віком осіб у кожному поколінні (старшинство *фізичне*). Спочатку, в

межах простої сім'ї, те й друге старшинство, генеалогічне й фізичне, збігаються: старший по одному порядку, старший і по другому. Але з розширенням простої сім'ї, тобто з появою при батьках і дітях третього покоління — внуків, цей збіг звичайно припиняється. Старшинство фізичне розходиться з генеалогічним, порівняльний вік осіб не завжди відповідає віддалі від родоначальника. Звичайно бувало і буває, що дядько старший від племінника, раніше його народився; тому дядько, в силу самого генеалогічного свого звання вищий від племінника і вважався названим батьком для нього. Але при тодішній звичці князів одружуватись рано і вмирати пізно інший племінник виходив роками старший від іншого дядька. У Мономаха було вісім синів; п'ятий з них, Вячеслав, якось сказав шостому, Юрійові Довгорукому: «я був уже бородатий, коли ти народився». Старший син цього п'ятого бородатого брата, а тим більше дядька Юрія Довгорукого. Звідси виникало питання: хто вищий на лествиці старшинства, чи молодший роками дядько, чи молодший у поколінні, але старший віком племінник? Більша частина князівських усобиць XI і XII ст. виходила саме з сутички старших племінників з молодшими дядьками, тобто із сутички старшинства фізичного з генеалогічним, які спочатку збігалися. Князі не вміли виробити способу точно визначати старшинство, який розв'язував би всі спірні випадки в їх генеалогічних відносинах. Це невміння і викликало ряд умов, які заважали мирному застосуванню чергового порядку володіння. Цими умовами були або наслідки, які природно випливали з самого цього порядку, або перешкоди, які приходили ззовні, але які не мали б сили, коли б князі вміли завжди мирно розв'язувати свої власницькі непорозуміння. Перелічимо головні з тих і других умов.

І. *Ряди і усобиці князів*. Суперечки про старшинство і порядок володіння, які виникали між князями, розв'язувались або *рядами*, договорами князів на з'їздах, або, коли угода не удавалась, зброєю, тобто усобицями. Князівські усобиці належали до одного порядку явищ з рядами, мали юридичне походження, були таким же способом розв'язання політичних суперечок між князями, яким було тоді *поле*, судовий поєдинок в кримінальних і цивільних позовах між приватними особами; тому збройна боротьба князів за старшинство, як і поле, називалась «судом божим». «Бог проміж нас буде» або «нас бог розсудить» — такі були звичні формули оголошення усобиці.

Ряди
і усобиці

Значить, князівська усобиця, як і ряд, були не запереченням міжкнязівського права, а тільки засобом для його відновлення і підтримання. Таке є значення князівських рядів і усобиць в історії чергового порядку. Метою тих і других було відновити чинність цього порядку, а не поставити на його місце якийнебудь новий. Але обидва ці засоби вносили в порядок елементи, які суперечили його природі, які захитували його, а саме, з одного боку, умовність угоди всупереч природності відносин кровного родинного зв'язку, з другого — випадковість переваги матеріальної сили всупереч моральному авторитетові старшинства. Якийнебудь князь здобував старшинство не тим, що ставав насправді старшим по черзі народження і вмирання князів, а тим, що його згоджувались визнавати старшим, або тим, що він сам примушував визнавати себе таким. Звідси при старшинстві фізичному і генеалогічному виникало ще третє — *юридичне*, умовне або договірне, тобто чисто фіктивне.

Думка про
отчину

II. *Думка про отчину*. Верховна влада належала родові, а не особам. Порядок осіб в черзі володіння ґрунтувався на тому, що дальші покоління повинні були повторювати відносини предків, сини повинні були підніматись по родовій лествиці і чергуватись у володінні волостями в тому самому порядку, в якому йшли один за одним їхні батьки. Отже, діти повинні йти в порядку батьків; місце в цьому ланцюгу родичів, успадковане дітьми від батька, і було їх *отчиною*. Так отчина мала спочатку генеалогічне значення: під цим словом розумілось місце серед родичів на лествиці старшинства, яке дісталось батькові за його народженням і яке було передане ним дітям. Але таке місце — поняття чисто математичне. Невідповідність порядку народжень порядку смертей, особисті властивості людей і інші випадковості заважали дітям повторювати порядок батьків. Тому з кожним поколінням відносили, які спочатку встановились, плутались, сини змушені були пересаджуватись, заводити порядок, не схожий на батьківський. Завдяки цьому утрудненню отчина поступово набрала іншого значення — територіального, яке полегшувало розпорядок володінь між князями: отчиною для синів почали вважати область, якою володів їхній батько. Це значення розвинулось з попереднього по зв'язку генеалогічних місць з територіальними: коли синам ставало важко визначати своє взаємне генеалогічне відношення по батьках, вони старались розміститись по волостях, в яких сиділи батьки. Таке значення отчини знаходило

опору в постанові одного князівського з'їзду. Ярославичі Ізяслав і Всеволод скривдили кілька осиротілих племінників, не дали їм батьківських володінь. Після смерті останнього Ярославового сина Всеволода, коли Руссю почали правити внуки Ярослава, вони хотіли мирно покі́нчити з чварами, які виходили від скривджених сиріт, і на з'їзді в Любечі в 1097 р. вирішили: «кождо да держит отчину свою»; тобто сини кожного Ярославича повинні володіти тим, чим володів їхній батько за Ярославовим поділом: Святополк Ізяславич — Києвом, Святославичі Олег з братами — Чернігівською землею; Мономах Всеволодович — Переяславською і т. д. Як видно з подальших подій, з'їзд не давав постійного правила, не заміняв раз назавжди чергового володіння подільним, розрахований був тільки на шаявних князів і їх відносини, а оскільки це були всі діти батьків, між якими була поділена Руська земля з волі Ярослава, то легко було відновити цей поділ і в новому поколінні князів так, що територіальні їхні отчини збігалися з генеалогічними. Так само до з'їзду зробив Мономах, коли Олег Святославич, добиваючись своєї батьківської волості, підступив в 1094 р. до Чернігова, де той був посаджений своїм батьком не за отчиною. Мономах добровільно відступив Олегові «батька його місце», а сам пішов «на батька свого місце», в Переяслав. Але потім, коли генеалогічні відносини почали заплутуватись, князі все міцніше тримались територіального розпорядку батьків, навіть коли він не збігався з генеалогічними відносинами. Завдяки тому, в міру розпаду Ярославового роду на лінії, кожна з них все більше замикалась в одній з первісних великих областей, якими володіли сини Ярослава. Ці області і стали вважатися отчинами окремих князівських ліній. Всеволод Ольгович чернігівський, зайнявши в 1139 р. Київ, хотів перевести одного Мономаховича з його батьківського Переяслава в Курськ, але той не підкорився, відповівши Всеволодові: «краще мені смерть на своїй отчині і дідизні, ніж курське князювання; батько мій в Курську не сидів, а в Переяславі; хочу померти на своїй отчині». Була навіть спроба поширити це значення і на старшу Київську область. З 1113 по 1139 р. на київському столі сиділи один по одному Мономах і його сини Мстислав і Ярополк, відтискуючи від нього старші лінії Ізяславичів і Святославичів: цей стіл ставав отчиною і дідизною Мономаховичів. Після смерті Ярополка київляни посадили на своєму столі третього Мономаховича Вячеслава. Але коли представник довго

відтискуваної від Києва лінії Святославичів Всеволод чернігівський зажадав, щоб Вячеслав добром покинув Київ, той відповів: «я прийшов сюди за заповітом наших батьків на місце братів; але якщо ти захотів цього столу, покинувши свою отчину, то, мабуть, я буду менший від тебе, відступлю тобі Київ». Коли в Києві сів (1154 р.) другий Святославич, Ізяслав Давидович, батько якого в Києві не сидів, Мономахович Юрій Довгорукий зажадав його видалення, пославши сказати йому: «Мені отчина Київ, а не тобі». Значить, Мономаховичі намагались перетворити Київську землю в таку ж вотчину своєї лінії, якою ставала Чернігівська земля для лінії Святославової. Легко помітити, що територіальне значення отчини полегшувало розпорядок володінь між князями, які заплутались у встановленні старшинства. При тому таким значенням запобігалась одна політична небезпека. В міру відособлення ліній князівського роду їх суперечки і сутички набирали характеру боротьби можливих династій за володіння Руською землею. Сміливому представникові якоїнебудь лінії могло при сприятливих обставинах спасти на думку «самому всю землю держати» з своєю найближчою братівєю, як це і сталося із згаданим Всеволодом чернігівським, і, ставши великим князем, він міг би з цієї метою перетасовувати родичів по волостях; але родичі відповіли б йому словами Мономаховича: «батько наш у Курську не сидів». Але очевидно також, що територіальне значення отчини руйнувало корінну основу чергового порядку, неподільність родового володіння: під його впливом Руська земля розпадалась на кілька генеалогічних територій, якими князі володіли вже за отчинною спадщиною, а не за чергою старшинства.

Князі - ізгої

III. *Виділення князів - ізгоїв.* За звичайним порядком людського співжиття кожної хвилини діють два покоління — батьки і діти. У володільницькому порядку Ярославичів діти вступали в передовий цеп в міру вибування батьків і займали місця в цьомуцепу в порядку своїх батьків; внуки вступали на місця своїх батьків в міру того, як вони переставали бути дітьми, тобто в міру вибування дідів. Значить, політична кар'єра князя визначалась рухом його батька в ряді поколінь. Але порядок народжень не відповідає порядку смертей; тому коли в князя батько вмирав раніше, ніж дід, у внука не лишалося в передовомуцепу батьківського місця, бо в ньому не стояв його батько.

Він ставав князем - сиротою, ізгоєм, безталанним вічним онуком, генеалогічним недоростком. Не маючи гене-

алогічної отчини, він позбавлявся права і на територіальну, тобто втрачав участь у черговому володільницькому порядку як такий, що не понав у чергу. Такіх князів, передчасно сиротілих, які втрачали батьків ще за життя дідів, старші родичі виділяли з свого середовища, давали їм певні волості в постійне володіння і позбавляли їх участі в загальному родовому розпорядку, викидали з черги. Ці князі - сироти ставали непотрібними в князівському роді. Такими князями - ізгоями ще в XI ст. стали діти Ярославого внука Ростислава, Володар і Василько, які відібрали в Польщі міста Червоної Русі і заснували з них окреме князівство. В XII столітті із загального чергового порядку володіння виділяються князівства — *Мурома - Рязанське*, яке дісталось молодшому з чернігівських князів Ярославу Святославичу, князівство *Турово - Пінське* на Прип'яті, яке відійшло в осиротілу лінію Ярославого внука Святополка Ізяславича, нарешті, князівство *Городенське* (Гродненське), що стало постійним володінням потомства Ігоря Ярославича, якого ми бачили спочатку на Волині, а потім у Смоленську. Ще раніше від усіх цих ізгоїв у становищі виділених князів опинились не через передчасне сирітство, а в силу особливих обставин князі *полоцькі*, потомки старшого сина Володимира Святого від Рогнеди. Виділення князів - ізгоїв з черги володіння було природним наслідком побудованого на ній порядку, постійно порушуваного суспільною фізикою, і було необхідне для підтримання самої цієї черги; але воно, очевидно, звужувало коло осіб і областей, які захоплював черговий порядок, і запроваджувало в нього склад відносин, йому чужий і ворожий. Винятки підтримують правило, коли вони є випадковістю, але руйнують його, коли стають необхідністю. Зверніть увагу на географічне положення цих виділених князівств, які поступово обмежували чинність чергового порядку: всі вони крайні. Черговий порядок князівського володіння, що підігривався родинним почуттям князів, ґрунтувався на відповідності ступенів двох лествиць — генеалогічної і територіальної. Тепер ця відповідність, на якій він тримався, повторюється і в процесі його руйнування. Князі, що ставали — якщо допустиме таке порівняння — генеалогічними кінцівками, затримані передчасним сирітством аж унизу родової лествиці, найдалше від названого батька, великого князя київського, стали володарями територіальних країн Руської землі, найбільш віддалених від «матері руських міст»: немов тепле родинне

почуття князів, яке ще відчувалося з деякою силою біля серця землі, Київ, холонуло і завмирало на її краях, вдалині від цього серця.

Перелічені умови, які розладнували черговий порядок володіння, випливали з його ж основ і були засобами, до яких удавалися князі для його підтримання. В тому й полягала внутрішня суперечність цього порядку, що наслідки, які випливали з його основ і були засобами його підтримання, разом з тим руйнували самі ці основи. Це значить, що черговий порядок руйнував сам себе, не витримував впливу власних наслідків. Крім того, ці умови руйнування, що випливали з самого порядку, викликали до діяння сторонні сили, які також його розладнували.

Сторонні
перешкоди

I. *Особисті доблесті*, якими відзначались деякі князі, створювали їм велику популярність на Русі, з допомогою якої ці князі зосереджували в своїх руках області незалежно від родової черги. В XII столітті більша частина Руської землі є володінням однієї князівської лінії — Мономаховичів, яка мала найбільше талантів. Один з цих Мономаховичів, відважний внук Мономаха Ізяслав Мстиславич Волицький, під час усобиць з дядьками брав столи з бою, «головою добував» їх не по черзі старшинства і дивився на них, як на особистий здобуток, воєнну здобич. Цей князь перший і висловив погляд на порядок князівського володіння, який цілком суперечив тодішнім традиціям. Він сказав раз: «не місце йде до голови, а голова до місця», тобто не місце шукає підходящої голови, а голова підходящого місця. Отже, особисте значення князя він поставив вище прав старшинства.

II. Нарешті, ще одна стороння сила втручалась у взаємні порахунки князів і плутала їх чергу у володінні. То були *головні міста* областей. Князівські порахунки і усобиці, що супроводили їх, завдавали великої шкоди інтересам цих міст. Серед постійних князівських суперечок у міст виникали свої династичні симпатії, які прив'язували їх до деяких князів. Так, Мономаховичі користувались популярністю навіть у містах, які належали чернігівським Святославичам. Захоплювані цими співчуттями і обстоюючи свої місцеві інтереси, волосні міста іноді йшли наперекір князівським порахункам, запрошуючи на свої столилюбимих князів поза чергою. Це втручання міст, яке плутало князівську чергу старшинства, почалося незабаром після смерті Ярослава. В 1068 р. київляни виганяють великого князя Ізяслава і садовлять на його місце ізгоя Всеслава половецького, посадженого Ярослави-

чами в київську тюрму. Пізніше, в 1154 р. київляни ж, визнавши самовільно Ростислава смоленського співправителем його дядька, номінального великого князя Вячеслава, сказали йому: «до твого живота Киев твой», тобто визнали його своїм довічним князем, не зважаючи на права старших князів. Новгород особливо боляче відчував наслідки князівських поррахунків і суперечок. Новгородом звичайно правив старший син або інший найближчий родич великого князя київського. При частих змінах князів у Києві князі часто мінялись і в Новгороді. Ці зміни супроводились великими адміністративними незручностями для міста. Менш ніж за 50 років після смерті Ярослава в Новгороді змінилось 6 князів, і Новгород почав думати, як би завести свого постійного князя. В 1102 р. там сидів посаджений ще в дитинстві і «вигодований» Новгородом син Мономаха Мстислав. Великий князь Святополк і Мономах вирішили вивести Мстислава з Новгорода і по заведеному звичаю посадити на його місце великокняжого сина. Довідавшись про це, новгородці послали до Києва послів, які на княжому дворі сказали великому князеві: «послав нас Новгород і ось що велів сказати тобі: не хочемо Святополка, ні сина його; якщо у твого сина дві голови, пошли його в Новгород; Мстислава дав нам Всеволод (дід), ми для себе його вигодували». Великий князь довго сперечався з послами, але ті стояли на своєму, взяли Мстислава і поїхали з ним у Новгород. Князі не завжди слухняно корились втручанню міст, але мимохіть змушені були зважати на його можливості і ймовірні наслідки.

Всі викладені умови дозволяють нам відповісти на поставлене питання про чинність чергового порядку, тобто про його значення: чи вважати його тільки політичною теорією князів, їх ідеалом, чи він був дійсним політичним порядком, і якщо був таким, то в якій силі і чи довго діяв? Він був і тим і другим: на протязі більш ніж півтора століття після смерті Ярослава він діяв завжди і ніколи — завжди почасті і ніколи цілком. До кінця цього періоду він не втрачав свої сили, наскільки його основи можна було застосовувати до заплутуваних князівських відносин; але він ніколи не набував такого розвитку, такої практичної розробки, яка давала б йому змогу розплутувати ці відносини, усувати всякі сутички між князями. Ці сутички, не розв'язуючись ним, примушували відступати від нього або перекручувати його, в усякому разі, розладнували його. Тому чинність чергового порядку була

Значення
чергового
порядку

процесом його саморуйнування, полягала в його боротьбі з власними наслідками, які його розладнували.

Це — нерідке явище в історії суспільств: люди мислено живуть життєвим ладом, який визнається єдино правильним і порушується на кожному кроці. Але при описаному ході справ постає питання, який порядок міг установитись в Руській землі і чи міг триматись який-небудь порядок? Відповідаючи на це питання, треба строго розрізнати порядок князівських відносин і земський порядок на Русі. Останній підтримувався не самими тільки князями, навіть не ними переважно, мав свої основи і опори. Князі не встановили на Русі свого державного порядку і не могли встановити його. Їх не для того і кликали, і вони не для того прийшли. Земля кликала їх для зовнішньої оборони, потребувала їхньої шаблі, а не установчого розуму. Земля жила своїми місцевими порядками, зрештою, досить одноманітними. Князі пливли поверх земського ладу, що без них будувався, і їх родові пархунки — не державні відносини, а розкладка земської винагороди за охоронну службу. Давність служби могла викликати в них ідею влади, вони могли вважати себе володарями, государями землі, як старий чиновник іноді каже: «моя канцелярія». Але це уява, а не право і не дійсність. А втім, ми ще повернемось до цього предмета наступної години.

ЛЕКЦІЯ XII

Наслідки чергового порядку і умов, які йому протидіяли. — Політичне роздрібнення Руської землі в XII ст. — Посилення старших волосних міст; їх віча і ряди з князями. — Елементи земської єдності Русі в XII ст.: вплив князівських відносин на суспільний настрій і свідомість; загальноземське значення князівських дружин; значення Києва для князів і народу; узагальнення побутових форм і інтересів. — Політичний лад Руської землі в XII ст. — Пробудження почуття народної єдності — завершальний факт періоду.

Вивчаючи черговий порядок князівського володіння, ми розглядали суспільні потреби і поняття, які його викликали і підтримували, і перешкоди, які йому протидіяли. Нам треба вяснити, до чого привів спільний вплив цих протилежних умов.

Звідси вийшли два ряди наслідків, якими завершився політичний склад Русі на кінець I періоду. Одним з них було подвійне політичне роздрібнення Русі — династичне і земське. В міру розмноження князів окремі лінії князівського роду все далі розходились одна з одною, відчужувались одна від одної. Спочатку плем'я Ярославичів розпадається на дві ворожі вітки — Мономаховичів і Святославичів; потім лінія Мономаховичів, в свою чергу, поділилась на Ізяславичів волинських, Ростиславичів смоленських, Юрійовичів суздальських, а лінія Святославичів — на Давидовичів чернігівських і Ольговичів новгород-сіверських. Кожна з цих віток, ворогуючи з іншими за володільницької черги, все міцніше укріплювалась на постійне володіння в певній області. Тому, з другого боку, одночасно з розпадом князівського роду на місцеві лінії і Руська земля розпадалась на відособлені одна від одної області, *землі*. Як ми знаємо, перші князі київські встановили політичну залежність областей від Києва. Ця залежність підтримувалась князівськими посадниками і виявлялась в данині, яку області сплачували великому князеві київському. Після смерті Ярослава цієї

Політичне
роздріб-
нення

залежності не видно. Посадники князя київського в головних містах областей зникають, поступаючись місцем перед дедалі більшою кількістю князів. Обласні або місцеві князі перестають сплачувати данину Києву, несумісну з відносинами молодших родичів до названого батька, великого князя київського. Замість постійної данини молодші князі давали старшому час - від - часу добровільні дари. З володільницьким роз'єднанням правлячого роду розривався і політичний зв'язок областей. Але, стаючи менш залежними згори, обласні князі дедалі більше обмежувались знизу. Постійне пересування князів з столу на стіл і суперечки, які супроводжували його, принижували земський авторитет князя. Князь не прикріплювався до місця володіння, до того чи іншого столу ні династичними, ні навіть особистими зв'язками. Він приходив і скоро відходив, був політичною випадковістю для області, мандрівною кометою. Обласне населення, природно, шукало посидючої місцевої сили, біля якої могло б засередитись, яка завжди лишалася б на місці, не приходила і не покидала б, як князь. Така сила давно була вже створена ходом нашої історії. Це були головні міста областей. Колись, ще до приходу князів, вони самі правили своїми областями. Але потім у них сталася велика зміна. В IX ст. управління містом і областю зосереджувалось в руках військової старшини, військових начальників головного міста, тисяцьких, соцьких і т. д., які виходили з середовища торговельної міської знаті. З появою князів ця міська аристократія поступово переходила до складу князівської дружини, в клас княжих мужів, або лишалась на місці без урядового діла. Військове управління міст, яке щодо особового складу раніше було, можливо, виборним, в усякому разі, тубільним щодо походження свого особового складу, тепер стало приказнослужилим, перейшло в руки княжих мужів за призначенням князя. В міру занепаду авторитету князів в наслідок усобиць стало знов підноситись значення головних обласних міст; разом з тим, політичною силою в цих містах стала замість зниклої урядової знаті вся міська маса, що збиралась на віче. Отже, всенародне віче головних обласних міст було наступником давньої міської торговельно - промислової аристократії. Ці віча волосних міст, в Києві і Новгороді, які з'являються, за літописом, ще на початку XI ст., з часу боротьби Ярослава з Святополком в 1015 р., все дужче починають шуміти з кінця цього століття, стаючи повсюдним явищем, втручаючись в князівські відносини. Князі зму-

пені були зважати на цю силу, входити з нею в угоди, укладати «ряди» з містами, політичні договори. Ці договори визначали порядок, якого повинні були дотримуватись місцеві князі в своїй урядовій діяльності. Так влада місцевих князів є обмеженою вічами волосних міст. Випадки такого договору ми зустрічаємо в самому Києві. В 1146 р., після смерті великого князя Всеволода з лінії чернігівських князів, на великокняжому столі за умовою з київлянами повинен був сісти його брат Ігор. Але київляни, які багато терпіли за Всеволода від князівських міських суддів, тіунів, повстали і зажадали від Ігоря, щоб надалі він сам судив городян, не доручаючи суду своїм прикажчикам. Князь Ігор змушений був дати київлянам зобов'язання в тому, що надалі міський суддя призначатиметься за згодою з містом, тобто з його вічем.

Ці *ряди* князів з волосними містами були новим явищем Русі XI і XII ст. ст. і внесли важливу зміну в її політичне життя або, точніше, були виявом такої зміни, підготовленої ходом справ на Русі. Весь князівський рід лишався носієм верховної влади в Руській землі; окремі князі вважалися тільки тимчасовими володільцями князівств, які діставалися їм по черзі старшинства. При синах і внуках Ярослава ця володільницька черга поширювалась на всю Руську землю. В дальших поколіннях Ярославового роду, коли він розпався на окремі вітки, кожна вітка заводила свою місцеву чергу володіння в тій частині Руської землі, де вона утверджувалась. Ці частини, землі, як їх називає літопис XII ст., майже всі були ті самі городові області, які утворились навколо стародавніх торговельних міст ще до покликання князів: *Київська, Переяславська, Чернігівська, Смоленська, Полоцька, Новгородська, Ростовська*. До цих стародавніх областей приєднались утворені пізніше області *Волинська, Галицька, Муромо - Рязанська*. З цих земель три — Київська, Переяславська і Новгородська — залишались у спільному володінні князівського роду або, точніше, були предметом суперечки для князів; в усіх інших утверджувались окремі лінії князівського роду: в Полоцькій — потомство Володимирового сина Ізяслава, в Чернігівській — лінії Ярославового сина Святослава, у Волинській, Смоленській і Ростовській — вітки Мономахового потомства і т. д. Першими організаторами цих областей були стародавні торговельні міста Русі, іменами яких вони й називались. З утворенням Київського князівства на цих городових областях заснувався адміністративний поділ країни, а по-

Ряди
з містами

тім династичний розпорядок володінь між першими Ярославичами. Але в тому і в другому князі керувались своїми власними урядовими або генеалогічними намірами. Тепер всі відносини князів не тільки між собою, але й до головних міст областей стали договірними. Волосне місто із своїм вічем стало владним учасником в політичних міркуваннях князів. Князь, садовлячись у Києві, повинен був зміцнювати старший стіл під собою угодою з київським вічем; інакше бояри нагадували йому: «ты ся еси еще з людьми Києве не укрепил». Не зазіхаючи на верховні права всього князівського роду, вічові міста вважали себе вправі рядитись з окремими князями - родичами.

Посилення
міст

Захищаючи свої місцеві політичні інтереси договорами з князем, ці міста поступово набували в своїх областях значення керівної політичної сили, яка суперничала з князями, а на кінець XII ст. здобула над ними рішучу перевагу. В цей час обласні громади більше зважали на вічові сходки своїх головних міст, ніж на місцевих князів, які приходили до них на короткий час. До того ж волосне місто в кожній землі було одне, а князів звичайно було багато. Управління цілою землею рідко зосереджувалось в руках одного князя: звичайно вона ділилась на кілька князівств за числом наявних дорослих князів певної лінії, і у володінні цими князівствами додержувалась та сама черга старшинства, яка супроводжувалась звичайними суперечками і чварами. Ці мінливі володіння називались *волостями* або *наділками* князів: наприклад, в Чернігівській землі були князівства *Чернігівське*, *Сіверське* (область Новгороду Сіверського), *Курське*, *Трубчевське*. Так у кожній області стали одна проти одної дві влади, що суперничали — віче і князь, і в міру того як міське віче, яке становило силу відцентрову, брало гору над князем, який, як член можновладного роду, що володів спільно всією землею, підтримував зв'язок своєї області з іншими, городові області все більше відособлювались політично. Завдяки цьому Руська земля в XII ст. розпалась на кілька місцевих, погано зв'язаних одна з одною обласних громад. Такий політичний порядок змальовується і в руському літопису другої половини XII ст. З приводу одного випадку він зауважує, що новгородці споконвіку і смольняни, і київляни і всі «власті» (волосні, головні міста) на віча, як на думу, сходяться, «на что же старейшии (старші міста) сдумают, на том пригороди (міста молодші) станут». Значить, вічові постанови старшого волосного міста мали обов'язкову силу для його пригородів, як вироки верховної

законодавчої влади в області. Змальовуючи політичний порядок, який встановився в старих областях, публіцист-літописець відзначив віче старших міст, але забув або не вважав потрібним згадати про князя. Так занепав політичний авторитет князя перед значенням віча. Отже, черговий порядок князівського володіння з допомогою умов, які його розладнували, привів до подвійного політичного роздрібнення Русі: 1) до поступового розпаду можновладного князівського роду на лінії, які все більше віддалялись одна від одної генеалогічно і 2) до розпаду Руської землі на городові області, які дедалі більше відособлювались одна від одної політично.

Але той же порядок з умовами, які йому протидіяли, створював або викликав до діяння ряд зв'язків, які зчеплювали частини Руської землі в одно, коли не політичне, то побутове земське ціле. Це другий ряд наслідків чергового порядку. Перелічимо ці зв'язки.

1. Першим з цих побутових зв'язків є головні винуватці політичного роздрібнення Русі, самі князі, точніше кажучи, те вражіння, яке справляли вони на Руську землю своїми володільницькими відносинами. Черговий порядок володіння, захоплюючи прямо чи посередньо всі частини Руської землі, встановлював між ними мимоволі зв'язок, всюди викликав певні однакові думи, помисли, вносив або порушував однакові почуття й турботи. Не зважаючи на повсюдний занепад князівського авторитету, з князем в кожній області зв'язано було багато істотних місцевих інтересів. Обласні громади терпіли від князівських суперечок, були байдужі до князівських поррахунків про старшинство; але вони не могли лишатись байдужими до наслідків цих суперечок, які іноді тяжко відбивались на обласному населенні. Отже, завдяки пересуванню князів з волості у волость всі частини землі мимоволі і непомітно для себе і князів змикались в один ланцюг, окремі ланки якого були щільно зв'язані одна з одною. Зміна князя в одній волості помітно відбивалась на становищі інших, навіть далеких. Сяде в Києві великий князь з Мономаховичів,— він пошле правити Новгородом свого сина. Той прийде з своїми боярами, з своєю дружиною, яка займе всі важливі урядові посади в області. З цими боярами князь почне, висловлюючись мовою давньоруських пам'яток, «суди судити, ряди рядити, всякі грамоти записувати». Але прожене великого князя з київського столу родич з Чернігова або Волині, і син прогнаного змушений буде піти з Новгорода разом з своєю дружиною. На його місце

Елементи
єдності

Князі

прийде новий князь, звичайно ворожий попередньому. Для новгородців виникало важливе питання: чи знав новий князь порядки новгородські, місцеву «старину — пошину», навіть чи захоче знати її. Можливо, через ворожнечу до попередника почне він суди судити і ряди рядити не по - старому, старі грамоти пересуджувати. Отже, князівський круговорот втягував в себе місцеве життя, місцеві інтереси областей, не даючи їм надто відособлюватись. Області ці мимоволі втягувались в загальну метушню життя, яку зчиняли князі. Вони ще далеко не були прийняті одним національним духом, усвідомленням загальних інтересів, загальною земською думою, але, принаймні, привчались все більше думати один про одного, уважно стежити за тим, що діялось в сусідніх або далеких областях. Так, завдяки черговому порядку князівського володіння створювався загальний настрій, в якому спочатку виразно відбивалось, можливо, тільки почуття загальних труднощів, але яке з часом мало переробитись у свідомість взаємних зв'язків між усіма частинами Руської землі.

Їх дружини

II. Однакове з князими загальноземське значення мали і їх дружини. Чим більше розмножувався князівський рід і чим дужче розпалювалась боротьба із степом, тим більше зростав чисельно служилий дружинний клас. У нас нема достатніх відомостей про кількість дружини в окремих князів. Можна тільки зауважити, що старші й багаті молодші князі мали досить численні двори. Святополк, великий князь київський, вихвалявся, що в нього близько 300 самих отроків, тобто молодших придворних слуг.

В Галичі, багатому князівстві XII — XIII ст. ст., під час однієї усобиці (1208 р.) перебито було 500 самих тільки бояр; але багато їх ще порозбігалось. Старші й багаті молодші князі виводили в поле по 2 і по 3 тисячі чоловік дружини. Про численність цього класу можна судити ще і з того, що кожний дорослий князь мав окрему, хоч іноді і невелику дружину, а в другій половині XII ст. таких князів діяло кілька десятків, коли не ціла сотня. Дружина, як і раніше, мала мішаний племінний склад. В X — XI ст. ст., як ми знаємо, в ній переважали ще зайшли варяги. В XII ст. до її складу входять і інші сторонні елементи: поруч з тубільцями і обрусілими потомками варягів бачимо в ній людей з інородців східних і західних, які оточували Русь, торків, берендеїв, половців, хозар, навіть євреїв, угрів, ляхів, литву і чудь. Черговий порядок князівського володіння, примушуючи князів постійно пересуватись з місця на місце, робив такою ж рухомою і кня-

зівську дружину. Коли князь по черзі переходив з гіршого столу на кращий, його боярам і слугам вигідно було йти за ним, покидаючи попередню волость. Коли князь всупереч черзі покидав кращий стіл для гіршого в наслідок усобиці, дружині його вигідніше було покинути князя і залишитись в попередній волості. Єдність князівського роду дозволяла дружинникові переходити від князя до князя, а єдність землі — з області в область, ні в тому, ні в другому випадку не стаючи зрадником. Так черговий порядок князівського володіння привчав дружину міняти волості, як їх міняли князі, міняти і князів, як вона міняла волості. При тому, завдяки цій рухомості, старші дружинники, княжі мужі, бояри, що займали вищі урядові посади, не могли займати їх довго в одних і тих же волостях і через це здобувати тривке місцеве політичне значення в певній області, тим менше могли перетворювати свої посади у спадкові, як це було на феодальному Заході і в сусідній Польщі. Перелічили всіх згадуваних в літопису дружинників після смерті Ярослава до 1228 р. і налічили близько 150 імен. З усієї цієї кількості було не більше шести випадків, коли дружинник після смерті князя — батька, якому він служив, залишався на службі в його сина, і не більше шести випадків, коли дружинник при зміні князя залишався у попередній волості; тільки в двох випадках на важливій посаді тисяцького, військового начальника головного обласного міста, залишались наступно члени одного й того ж боярського роду. Головним чином, завдяки цій рухомості в бояр туго розвивалась і найміцніша прив'язаність до місця — землеволодіння. В XI і XII ст. знаходимо вказівки на землі бояр і молодших дружинників. Але легко помітити, що боярське землеволодіння розвивалось слабо, не становило головного економічного інтересу для служилих людей. Дружинники вважали за краще мати інші джерела прибутку, продовжували брати діяльну участь в торговельних оборотах і одержували від своїх князів грошове утримання. Ми навіть знаємо найбільш звичний розмір цього утримання. Літописець XIII ст., згадуючи, як жили в старі часи, зауважує, що раніше бояри не говорили князеві: «мало мені, князю, 200 гривень». Ці 200 гривень кун (не менш як 50 фунтів срібла), очевидно, були в XII ст. найбільш звичайним окладом боярського утримання. Значить, більшість бояр, не здобуваючи в областях тривкого урядового становища, не мала і впливового місцевого значення економічного. Так служилий чоловік не прив'язувався міцно ні до місця служби,

ні до особи або сім'ї князя, якому служив. Не прив'язаний міцно ні до якого князя, ні до якого князівства, боярин звикав розглядати себе як слугу всього князівського роду, «переднім мужем» всієї Руської землі. У нього не могли встановитись ні сталі місцеві інтереси в тій чи іншій області, ні сталі династичні зв'язки з тією чи іншою князівською лінією. Разом з другим вищим класом суспільства, духовенством, і, можливо, ще в більшій мірі, ніж цей стан, численний дружинний клас був рухливим носієм думки про неподільність Руської землі, про земську єдність.

Київ

III. Черговий порядок князівського володіння підтримував і посилював загальноземське значення політичного осередку Русі, міста Києва. Київ був центральним вузлом князівських відносин: туди спрямовувався князівський круговорот; звідти він нормувався. Зручності життя в Києві, родові традиції, честь старшинства, названого отчества, церковне значення цього міста робили його заповітною мрією для кожного князя. Молодий княжич, блукаючи по далеких областях, не спускав з нього очей, спав і бачив його. Чудовий поетичний вияв цієї нудьги по Києву, яка охопила молодого князя, знаходимо в «Слове о полку Игореве». В 1068 р. київляни повстали проти великого князя Ізяслава і прогнали його, а на великокняжий стіл поставили ув'язненого старшими князями в тюрму Всеслава полоцького. Тільки сім місяців посидів Всеслав на київському столі, лише доторкнувся списом до нього, і змушений був тікати в Полоцьк. Але він уже все життя не міг забути Києва. Бувало, рано вранці задзвонять до утрени у св. Софії в Полоцьку, а князеві все ще здасться, що це дзвонять у св. Софії київській. Частина цих князівських почуттів до Києва передавалась населенню руських областей, навіть найдальших. Воно також все більше і все частіше привчалося думати про Київ, де сидів старший князь Руської землі, звідки виходили всі добрі князівські походи в степ на поганих, де жив вищий пастир Руської церкви, митрополит всієї Русі, і зосереджувались найбільш поважні святині Руської землі. Вияв цього народного ставлення до Києва ми зустрічаємо у відомому духовному вірші про «Голубину книгу». Відповідаючи на питання, яке місто всім містам матір, він іноді, забуваючи про Іерусалім, співає: «а Київ град всім городам мати».

Культурний вплив князівських відносин

IV. Посилюючи земське значення головного міста Руської землі, черговий порядок князівського володіння сприяв успіхам співжиття і громадянськості в найвідда-

леніших кутках Русі. Чим більше ставало князів, тим дрібніше дробилась Руська земля. Кожний дорослий князь звичайно діставав від старших родичів окрему волость. Через це далекі кутки поступово перетворювались в окремі князівства. В кожному з цих князівств виникало своє стольне місто, куди найжджав князь з своєю дружиною, своїми боярами. Місто оббудовувалось, князі прикрашали його храмами, монастирями. Серед простеньких обивательських будинків виникали великі хорони і двори князівські та боярські, і все організовувалось по-київському. Отже, в різні кутки Русі вносились обстанова і форми життя, взяті з одного зразка. Таким зразком і керівником місцевого життя був Київ, джерело права, багатства, знання і мистецтва для всієї тодішньої Русі. Завдяки поширенню князів по Руській землі відбувалось певне узагальнення життєвих відносин, нівелювання місцевого життя: в усіх частинах землі встановлювались однакові побутові форми, однакові суспільні смаки і поняття. Перелітні птахи Руської землі, князі з своїми дружинами, всюди розносили насіння культури, яка росла і розцвітала в осередку землі, в Києві.

Вивчені нами два протилежні ряди наслідків, які ви-йшли з боротьби чергового порядку з умовами, які його руйнували, дають нам змогу вияснити політичний лад тодішньої Руської землі, визначити форму її політичного побуту звичайною нам термінологією. Що таке була Руська земля в XII ст., як політичний склад? Чи була це єдина цільна держава з єдиною верховною владою, носителькою політичної єдності країни? На Русі була тоді єдина верховна влада, тільки не одноособова. Вона мала досить умовне, обмежене значення. Князі були не повновладні господарі землі, а тільки військово-поліційні її правителі. Їх визнавали носіями верховної влади, оскільки вони обороняли землю ззовні і підтримували в ній існуючий порядок; тільки в цих межах вони й могли законодавствувати. Але не їх діло було створювати новий земський порядок: такого повноваження верховної влади ще не було ні в чинному праві, ні в правовій свідомості землі. Князі внесли немало нового в земські відносини Русі, але не в наслідок своєї влади, а виходячи з природного ходу справ: ці нововведення народжувались не тільки з чинності князівського порядку володіння, але й з протидіяння йому, наприклад, з втручання волосних міст. До цих нововведень належить і те, що князівський рід став елементом єдності Руської землі. Природна наступність поколінь надала по-

Київі
і земля

томству Володимира Святого виду династії, платним сторожам Русі дала монополію спадкового правління землею. Це був простий факт, ніколи не закріплений визнанням землі, в якій не було й органу для такого визнання: при заміщенні столів волосні міста договорювались з окремими князями, а не з цілим князівським родом. Порядок спільного князівського володіння і став одним із засобів об'єднання землі; але він був не актом їх установчої влади, а наслідком їх невміння розділитись, як розділились потім суздальські потомки Всеволода III. Так дві суспільні сили стали одна проти одної — князі із своєю родовою єдністю і земля, поділена на області. При першому погляді Руська земля уявляється земською федерацією, союзом самостійних областей, земель. Проте, їх об'єднував політично тільки князівський рід, без якого між ними не було іншого політичного зв'язку. Але і єдність князівського роду була не державним установам, а побутовим звичаєм, до якого була байдужа земля і якому часом протидіяла. В цьому полягали істотні відмінності Русі XII ст., як земського союзу, від федерації у звичному розумінні цього слова. Основа федерації — постійний *політичний договір*, момент юридичний; в основі князівського спільного володіння лежав *факт походження*, момент генеалогічний, з якого виходили постійно мінливі особисті угоди. Цей факт нав'язував князям солідарність дій, не даючи їм сталих норм, не вказуючи певного порядку відносин. Далі, у федерації повинні бути союзні інституції, які поширюють свій вплив на всю союзну територію. Правда, і на Русі XII ст. були дві такі інституції: влада великого князя київського і князівські з'їзди. Але влада великого князя київського, випливаючи з генеалогічного факту, а не з постійного договору, не була точно визначена і тривко забезпечена, не мала достатніх засобів для діяння і поступово перетворилась в почесну відзнаку, набрала дуже умовного значення. Які хоч трохи визначені, обов'язкові політичні відносини могли вийти з такого неполітичного джерела, як звання названого батька? Це генеалогічна фікція, а не реальна політична влада. Кожний молодший родич, обласний князь, вважав себе вправі противитись великому князеві київському, якщо визнавав його дії неправильними, небатьківськими. З другого боку, на запрошення великого князя нерідко влаштовувались князівські з'їзди для обговорення спільних справ. Такими спільними справами були звичайно питання законодавства, частіше питання про взаємні відносини князів і про засоби захисту Русь-

кої землі від зовнішніх ворогів. Але ці з'їзди ніколи не об'єднували всіх наявних князів і ніколи не було точно визначено вагу їх постанов. Князі, які не були на з'їзді, навряд чи вважали для себе обов'язковими їх рішення; навіть князі, які брали участь у з'їзді, вважали, що мають право діяти всупереч його рішенню, на власний розсуд. На з'їзді у Витичеві в 1100 р. старші двоюрідні брати, Святополк, Мономах, Давид і Олег (Святославичі), присудивши покарати Давида Ігоревича волинського за осліплення Василька, постановили відібрати і в цього останнього його Теребовльську волость, як у нездатного правити нею. Але Ростиславичі Володар і Василько не визнали цього рішення. Старші князі хотіли примусити їх до того силою, але найвидатніший з членів з'їзду, Мономах, який брав участь у цьому рішенні, відмовився йти походом, визнавши за Ростиславичами право не скорятися з'їздові на підставі постанови попереднього з'їзду в Любечі (1097 р.), де за Васильком був затверджений Теребовль. Так ні влада великого князя, ні князівські з'їзди не надавали Руській землі характеру політичної федерації, союзної держави в точному розумінні слова. Руська земля являла собою не союз князів або областей, а союз областей через князів. Це була федерація не політична, а генеалогічна, коли можна пов'язувати в одному визначенні поняття таких різних порядків, федерація, побудована на факті родинного зв'язку правителів, союз мимовільний за походженням і який ні до чого не зобов'язував своєю чинністю — один з тих середньовічних суспільних складів, в яких з приватноправової основи виникали політичні відносини. Руська земля не ділилась на частини, зовсім відокремлені одна від одної, не являла собою купи областей, з'єднаних тільки сусідством. В ній діяли зв'язки, які з'єднували ці частини в одно ціле; тільки ці зв'язки були не політичні, а плеємінні, економічні, соціальні і церковно - моральні. Не було єдності державної, але зав'язувалась єдність земська, народна. Нитками, з яких спліталась ця єдність, були не закони і установи, а інтереси, звичаї і відносини, які ще не встигли одягтися в тверді закони і установи. Перелічимо ще раз ці зв'язки: 1) взаємне мимовільне спілкування областей, вимушене чинністю чергового порядку князівського володіння, 2) загальноземський характер, засвоєний вищими правлячими класами суспільства — духовенством і князівською дружиною, 3) загальноземське значення Києва як осередку Русі не тільки торговельно - промислового, а й церковно - морального і 4) однакові

форми і обстановка життя цивільного порядку, які встановлювались в усіх частинах Русі з допомогою чергового порядку князівського володіння.

Двояка
чинність
чергового
порядку

Двояка чинність чергового порядку і умов, які його розладнували, призвела до двоїстого результату: вона 1) зруйнувала політичну ціліність, державну єдність Руської землі, над якою, певно, з таким успіхом працювали перші київські князі, і 2) сприяла пробудженню в руському суспільстві почуття земської єдності, зародженню руської народності. В цьому другому результаті, здається, треба шукати розгадки своєрідного ставлення до старої Київської Русі з боку нашого народу і нашої історіографії. І народ і історики досі ставляться до цієї Русі з особливим співчуттям, яке здається несподіваним при тому хаотичному вражінні, яке складається у нас при вивченні цього періоду. В сучасному російському житті лишилось дуже мало слідів від старої Київської Русі, від її побуту. Здавалося б, від неї не могло лишитись якихнебудь слідів і в народній пам'яті, а найменше вдячних спогадів. Чим могла заслужити вдячний спогад в народі Київська Русь із своїм безладям, вічною усобицею князів і нападами степових поганих? Тим часом, для нього старий Київ Володимира Святого — тільки предмет поетичних і релігійних спогадів. «Язик до Києва доведе»: не народне прислів'я значить не те, що не відомий шлях до Києва, а те, що скрізь всяк покаже вам туди дорогу, бо по всіх дорогах ідуть люди до Києва; воно каже те саме, що середньовічне західне прислів'я: всі шляхи ведуть до Рима. Народ досі пам'ятає і знає старий Київ з його князями і богатирами, а його св. Софією і Печерською лаврою, щиро любить і шанує його, як не любив і не шанував він жодної столиці після нього, — ні Володимира на Клязьмі, ні Москви, ні Петербурга. Про Володимир він забув, та й у свій час мало знав його; Москва була тяжка для народу, він її трохи поважав і боявся, але не любив щиро; Петербурга він не любить, не поважав і навіть не боїться. Так само співчутливо ставиться до Київської Русі і наша історіографія. Ця Русь не виробила тривкого політичного порядку, здатного витримати зовнішні удари; проте дослідники найрізноманітніших напрямів взагалі схильні змальовувати життя Київської Русі світлими фарбами. Де причина такого ставлення? В старому київському житті було багато безладдя, багато непотрібної метушні; «безглузді бійки князівські», за висловом Карамзіна, були прямим народним лихом. Зате в князях того часу було таке живе родинне, точніше, гене-

алогічне почуття, так багато завзяття, прагнення «любо налезти собе славу, а любо голову свою сложить за землю Русскую», на поверхні суспільства так багато руху, а люди взагалі не байдужі до часів, повних почуття і руху. Але це ми, пізніші спостерігачі, вбачаємо естетичне задоволення в жвавому русі, що його змальовує літопис XI — XII ст. ст. Самі учасники руху, напевно, діставали трохи інше вражіння з шуму, який вони зчиняли і переживали. Вони бачили себе серед дедалі складніших утруднень і небезпек, внутрішніх і зовнішніх, і все сильніше відчували, що з цими справами їм не впоратись роз'єднаними місцевими силами, а необхідне дружнє діяння всієї землі. Необхідність ця особливо живо повинна була відчуватись після Ярослава і Мономаха. Ці сильні князі вміли забирати в свої руки сили всієї землі і спрямовувати їх в той чи інший бік. Без них, в міру того як їх слабі родичі і потомки заплутувались в своїх інтересах і відносинах, суспільство все ясніше бачило, що йому самому доводиться шукати виходу з труднощів, оборонятись від небезпек. Шукаючи засобів для цього, київлянин все частіше думав про чернігівця, а чернігівець про новгородця, і всі разом про Руську землю, про спільну земську справу. Пробудження в усьому суспільстві думки про Руську землю, як про щось цільне, про спільну земську справу, як про неминучу, обов'язкову справу всіх і кожного, — це й було корінним, найглибшим фактом часу, до якого привели різноманітні, незгідні і нескладні, часто суперечливі одно одному прагнення князів, бояр, духовенства, волосних міст, усіх суспільних сил того часу. Історична епоха, у справах якої весь народ брав участь і через цю участь почував себе чимсь цілним, що робить спільну справу, завжди особливо глибоко вривається в народну пам'ять. Пануючі ідеї і почуття часу, з якими всі освоїлись і які лягли в основу їх свідомості і настрою, звичайно впливаються в ходячі, стереотипні вислови, які повторюються при всякій нагоді. В XI — XII ст. ст. у нас таким стереотипом була *Руська земля*, про яку так часто говорять і князі і літописці. В цьому і можна вбачати корінний факт нашої історії, який стався в ті століття: тоді Руська земля, механічно зчеплена першими київськими князями з різнорідних етнографічних елементів в одно політичне ціле, тепер, втрачаючи цю політичну цільність, вперше почала відчувати себе цілним народним або земським складом. Подальші покоління згадували про Київську Русь, як про колыску руської народності.

Цього факту, звичайно, не доведеш якоюнебудь цитатою, тим чи іншим місцем історичної пам'ятки; але його видно скрізь, в кожному прояві духу і настрою часу. Прочитайте або пригадайте оповідання Данила Паломника з Чернігівської землі про те, як він на початку XII ст. ставив руську лампаду на гробі господньому в Ієрусалімі. Прийшов він до короля Балдуїна з проханням дозволити йому це. Король знав руського ігумена і зустрів його привітно, бо був людиною доброю і смиренною. — Чого тобі треба, ігумене руський, — спитав він Данила. — Князю і господарю, — відповів йому Данило, — хотів би я на гробі господньому поставити лампаду від усієї Руської землі, за всіх князів і за всіх християн Руської землі. За ходом політичних справ на Русі Чернігівська область рано почала відособлюватись від інших руських областей, і земські руські почуття за характером і відносинами чернігівських Святославичів могли знаходити собі поживи менше, ніж донебудь при тамтешніх князівських столах. Нічого цього не відбилися в «Слове о полку Игореве», співець якого належав до чернігівської князівської дружини. Поема вся пройнята живим загальноземським почуттям і не має місцевих співчуттів і упереджень. Коли її сіверські і курські полки вступили в степ, вона вигукує: «о Руська земле! уже ти за горбами». Ці полки називаються в ній русиками, руськими полками; розбиті, вони гинуть за землю Руську; сум шириться по всій Руській землі, коли прийшла звістка про цю поразку. Не своїх чернігівських Святославичів, а Мономаховичів, Всеволода з Суздальської землі, Рюрика і Давида з Смоленської, Романа з Волині кличе сіверський співець заступитись за кривду свого часу, за землю Руську. Всюди Руська земля, і ніде, в жодній пам'ятці не побачимо вислову *руський народ*. Почуття народної єдності, пробуджуючись, чіплялось ще за територіальні межі землі, а не за національні особливості народу. Народ — поняття надто складне, що має в собі духовно - моральні ознаки, які ще не давались тодішній свідомості або навіть ще не встигли досить виявитись в самому руському населенні. До того ж не встигли ще згладитись рештки старовинного племінного поділу, і в межах Руської землі було багато не зачеплених асиміляцією іноплемінників, яких ще не можна було ввести в поняття руського суспільства. З усіх елементів, які входять до складу держави, територія найбільш доступна розумінню; вона й була визначенням народності. Тому почуття народної єдності покищо виявлялось ще тільки в ідеї *спільної батьківщини*, а не

Його межі

в свідомості національного характеру та історичного призначення і не в думці про обов'язок служити народному благу, хоч і пробуджувалась вже думка про моральну відповідальність перед батьківщиною нарівні із святинею. На Любецькому з'їзді князі, поцілувавши хрест на тому, щоб усім дружно ставати проти порушника договору, скріпили своє рішення закляттям проти привідця: «да будет на него крест честной и вся земля Русская».

ЛЕКЦІЯ XIII

Руське цивільне суспільство XI і XII ст.ст.— *Руська Правда* як його відбиття.— Два погляди на цю пам'ятку.— Особливості Руської Правди, які вказують на її походження.— Необхідність переробленого вводу місцевих юридичних звичаїв для церковного судді XI і XII ст.ст.— Значення кодифікації в ряді основних форм права.— Візантійська кодифікація і її вплив на руську.— Церковно-судове походження Правди.— Грошова лічба Правди і час її складення.— Джерела Правди.— *Закон руський*.— Князівське законодавство.— Судові вирoki князів.— Законодавчі проекти духовенства.— Посібники, якими вони користувались.

Я закінчив висвітлення політичного порядку, що встановився на Русі в XI і XII ст.ст. Тепер я мушу удатись до більш глибокої, зате й більш прихованої від очей спостерігача сфери життя — до цивільного порядку, до щоденних приватних відносин особи до особи і тих інтересів і понять, якими ці відносини спрямовувались та скріплювались. А втім, я обмежусь лише лицевою юридичною стороною цивільного побуту. Досі ще панує в нашій історичній літературі переконання, що це приватне юридичне життя найдавнішої Русі найповніше і найправильніше відбилось в найдавнішій пам'ятці руського права, в *Руській Правді*. Перш ніж глянути на приватні юридичні відносини через це дзеркало, ми повинні розглянути, наскільки повно й правильно відбило воно в собі ці відносини. З цією метою я спину спочатку вашу увагу на питанні про походження і склад Руської Правди і потім викладу в головних рисах її зміст.

Два
погляди

В нашій літературі з історії руського права панують два погляди на походження Руської Правди. Одні вбачають в ній неофіціальний документ, не справжню пам'ятку законодавства, як вона вийшла з рук законодавця, а приватний юридичний збірник, написаний якимсь давньоруським законознавцем або кількома законознавцями для своїх приватних потреб. Інші вважають Руську Правду

офіціальним документом, справжнім твором руської законодавчої влади, тільки зіпсованим переписувачами, в наслідок чого з'явилась безліч різних списків Правди, які різняться числом, порядком і навіть текстом статей. Розглянемо Руську Правду, щоб перевірити й оцінити обидва ці погляди.

Читаючи Руську Правду, ви насамперед довідаєтесь із заголовка над першою статтею пам'ятки в найдавніших списках, що це «суд» або «статут» Ярославль. В самій пам'ятці не раз зустрічається зауваження, що так «судив» або «установив» Ярослав. Перший висновок, до якого приводять ці вказівки, той, що Руська Правда є кодекс, який був складений Ярославом і являв собою керівництво для князівських суддів XI ст. І в нашому стародавньому письменстві збереглася пам'ять про Ярослава як установителя правди, закону: йому давалось іноді прізвисько *Правосуда*. Вдивляючись ближче в пам'ятку, ми зберемо значний запас спостережень, які розбивають цей перший висновок.

I. Зустрічаємо в Правді кілька постанов, виданих наступниками Ярослава, його дітьми і навіть його внуком Мономахом, якому належить закон, спрямований проти лихварства і занесений в Правду. Отже, Правда була твором законодавчої діяльності не самого тільки Ярослава.

Сліди Ярославиців і Мономаха

II. Текст деяких статей — це не справжні слова законодавця, а їх виклад, парафраз, що належить кодифікаторові або оповідачеві, який розказав про те, як закон було складено. Такою є, наприклад, друга стаття Правди за поширеною редакцією. Стаття ця є доповнення, точніше, поправка до першої статті про кровну помсту і говорить: «після Ярослава зібрались сини його Ізяслав, Святослав, Всеволод і мужі їх і скасували помсту за вбивство, а встановили грошовий викуп, все ж інше, як судив Ярослав, як устали і його сини». Ви бачите, що це не справжній текст закону Ярославових синів, навіть не текст якогонебудь закону, а протокол князівського з'їзду або історичний виклад закону словами кодифікатора.

Парафрази

III. В Руській Правді нема й сліду однієї важливої особливості давньоруського судового процесу, одного з судових доказів — судового поединку, *поля*. Тим часом збереглися в стародавніх джерелах нашої історії сліди, які вказують на те, що поле практикувалось як до Руської Правди, так і довго після неї. Візантійський письменник X ст. Лев Діакон в оповіданні про болгарський похід Святослава каже, що руські в його час мали звичай

Вплив духовенства

розв'язувати взаємні чвари «кров'ю і вбивством». Під цим невиразним висловом можна ще розуміти родову кровну помсту; але арабський письменник Ібн - Даста, який писав трохи раніше Льва, змалює нам яскраву картину судового поєдинку на Русі в першій половині X ст. За його словами, коли хто на Русі має справу проти іншого, то кличе його на суд до князя, перед яким і сперечаються обидві сторони. Справа розв'язується вироком князя. Коли ж обидві сторони незадоволені цим вироком, остаточне рішення надається зброї: чий меч гостріший, той і бере гору. При боротьбі присутні родичі обох сторін, озброєні. Хто переможе в бою, той і виграв справу. Отже, безперечно, що задовго до Руської Правди Ярослава в руському судочинстві практикувалось поле, судовий поєдинок. З другого боку, вказівки на практику поля з'являються в пам'ятках руського права з самого початку XIII ст. Чому Правда не знає цього важливого судового засобу, до якого так любили вдаватись в стародавніх руських судах? Вона знає його, але ігнорус, не хоче визнавати. Знаходимо і пояснення цього невизнання. Духовенство наше уперто на протязі віків повставало проти судового поєдинку, як язичницького залишку, удавалось навіть до церковних кар, щоб вивести його з практики руських судів; але довго, мало не до кінця XVI ст., його зусилля були безуспішні. Отже, помічається деяка солідарність між Руською Правдою і юридичними поняттями давньоруського духовенства.

Руська
Правда —
частина
церковного
зводу

IV. В різних списках Руська Правда зустрічається в двох основних редакціях, в короткій і поширеній. В письменстві раніше стає відомою остання: поширену Правду ми зустрічаємо вже в новгородській Кормчій кінця XIII століття, тоді як найдавніший список короткої редакції знаходимо в списку новгородського літопису кінця XV ст. Ця поширена Правда подається завжди в однаковому, так би мовити, оточенні, в одному літературному середовищі. Коротка редакція Правди звичайно трапляється в пам'ятках чисто літературного характеру, які не мали практичного судового застосування, частіше в списках новгородського літопису найдавнішої редакції. Правду поширену зустрічаємо здебільшого в Кормчих, давньоруських зводах церковних законів, іноді в збірниках канонічного змісту, які мають назву «*Миріла праведного*». Отже, Руська Правда жила і діяла в церковно-юридичному оточенні: її зустрічаємо серед юридичних пам'яток церковного або візантійського походження, які були занесені на Русь ду-

ховенством і мали практичне значення в церковних судах. Перелічу членів цього церковно-юридичного оточення Правди. Вам відомо, що давня руська *Кормча* (*Πυδάλιον*) є переклад візантійського *Номоканона*. Номоканон є звод церковних правил (*κανόνες*) і законів (*νόμοι*) візантійських імператорів про церкву. Цим зводом і керувалась, почасти керується й досі руська церква в своєму управлінні і особливо в суді в духовних справах. Візантійський номоканон, наша Кормча, з'являється в нашому письменстві з цілим рядом додаткових статей, внесених в другу частину її, у відділі імператорських законів. Головні з них такі: 1) витяг із законів Мойсейових; 2) Еклога (*Ἐκλογία τῶν νόμων* — вибірка законів), — звод, складений при іконоборських імператорах — співправителях першої половини VIII ст., Льві Ісаврі і його сині Костянтині Копронімі; цей звод містить переважно постанови родинного і цивільного права, але в ньому є відділ і про покарання за кримінальні злочини; 3) *«Закон судний людем»*, або Судебник царя Костянтина: це — слов'янська переробка тієї ж Еклоги, переважно, її статей про покарання; переробка ця з'являється в слов'янському письменстві навіть раніше перекладу самої Еклоги і, здається, зроблена для болгар незабаром після прийняття ними християнства, тобто в IX ст.; 4) *Προξίρον* (*Ὁ πρόχειρος νόμος*, *Закон градський* — *ius civile*) — законодавчий звод імператора Василя Македонянина IX століття; 5) цілком або уривками церковні статuti наших перших християнських князів Володимира і Ярослава. Саме серед цих додаткових статей Кормчої звичайно і зустрічаємо ми нашу поширену Правду. Так, вона не є самостійною пам'яткою давньоруського законодавства, а однією з додаткових статей до зводу церковних законів.

V. Розглядаючи додаткові статті церковно-візантійського походження, помічаємо деякий внутрішній зв'язок між ними і нашою Правдою: деякі постанови останньої немов складені з допомогою перших. Наприклад, у витягу з Мойсейових законів читаємо статтю про нічні крадіжки. Ця стаття, запозичена з книги Виход, в нашій друкованій Біблії читається так: «аще в подкопании обрящется тать и язвен умрет, несть ему убийство; аще же въздет солнце над ним, повинен естъ, умрет за него». Зміст цієї статті такий: коли вночі застануть злочинця на місці злочину і уб'ють, не вважати це за вбивство; коли ж його уб'ють по сході сонця, то вбивця винен, і його самого треба стратити. У нашій Правді читається така стаття про нічне злодійство: «кого застануть вночі біля кліті або на якісь

Риси церковно-візантійського права

крадіжці, можуть убити, як собаку; коли ж протримають пійманого злодія до світанку, то повинні вести його на княжий двір, в суд; коли ж злодій буде убитий, а сторонні люди бачили його вже зв'язаним, то сплачували за вбивство пеню в 12 гривень». Ви почувате внутрішній зв'язок цієї статті з наведеним місцем Мойсейового закону, але бачите також, як Мойсейова постанова обрусіла в Правді, пристосована до місцевого суспільства і прибрала своєрідних тубільних форм виразу. Другий приклад. Серед статей згаданих Еклоги і Прохірона ми зустрічаємо коротку постанову: «раб не послушествоует» (не допускається на суд як свідок). У нас на Русі крім рабів був ще клас напіввільних людей, які називались *закупами*. В Руській Правді читаємо таку статтю про свідчення в суді, про *послушество*: «свідком холоп бути не може (а послушества на холопа не складають); коли не буде свідка з вільних людей, то по потребі можна покликати у свідки боярського тіуна (прикажчика), але не інших (простих) холопів; тільки в малому позві і то по потребі можна послатись і на свідчення закупа». Знов думка Еклоги розвинена в Правді стосовно до складу руського суспільства, виявлена в чисто руській формі. Або серед статей згаданого «Закону судного людем» ми зустрічаємо постанову про те, як карати людину, яка не спитавши сяде на чужого коня: «аще кто без повеления на чужем коне ездит, да ся тепет по три краты», тобто карається трьома ударами. В нашій Правді є постанова на той же випадок, яка читається так: «хто сяде на чужого коня без спросу, три гривні за це». Русь часів Правди не любила тілесних кар, і візантійські удари батогом переведені в Правді на звичний у нас грошовий штраф, на гривні. Останній приклад. В Законі судному є взята з Еклоги або Прохірона стаття про раба, який вчинив крадіжку на стороні, не у свого господаря: якщо господар такого раба - злодія захоче вдержати його за собою, повинен нагородити потерпілого, в противному разі мусить віддати його в цілковите володіння потерпілому. В нашій Правді є стаття, за якою господар холопа, який обікрав когонебудь, мусить викупляти злодія, сплачувати всі заповідані ним збитки і пені абож видати його потерпілому; але в нашій статті до цього додано постанову, що робити з сім'єю холопа - злодія і з вільними людьми, які брали участь у крадіжці. Так ми помічаємо, що упорядник Руської Правди, нічого не започаючи дослівно з пам'яток церковного і візантійського права, однак, керувався цими пам'ятками. Вони вказу-

вали йому випадки, які вимагали визначення, ставили законодавчі питання, відповідей на які він шукав в найбільшому праві.

Викладені спостереження проливають деяке світло на походження Руської Правди. Ми помічаємо, що Руська Правда — закон не самого тільки Ярослава, ще складалась і в XII ст., довго після Ярославової смерті, що вона являє собою не скрізь справжній текст закону, а часто тільки його розповідний виклад, що Руська Правда ігнорує судові поєдинки, які, безперечно, практикувалися в руському судочинстві в XI і XII ст.ст., але противні церкві, що Руська Правда з'являється не як окремий самостійний судєбник, а тільки як одна з додаткових статей до Кормчої, і що ця Правда складалась не без впливу пам'яток церковно-візантійського права, серед яких вона оберталась. До чого приводить сукупність цих спостережень? Думаю, до того, що читаний нами текст Руської Правди склався в сфері не князівського, а церковного суду, в середовищі церковної юрисдикції, потребами і цілями якої і керувався упорядник Правди в своїй роботі. Церковний кодифікатор відтворив чинне на той час на Русі право, маючи на увазі потреби й основи церковної юрисдикції, і відтворив тільки в міру цих потреб і в душі цих основ. Ось чому Правда не хоче знати поля. Через це вона мовчить про злочини політичні, які не входили в компетенцію церковного суду, також про умикання, про образу жінок і дітей, про кривди, словом, ці справи судились церковним судом, але на підставі не Руської Правди, а особливих церковних законоположень, як побачимо далі. З другого боку, до половини XI століття князівському судді навряд чи й був потрібен писаний звод законів. Князівський суддя міг обходитись без такого зводу з багатьох причин: 1) були ще міцні стародавні юридичні звичаї, якими керувались в судовій практиці князь і його судді; 2) тоді панував змагальний процес, *п^ря*, і коли б суддя забув або не захотів згадати юридичний звичай, то йому наполегливо нагадали б про нього самі сторони, які, власне, і вели справу і при яких суддя був присутній більше як сторонній глядач або пасивний голова, ніж керівник справи; нарешті, 3) князь завжди міг в разі потреби своєю законодавчою владою поповнити юридичну пам'ять або розв'язати казуальне вагання судді.

Але якщо князівські судді до половини або до кінця XI ст. могли обходитись без писаного зводу законів, то такий звод був цілком необхідний церковним суддям. З часу

Висновки

прийняття християнства руській церкві була надана дво-
яка юрисдикція. Вона, поперше, судила *всіх* християн, ду-
ховних і мирян, в *деяких* справах духовно - морального
характеру, подруге, судила *деяких* християн, духовних і
мирян, в *усіх* справах церковних і нецерковних, цивіль-
них і кримінальних. Ці деякі християни, в усіх справах
підсудні церкві, утворили особливу церковну громаду,
склад якої скоро побачимо. Церковний суд в духовних
справах над усіма християнами чинився на підставі Но-
моканона, занесеного з Візантії, і церковних статутів, ви-
даних першими християнськими князями Русі. Церковний
суд в нецерковних кримінальних і цивільних справах,
який поширювався тільки на церковних людей, повинен
був провадитись за місцевим правом і викликав потребу
в писаному зводі місцевих законів, яким і була Руська
Правда. Необхідність такого зводу зумовлювалась двома
причинами: 1) перші церковні судді на Русі, греки або
південні слов'яни, не обізнані були з руськими юридич-
ними звичаями; 2) цим судцям потрібен був такий писа-
ний звод тубільних законів, в якому були б усунені або,
принаймні, пом'якшені деякі тубільні звичаї, які особ-
ливо суперечили моральному і юридичному почуттю хри-
стиянських суддів, вихованих на візантійському церков-
ному і цивільному праві. В самій мові Руської Правди
можна знайти деякі вказівки на те, що вона вийшла з се-
редовища, обізнаного з термінологією візантійського і пів-
деннослов'янського права: так, зустрічаємо чуже руській
мові слово *братучадо* в значенні двоюрідного брата, яке
є досить механічний переклад терміну візантійських ко-
дексів *αδελφός*, також слово *вразжда* в розумінні
пені за вбивство або взагалі судового стягнення, досить
вживане в південнослов'янських юридичних пам'ятках,
між іншим, в Законнику Душана і в Законі Винодоль-
ському. Нарешті, і зовнішнім виглядом своєю Руська Прак-
да вказує на свій зв'язок з візантійським законодавством.
Це — невеликий синоптичний кодекс на зразок Еклоги
і Прохірона. Сама ця форма права, кодифікація, була за-
несена до нас церковними законознавцями, які тільки й

Форма
кодифікації

Є дві основні форми права: *юридичний звичай і закон*.
Юридичний звичай—первісна, природна форма права: на
перших ступенях співжиття все право полягає в юридич-
ному звичаї. Він складається поступово шляхом тривалого
застосування до однакових випадків або відносин певного
правила, виробленого юридичною свідомістю народу під

впливом історичних умов його життя. Згідність з юридичними і релігійними поглядами народу і тривалість чинності надають цьому правилу фізіологічно примусової сили звички, традиції. Закон є правило, встановлене верховною державною владою для задоволення поточних потреб держави, і під їх тиском негайно набуває обов'язкової сили, підтримуваної всіма засобами державної влади. Закон з'являється пізніше юридичного звичаю і спочатку тільки доповнює або поправляє його, а потім витісняє і замінює новим правом. *Кодифікація* з'являється ще пізніше і звичайно сполучає в собі обидві попередні форми права. За загальноприйнятим її розумінням, вона не дає нових юридичних норм, а тільки приводить в порядок правила, встановлені юридичним звичаєм і законодавством, або застосовує їх до мінливих звичаїв і юридичних поглядів народу або потреб держави. Але саме це впорядкування і застосування чинних норм нечутливо змінює їх і підготовляє нове право. У Візантії за традицією, яка йшла від римської юриспруденції, ретельно оброблялась особлива форма кодифікації, яку можна назвати кодифікацією синопітичною. Зразок її дано було Інституціями Юстиніана, а дальшими зразками є сусіди Руської Правди по Кормчій книзі, Еклога і Прохірон. Це — короткі систематичні виклади права, скоріше, твори законодавства, ніж законодавства, не стільки кодекси, скільки юридичні підручники, пристосовані до найлегшого пізнання законів. Розділи або параграфи титулів, на які поділено ці кодекси, схожі на тези конспекту лекцій з курсу цивільного права. Крім підручників такого роду, які виходили від законодавчої влади, складались за їх типом приватні зводи, які переробляли або поповнювали їх і які відомі під назвами «Еклоги приватной», «Епаногоги, сведенной с Прохироном», «Еклоги, переработанной по Прохирону», і т. п. На ці приватні посібники був у греків попит у ті ж XI — XII ст. ст., коли і в нас велась за візантійськими зразками подібна кодифікаційна робота. Потреби місцевої церковної юрисдикції привели до цієї роботи, а візантійська синопітична кодифікація дала їй готову форму і способи. При таких посібниках зазначеними потребами і викликана була в церковному середовищі спроба скласти кодекс, який відтворював би чинні на Русі юридичні звичаї стосовно до занесених церквою або змінених під її впливом понять і відносин. Плодом цієї спроби і була Руська Правда. Отже, повторюю, Руська Правда народилась у сфері церковної юрисдикції.

Викладений розгляд Руської Правди дав нам можливість відповісти на питання, поставлене на самому початку її вивчення: чи був це документ офіціальний, справа князівської законодавчої влади, чи приватний юридичний збірник, який не мав ні офіціального походження, ні обов'язкової чинності? Ні те, ні друге: Руська Правда не була твором князівської законодавчої влади, але вона не була і приватним юридичним збірником, набрала обов'язкової чинності, як законодавчий звод, в одній частині руського суспільства, саме в тій, на яку поширювалась церковна юрисдикція в нецерковних справах, і в такому обов'язковому значенні визнавалась самою князівською владою. А втім, можна здогадуватись, що чинність Руської Правди з часом перейшла за межі церковної юрисдикції. До половини XI ст. ще міцний стародавній звичай давав князівським судам можливість обходитись без писаного зводу законів. Але різні обставини, успіхи громадянськості, особливо поява християнської церкви з чужим для Русі церковним і візантійським правом, з новими для неї юридичними поняттями і відносинами — все це повинне було захитати давній тубільний юридичний звичай і скаламутити юридичну пам'ять судді. Тепер судова практика на кожному кроці ставила судді питання, на які він не знаходив відповіді в стародавньому тубільному звичаї або відповідь на які можна було здобути з цього звичаю лише пляхом його напруженого тлумачення. Це повинне було викликати і серед князівських суддів потребу в писаному викладі чинного тоді судового порядку, пристосованого до нового стану справ. Руська Правда усувала частину цих судових утруднень: вона давала відповіді на багато з цих нових питань, старалась пристосуватись до нових понять і відносин. Я думаю, що з бігом часу Руська Правда, яка мала обов'язкову чинність тільки в сфері церковної юрисдикції, стала керівництвом і для князівських суддів, але навряд чи обов'язковим, скоріше в значенні юридичного посібника, так би мовити, довідкового тлумачення чинного тоді права. Отже, Руська Правда є пам'ятка, власне кажучи, давньоруської кодифікації, а не давньоруського законодавства. В цьому треба шукати пояснення тієї видимої дивності, що пам'ятки не тільки державного, але й церковного права наступних часів, відтворюючи норми Правди, ніде, наскільки пригадуємо, на неї не посиляються.

Коли провадилась ця кодифікаційна робота? Відповідь на це питання — необхідне доповнення сказаного про

походження Руської Правди. В стародавньому новгородському літопису читаємо, що в 1016 р. Ярослав, відпускаючи додому новгородців, які допомагали йому в боротьбі з Святополком, нібито дав їм «правду і устав списав», сказавши їм: «по сей грамоте ходите, якоже списав вам, такоже держите». Услід за цими словами наведено коротку редакцію Руської Правди з додатковими постановами синів Ярослава. Ця звістка або переказ виникли, очевидно, в наслідок бажання пояснити, чому в літопису під 1016 роком вміщено цю пам'ятку. Ми вже знаємо, що в поширену редакцію Правди внесено постанову великого князя Володимира Мономаха; отже, її продовжували складати і в першій половині XII ст. В короткій редакції ще нема цієї постанови: можна думати, що вона склалась раніше великокнязювання Мономаха, не пізніше самого початку XII ст. Проте остаточний склад, в якому з'являється Правда за поширеною редакцією, вона дістала пізніше половини XII ст. Вказівки на це знаходимо в грошовій лічбі, якої додержується Правда. Це досить запутане питання в історії пам'ятки. Ознайомлю вас з ним, не вдаючись в зайві подробиці.

Головним видом покарання не тільки за цивільні, а й за кримінальні правопорушення, як побачимо далі, є в Руській Правді грошові стягнення. Вони обчислюються на гривні кун і їх частини. *Гривня* значить *фунт* до появи в нашій мові цього німецького слова, яке, в свою чергу, пішло від латинського *pondus*; гривня срібла — фунт срібла. *Куни* — гроші; нинішнє російське слово *деньги* татарського походження, означає дзвінку монету і ввійшло в руську мову не раніше XIII ст. *Гривнею кун*, тобто грошовим фунтом, називався зливок срібла різної форми, звичайно довгастий, що був найбільшим срібним міновим знаком на давньоруському ринку до XIV ст. або трохи раніше, коли його замінив *рубль*. Гривня кун ділилась на 20 *ногат*, на 25 *кун*, на 50 *різан*; різана ділилась на *векши*, на скільки саме — це точно не встановлено. У пам'ятках нема прямих вказівок, які саме хутра називались ногами, кунами, різанами, але ми знаємо, що це були хутрові грошові одиниці, як і слово *куни* в розумінні грошей взагалі означало, власне кажучи, хутра, які обертались на ринку, як гроші. У відомих уже вам стародавніх словах на святу чотиридесятницю проповідник осуджує багатство, яке ховають в землю, між іншим, «*куны и порты (одяг) на изъядение моли*»: цей вислів не стосується металічних грошей. Але рано з'явилися в руському обігу і мета-

Грошова
лічба
Правди

лічні гроші. Я вже говорив, що в межах Європейської Росії знаходили і знаходять дуже багато скарбів з диргемами, арабськими монетами VIII — X ст.ст. Диргем — це срібна монета розміром з наш півкарбованець, тільки тонша. Скарби, здебільшого невеликі, мають монети не більше фунта. Такі скарби, як от знайдений у Муромі, вагою понад 2 пуди (понад 11 тисяч монет) — велика рідкість. Цікаво, що в цих скарбах поруч з цільними диргемами, знаходили звичайно багато їхніх частин, половинок, чвертей і дрібніших частин. В одному скарбі з монетами X ст., знайденому під Рязанню, було при 15 цільних диргемах до 900 шматочків, з яких найдрібніші дорівнювали $\frac{1}{40}$ диргема. Це дало привід до дуже можливого здогаду, що в нас різали і дробили диргеми, щоб дістати дрібну розмінну монету. Свою монету, руські «срібники» вагою не більше диргема, у нас почали карбувати тільки при Володимирі Святому, і то, мабуть, в невеликій кількості. Встановлювалось певне ринкове відношення диргемів і їх частин до хутряних цінностей, від яких вони прибирали і свої назви: частина диргема, за яку купували хутро різану, називалась різаною і т. п. Так, розрахунки провадилися, так би мовити, на дві валюти — хутряну і металічну. Пам'ятки не раз і зіставляють ті й другі грошові одиниці: «а п'ять ногат за лисицю, а за три лисиці 40 кун без ногати», як читаємо в одному документі XII ст. В Руській Правді знаходимо вказівки і на постійне співвідношення хутряних і металічних цінностей. Вона встановлює одно додаткове мито до судових пеней в 5 кун — «на мех 2 ногате»: це значить, що 5 металічних кун можна замінити двома хутряними ногатами. Отже, хутро - ногата дорівнювало $2\frac{1}{2}$ металічним кунам. Цікаво, що подібне співвідношення тих і других цінностей зустрічаємо і у волзьких болгар. Тодішні ринки відзначались стійкістю цін, а при пожвавленні торговельних зносинах Русі з болгарським Поволжям, які скріплялись договорами, руські ринкові ціни вивізних товарів могли мати тісний зв'язок з болгарськими. Араб Ібн - Даства, який писав у першій половині X ст., говорить про цих болгар, що у них дзвінку монету замінюють кунячі хутра, а кожне хутро коштує $2\frac{1}{2}$ диргема. Якщо можна зближати дані, розділені таким простором і часом, то металічною куною на Русі часів Руської Правди був диргем.

Ії зміни за століттями В різні часи відповідно до мінливої цінності срібла на Русі гривня кун мала неоднакову вагу. В X ст., як видно з договорів Олега й Ігора з греками, вона дорівнювала

приблизно $\frac{1}{3}$ фунта. До нас дійшло немало гривень вагою в півфунта або близько того: зваживши на дані про історію грошового обігу на Русі, такі гривні треба віднести до XI і початку XII ст., до часів Ярослава, Мономаха і Мстислава I. Але в другій половині XII ст. відомі нам обставини обмежили зовнішню торгівлю Русі, приплив дорогоцінних металів зза кордону скоротився, срібло подорожчало, і з пам'яток кінця XII і початку XIII ст. бачимо, що вага гривні кун зменшилась вдвоє, до $\frac{1}{4}$ фунта. Це змінило і грошову лічбу. Гривня кун, ставши легшою в наслідок подорожчання срібла, зберегла попередню купівельну силу, бо в зв'язку і відповідно до того товари подешевшали. Але іноземна срібна монета, яка була розмінними частинами гривні кун, приходила до нас з попередньою вагою, а хутра як гроші зберегли в руському обігу колишню купівельну силу і, значить, змінилось їх ринкове відношення та відношення всіх товарів до металічних одиниць: хутро - ногата, яке раніше коштувало $2\frac{1}{2}$ цільних диргема - куни, тепер стало коштувати $2\frac{1}{2}$ півдиргема - різани і півдиргем, наша різана, тепер купував на ринку, те саме, за що раніше платили цілий диргем, нашу куну. За звичкою позначати іноземну монету тубільними назвами рівноцінного їй хутра різану стали тепер називати куною і обчислювати в гривні 50, а не 25 кун. Так можна пояснити, чому в пенях, названих в короткій редакції Руської Правди різанами, поширена редакція всюди заміняє різани кунами, не змінюючи самої цифри пені: за вкрадений човен в першій редакції пені 60 різан, в другій 60 кун і т. п. Отже, Руська Правда дістала закінчений склад в другій половині XII або на початку XIII ст. Коли початок її складання можна віднести до часів Ярослава, то, значить, вона вироблялась не менш як півтора століття.

Вияснивши походження Руської Правди, тобто потребу, яка викликала її складання, і визначивши приблизно час, коли вона складалась, ми дістаємо одну підставу для відповіді і на друге питання, поставлене на початку її вивчення: наскільки повно й правильно відбився в ній юридичний порядок, який був тоді на Русі? Але треба мати для того ще й другу підставу: треба бачити, якими джерелами і як користався кодифікатор, точніше, ряд кодифікаторів, що працювали над кодексом.

Джерела Руської Правди визначились самим її походженням і призначенням. Це був судебник, призначений для суду над церковними людьми в нецерковних справах.

Джерела

Йому треба було черпати норми з джерел двоякого роду — церковних і нецерковних. Почнемо з останніх.

За договорами Русі з греками X ст. за удар мечем або іншою зброєю, завданий руським грекові або греком руському, встановлено грошове стягнення «по закону руському». Цей закон руський, тобто звичаєве право язичницької Русі, і лягло в основу Руської Правди, було основним її джерелом. Боюсь, що, визначивши це джерело як звичаєве право язичницької Русі, я сказав неясно і навіть неточно. Предмет складніший, ніж може здатися за таким визначенням. Чи те саме закон руський договорів і той самий закон часів Руської Правди, коли вона користалась ним як джерелом? Укладаючи мир з греками під стінами Константинополя, Олег, ще справжній варяг, з мужами своїми, в більшості, коли не виключно, теж варягами, «по руському закону» клялись додержувати мир слов'янськими богами — Перуном, «богом своїм», і Волосом. Значить, закон руський — це юридичний звичай Русі мішаного варяго-слов'янського класу, який панував над східними слов'янами і вів справи з Візантією. Цей звичай був такого ж мішаного походження і складу, як і клас, життя якого він нормував. Але важко було б розрізнити в ньому складові елементи, варязький і слов'янський, і саме за Руською Правдою. Два століття спільного життя обох племен — досить часу для злиття різноплемінних звичаїв в органічно неподільне ціле. При тому в торговельних містах по Дніпру й інших ріках рівнини і прихідці варяги і самі тубільці-слов'яни вступали в такі умови і відносини, які в цих містах виникали вперше і тому не могли знайти собі готових норм ні у варязькому, ні в слов'янському юридичному звичаї. В IX ст. варяги в цих містах стали пануючим класом, принаймні, найвидатнішим його елементом, на початку X ст., за Олега, клялись богами підвладних їм слов'ян, як своїми, через візантійську службу і торгівлю стали провідниками візантійських юридичних понять та звичаїв у міське населення київської Русі, внесли в її управління і право трохи своїх адміністративних і юридичних понять разом з термінами *ябетник*, *тіун*, *гридъ*, *віра*, з князювання Ігоря стали першими провідниками християнства на Русі, при язичникові Володимирі дали їй перших християнських мучеників з свого середовища, а в епоху складання Руської Правди їх недалекі ослов'янілі потомки дивились на одноплемінців своїх, на новозайшлих варягів, які молилися по-католицькому, як на нехрещених чужаків, «варягів, які хре-

щення не мають», за висловом однієї з редакцій Руської Правди. В такому складі дійшов руський закон до кодифікаторів Руської Правди. В руському законі відбився побут, який склався в руських торговельних містах IX—XI ст.ст. Він мав віддалені корені в народних язичницьких звичаях варязьких і слов'янських; але ці корені під різноманітними впливами набули такого розвитку, так обросли новими побутовими утворами за два століття спільного життя і племінного злиття розкиданих по руських містах варягів з тубільцями - слов'янами, що являли вже собою особливу побутову формацію, відмінну від давнього народного звичаю, який ще тримався в сільському слов'яно-руському населенні і, можливо, подекуди в Скандинавії. Руська Правда, відтворюючи чинне право Русі свого часу, мала на увазі цей новий побутовий склад вищих міських класів, відзначаючи риси народного звичаю тільки по зв'язку його з цим складом у вигляді станових особливостей або наскільки останній через землеволодіння і торговельні зносини стикався з народним сільським середовищем. Наведу один приклад на пояснення своєї думки. У статтях, які стосуються родинного права, Руська Правда розуміє християнську родину, створювану церковним шлюбом. Одна стаття визначає становище і позашлюбної родини, «робьих дітей» з їхньою матір'ю після смерті їхнього батька: вони дістають волю. З іншої пам'ятки довідуємось, що їм при цьому виділялась з майна померлого батька «прелюбодійна частина». Але з правил митрополита Іоанна II бачимо, що через сто років після хрещення Русі «прості люди», не князі і не бояри, звичайно заводили родини за старим язичницьким звичаєм, без церковного вінчання, і церква визнавала такі родини позашлюбними, незаконними. Неймовірно, щоб у цих сім'ях до порядку одержування спадщини застосовувалась норма «прелюбодійної частини»: тоді у величезній масі руського простонароддя не було б ні законних родин, ні законних прямих спадкоємців. Тим часом, з Ярославового церковного статуту бачимо, що «невінчана дружина», незаконна з церковної точки зору, визнавалась законною з точки зору юридичної, якщо при ній не було в чоловіка дружини «вінчаної»; самовільна розлука такого невінчаного подружжя каралась, як і самовільна розлука законного, тільки кара ця була вдвоє легша. Руська Правда ігнорує ці, так би мовити, позашлюбні шлюби, які трималися на стародавньому юридичному звичаї і які навіть допускало нове право християнської Русі. Отже, в законі руському, наскільки він

був джерелом для Руської Правди, треба вбачати не пер-
вісний юридичний звичай східних слов'ян, а право горо-
дової Русі, яке склалося з досить різноманітних елементів
в IX — XI ст.ст.

Князівське
законодав-
ство

Поруч із законом руським кодифікатор черпав і з ін-
ших джерел, що відкрилися або розширилися після прий-
няття християнства, які давали йому норми, змінювали
або розвивали цей закон. Найважливішим з них треба вва-
жати законодавчі постанови руських князів. Так, у дру-
гій статті поширеної Правди викладено закон Ярославо-
вих синів, який заміняв родову помсту за вбивство гро-
шовою пенею з детальним викладом в подальших статтях
такси грошових стягнень та інших процесуальних подро-
биць, які стосуються справ про вбивство. Сама ідея зако-
нодавчого обов'язку, згорі покладеного на государя, думка
про можливість і навіть необхідність регулювати суспільне
життя волею влади була принесена до нас разом з християн-
ством, прищеплювалась церквою. Другим джерелом були
судові вирoki князів в окремих випадках, що перетворю-
вались у прецеденти: це найбільш звичний спосіб старо-
давнього законодавства. Таким є вирок Ізяслава Яро-
славича, який присудив до подвійної віри жителів Дорого-
бужа за вбивство князівського «конюха старого», тобто
конюшого старости або прикажчика: вирок цей записаний
у Правду як загальний закон, що залічив князівського ста-
росту конюшого щодо розміру пені за його вбивство до
складу старшої дружини князя. До обох цих джерел треба
додати ще третє — законодавчі проекти духовенства, ухва-
лені князями. Сліди цієї законодавчої роботи духовенства
ми помічаємо вже в літописному оповіданні про князя
Володимира. Коли посилюлись розбої в Руській землі, єпі-
скопи запропонували цьому князеві замінити грошову
пеню за розбій тяжчим урядовим покаранням: в Руській
Правді знаходимо постанову, в силу якої розбійник ка-
рається не грошовою пенею, а «потоком і розграбуванням»,
конфіскацією всього майна злочинця і продажем його са-
мого в рабство за кордон з усією сім'єю. Це джерело було
одним із шляхів, навіть головним шляхом, яким проникав
в руське суспільство вплив церковно - візантійського, а
через нього і римського права. Цей вплив важливий не
тільки новими юридичними нормами, що їх він вносив в
руське право, але й загальними юридичними поняттями
і визначеннями, які становлять основу юридичної свідо-
мості. Правовому віданню духовенства була відкрита пе-
реважно сфера родинних відносин, які доводилось пере-

Вплив
духовенства

будувати наново. Тут йому дано було значні повноваження, не тільки судові, але й законодавчі, в силу яких воно досить незалежно нормувало родинне життя, застосовуючи до місцевих умов свої канонічні правила. Тому з великою ймовірністю можна припускати, що відділ статей в Руській Правді про порядок одержування спадщини, опіку, про становище вдів і їх відношення до дітей складено під прямим або посереднім впливом цього джерела. Так, у складі майна вдови точно розрізнено вдовину частину, що виділялась їй із спадщини дітей на прожиття до смерті або одруження вдруге, і те, що їй дав чоловік у цілковиту власність і що навіть виражено в формулі, яка нагадує римський термін повної власності (*dominium*): «а что на ню муж възложит, тому же есть *госпожа*».

Посібники, якими користалась церковна юрисдикція і церковна кодифікація при розв'язуванні і формулюванні випадків, які їм траплялися, також можна залічити до джерел Руської Правди, оскільки такі випадки знайшли собі в цій місці. Такими посібниками насамперед були ті додаткові статті Кормчої, серед яких містилась і Руська Правда. Сама наявність їх у складі такої пам'ятки, як Кормча, була достатнім доказом їх авторитету, як джерел права. Але давньоруські церковні законознавці не пехтували джерелами менш авторитетними, якщо знаходили в них підходящий матеріал, тільки важко розпізнати їх. Здається, зберігся слід одного з них. В Руській Правді є ряд статей про побої і скалічення руки, ноги і інших органів тіла. В так званій «Еклозі, переробленій за Прохіроном», приватному посібнику права, який залічується відомим каноністом Цахарів до часу пізніше початку X ст., є ряд статей подібного ж змісту. Кари, які встановлюються в деяких з цих статей, викликають мимоволі здогад, чи не використав цих статей упорядник Руської Правди, коли формулював пені за побої і калічення. Так, за скалічення ока і носа ця Еклога призначає на користь потерпілого пеню в 30 сикл (східна монета), в Правді за це ж призначається пеня і винагорода потерпілому 30 гривень; за вибиття зуба в Еклозі — 12 золотих (номісма), в Правді — 12 гривень кун. Ця приватна грецька компіляція була мало відома давньоруським правознавцям, і, коли не помиляюсь, не лишила помітного сліду в старовинному юридичному письменстві. Коли ця схожість — не випадковий збіг, то в укладачів Руської Правди можна заідозрювати досить різноманітні і навіть несподівані джерела.

ЛЕКЦІЯ XIV

Наступні питання про складання Руської Правди.— Сліди часткової кодифікації в давньоруському юридичному письменстві.— Зведення і переробка частково складених статей.— Упорядкування і склад Руської Правди: взаємне відношення основних її редакцій.— Відношення Правди до чинного тоді права.— Цивільний порядок за Руською Правдою.— Попередня замітка про значення пам'яток права для історичного вивчення цивільного суспільства.— Роздільна риса між кримінальним і цивільним правом за Руською Правдою.— Система покарань.— Давня основа Правди і пізніші нашіарування.— Порівняльна оцінка майна й особи людини.— Двоиний поділ суспільства.— Майнові угоди й зобов'язання.— Руська Правда — кодекс капіталу.

Обробка
матеріалу
в пам'ятці

Ми розглянули помітні джерела Руської Правди, але ми не можемо приступити до побутового змісту цієї пам'ятки, не розв'язавши ще одного й дуже важкого питання, — як вона складалась. Це питання про те, як упорядники Правди користались своїми джерелами і як, яким кодифікаційним процесом і з яких частин склалась Правда.

Формаль-
ний спосіб

У Правді помітно двоиний спосіб користування джерелами — формальний і матеріальний: або брали з джерела тільки юридичний казус, який нормували за іншими джерелами, або запозичали саму юридичну норму. Перший спосіб переважав щодо іноземних, візантійських джерел, другий — щодо своїх, тубільних. Розглядаючи в попередню годину збережені в Правді ознаки її походження, я вже навів кілька зразків такого казуального ставлення до перекладних додаткових статей Кормчої. Цей спосіб, звичайно, мав своє і важливе дидактичне значення в розвитку руського правознавства: він привчав правознавців розрізняти і визначати людські відносини, вникати в зміст і дух правознавства у відношенні права до життя, словом, виробляв і витончував юридичне мислення. Звідси ж Руська Правда засвоїла і одну внутрішню особливість візантійської синоптичної кодифікації. Ця кодифікація була

під подвійним впливом — римської юриспруденції і християнської проповіді. Перша внесла в неї прийом юридичного трактату, друга — прийом релігійно-морального повчання. Обидва прийоми зливаються у візантійського кодифікатора в схильність виправдувати, мотивувати закон. Наша пам'ятка в міру сил наслідувала цю схильність. Мотиви дуже різноманітні: ними є як психологічні і моральні причини, так і практичні цілі, життєві розрахунки. Одна стаття Руської Правди говорить, що холопи за крадіжку не караються пенею на користь князя, «зана суть несвободни». За другою статтею позикодавець, який позичив більш як три гривні без свідків, втрачає право чинити позов. Суддя повинен був пояснити позивачеві відмову в позові резолюцією, зміст якої, додержуючись її драматичної форми, можна передати так: «ну, брат, вибачай, сам винен, що так роздобрився, позичив стільки грошей без свідків».

Хоч який важливий сам по собі формальний спосіб користування джерелами з боку Руської Правди, для історії позитивного права важливіший другий спосіб — матеріальний; зате він менш вловимий. Легко підшукати в джерелі статтю, яка нормує однаковий з певною статтею Правди юридичний казус; далеко важче вгадати, як створилась в останній сама норма, не схожа на відповідну статтю джерела. Спинімося насамперед на самому тільки зовнішньому бібліографічному спостереженні. В давньоруському юридичному, переважно церковно-юридичному, письменстві зустрічаємо поодинокі статті руського походження, які немов випадково попали в те місце, де ми їх знаходимо, які не мають органічного зв'язку з пам'яткою, до якої вони причеплені. В нашому старовинному письменстві поширювалась компіляція, яка має назву *Книг законних*, досліджена і видана покійним професором канонічного права А. С. Павловим. Це — збірник, складений з кількох пам'яток візантійського права в слов'янському перекладі; між ними був і *«Закон о казнях»*, переклад кримінального титулу з відомого нам Прохірона. Греко-римське право не допускало шлюбу господарки із своїм рабом. За статтею згаданого титулу бездітна вдова, яка зблизилась із своїм рабом, піддавалась остриженню і тілесній карі, а коли мала законних дітей, позбавлялась ще на користь їх свого майна, крім частки, необхідної на прожиття. Руський перекладач чи хтось інший додав до цієї візантійської статті свою власну, цілком суперечливу візантійському праву:

Матеріальний

Оригінальні давньоруські норми

за нею шлюб вдови із своїм рабом не тільки можливий, але й супроводиться для неї лише звичайними юридичними наслідками другого заміжжя. Ця стаття не попала у відділ Руської Правди про родинне право. Не попала в Правду і руська стаття, яка знаходиться серед статей Еклоги в одному стародавньому списку Мірила Праведного і яка має заголовок «о уставленьи татьбы». Тут встановлюється підсудність справ про крадіжку, коли докази і сам злочин опиняться в іншій окрузі (волості), не в тій, де вчинено крадіжку. Інші такі ж бродячі статті попадали лише в деякі списки Правди пізнішого часу, не попавши в найдавніші. Так, в одному списку Правди XV ст. вміщено статтю про людину, яка обманом, під приводом якоїнебудь справи або доручення, виманила у когонебудь гроші («полгав куны у людей») і втекла в чужу землю: цей злочин прирівнюється за презумпцією до злочинства, а не до торговельної неспроможності, нещасної або якоїнебудь іншої, яка карається не так, як злочинство. Стаття вміщена не на місці, не серед статей про злочинство, а в кінці, як додаток, поруч з іншою такою ж, не вміщеною в належному місці пізнішою статтею про винагороду людини, яка несправедливо через чийсь позов була арештована або покарана батогами. В деяких списках Правди знаходимо інші вставні або приписані статті, які не знайшли собі місця в інших списках. Одна з них, про безчестя, особливо невдало вміщувалась у Правді: це, як побачимо при розгляді Ярославового церковного статуту, схолія, або, точніше, примітка, до однієї з його статей, без якої вона зовсім незрозуміла, і не має зв'язку ні з якою статтею Правди, проте приписувалась звичайно до останньої, і, скільки мені відомо, в жодному списку не поставлена на своє місце в Ярославовому статуті. Зустрічаємо, нарешті, статті, навіть цілі групи статей, які поширювались в письменстві окремо і разом з тим увійшли в усі списки поширеної Правди з деякими текстуальними змінами або в редакційній переробці, але із збереженням суті змісту. У відділі Правди про холопство є стаття, яка обмежує джерела неволі: людина, яка віддана або яка стала на тимчасову роботу за борг, за харчі або за позику під роботу, не вважається холопом, може піти від хазяїна до строку, тільки мусить винагородити його, тобто сплатити борг або позику або заплатити за прохарчування. Один з цих випадків, який виключає поневолення, подібно сформульований в одному з руських додатків до болгарської компіляції *Закону судного*. Хто наймається на роботу в голодний час,

не став холопом «одерноватим», тобто повним, «дернь ему не надобе»; він може покинути, тільки сплативши три гривні, розуміється, якщо не заробив харчів, а виконана робота до уваги не береться, «служив даром».

Я навів далеко не всі відомі статті такого роду. Дальше вивчення давньоруського письменства, мабуть, збільшить їх кількість, і тепер уже досить значну. Вони розкривають процес, який кидає світло на складання Руської Правди. Бачимо, що систематичній кодифікації, з якої виходили пам'ятки, подібні до Руської Правди, передувало часткове вироблення окремих норм, які потім добирались в більш-менш повні зводи або за якими перероблялись зводи, раніше складені. Де, в якому суспільному середовищі відбувалась ця важлива для історії нашого стародавнього права робота? Ви, мабуть, догадуєтесь, яке середовище я назву: це була сфера церковної юрисдикції, тобто та частина духовенства, зайшлого і тубільного, яка, зосереджуючись біля єпископських кафедр, під керівництвом єпископів, була найближчим знаряддям церковного управління і суду. Ніякий інший клас руського суспільства не мав тоді необхідних для такої роботи засобів, ні загальноосвітніх, ні спеціально юридичних. Від XI і XII ст.ст. до нас дійшло кілька пам'яток, які яскраво висвітлюють хід цієї роботи. Перехід від язичництва до християнства зв'язаний був з великими труднощами для недосвідчених християн і їх керівників. Підлеглі церковні правителі — судді, духівники — звертались до єпископів з питаннями в справах своєї компетенції, які викликали сумніви, і діставали від владик провідні відповіді. Питання стосувались, здебільшого, церковної практики і християнської дисципліни, але стосувались нерідко і чисто юридичних предметів — процентів і лихварства, церковних покарань за вбивство і інші кримінальні злочини, шлюбу, розлуки і позашлюбного життя, хрестоцілування, як судового доказу, холопства і ставлення до нього церковного суду. Поруч з питанням, в якій одежі личить ходити християнинові, і відповіддю — в чому хочуть, біди нема, хоч би й у ведмежій шкурі, — питали, як карати рабів, які вчинили душоубство, і діставали відповідь: половинними карами і навіть легше, бо невільні. Пастирські правила застосовувались до судової практики, ставали юридичними нормами і знаходили собі письмовий виклад у вигляді окремих статей, які записувались, де приходилось. Ці розкидані статті потім добирались в групи і в цілі зводи, іноді з новою переробкою, в більш чи менш зміненій редакції.

Сфера, де вони вироблялись

Є овнаки, які дозволяють припускати участь такого часткового вироблення і різночасного добору статей у складанні Руської Правди. Цим можна пояснити несхожість списків Правди в кількості, порядку і викладі статей. Ми розрізняємо дві основні редакції пам'ятки — коротку й поширену. Коротка складається з двох частин: одна містить у собі невелику кількість статей (17) про вбивство, побой, про порушення права власності і способи його відновлення, про відшкодування за псування чужих речей; друга викладає ряд постанов, ухвалених на з'їзді старших Ярославичів, про пені і відшкодування за ті ж злочини проти життя і майна, а також про судові мита і витрати. У поширеній редакції статті короткої розвинено і викладено гармонійніше і докладніше, при чому постанови князівського з'їзду включено в загальний розпорядок вводу. Можна було б прийняти коротку редакцію за вибірку з поширеної, якби цьому не заважали дві перешкоди. За однією статтею короткої редакції за холопа, який ударив вільну людину, господар його платить пеню, якщо не хоче видати його, а потім, коли потерпілий зустріне того холопа, «хай б'ють (уб'ють) його». Відтворюючи цю статтю, поширена редакція додає, що при зустрічі з тим холопом Ярослав встановив було убити його, але сини Ярослава дали право скривдженому або побити холопа, або стягти гроші з його господаря за «сором». Значить, стаття короткої редакції вважалась виразом статуту самого Ярослава. З другого боку, як ми бачили, друга частина короткої редакції в пенях за правопорушення додержується більш давньої грошової лічби, ніж поширена. Отже, коротку редакцію можна вважати першою спробою кодифікаційного відтворення юридичного порядку, який встановився при Ярославі і його синах. Але звідси, звичайно, не випливає, що це справжня Ярославова Правда. Поширена редакція є другою, більш обробленою спробою відтворення того ж порядку з долученням норм, установлених законодавством Мономаха і подальшою практикою. Але важко розмежувати виразно у складі цієї редакції всі її різночасні складові частини. В давніх списках це робилось досить механічно. Майже в середині пам'ятки, після статті «О місячном резе» (рості) зміщено в розповідній формі постанову про обмеження росту, яка була ухвалена на нараді великого князя Володимира Мономаха з тисяцькими та іншими боярами. Тут і проводили роздільну рису між двома частинами, на які ділили Правду: статтям до цієї постанови давали заголовок *Суд* або *Статут Ярославль Володимирич*,

а над подальшими статтями ставили заголовок: *Статут Володимирь Всеволодича*. Але ці заголовки стосуються тільки перших статей обох частин. Заголовок над першою статтею про вбивство значить: ось як судилось убивство Ярославам або при Ярославі — мстили за вбитого його кровні родичі: брат, батько, син і т. д., а при відсутності таких законних месників сплачувалась грошова пеня, віра. Але, говорить друга стаття, сини Ярослава скасували помсту і узаконили віру. Насправді Правда складається не з двох різночасних частин, а далеко складніша: це можна помітити, зіставивши одну з одною деякі статті з різних її частин. В деяких статтях збереглися навіть посередні вказівки на час, коли вони редагувались. Так, одна стаття встановлює 12 гривень пені за удар неоголеним мечем, а друга — тільки три гривні за удар мечем оголеним, який навіть заподіяв рану, аби тільки не смертельну. Одея стаття карає 12 гривнями кун за удар батоном, а друга — тільки 3 гривнями за удар жердиною, не менш вразливий для честі. В короткій Правді і встановлена однакова пеня за обидві образи. Очевидна розбіжність статей пояснюється складом Правди. В стародавніх списках Кормчої і Мірила Праведного містився частковий звод статей «про послухів», здобутий з візантійських джерел; але деякі статті, очевидно, руського походження. Звідси і взято згадані статті Правди з 3-гривенними пенями; тільки самі пені тут визначено інакше. За удар жердиною стаття зводу про послухів не встановлює певної пені, лишаючи це на розсуд суддів, «во что обложат». Це ознака більш давньої редакції. Але за удар оголеним мечем встановлено не 3, а 9 гривень. Так за одними списками зводу; за іншими — 3 гривні. Тут нема розбіжності. Стаття Правди з 12-гривенною пенею за удар неоголеним мечем редагована в другій половині XII ст., коли в обігу була гривня кун в $\frac{1}{4}$ фунта. Це дав привід припускати, що при півфунтовій гривні кун за таку образу стягувалась пеня в 6 гривень кун; саме така такса і збереглася в новгородському договорі з німцями 1195 р.: за удар «зброю» 6 гривень «старих», тобто півфунтових. Але ми побачимо в свій час, що в проміжку між гривнями кун в $\frac{1}{2}$ і $\frac{1}{4}$ фунта, саме, близько половини XII ст., в обігу були гривні кун вагою близько $\frac{1}{3}$ фунта. Руські статті в зводі про послухів редагувались близько половини XII ст., при третій гривні кун: 6-гривенна пеня і була в ньому переверстана в 9-гривенну, а в другій його редакції переведена на фунти, в 3 гривні срібла, і в такому вигляді ці статті попали в Правду услід

за статтями, які вже формулювали подібні ж правопорушення, тільки з пенями, обчисленими за іншою грошовою одиницею (12 гривень кун четвертих). А оскільки постанови Мономаха про ріст обчислено, безперечно, за півфунтовою гривнею кун, то можна сказати, що в такі грошових стягнень Руської Правди відбилися всі грошові курси, що їх знав руський ринок в XII ст. Різничасний склад Правди встановлюється з розгляду й інших її місць. Так, за однією статтею за крадіжку, вчинену холопом, нема пені на користь князя, бо злодій — невільна людина, а господар його платить потерпілому подвійну вартість украденого. За статтею в іншому місці Правди за крадіжку коня холопом стягується, розуміється, з його господаря така сама плата, як і з вільного за той же злочин. За третьою статтею в кінці Правди господареві холопа - злодія дається право або «викупати» його, сплачувати за нього, або видавати його потерпілому, про що замовчують інші статті. Можна подумати, що кожна подальша стаття скасовує попередню. Але це напевно чи так: ближче підходить до характеру пам'ятки збогд, що ці статті належать до різничасних його частин і формулюють схожі, але не тотожні випадки, відмінність яких не виражена ясно редакцією статей. Треба пам'ятати, що в Руській Правді ми маємо справу не з законодавством, яке заміняє одні норми іншими, а із зведеною кодифікацією, що старалась зібрати в одно ціле всякі норми, які вона знаходила в своїх джерелах.

Збірний
характер
списків

В різних списках Правди дуже виразно позначається це прагнення. Серед статей з родинного права встановлено такси плати городникові, який відав міськими укріпленнями, та мостяреві за будування і лагодження мостів, а в кінці Правди по деяких списках приписано статут про розподіл мостової повинності між частинами Новгороду і, як ми бачили, кілька статей, які стосуються різних відділів Правди. Одна стаття Правди визначає річний ріст з позиченого капіталу в 50⁰/₀. За цією схемою якийсь сільський хазяїн, здається Ростовської області, поклавши в основу інвентар свого села, зробив математичний, тобто фантастичний розрахунок, скільки за 12 або 9 років буде приплоду від його худоби і бджіл, прибутку від сіяного хліба і п'ятох стогів сіна, а також скільки належатиме плати за 12 - літню сільську роботу жінці з дочкою. Цей розрахунок, багатий на цікаві риси руського сільського господарства в XIII, а судячи з грошової лічби, навіть в XII ст., є в деяких списках Правди несподіваним додатком

до згаданої статті про позичання грошей під проценти. Такі вставки заважають точно розрізнити складові частини пам'ятки і вловити порядок у розміщенні її статей. Видаються тільки деякі групи статей з ознаками, що це були окремі часткові зводи однієї редакції. Такі в, наприклад, відділи Правди про псування або розкрадання різних господарських статей і речей, про родинне право, про холопство. В розпорядку предметів можна помітити тенденцію йти від найтяжчих злочинів до легших; а від них переходити до постанов, які можна було б віднести до сфери цивільного права.

Отже, Руська Правда в звід різночасних часткових зводів і окремих статей, який зберігся до того ж в кількох редакціях, теж різночасних. Що можна в ній назвати Правдою Ярослава, — це невелику кількість найдавніших статей зводу, які відтворюють юридичний порядок часів цього князя.

Тепер ми, здається, досить підготувались, щоб підійти до основної мети історико-критичного розгляду Руської Правди — до розв'язання питання, наскільки повно і правильно відтворює вона право, яке було чинне в її час. Це, власне, питання про те, як скористувалась Правда матеріальним змістом своїх джерел, особливо головного з них, того руського закону, про який ми говорили минулого разу.

Щодо самого свого походження і призначення Руська Правда, як ми казали, не могла охоплювати всієї сфери сучасного їй руського права. Вона трималась в межах церковної юрисдикції в нецерковних справах, яка поширювалась на духовенство і церковних мирян. Тому, з одного боку, Правда не зачіпає політичних справ, які не входили в церковну компетенцію, а з другого, — справ духовно-морального характеру, які судились за особливими церковними законами. В усіх інших справах вона мала відтворити практику князівського суду з тими відступами, які допускав церковний суд в силу даних йому на те повноважень. Відношення Руської Правди до сучасного їй руського права, а саме, до тодішньої практики князівського суду, — це предмет, який заслуговує цілого спеціального дослідження. Я обмежусь небагатьма вказівками, які, на мою думку, найбільш характерні.

Руська Правда, як ми вже знаємо, не визнає поля, судового поєдинку, коли не вбачати натяк на цей вид суду божого в одній неясній статті найдавнішої короткої її редакції. Ця стаття говорить, що коли побитий прийде

Сфера
Правди

Правда
і князів-
ський суд

в суд із слідами побоїв, ранами або синяками, скарга його приймається і без свідка; коли ж знаків побиття не буде, потрібен свідок; інакше справа кінчається нічим, «ту тому кінець». Якщо ж, додає стаття, побитий не в силі мстити за себе, стягти з винуватця 3 гривні «за образу» та «лечцу мзда», плату лікареві за лікування. З цих останніх слів видно, що стаття розуміє випадок, коли побитий приходив в суд з ознаками, які очевидно вказували на необхідність лікування, тобто, коли скарга його задовольнялась судом,— і задоволення полягало в судовому дозволі ображеному мстити за себе винуватцеві. Але що таке помста, тобто особиста розправа за вироком суду? Коли вона сполучалась з позбавленням обвинуваченого можливості оборонятись, це була тілесна кара, виконавцем якої був сам ображений; коли ж у винуватця була змога дати відсіч месникові, виходила бійка сторін за вироком суду, тобто щось подібне до судового поєдинку. В усякому разі, поширена редакція Правди, наводячи цей юридичний випадок, усуває всякий натяк на особисту розправу за вироком суду. Той, хто довів образу знаками або свідками, діставав по суду грошове відшкодування; коли на суді виявлялось, що він був привідцем бійки, йому не присуджували відшкодування, хоч би він був поранений. Обвинуваченому не приписувалось заподіяння ран, як справа необхідної оборони. Та ж тенденція поширеної редакції усунути приватну розправу позначилась і в іншому випадку. Коротка редакція допускає помсту дітей за скаліченого батька: «чада смирят». Поширена редакція заміняє помсту дітей пенею в половину штрафу за вбивство і відшкодуванням покаліченому в чверть цього штрафу. Так, церковний суд на перших порах робив значні поступки місцевому юридичному звичаєві, але потім, поступово зміцнюючись, почав рішуче проводити в свою практику засвоєні ним юридичні начала.

Руська Правда не знає смертної кари. Але з одного твору початку XIII ст., який увійшов до складу Печерського патерика, знаємо, що наприкінці XI ст. за тяжкі злочини засуджували до повішення, коли засуджений неспроможний був сплатити призначену за такий злочин пеню. Мовчання Правди в цьому випадку можна пояснити дво-яко. Поперше, найтяжчі злочини, як душоубство і татьбу з речовими доказами, церковний суд розбирав з участю князівського судді, який, мабуть, і ухвалював в належному випадку смертний вирок. При тому християнський погляд на людину непримиренний з думкою про смертну

кару, і Мономах розумів його, коли в своєму Повчанні давав дітям наполегливу пораду не вбивати ні правого, ні винного, хоч би хто був винен у смерті. Тією ж причиною можна пояснити мовчання Правди про необвинувачення господаря в смерті його холопа, який помер від його побоїв. Еклога і Прохірон формулювали це, так би мовити, право або привілей безкарності з обмеженнями, які мали на меті розмежувати ненавмисне вбивство раба від навмисного, яке підлягало звичайному покаранню. Наше право, очевидно, не визнавало цих обмежень; принаймні, Двінська статутна грамота 1397 р. говорить коротко, без застережень, що коли господар «огрішиться», ударить свого холопа або рабу і станеться смерть, він за це не судиться; також говорить про це і одна старовинна компіляція, яка має заголовок «про правосуддя митрополіче» і складена за Руською Правдою і церковним статутом Ярослава, але з деякими доповненнями із судової практики; в разі вбивства господарем челядина повного «несть ему душегубства, но вина есть ему от бога». Церковне правосуддя не могло визнати такого привілею, але не могло й відняти його в рабовласників. Церква могла тільки карати їх на сповіді церковною карою, епітимією, і статут про церковні покарання, приписуваний руському митрополитові XI ст. Георгіюві, рішуче рекомендує: «аще кто челядина убиет, яко разбойник эпитемию примет». У згаданій зараз статті Печерського патерика є оповідання про тортури, яким син великого князя Святополка піддав двох монахів Печерського монастиря, щоб дізнатися про місце, де був закопаний варязький скарб в їх печері. Можливо, це було тільки проявом князівської сваволі. Але якби тортури були навіть звичайним слідчим прийомом тодішнього князівського суду, зрозуміло, чому Правда про них мовчить.

Згадані замовчування Руської Правди можна визнати за глухий протест християнського юриста проти старого язичницького звичаю або нововигаданої жорстокості. Але в ній помітні оминання і недомовки, яких не можна пояснити цією причиною. Їх треба приписати недосконалості тодішньої кодифікації: не вміли брати юридичну норму в усій повноті відносин, які містилися в ній, передбачати всі життєві видозміни юридичного казусу. Так, Правда не вказує, що священник за розміром пені, яка захищала його життя, прирівнювався до княжих мужів, членів старшої дружини, боярів. Говорячи, що раба з дітьми, прижитими від господаря, після смерті його виходила на волю, Правда

Недоско-
налісті
кодифікації

не договорию, що при цьому їй з дітьми «по указу» виділялась «прелюбодійна частина» з рухомого майна господаря. Крім цього, Правда не вказує інших випадків обов'язкового звільнення підневільних людей. В *Законі судному* була стаття, за якою випускався на волю раб, якому господар виколов очі або вибив зуба. З інших джерел знаємо, що обов'язково звільнялись підневільні люди, які були скалічені з вини своїх господарів; також діставала волю зганьблена раба.

А втім, досить згадати, як складалась Правда, щоб не шукати в ній систематичної повноти й гармонійності. Вона не була плодом однієї цільної думки, а мозаїчно зліпилась з різночасних частин, які складались по потребі церковно-трудової практики. В кінці поширеної редакції в статтях про холопство зазначено тільки три джерела «обельного», повного холопства: продаж у неволю при свідках, одруження на рабі «без ряду», без договору з господарем раби, що захищав свободу жениха, і ставання в домашнє прислужування без такого ж договору. Тим часом, з інших статей тієї ж Правди бачимо, що неволя виникала і з інших джерел, з деяких злочинів (розбою, конокрадства), з торговельної неспроможності, а з інших пам'яток знаємо, що холопство створювалось ще полоном і князівською опалою, не кажучи вже про походження від холопа. Ці статті про холопство — окремий відділ, один з найпізніших, внесених у Правду, часткове законодавство про холопство, складене без пов'язання з цілим, до складу якого воно попало: упорядник його з огляду на потреби практики хотів формулювати тільки найважливіші джерела холопства, яке виникало з часткових угод, не торкаючись джерел кримінальних і політичних.

Трудність
її умов

Вивчаючи відношення Руської Правди до сучасного їй руського права, не слід забувати становища тодішнього руського кодифікатора. Він мав справу з непорядкованою судовою практикою, в якій старий звичай боровся з новими юридичними поняттями і вимогами, людські відносини поставали перед судом в сполученнях, не передбачених ні законом, ні судовою практикою, і суддя по черзі переходив від вагання до розсуду, тобто до сваволі і напакати. При такому стані правосуддя багато норм навіть важко було вловити і сформулювати. Наведу один приклад, щоб пояснити справу. Головну увагу Правди звернено на основні, елементарні визначення матеріального права, які найбільш наполегливо вимагались життям, його пануючими інтересами, на покарання, князівські пені і при-

ватні винагородження за правопорушення. В судовому процесі Правди найдокладніше оброблено порядок позову за зниклу або вкрадену річ, особливо за втеклого або вкраденого холопа. Але в Правді не знаходимо прямих вказівок, які відповідали б на питання дуже важливе для характеристики суспільного порядку і правової свідомості її часу: чи завжди переслідування злочину починалось приватним обвинуваченням, чи при відсутності позивача сама суспільна влада брала на себе цю справу? Треба припускати останнє, бо судові викривання всякого правопорушення сполучалось з пенєю, прибутком на користь судової влади. Звернімось до пам'яток, сучасних Правді або близьких до неї в часі. В стародавньому оповіданні про кияво - печерських ченців, на яке я вже не раз посилався, є оповідання про учня преп. Феодосія, ченця Григорія. Злодії збиралися обікрасти його; але їм не пощастило: Григорій затримав їх, простив і відпустив. Міський «володар», довідавшись про це, посадовив злодіїв в тюрму. Григорій, шкодуючи, що вони через нього потерпіли, заплатив за них міському тіюнові, а їх відпустив, «татие же отпусти» — не суддя, а Григорій: це може значити тільки те, що Григорій відмовився від приватного стягнення за свою «кривду», яке могло затримати злодіїв у в'язниці, а суддя, діставши свій «продаж», пеню за намір на татьбу, не мав причин їх більше затримувати. З історії руської літератури вам відома цікава пам'ятка XII ст., яка містить у собі питання Кирика і інших духовних осіб з відповідями на них новгородського єпископа Ніфонта і інших ієрархів. Між іншим, Кирик питає, чи можна настановляти в священнослужителі людину, яка вчинила крадіжку, і дістав відповідь: коли крадіжка велика, а її не владнають без розголосу, «а не уложат ее отай, но сильну прю составят перед князем и перед людьми», ту людину не личить настановляти в диякони; коли ж крадіжка уладнана без розголосу, то можна настановляти. На думку єпископа, в цьому не було нічого ганебного, і він вважав можливою, тобто звичайною справою, попередити позов навіть про велику татьбу мировою угодою з позивачем нишком. Коли взяти ще до уваги, що за Руською Правдою сторона, яка виграла, чи то буде позивач, чи винуватець, сплачувала судді «помічне» за допомогу, то правосуддя часів Правди набирає такого вигляду: в усякому правопорушенні стикались три сторони — позивач, винуватець і суддя; кожна сторона була ворожа обом другим, але союз двох вирішував справу коштом третьої.

Загальний
характер
пам'ятки

Тепер, нарешті, ми можемо відповісти на питання, для розв'язання якого вдалися до досить докладного розгляду Руської Правди: наскільки повно і правильно позначився в ній чинний тоді на Русі юридичний порядок? В ній можна помітити сліди неспівчуття деяким юридичним звичаям Русі, від яких надто відгонило язичницькою старовиною. Але, відтворивши порядок, який існував в князівському суді, вона не зазначає відступів від цього порядку, які допускав церковний суд в нецерковних справах, не виправляє місцевого юридичного звичаю запровадженням нових норм *замість* чинних. У неї інші засоби виправлення. Вона, поперше, просто замовчує те, що вважає необхідним усунути з судової практики і чого не застосовував церковний суд, як зробила вона з судовим повдинком і приватною розправою, а подруге, можливо, вона поповнює чинне тоді право, формулюючи такі юридичні випадки і відносини, на які це право не давало прямих відповідей, що можна припустити про статті її, які стосувалися порядку одержування спадщини і холопства. Багато чого в чинному тоді праві вона не захопила, або тому, що не було практичної потреби це формулювати, або тому, що при неупорядкованому стані князівського судочинства важко було сформулювати. Через це Руську Правду можна вважати досить правильним, але не цільним відбиттям юридичного порядку її часу. Вона не запроваджувала нового права замість чинного; але в ній відтворено не всі частини чинного права, а частини наведені поповнено і розвинено, оброблено і викладено так виразно, як, може, не зумів би зробити це тодішній князівський суддя. Руська Правда — хороше, але розбите дзеркало руського права XI—XII ст.ст.

Звернемось до вивчення цивільного суспільства за Руською Правдою.

Одним з наслідків чергового порядку князівського володіння ми визнали певне узагальнення життєвих відносин в різних частинах Русі XI і XII ст.ст. Отже, вивчаючи цивільний побут Русі того часу, ми спостерігаємо один з елементів земської або народної єдності, які вносив в руське суспільство цей порядок князівського володіння.

Цивільне суспільство складається з дуже складних відносин юридичних, економічних, родинних, моральних. Ці відносини будуються і приводяться в рух особистими інтересами, почуттями і поняттями. Це переважно сфера *особи*. Проте, коли при всій різноманітності рушійних пружин ці відносини зберігають гармонію і формуються в порядок, це значить, що в особистих інтересах, почуттях

Пам'ятки
права в
історичному
вивченні

і поняттях певного часу в щось спільне, яке примиряє їх і згладжує, що всі визнають загальнообов'язковим. З цього виробляються рамки, якими стримуються приватні відносини, правила, якими регулюється гра і боротьба особистих інтересів, почуттів і понять. Сукупність цих рамок і правил становить *право*, зберігає загальні інтереси і виражає суспільні відносини, виливаючи ті й другі у вимоги і положення, *звичай* або *закон*. Особисті прагнення звичайно довільні, особисті почуття і поняття завжди випадкові, ті й другі невловимі; за ними не можна визначити загального настрою, рівень суспільного розвитку. Мірилом для цього можуть бути тільки відносини, які визнаються нормальними і загальнообов'язковими, а вони формулюються в праві і через те стають приступні вивченню. Такі відносини створюються і підтримуються пануючими прагненнями і інтересами часу, а в цих прагненнях і інтересах виражаються його матеріальне становище і моральний зміст. Таким чином, пам'ятки права дають вивчаючому нитку до найглибших основ вивчуваного життя.

З такими попередніми міркуваннями звернімося до розгляду змісту Руської Правди. А втім, я не наводитиму його в усій повноті, але торкнусь лише настільки, щоб ви могли вловити в ньому основні життєві мотиви й інтереси, які панували тоді в руському суспільстві. Головний зміст пам'ятки становить юридичне визначення дій, якими одна особа заподіює другій матеріальної шкоди, фізичної або господарської. За деякі з цих дій закон встановлює лише часткове відшкодування на користь потерпілого, за інші, крім того, й урядову кару з боку князя. Очевидно, Руська Правда розрізняє право кримінальне й цивільне: дії першого роду вона вважає цивільними правопорушеннями, дії другого роду — кримінальними злочинами. Це одно є вже важливе дане для характеристики руського суспільства того часу. Межа між кримінальним і цивільним правом взагалі недосить ясна: важко виділити елемент злочинності в складі цивільного правопорушення, вловити те, що німецькі юристи називають *Schuldmoment*; ця справа легше піддається моральному чуттю, ніж юридичному аналізу. Тому й способи відплати за злочинну дію або за момент і ступінь провинності в стародавньому праві були різні. За договором Олега з греками на злодія, якого заставляли на місці злочину і який здався без опору, накладали потрошну кару, і він мусив повернути украдену річ з приплатою подвійної її вартості; злодія не пійманого, а тільки викритого, треба за договором Ігоря подвійно карати.

Система
покарань
за Руською
Правдою

в разі продажу украденого «вдасть цену его сугубо». За Руською Правдою господар холопа, який вчинив крадіжку, платить потерпілому подвійну вартість украденого у вигляді кари за потурання або за недбайливий нагляд. Навіть в чисто цивільних правопорушеннях вимагалось кратне відшкодування збитків із значенням пені за свавільне порушення угоди. Межею, яку Руська Правда проводить між кримінальним злочиним і цивільним правопорушенням, є грошове стягнення на користь князя за перше. Значить, якщо Руська Правда і розуміла відповідальність за злочин і навіть не тільки перед потерпілим, але й перед суспільством в особі князя, то відповідальність тільки зовнішню, матеріальну, без участі морального мотиву. Правді, зрештою, не чужі і моральні мотиви: вона розрізняє вбивство ненавмисне «в сваде» або «в обиду», від учиненого з наперед обдуманим наміром, «в разбе», злочин, який свідчить про лихий намір, від правопорушення, вчиненого ненавмисне, вчинок, який заподіює фізичну шкоду або загрожує життю, наприклад, відрубання пальця, удар мечем, що не спричинив смерті, хоч і завдав рану, розрізняє від дії менш небезпечної, але образливої для честі, від удару палкою, жердиною, долонею або якщо вирвуть вуса чи бороду, і за останні дії карає пенею вчетверо дорожче, ніж за перші; вона, нарешті, зовсім не ставить у вину дії, небезпечні для життя, але вчинені в разі необхідної оборони або в роздратованні ображеної честі, наприклад, удар мечем у відповідь на удар палкою, «не терпя противу тому». Тут насамперед закон дав зрозуміти, що виявляє посилену увагу до честі людей, які завжди мають при собі наготові меч, тобто військовослужилого класу, так що ця увага є не правом усіх, а привілеєм лише деяких. Потім, ці тонкі розрізкування образ за їх моральним впливом навряд чи не внесені в Правду пізніше, бо друга стаття її призначає за удар жердиною і по обличчю (рукою) просту, не почетверену пеню. Це — новий шар юридичних понять, який лягав на давню основу права, відтворюваного Правдою, і можна помітити, з якого боку наносився цей шар. До того ж нового шару стосується і ускладнена кара за найтяжчі злочини: за розбій, підпал і конокрадіство на злочинця накладали не певну грошову пеню на користь князя, а відбирали все майно, позбавляючи волі. Ми вже знаємо, що ще за князя Володимира за розбій бралась грошова пеня, як за просте вбивство, замінена, за порадою єпископів, «казню», тобто потоком і розграбуванням.

Давня
основа
і пізніші
нашару-
вання

Ця давня основа виявляється тим, що пеня за татьбу в разі неспроможності татя замінялась повішенням; гривня кун була єдиною зрозумілою міркою не тільки почуття честі, але й самого життя людини. За всі інші злочинні дії, крім трьох згаданих, закон карав певною грошовою пенею на користь князя і грошовою винагородою на користь потерпілого. Князівські пені і приватні винагороди становлять в Руській Правді цілу систему; вони обчислювались на *гривні кун*. Ми не можемо визначити тодішню ринкову вартість срібла, а можемо оцінити лише вартість вагову. В XII ст. срібло було далеко дорожче, ніж тепер. Політико-економи розраховують, що тепер треба, принаймні, вчетверо більше срібла, ніж до відкриття Америки, щоб купити те саме. Коли фунт срібла оцінити, скажемо, карбованців в 20, то гривня кун в XI і на початку XII ст. за вагою металу коштувала близько 10 карбованців, а в кінці XII ст.—близько 5 карбованців. За вбивство стягалась грошова пеня на користь князя, що називалась *вірою*, і винагорода на користь родичів убитого, яка називалась *головництвом*. Віра була трояка: подвійна — у 80 гривень кун за вбивство княжого мужа або члена старшої князівської дружини, проста — в 40 гривень за вбивство простої вільної людини, половинна, або *«полувирь»*, — в 20 гривень за убивство жінки і тяжке каліцтво, за відрубання руки, ноги, носа, за скалічення ока. Головництво було далеко різноманітнішим, залежно від суспільного значення вбитого. Так, головництво за вбитого княжого мужа дорівнювало подвійній вірі, головництво за вільного селянина — 5 гривням. За всі інші злочинні дії закон карав *продажем* на користь князя і *уроком за кривду* на користь потерпілого. Така була система покарань за Руською Правдою. Легко помітити погляд, на якому ґрунтувалась ця система. Руська Правда відрізняла особисту кривду, образу, заподіяну дією особи, від шкоди, завданої її майну; але й особиста образа, тобто шкода фізична, розглядалась законом переважно з точки зору шкоди господарської. Він суворіше карав за відрубання руки, ніж за відрубання пальця, бо в першому випадку потерпілий ставав менш здатним до праці, тобто до придбання майна. Розглядаючи злочини переважно, як господарську шкоду, Правда й карала за них відповідно до тієї матеріальної шкоди, якої вони завдавали. Коли панувала родова помста, відплата ґрунтувалась на правилі: життя за життя, зуб за зуб. Потім відплата була перенесена на іншу основу, яку можна визначити словами: гривня за гривню, карбо-

ванець за карбованець. Ця основа й була послідовно проведена в системі покарань за Руською Правдою. Правда не дбає ні про те, щоб запобігти злочинам, ні про те, щоб виправити злочинний нахил. Вона має на увазі лише безпосередні матеріальні наслідки злочину і карає за них злочинця матеріальним же, майновим збитком. Закон неначе каже злочинцеві: бий, крадь, скільки хочеш, тільки за все плати справно по таксі. Далі цього не йшов погляд первісного права, що лежить в основі Руської Правди.

Майно
і особа

Цікаво зіставити деякі статті Правди про продаж або пені на користь князя, як і про приватні винагороди або уроки. У Правді відбився побут торговельний, мисливський і землеробський. Однакова пеня в 12 гривень загрожує і за викрадення бобра з ловища, і за знищення польової межі, за вибиття зуба і за вбивство чужого холопа. Однаковою пенею в 3 гривні і однаковим уроком в 1 гривню караються і відрубання пальця, і удар по обличчю або мечем не на смерть, і псування мотузка в сітці (пташині лови), і викрадення мисливського пса з місця ловів, і самоуправне «карання» (позбавлення волі) вільного селянина без вироку судді. Підпал і конокрадство караються найтяжчою карою, далеко тяжчою, ніж тяжкі скалічення і навіть вбивства. Отже, майно людини в Правді ціниться не дешевше, але навіть дорожче, ніж сама людина, її здоров'я, особиста безпека. Продукт праці для закону важливіший, ніж живе знаряддя праці,—робоча сила людини. Той самий погляд на особу й майно проводиться і в другому ряді постанов Правди. Цікаво, що майнова безпека, цілість капіталу, недоторканість власності забезпечуються в законі особою людини. Купця, який торгував в кредит і став неспроможний через свою провину, кредитори могли продати в рабство. Найманий сільський робітник, який одержав при наймах від хазяїна позику з зобов'язанням за неї працювати, позбавлявся особистої волі і перетворювався в цілковитого холопа за спробу втекти від хазяїна, не розплатившись. Отже, безпеку капіталу закон цинив дорожче і забезпечував дбайливіше, ніж особисту волю людини. Особа людини розглядається як проста річ і йде замість майна. Мало того, навіть суспільне значення особи визначалось її майновою спроможністю. Це можна помітити, вивчаючи за Руською Правдою склад суспільства (світського, не церковного).

Двойкий
поділ су-
спільства

В Правді проводиться двойкий поділ суспільства — політичний і економічний. Політично, у відношенні до князя, особи діляться на два стани — на людей служи-

лих і неслужилих, на княжих музів і людей, або простих людей. Перші особисто служили князеві, становили його дружину, вищий привілейований і військово - урядовий стан, з допомогою якого князі правили своїми князівствами, обороняли їх від ворогів; життя княжого мужа оберігалось подвійною вірою. Люди, вільне простонароддя, платили князеві данину, утворюючи податні громади, міські й сільські. Важко сказати, чи можна залічити до цих двох станів ще третій, нижчий — холопів. За Руською Правдою холопи, власне, не стан, навіть не особи, а речі, як і робоча худоба; тому за вбивство чужого холопа стягувались не віра і головництво, а тільки продаж на користь князя і урок на користь хазяїна, як за псування чужої речі, а вбивство свого холопа державним судом зовсім не каралось. Але церква вже проводила інший погляд на холопа — як на людину, і за вбивство його карала церковною карою. Князівське законодавство починало скорятись цьому поглядові. В самій Руській Правді помітна спроба змінити колишнє ставлення закону до рабів. До смерті Ярослава чужий холоп, який ударив вільну людину, міг бути убитий нею. Ярославичі заборонили це, давши право потерпілому або побити холопа або стягнути пеню за «сором», розуміється, з його господаря. Отже, думаю, холопів можна, коли не на підставі державного права, то на підставі побутової практики, що складається з сукупності юридичних і моральних відносин, вважати окремим класом у складі руського суспільства, який відрізнявся від інших тим, що він не платив податків і служив не князеві, а приватним особам. Значить, руське суспільство XI і XII ст.ст. у відношенні осіб до князя ділилось на вільних, що служили особисто князеві, на вільних, що не служили князеві, а платили йому данину громадою, і, нарешті, на невільних, які служили приватним особам. Але поруч з цим політичним поділом ми помічаємо в Правді і другий — економічний. Між державними станами почали зав'язуватись перехідні шари. Так, серед княжих мужів виникає клас приватних привілейованих земельних власників. В Руській Правді цей клас має назву бояр. Бояри Правди — не придворний чин, а клас привілейованих землевласників. Так само і серед людей, тобто вільного неслужилого простонароддя, а саме, в сільському населенні, утворюються два класи. Один з них становили хлібороби, які жили на князівській, тобто державній землі, що не була нічим приватною власністю; в Руській Правді вони називаються смердами. Другий клас становили сіль-

ські робітники, які оселялися на землях приватних власників з позикою від хазяїв. Цей клас називається в Правді *наймитами* або *ролейними закупамі*. Такі були три нові класи, які визначилися в складі руського суспільства і не збігалися з політичним його поділом. Між ними була власне майнова відмінність. Так, смерд, державний селянин, обробляв державну землю своїм інвентарем, а ролейний закуп був сільським робітником, який обробляв одержану ним від хазяїна ділянку землі хазяйським інвентарем, позичав у землевласника насіння, землеробське знаряддя і робочу худобу. Але ця економічна відмінність сполучалась з юридичною нерівністю. Клас бояр-землевласників користувався тим привілеєм, що рухоме й нерухоме майно після боярина, якщо не було синів, могло переходити до його дочок. Смерд, який працював на князівській землі із своїм інвентарем, міг передавати дочкам тільки рухоме майно, а решту, тобто ділянку землі і двір, після смерда, який не лишив після себе синів, одержував у спадщину князь. Проте, смерди, як і бояри, вільні люди; наймит, навпаки, особа напіввільна, що наближається до холопа, щось подібне до тимчасово зобов'язаного селянина. Цей напіввільний стан характеризується в Правді такими ознаками: 1) хазяїн користувався правом тілесно карати свого закупа; 2) закуп — неповноправна особа: на суді він міг бути свідком тільки в незначних позовах і тільки по потребі, коли не було свідків з вільних осіб; 3) закуп сам не відповідав за деякі злочини, наприклад, за крадіжку: за нього платив пеню хазяїн, який за те перетворював його в цілковитого свого холопа. Легко помітити, що й економічні класи, не збігаючись з основними державними станами, проте подібно до останніх розрізнялись між собою правами. Політичні стани створювались князем, князівською владою; економічні класи творились капіталом, майновою нерівністю людей. Отже, капітал є в Правді поруч з князівською владою діяльною соціальною силою, яка запроваджувала в політичний склад суспільства свій особливий суспільний поділ, що його повинен був визнати і князівський закон. Капітал є в Правді то співробітником, то суперником князівського закону, як у літопису того часу міський капіталіст — то співробітник, то вічовий суперник князя - законодавця.

Таке ж важливе значення капіталу бачимо в постановках Правди, які стосуються сфери цивільного права, в її статтях про майнові угоди і зобов'язання. Правда, тобто право, нею відтворюване, невизразно розуміє злочини проти

Угоди і зобов'язання

морального порядку; в ній ледве прохоплюється думка про моральну несправедливість; зате вона тонко розрізняє і точно визначає майнові відносини. Вона строго відрізняє віддачу майна на схов (*поклажа*, здається, переклад грецького *κατάθηκε*) від позики, просту позику, безпроцентну позику, позичання по дружбі, від давання грошей під проценти встановленого розміру, процентну позику короткострокову від довгострокової і, нарешті, позику від торговельної комісії і вкладу в торговельне компанійське підприємство з невизначеного баришу або дивіденду. Далі, в Правді знаходимо точно встановлений порядок стягнення боргів з неспроможного боржника при ліквідації його справ, тобто порядок торговельного конкурсу з розрізненням неспроможності злісної і несподіваної. Помічаємо сліди значного розвитку торговельних операцій в кредит. Руська Правда досить виразно розрізняє кілька видів кредитного обігу. *Гости*, іногородні або іноземні купці, «запускали товар» за купців тубільних, продавали їм набір. Купець давав своєму гостеві, купцеві - землякові, який торгував з іншими містами або землями, «куны в куплю», на комісію, для закупівлі йому товару на стороні; капіталіст давав купцеві «куны в гостьбу», для обороту з баришу. Обидві останні операції Правда розглядає як угоди товаришів на основі довір'я; юридична їх особливість та, що при передачі грошей довіритель довіреному, комісіонерові або товаришеві, не потрібні були свідки, «послухи», як при позичанні на основі умовленого процента: в разі суперечки, позову з боку довірителя, справа вирішується присягою довіреного. При конкурсі перевага віддається гостям, кредиторам іногороднім і іноземним, або казні, якщо за неспроможним купцем будуть «княжі куни»: вони одержують гроші з конкурсної маси повним карбованцем, а решта ділиться між «домашніми» кредиторами. Зустрічі гостей з казною в конкурсі Правда, здається, не передбачає, і тому не видно, чи дає вона перевагу казні перед іноземцями, як це було встановлено в пізнішому законодавстві, чи, навпаки, як у подібному випадку постановив смоленський договір з німцями 1229 р. Можна відзначити при цьому деяку внутрішню невідповідність в Руській Правді: відтворюючи правове становище особи, вона вдовольняється простішими випадками, елементарними забезпеченнями безпеки; зате, формулюючи майнові відносини, захищаючи інтереси капіталу, вона виявляє незвичайну для її юридичного віку виразність і передбачливість, багатство вироблених норм і визначень. Видно,

що життєва і судова практика давала кодифікаторам не-
однаково цінний матеріал в тій і другій галузі.

Руська
Правда —
кодекс
капіталу

Такі є головні риси Правди, в яких можна бачити вияв пануючих життєвих інтересів, основних мотивів життя старого київського суспільства. Руська Правда є переважно кодекс про капітал. Капітал є предметом особливо напруженої уваги для законодавця; сама праця, тобто особа людини, розглядається як знаряддя капіталу: можна сказати, що капітал — це найбільш привілейована особа в Руській Правді. Капіталом указуються найважливіші юридичні відносини, які формулює закон: останній суворіше карає за дії, скеровані проти власності, ніж за порушення особистої безпеки. Капітал є й засобом відплати за ті чи інші злочини й цивільні правопорушення: на ньому ґрунтується сама система покарань і стягнень. Сама особа розглядається в Правді не стільки, як член суспільства, скільки як власник або виробник капіталу: особа, яка його не має і виробляти не може, втрачає права вільної або повноправної людини; життя жінки оберігається тільки половиною вірою. Капітал надзвичайно дорогий: при короткостроковій позиції розмір місячного процента не обмежувався законом: річний процент встановлено однією статтею Правди «в треть», на два третій, тобто в 50⁰/. Тільки Володимир Мономах, ставши великим князем, обмежив тривалість стягання річного процента в половину капіталу: такий процент можна було брати тільки два роки, і після того кредитор міг брати з боржника тільки капітал, тобто борг ставав далі безпроцентним; хто брав такий процент на третій рік, втрачав право стягати і самий капітал. А втім, при довгорічній позиції і Мономах допустив річний процент у 40⁰/. Але навряд чи ці обмежувальні постанови виконувались. У згаданих питаннях Кирика єпископ дав настанову вчити мирян брати лихву милосердно, легше — на 5 кун 3 або 4 куни. Коли мова йде про річну позику, то незабаром після Мономаха милосердним процентом вважали 60 або 80⁰/, в півтора рази або вдвоє більше узаконеного. Трохи пізніше, в XIII ст., коли торговельне місто втратило свою перевагу в народногосподарському житті, духовні пастирі вважали за можливе вимагати «легкого» процента — «по 3 куни на гривню або по 7 ризан», тобто по 12 або по 14⁰/. Таке значення капіталу в Руській Правді надав їй черствого міщанського характеру. Легко помітити те суспільне середовище, яке виробило право, що стало основою Руської Правди: це було велике торговельне місто. Село в Руській Правді лишається в тіні, на задньому

плані: захистові сільської власності відведено короткий ряд статей серед пізніших частин Правди. Попереду всього, принаймні в найдавніших відділах кодексу, поставлені інтереси і відносини заможних міських класів, тобто відносини холоповласницького і торговельно - промислового світу. Так, вивчаючи за Руською Правдою цивільний порядок, приватні, юридичні відносини людей, ми й тут натрапляємо на ту саму силу, яка так могутньо впливала на встановлення політичного порядку на всьому протязі виучуваного нами першого періоду: там, у політичному житті, такою силою було торговельне місто із своїм вічем; і тут, в приватному цивільному співжитті, з'являється те саме місто з тим, чим воно працювало, — з торговельно - промисловим капіталом.

Ми закінчили досить довге й детальне вивчення Руської Правди. Беручи в ньому участь після розгляду Початкового літопису, ви, мабуть, не вперше питали себе, чи додержую я розмірності у викладі курсу, обмежуючись побіжним оглядом історичних фактів і так довго спiniaючи вашу увагу на деяких історичних джерелах. Я бачу цю невідповідність, але допускаю її не без розрахунку. Стежачи за моїм оглядом історичних фактів, ви засвоюєте готові висновки; докладно розбираючи з вашою участю найважливіші і найдавніші пам'ятки нашої історії, я хотів наочно показати вам, як ці висновки здобуваються. Наступної години ми зробимо ще один екскурс подібного розбору.

ЛЕКЦІЯ XV

Церковні статути перших християнських князів Русі. — Церковне відомство за статутом Володимира Святого. — Межі церковного суду і спільний церковно - мирський суд за статутом Ярослава. — Зміни в понятті злочину, в галузі інкримінування і в системі покарань. — Грошова лічба Ярославового статуту; час його складання. — Первісна основа статуту. — Законодавчі повноваження церкви. — Хід церковної кодифікації. — Сліди її методів в статуті Ярослава. — Відношення статуту до Руської Правди. — Вплив церкви на політичний порядок, суспільний склад і цивільний побут. — Устрій християнської родини.

Доповнення
даних
Руської
Правди в
пам'ятках
церковних

Розбираючи Руську Правду, я назвав її досить правильним відбиттям руської юридичної дійсності XI і XII ст.ст., але відбиттям далеко не повним. Вона відтворює один ряд окремих юридичних відносин, побудованих на матеріальному, економічному інтересі; але в це царство матеріального інтересу все глибше вривався з кінця X ст. новий лад юридичних відносин, ледве зачеплений Руською Правдою, який створювався на іншому началі, на почутті морального. Ці відносини проводила в руське життя церква. Пам'ятки, що в них відбився цей новий порядок відносин, висвітлюють руське життя тих віків з другого боку, який лпшав в тіні Руська Правда. Побіжним оглядом найдавніших із цих пам'яток на короткий час я зверну вашу увагу.

Статут
Володимира
Святого

Початковий літопис, розповідаючи, як Володимир Святий в 996 р. призначив на утримання збудованої ним у Києві соборної Десятинної церкви десяту частину своїх прибутків, додає: «и положи написав клятву в церкви сей». Цю клятву ми і зустрігаємо в уцілілому церковному статуті Володимира, де цей князь закликає своїх наступників додержувати непорушно постанов, написаних ним на основі правил вселенських соборів і законів грецьких царів, тобто на основі грецького Номоканона. Найдавніший з численних списків цього статуту ми знаходимо в тій самій новгородській Кормчій кінця XIII ст., яка зберегла

нам і найдавніший відомий список Руської Правди. Час сильно попсував цю пам'ятку, вкривши початковий її текст густим шаром пізніших наростів. В списках цього статуту багато поправок, переробок, вставок, підновлень, словом, варіантів — знак тривалої практичної чинності статуту. Проте легко відновити, коли не початковий текст пам'ятки, то її юридичну основу, принаймні настільки, щоб зрозуміти основну думку, проведену в ній законодавцем. Статут визначає становище церкви в новій для неї державі. Церква на Русі відала тоді не самим тільки спасінням душ: на неї було покладено багато чисто земних турбот, які близько підходять до завдань держави. Вона є співробітницею і нерідко навіть керівницею мирської державної влади в побудові суспільства і підтриманні державного порядку. З одного боку, церкві була дана широка юрисдикція над усіма християнами, до складу якої входили справи родинні, справи порушення святості і недоторканості християнських храмів і символів, справи про віровідступництво, про образу морального почуття, про протиприродні гріхи, про замах на жіночу честь, про образи словом. Так церкві було дано право організовувати й охороняти порядок родинний, релігійний і моральний. З другого боку, під її особливу опіку було поставлено окрему громаду, яка виділилась з християнської пастви і прибрала назву *церковних* або *богадільних* людей. Громаду цю в усіх справах церковних і нецерковних відала і судила церковна влада. Громада складалась: 1) з духовенства білого і чорного з родинами першого; 2) з мирян, які служили церкві або задовольняли різні мирські її потреби, як от лікарі, бабки - повитухи, проскурниці і взагалі нижчі службовці церкви, також *зaduшні* люди і *прикладні*, тобто раби, які були відпущені на волю за духовним заповітом або заповідані церкві на спомин душі і які оселялися звичайно на церковних землях під іменем *ізгоів* на правах напіввільних селян; 3) з людей безпритульних і убогих, опікуваних церквою, як от мандрівці, старці, сліпі, взагалі нездатні до роботи. Розуміється, у відомстві церкви були й ті духовні та благодійні заклади, в яких знаходили притулок церковні люди: монастирі, лікарні, притулки для мандрівців, богадільні тощо. Весь цей різноманітний склад церковного відомства визначено в статуті Володимира лише загальними рисами, часто самими натяками; церковні справи і люди показані короткими і сухими переліками.

Практичний розвиток начал церковної юрисдикції, намічених у статуті Володимира, знаходимо в церковному

Статут
Ярослава

статуті його сина Ярослава. Це вже досить поширений і стрункий церковний судєбник. Він повторює майже ті самі підсудні церкви справи й особи, які перелічені в статуті Володимира, але сухі переліки останнього тут розроблено уже в казуально розчленовані і виразно сформульовані статті із складною системою покарань і за місцями з зазначенням самого порядку судочинства. Ця система і цей порядок ґрунтуються на розрізненні і співвідношенні понять гріха і злочину. Гріх відав церква, злочин — держава. Всякий злочин церква вважає гріхом, але не всякий гріх держава вважає злочином. Гріх — моральна несправедливість або неправда, порушення божественного закону; злочин — неправда проти громадська, порушення закону людського. Злочин є *вчинок*, яким одна особа завдає матеріальної шкоди або моральної образи другій. Гріх — не тільки вчинок, але й *думка* про вчинок, яким грішник заповдіює або може заповдіяти матеріальної або моральної шкоди не тільки своєму ближньому, але й *самому собі*. Тому всякий злочин — гріх, оскільки він псує волю злочинця; але гріх — злочин, оскільки він шкодить іншому або кривдить його і розладнує співжиття. На комбінації цих основних понять і побудовано церковно - судовий порядок в статуті Ярослава. Це — моральний катехізіс, перетворений в дисциплінарно - юридичні приписи. Церкви підсудні гріхи всіх християн і протизаконні вчинки людей окремого церковного відомства. На цей подвійний склад церковної юрисдикції вказує статут, кажучи від імени князя - законодавця: «помыслих *греховные* вещи и *духовные* (тобто духовно - станові) отдати церкви». Згідно з цією комбінацією всі судові справи, що їх відносить статут до відомства церкви, можна звести до трьох розрядів.

Класифікація справ, підсудних церкви

I. справи тільки гріховні, без елементу злочинності, судились виключно церковною владою, розбирались святи-тельським, тобто єпископським судом без участі судді князівського, за церковними законами. Сюди належать справи, які порушують церковну заповідь, але не входять до компетенції князівського суду: волхвування, чарівництво, шлюбні в близьких ступенях родинного зв'язку, спільне харчування з язичниками, вживання забороненого харчу, розлука за взаємною згодою подружжя і т. п.

II. справи гріховно - злочинні, в яких гріховний елемент, порушення церковного правила, сполучається з насильством, з фізичною або моральною шкодою для іншого, або з порушенням суспільного порядку, — такі справи, що порушують і державний закон, розбирались князівським

суддею з участю судді церковного. Такий склад і порядок суду визначався формулою *«митрополиту в винє»* або митрополитові стільки то гривень пені, а *«князь казнит»*, судить і карає, ділячись пенями з митрополитом. До цього розряду належать справи про умикання дівчат, про образу жіночої честі словом або ділом, про самовільну розлуку чоловіка з жінкою з волі першого без вини останньої, про порушення подружньої вірності і т. п.

III. Нарешті, справи «духовні», станові, які стосуються осіб духовного відомства, були звичайні протизаконні вчинки, вчинені церковними людьми як духовними, так і мирянами. За статутом Володимира таких людей в усіх судових справах відала церковна влада, розуміється, за законами і звичаями, чинними в князівських судах; але й князь, як виконавець судового вироку, поліційне знаряддя кари і як верховний охоронець суспільного порядку, залишав за собою деяку участь в суді над людьми церковного відомства. Ця участь визначена в статуті словами князя: «отдали есмо святителем тѣа духовныа суды, судити их оприсно мирян (без мирських, князівських суддів), разве татьбы с полицным, то судити с моим (суддею), таж и душегубление, а в иные дела никакож моим не вступатися». Отже, найтяжчі злочини, вчинені церковними людьми, судив церковний суддя з участю князівського, з яким і ділився грошовими пенями. Такий порядок судочинства виражено в статуті Ярослава формулами: *«митрополиту в винє со князем наполь»* або *«латят виру князю с владыкою наполь»*, тобто грошові пені діляться пополам між обома владами.

З цієї класифікації справ, що їх нормує церковний Ярославів статут, можна бачити, що головна його мета — розмежування двох підсудностей — князівської і святительської, виділення в складі церковного суду справ, розв'язуваних спільно представниками обох. Статут визначає, в яких випадках повинен судити один церковний суддя і в яких діє спільний церковно-мирський суд, в якому, користуючись мовою статуту, до святительського суду «припушались миряне», світські судді. Такий мішаний склад суду викликався властивістю справ або осіб: певні справи двоїстого, кримінально-церковного характеру, вчинені особами, підсудними князівському судові, притягали своїм церковним елементом до участі в їх розгляді суддю церковного; певні особи, підсудні церковному судові, притягали до участі в суді над ними князівського суддю, коли чинили справи, підсудні останньому. В першому випадку

Мета II

церковний суддя був асистентом князівського, в другому навпаки. Цей спільний суд треба відрізнати від того, який пізніше називався «*общим*», або «*смесным*»: це суд в справах, в яких стикались сторони різних підсудностей, наприклад, князівської і церковної. Статут Володимира коротко згадує про нього, перелічивши розряди церковних людей, в усіх справах, підсудних митрополитові або єпископові: «аже будет иному человеку с тым человеком речъ, то общий суд», тобто, коли нецерковна людина тягатиметься з церковною, судити їх спільним судом. Спільний суд, про який говорить статут Ярослава, являв собою особливу і досить свовірідну комбінацію: він відав справи, які входили до складу однієї підсудності, але вчинені особами, які належали другій.

Нове, що
його вносив
статут
Ярослава

Церковний суд, як він побудований або, точніше, описаний Ярославовим статутом, поглиблюючи поняття про злочин, вносив у право й інші істотні нововведення. Тут, поперше, він значно розширив сферу обвинувачення. Майже вся його загальна компетенція, що ширилася на всіх віруючих і охоплювала життя родинне, релігійне і моральне, склалась із справ, за які не обвинувачував або яких не передбачав стародавній юридичний звичай: такими в умикання, святотатство, порушення недоторканості храмів і священних символів, образа словом (узивання єретиком або зіліїником, виробником отрут і приворожуючого зілля, узивання жінки ганебним словом). Установлення цих трьох видів образи словом було першою спробою пробудження в хрещеному язичникові почуття поваги до моральної гідності особистості людини — заслуга церковного правосуддя, яка не зменшується малорезультатністю його зусиль в цьому напрямі. Не менш важливі нововведення в спробах судового покарання за правопорушення. Старий юридичний звичай зважав тільки на безпосередні матеріальні наслідки протизаконного вчинку і карав за них грошовими пенями і винагородами, *продажами* і *уроками*. Погляд християнського законодавця ширший і глибший, іде від наслідків до причин: законодавець не обмежується припиненням правопорушення, але намагається запобігти йому, впливаючи на волю правопорушника. Статут Ярослава, накладаючи грошові стягнення, встановлює за деякі вчинки ще морально - поправні покарання — арешт при церковному будинку, який сполучався, мабуть, з примусовою роботою на церкву, і епітимію, тобто або тимчасове позбавлення деяких церковних благ, або певні морально - покаянні вправи. За дітовбивство, за биття бать-

ків дітьми статут передбачає винну або винного «пояти в дом церковный»; шлюб у близькому ступені родинного зв'язку карається грошовою пенею на користь церковної влади, «а их разлучити, а опитемью да примут». В статуті нема прямої вказівки ще на один морально - поправний засіб судової карі, який є найменш вдалим і який найменш личить духовному пастирству, але який, однак, був допущений в практику церковного суду того часу: це — тілесні карі. Засіб цей був запозичений з візантійського законодавства, яке його дуже любило і дбайливо розробляло, ускладнюючи фізичний біль каліченням людського тіла, осліпленням, відрубанням руки та іншими жорстокостями. В Ярославовому статуті є стаття, за якою жінку, що займається якимнебудь родом волхвування, треба було «доличив казнить», а митрополитові заплатити пені 6 гривень. Одно з правил руського митрополита Іоанна II (1080 — 1089 р.) пояснює, в чому повинна була полягати ця «казнь»: тих, що займаються волхвуванням, треба було спершу відвертати від гріха словесним усвоїцанням, а коли не послухають, «яро казнити, но не до смерти убивати, ни обрезати сих телесе». Під «ярой», суворою карою, яка не позбавляє життя і не «обрезає», тобто не калічить тіла, можна розуміти тільки просту тілесну кару.

Такий є в загальних рисах зміст статуту Ярослава. Неважко помітити, які нові поняття вносив він в руське право і правову свідомість: він 1) ускладнював поняття про злочин, як матеріальну шкоду, що завдавалась іншому, думкою про гріх, як про моральну несправедливість або моральну шкоду, яку завдає злочинець не тільки іншій особі, але й самому собі; 2) піддавав юридичній інкримінації гріховні дії, що їх старий юридичний звичай не вважав за злочин; нарешті, 3) згідно з новим поглядом на злочин ускладнював чинну тоді систему покарань заходами морально - поправного впливу, розрахованими на оздоровлення і зміцнення хворої волі або хисткої совісті, якими є: епітимія, арешт при церковному будинку, тілесна кара.

Отже, над порядком матеріальних інтересів і відносин, які трималися на старому юридичному звичаї, Ярославів статут будував новий вищий порядок інтересів і відносин морально - релігійних. Церковний суд, як він поставлений у статуті, повинен був служити провідником в руському суспільстві нових юридичних і моральних понять, які становили основу цих інтересів і відносин. З цього боку Руська Правда, як відбиття пануючих юридичних відносин, є судебником, який починав уже відживати, розкла-

Ярославів
статут
сучасний
Руській
Правді

датись; навпаки, статут Ярослава являє собою світ юридичних понять і відносин, які тількищо зав'язувалися і починали жити. Але являючи собою різні моменти в юридичному розвитку руського суспільства, як пам'ятки права, Руська Правда і церковний статут Ярослава — однієї, як пам'ятки кодифікації. Вдивляючись пильніше в текст статуту, в археологічні риси, що збереглися, можна приблизно встановити, коли його складено. І в цій пам'ятці, як у Руській Правді, керівну нитку дорозв'язання питання дають грошові пені. В різних списках статуту вони становлять при першому погляді найбезладнішу різноманітність. Один список призначає за певний вчинок на користь церковної влади гривню срібла, другий — карбованець, третій — «гривню срібла або карбованець», а це — різночасні грошові одиниці. За ту саму провину береться то 20, то 40 гривень, за іншу — то 40, то 100 гривень кун. В цій різноманітності відбилися коливання грошового курсу, ознаки яких ми помітили і в Руській Правді; але в статуті Ярослава вони відбилися далеко повніше і виразніше. Ми бачили, що в короткій редакції Правди деякі пені визначаються певною сумою ризан, а в поширеній — тією ж сумою кун. І в статуті Ярослава той, що образив непристойним словом селянку, «сільську» жінку, платить їй за одними списками 60 ризан, за іншими — 60 кун. Причиною такої заміни, як ми вже знаємо, було те, що гривня кун, яка важила на початку XII ст. півфунта, в кінці його була вдвоє легша. Такса судових стягнень переверстувалась відповідно до змін грошового обігу; але при цьому не завжди зважали на ринкову вартість грошей, а дбали про те, щоб при зменшеній вазі грошових одиниць зберегти в судовій пені стару кількість металу. Для цього або залишали колишні суми стягнень із сплатою їх «старими кунами» або збільшували ці суми відповідно до зниження ваги грошових одиниць. Цим останнім способом переверстки користувались і церковні судді, які керувалися в своїй практиці статутом Ярослава, пристосовуючи розміри каральних стягнень до коливань грошового курсу. Якщо в одному списку статуту за двоженство призначено пені на користь церковної влади 20 гривень, а в другому 40, це значить, що перший список відтворив статут в редакції або, як би ми сказали, у виданні першої половини XII ст., при півфунтовій гривні кун, а другий список — в редакції другої половини, при гривні вагою вдвоє легшою. Але цьому падінню ваги гривні передувало, як можна припускати за деякими вказівками пам'яток, проміжний момент, який

можна відносити до другої чверті XII ст., до часу зараз же після смерті Мстислава (1132 р.), коли на ринку були в обігу гривні вагою близько третини фунта, і такі гривні також трапляються в скарбах. Перегляд статуту, який стосується і до цієї перехідної пори, залишив свій слід в його списках: за одним з них учасники умикання дівчини «умикальники» платять пені гривню срібла, за іншими — 60 ногат, а це — 3 гривні кун. З другого боку, в другій чверті XIII ст. надійшли в обіг, як я вже говорив в одній з попередніх лекцій, гривні кун, що їх виливали $7\frac{1}{2}$ із фунта срібла: значить, вони в $2\frac{1}{2}$ раза були легші, ніж третні гривні. Зустрічаємо точнісінько таке відношення між пенями за ті самі злочини в різних переглядах статуту: за одними списками 40 гривень кун, за іншими — 100 гривень. Пізніші переписувачі сполучали в одних і тих же списках статуту таксі різночасних його переглядів і зовсім заплутали систему грошових стягнень, ставлячи поруч із стародавньою гривнею кун часів Мономаха грошові одиниці XIV і XV ст.ст. Але з допомогою історії грошового обігу в давній Русі можна розібратись в цій плутанині і прийти до того висновку, що найдавнішого вигляду, який ми зустрічаємо в збережених до нашого часу списках статуту, ця пам'ятка набрала на початку XII ст., в усякому разі, ще до половини цього століття. Значить, статут Ярослава вироблявся в один час з Руською Правдою. Порівнюючи обидві ці пам'ятки руської кодифікації, знаходимо далі, що вони не тільки однолітки, але й земляки, коли тільки можна так висловитись; у них одна батьківщина, вони виростили на тому самому ґрунті церковної юрисдикції.

Несхожість тексту в різних списках, очевидні сліди переробок і підновлень в ньому викликають в історичній критиці статуту Ярослава два питання: про його автентичність і про відновлення його первісної основи. Маючи на увазі способи руського законодавства і кодифікації в ті віки, можна сумніватись, чи застосовні ці звичайні питання історичної критики до такої пам'ятки, як статут Ярослава. В короткому вступі, яким він починається і який також викладено неоднаково в різних списках, великий князь Ярослав каже, що він «по данию» або «по записи» свого батька «сгадал» з митрополитом Іларіоном згідно з грецьким Номоканоном надати митрополитові і єпископам ті суди, які писано в церковних правилах, в Номоканоні, а саме, суди у гріховних справах і в справах духовних осіб, застерігши при цьому і ті справи, в яких

Процес
складання
статуту

законодавець зберіг певну участь за світською владою. Цей вступ не дає ніякого приводу припускати, що Ярослав затвердив якийнебудь готовий проект церковного статуту, йому запропонований: мова йде тільки про договір між двома владами, світською і духовною, який розмежував принципіально в дусі грецького Номоканона судові відомства тієї і другої влади. Можна думати, що договір і обмежувався цією загальною принципіальною розверсткою обох підсудностей, і короткий вступ до статуту був його первісною основою: в такому короткому вигляді і наводить його один пізніший літопис (Архангелогородський). Згідно з договором встановлювалась практика церковного суду, яка постулово кодифікувалась, одягаючись у письмові правила; з сукупності цих правил і склався статут, який прибрал за походженням своєї основи назву Ярославового. Отже, тодішнє законодавство йшло від практики до кодексу, а не навпаки, як було пізніше. Такий хід складання робив статут особливо вразливим до змін, які вносили в практику церковного суду мінливі умови місця й часу.

Законодавчі
повнова-
ження
церкви

Пояснюючи так походження Ярославового статуту, я маю на увазі відношення руської церкви до держави, яке встановилося на перших порах християнського життя Русі. Звертаючись до церкви по допомогу в установленні суспільного порядку на християнських основах, князівський уряд віддавав до її відання справи і відносини, незвичні для язичницького суспільства, які виникли тільки після прийняття християнства, справи і відносини, самі поняття про які вперше проводило в новопросвічені уми християнське духовенство. В організації таких справ і відносин духовенство керувалось своїми церковними правилами, і державна влада давала йому належні повноваження на ті установчі і розпорядчі заходи, які воно визнавало необхідними, застосовуючи свої церковні правила до умов руського життя. Як найближча співробітниця уряду в побудові державного порядку, церковна ієрархія законодавствувала у відведеній їй сфері з державного доручення. Довідуємось, чим викликалось і як, в якій формі покладалось на неї це законодавче доручення. Внук Мономаха Всеволод у приписці до церковного статуту, який він дав Новгородові, коли князував там, розповідає, що йому доводилось розбирати позови про спадщину між дітьми від одного батька і різних матерів і він вирішував такі позови «заповідми по преданию св. отец», тобто за вказівками, які є в Номоканоні. Проте, князь вважав, що не його діло вирішувати такі позови, і додав в приписці до статуту заяву

про всі судові справи такого роду: «а то все приказах епископу управливати, смотря в Номоканон, а мы сие с своей души сводим». Совість князя була обтяжена сумнівом, чи має він право вирішувати такі справи, які вимагають канонічного розуміння і авторитету, і він звертається до церковної влади з закликом зняти з його душі моральну відповідальність за справи, які вона розуміє краще, і чинити на свій розсуд, відповідно до Номоканона і руських звичаїв. Але пов'язувати візантійський закон з руською дійсністю значило переробляти і цей закон і цю дійсність, вносячи запозичене юридичне начало в тубільне відношення, тобто значило створювати новий закон. Така законодавча робота і покладалась на церковну ієрархію. Так непомітно судова влада церкви перетворювалась в законодавчу.

Князь Всеволод розповідає в приписці, як він вирішував справи про спадщину; але він не надавав своїм рішенням сили обов'язкових прецедентів, полишаючи відати ними єпископові. Хтось вставив у приписку князя замітку про те, що за церковними правилами, якими керувався князь у своїй судовій практиці, батьківське майно ділиться нарівно між синами й дочками. Ця норма була чужа руському спадковому праву і ніколи в ньому не мала чинності, до того ж не стосувалась того юридичного питання, про яке йшла мова в приписці; її внесли в приписку, навіть немов би від князя - статутодавця, про всяк випадок, сподіваючись, що й вона пригодиться.

Все це яскраво висвітлює хід судочинства, законодавства і кодифікації в Росії XI і XII ст.ст. Християнство ускладнювало життя, вносячи в нього нові інтереси і відносини. Княжі мужі, органи влади, із своїми старими поняттями і звичаями не стояли на висоті нових завдань суду й управління і своїми помилками та зловживаннями «топили княжу душу», за висловом того ж Всеволодового статуту. Силкуючись поправити стан справ, князі розмежовували відомства, встановлювали компетенції, шукали нових юридичних норм, кращих урядових органів і за всім цим звертались до церковної ієрархії, до її моральних вказівок і юридичних засобів. Церковні судді і законодавці збирали церковно-візантійські твори про суд і управління, виписували з них придатні правила, звертались із запитом в своїх сумнівах до вищих своїх ієрархів і діставали від них врозумливі відповіді, з цих правил і відповідей складали юридичні норми, більш-менш вдало пристосовані до руського життя, і в міру того, як ці норми входили в практику церковного суду, надавали їм форми

Церковна
кодифікація

законодавчих статей, які вносили в раніше видані руські статuti, або сполучали в нові зводи, покриваючи їх ім'ям князя, яким викликана була ця кодифікаційна робота або який освятив такий звод своїм законодавчим визнанням. В давньоруських рукописних *Кормчих*, *Мірилах праведних* та інших збірниках юридичного змісту збереглися залишки цієї тривалої і важко вловимої законодавчо-кодифікаційної роботи у вигляді цільних кодексів, якими є статuti князів Володимира і Ярослава, або у вигляді окремих статей, невідомо коли і з якого приводу складених, які служили немов схоліями або доповненнями до якогось цільного кодексу. Це, як бачимо, той же процес, яким складалась і Руська Правда.

Ії сліди
в статуті
Ярослава

Статут Ярослава в своїх списках зберіг досить виразні сліди такого походження. Самою своєю метою, як кримінально-дисциплінарний церковний судєбник, він стояв ближче до церковно-візантійських джерел права, ніж Руська Правда. Це зрозуміло: він вводив християнські основи в руське життя, яке трималося на язичницькому звичаї, тоді як Руська Правда відтворювала язичницький звичай, трохи приправляючи його християнськими поняттями. Основним джерелом статуту були вміщені разом з ним у наших *Кормчих* візантійські кодекси Еклога і Прохірон, переважно їх кримінальний відділ, або титули «о казнях». Але статут не копіює, а переробляє їх, надаючи запозичуваним нормам тубільної обробки, зважаючи на місцеві звичаї і відносини, розвиваючи загальні положення джерела в казуальні подробиці, іноді запроваджуючи нові юридичні випадки, підказані явищами місцевого життя. Такі прийоми ми помітили і в Руській Правді. Обмежимось небагатьма прикладами, щоб пояснити ці прийоми.

Приклади

За однією статтею Прохірона той, хто викрав заміжню жінку або дівчину, незалежно від заможності, навіть власну наречену, із своїми співучасниками, співзмовниками і приховувачами піддається більш-менш жорстокому покаранню, залежно від того, чи були викрадачі озброєні чи ні. Перша стаття статуту Ярослава говорить про звичне тоді на Русі умикання дівчат і накладає на викрадача більш-менш важку грошову пеню, залежно від заможності викраденої, чи вона дочка «великих або менших бояр», тобто людини старшої чи молодшої князівської дружини, або ж «добрих людей», поважного заможного городянина; піддаються пені і «умикальники», співучасники умикання. Пізніше було зроблено роз'яснення цієї статті: призначені

в ній пені стягуються в разі, коли «дівка засяде», не вийде заміж за свого викрадача. Передбачається, що коли умикання, яке було до прийняття християнства однією з форм шлюбу, супроводилось християнським шлюбом, винуватець його не піддавався церковному судові і грошовому стягненню, а карався разом з викраденою жінкою тільки епітимією, «занеж не по закону божию сочетались», як указано про це в повчанні духовенству XII ст., приписуваному новгородському архієпископові Іллі - Іоанну. Крім того, роз'яснення додає до трьох суспільних класів першої статті ще четвертий — «просту чадь», простонароддя. Потім і до цього роз'яснення зроблено було доповнення: постановлене в статті і в роз'ясненні має місце в тому разі, коли «девку кто умолвит к себе и даст в толоку», тобто коли хто викраде дівчину спільно, «толокою», за її згодою, поперед умовившись з нею, як звичайно й відбувались умикання. Передбачається, що коли дівку викрадено насильно, без її згоди, справа повинна йти іншим порядком і привести до інших наслідків. І роз'яснення і доповнення відірвані від статті, до якої стосуються, вміщені в статуті, як окремі статті (6-а і 7-а), що викладають окремі випадки, і в цьому положенні зовсім незрозумілі. Знайомлю вас із цими подробицями з подвійною метою: щоб показати на окремому прикладі, поперше, як чужий казус розроблявся тубільною кодифікацією стосовно до місцевого звичаю, і, подруге, які труднощі зустрінете ви в давньоруських пам'ятках, коли вам доведеться мати з ними справу. Останнє поясню ще одним прикладом. До відомого вже нам Закону судного і до Руської Правди долучалась у списках незрозуміла стаття про безчестя такого змісту: за безчесту гривню золота, коли баба й мати були в золоті, взяти за гривню золота 50 гривень кун, а коли баба була в золоті, а по матері не належить золото, взяти гривню срібла, а за гривню срібла пів-осьми ($7\frac{1}{2}$) гривні кун. З цієї статті насамперед відкривається співвідношення грошових одиниць золотих і срібних: в фунті золота налічувалось 50 гривень кун, в фунті срібла — $7\frac{1}{2}$ гривень. Стаття належить до XIII ст. і показує, що золото тоді цінилося у нас тільки в $6\frac{2}{3}$ раза дорожче срібла. Але про яких бабку й матір в золоті говорить стаття? Суть її відкривається при зіставленні з статтею Ярославового статуту, за яким той, хто вилаяв чужу жінку ганебним словом, платить їй «за сором» 5 гривень або 3 гривні золота, якщо це жінка великого або меншого боярина, а коли ображена — жінка простого городянина, то їй за сором 3 гривні срібла. Бродяча стаття

значить: той, хто зазнав образи словом в непристойним згадуванням його батьків, стягує за безчестя гривню золота, якщо його баба й матір були одружені з людьми з князівської дружини; коли ж його матір по чоловікові проста городянка, він має право претендувати тільки на одну гривню срібла, хоч би баба була за княжим дружинником.

Статут
Ярослава
і Руська
Правда

Вивчаючи статут Ярослава, застаємо церковно - судову практику і церковну кодифікацію, так би мовити, на ходу, в стані вагань і перших спроб, неупорядкованих зусиль. За певний гріховний вчинок за одним списком статуту встановлено певну пеню, а за другим вона ще наче не готова, полишена на розсуд церковної влади: «єпископу в вині, во что их обрядит». Статут не вичерпує всієї церковно - судової практики свого часу, не передбачає багатьох вчинків, відносно яких церковна влада XI і XII ст.ст. дала вже певні і точні керівні вказівки. Ці прогалини легко помітити, звіряючи статут із згаданими вже мною правилами митрополита Іоанна II і відповідями єпископа Ніфонта на питання Кирика й інших. Не зважаючи на те, статут Ярослава лишається єдиною пам'яткою виучуваного часу щодо своєї думки і свого змісту. Церковні статuti, дані потомками Ярослава, мали місцеве або спеціальне значення: вони або повторювали з деякими змінами для певної єпархії загальний статут Володимира Святого, як новгородський церковний статут Мономахового внука Всеволода, або визначали фінансові відносини церкви до держави у певній сфері, якими в статuti новгородський князя Святослава 1137 р. і смоленський князя Ростислава 1151 р. Статут Ярослава в призначений для всієї руської церкви судебник, який намагався провести роздільну рису і разом з тим встановити точки дотику між судом державним і церковним. З цього боку статут має близьке юридичне і історичне відношення до Руської Правди. Справді, що таке Руська Правда? Це — церковний судебник в недуховних справах осіб духовного відомства; статут Ярослава — церковний судебник в духовних справах осіб духовного і світського відомства. Руська Правда — звод постанов про кримінальні злочини і цивільні правопорушення в тому обсягу, в якому потрібен був такий звод церковному судді для суду в недуховних справах церковних людей; Ярославів статут — звод постанов про гріховно - злочинні дії, суд в яких над усіма християнами, духовними і мирянами, доручено було руській церковній владі. Основні джерела Правди — місцевий юридичний звичай і князівське законодавство при посередній участі церковно -

візантійського права; основні джерела статуту — грецький Номоканон з іншими пам'ятками церковно - візантійського права і Володимирів церковний статут при посередній участі місцевого юридичного звичаю та князівського законодавства. Правда знайшла у візантійських джерелах статуту зразки кодифікації, а статут взяв із руських джерел Правди основу своєї системи покарань, грошові стягнення, і обидві пам'ятки запозичили у своїх візантійських зразків, Еклоги і Прохірона, однакову форму синоптичного, конспективного зводу законів. Так, Руська Правда і Ярославів церковний статут є немов би дві частини одного церковно - юридичного кодексу.

За розглянутими церковними статутами з допомогою інших сучасних їм пам'яток можна скласти загальну думку про той вплив, який справила церква на побут і звичаї руського суспільства в перші століття його християнського життя. Руський митрополит - грек XI ст. Іоанн II в своїх церковних правилах дав настанову духовній особі, яка питала його про різні речі церковної практики: «прилежи паче закону, неже обычаю землі». Ні руська церковно-судова практика, ні руська кодифікація, наскільки та й друга проявились в Руській Правді і статуті Ярослава, не виправдали цієї настанови, віддавши надто багато уваги звичаві землі. Церква не пробувала перебудувати ні форм, ні основ державного порядку, що його вона застала на Русі, хоч у зайшлої церковної ієрархії, яка звикла до суворої монархічної влади і політичної централізації, руський державний порядок, позбавлений того й другого, не міг викликати співчуття. Церковна ієрархія намагалась тільки усунути або ослабити деякі тяжкі наслідки тубільного порядку, наприклад, князівські усобиці, і прищепити кращі політичні поняття, роз'яснюючи князям справжні завдання їх діяльності і вказуючи найбільш придатні і чисті засоби діяння. Церковне управління і повчання, безперечно, вносило і в князівську урядову та законодавчу практику, а може, і в політичну свідомість князів деякі технічні й моральні удосконалення, поняття про закон, про правителя, початки слідчого судового процесу, письмове діловодство: не дарма писар, діловод здавна засвоїв у нас грецьку назву *дяка*. Але при низькому рівні морального і громадянського почуття в тодішніх руських князів церква не могла внести будьякого істотного поліпшення в політичний порядок. Коли між князями затівалась сварка і готувалась кривава усобиця, митрополит з доручення найстарішого міста Києва міг говорити су-

Вплив
церкви на
політичний
порядок

перникам переконливі промови: «благаємо вас, не погубить Руської землі, якщо будете воювати між собою, погані зрадіють і візьмуть землю нашу, яку батьки й діди наші здобули працею своєю великою і мужністю; захищаючи Руську землю, вони чужі землі здобували, а ви й свою погубити хочете». Добрі князі, подібні до Мономаха або Давида чернігівського, плакали від таких слів, але справи йшли, як і раніше, стихійно, порядок добрих вражінь і порядок звичних відносин розвивались паралельно, не заважаючи один одному і зустрічаючись тільки у виняткових особах на короткий час, після якого кляузи родичів швидко замітали сліди плідотворної діяльності окремих осіб. До нас дійшло від XII ст. палке «Слово про князів», виголошене одним церковним витівцю в пам'ять святих князів Бориса і Гліба. Тема, розуміється, — братолюбність і миролюбність; мета повчання — засудження князівських усобиць, в розпалі яких воно, очевидно, було виголошене: «Слухайте, князі, що опираєтесь старшій братії і рать підіймаєте і поганих наводите на свою братію! Чи не засудить вас бог на страшному суді? Святі Борис і Гліб попустили братові своєму відняти в них не тільки владу, але й життя. А ви одного слова стерпіти братові не можете і за малу кривду смертоносну ворожнечу починаєте, закликаєте поганих на допомогу проти своєї братії. Як вам не сором ворогувати із своєю братією і єдиновірними своїми!» Це обурення — опора для міркування про людей того часу: довелося б цінити їх дуже низько, якби з середовища їх не пролунав обурений голос проти князівських розрухів. І все таки проповідник гарячився даремно: джерелом розрухів був самий порядок князівського управління землею. Для князів самий цей порядок був тягарем, але вони не допускали в думці замінити його іншим і не зуміли б замінити, якби й хотіли. Та й сама ієрархія не мала ні авторитету, ні енергії в достатній мірі, щоб стримувати генеалогічну зайдливість князів. В її верхній правлячій верстві було багато прихідців. В далеку і темну скіфську митрополію йшли не кращі греки. Вони були байдужі до місцевих потреб і дбали про те, щоб висилати на батьківщину якнайбільше грошей, чим мимохідь кольнув їм в очі новгородський владика XII ст. Іоани у повчанні своєму духовенству. Уже в той час слово *грек* мало в нас недобре значення — шахрая: таїв він у собі обман, бо був він грек, каже літопис про одного руського архієрея.

На суспіль-
ство

Церковна ієрархія діяла не стільки силою осіб, скільки правилами і установами, нею принесеними, і впливала

не стільки на політичний порядок, скільки на приватні цивільні й, особливо, на родинні відносини. Тут, не ламаючи прямо закоренілих звичок і забобонів, церква нишком прищеплювала тубільному побутові нові поняття і відносини, перевиховуючи уми і звичаї, готуючи їх до сприйняття нових норм, і таким шляхом глибоко проникала в юридичний і моральний склад суспільства. Ми бачили склад цього суспільства за Руською Правдою. Воно ділилось за правами і майновою спроможністю на політичні і економічні класи, вищі й нижчі, які лежали один над одним, тобто ділилось горизонтально. Церква стала розчленовувати суспільство в іншому напрямі — згори вниз, вертикально. Пригадайте склад громади *церковних людей*. Це не був стійкий і однорідний клас із спадковим значенням, який утворив новий стан у складі руського суспільства; до церковних людей потрапляли особи різних класів цивільного суспільства, і належність до нього зумовлювалась не походженням, а бажанням або тимчасовим становищем особи, іноді випадковими обставинами (убогі й безпритульні, мандрівці і т. п.). Навіть князь міг потрапити в число церковних людей. Церковний статут князя Всеволода, складений на основі Володимирового статуту і даний новгородському Софійському соборові в другій чверті XII ст., залічує до церковних людей і *ізгоїв*, людей, які через нещастя або інші причини втратили права свого стану, збилися з життєвого шляху, яким ішли їхні батьки. Статут розрізняє чотири види ізгоїв: це — попів син, який не навчився грамоти, збанкрутілий купець, холоп, який викупився на волю, і князь, який передчасно осиротів. Отже, поруч із суспільним поділом за правами і майновою спроможністю церква запроваджувала свій поділ, що ґрунтувався на інших началах. Вона сполучала в одну громаду людей різних станів або в ім'я *мети*, життєвого призначення, релігійно-морального служіння або в ім'я *почуття* жалю й милосердя. При такому складі церковна громада була не новим державним станом з духовенством на чолі, а особливим суспільством, паралельним державному, в якому люди різних державних станів об'єднувались в ім'я рівності і релігійно-моральних мотивів.

Не менш глибокий був вплив церкви на форми і дух На родину приватного цивільного співжиття, а саме, на основну його спілку — родинну. Тут вона докінчувала руйнування язичницької родової спілки, яке почалося до неї. Християнство застало на Русі тільки залишки цієї спілки, наприклад, криваву помсту: цільного роду вже не було. Одна з ознак

Його цільності—відсутність порядку одержування спадщини за духовною, а з договору Олега з греками ми бачили, що вже за три чверті століття до хрещення Володимира писане «*обрязение*», духовна, було пануючою формою одержування спадщини, принаймні, в тих класах руського суспільства, які мали прямі стосунки з Візантією. Побудована на язичницьких основах, родова спілка була противна церкві, і вона з першої хвилини свого заснування на Русі стала розбивати її, будуючи з її уламків спілку родинну, нею освячувану. Головним засобом для цього було церковне законодавство про шлюб і спадщину. Ми вже знаємо, що літопис відзначив у полян ще в язичницьку пору «*привод*» нареченої до жєниха увечері, форму шлюбного союзу, яку вона навіть зважилась визнати шлюбом. Але з повчання духовенству, приписуваного архієпископові новгородському Іоанну, бачимо, що навіть за його часів, майже через два століття після прийняття християнства, в різних класах суспільства були чинні різні форми язичницького шлюбу,— і *привод*, і умикання, які заміняли шлюб християнський. Тому «шевінчані» жінки в престоляродді були таким звичайним явищем, що церква змушена була до певної міри миритись з ними, визнавати їх якщо не цілком законними, то терпимими, і статут Ярослава навіть накладає на чоловіка пеню за самовільну розлуку з такою жінкою, а зараз згаданий архієпископ наполегливо вимагає від священників, щоб вони вінчали таке подружжя навіть і з дітьми. Далеко суворіше, ніж за ухилання від церковного вінчання, карає той самий статут за шлюби у близьких ступенях родинного зв'язку. Митрополит Іоанн II у другій половині XI ст. накладає епитимію на шлюби навіть між четвероюрідними; але потім допускали шлюбний союз і між троюрідними. Християнський шлюб не допускається між близькими родичами, між *своїми*; отже, обмежуючи поступово коло родинного зв'язку, в межах якого заборонявся шлюб, церква привчала більш далеких родичів дивитись один на одного, як на *чужих*. Так, церква вкорочувала язичницький родинний зв'язок, обрубуючи надто широко вирослі його гілки.

Розвиток
родинного
почала

Важкою справою церкви в побудові родини було встановити в ній нові юридичні й моральні основи. Тут треба було ввести право й дисципліну у відносини, які найменше піддаються нормуванню і які спрямовувались до того часу інстинктом і сваволею, боротись з багатоженством, наложництвом, із сваволею розлук, з допомогою яких чоловіки звільнялись від набридлих їм жінок, примушуючи їх іти в монастир. Християнська родина, зав'язуючись як союз

цивільний взаємною згодою жениха і нареченої, тримається на юридичній рівності і моральному взаємодіянні чоловіка і жінки. Необхідний наслідок цивільної рівноправності дружини — надання їй права власності. Ще з X ст. дружинна і торговельна Русь знала подільність майна подружжя: за договором Олега з греками на майно жінки не падала відповідальність за злочин чоловіка. Церкві належало підтримувати і зміцнювати це правило: церковний статут Володимира Святого їй полишив розбирати суперечки між чоловіком і жінкою «про живот», про майно. А втім, вплив церкви на родинний побут не обмежувався сферою чинності формального церковного суду, регламентованого статутами: залишались відносини, які вона полишала на чисто моральний суд духівника. Статут Ярослава карає жінку, яка б'є свого чоловіка, але протилежний випадок обходить мовчанням. Духівника не слід забувати і при розгляді статей церковних статутів про відносини між батьками і дітьми. Тут закон обмежується, так би мовити, найпростішими, найменш терпимими неправильностями родинного життя, стримуючи сваволлю батьків у справі одруження дітей, покладаючи на батьків відповідальність за невинність дочок, караючи дітей, які б'ють своїх батьків, не тільки церковною, але й цивільною, «владельскою казньою», як тяжких кримінальних злочинців. Зате надавався цілковитий простір чоловікові і батькові як заповідачеві: найдавніші пам'ятки руського права не накладають ніяких обмежень на його предсмертну волю, не йдучи в цьому за своїми візантійськими зразками. «Як хто, вмираючи, поділить свій дім дітям, на тому й стояти», — така є основа спадкового права за Руською Правдою. Закон не передбачає, щоб при дітях можливі були поза родиною якінебудь інші спадкоємці за духовною. Близькі родичі виступають тільки в разі опікування, коли мати-вдова при малолітніх дітях вдруге виходила заміж, а в договорі Олега вони законні спадкоємці, коли після померлого не залишалось ні дітей, ні духовної.

Пригадаймо, що в цій перемозі родинного начала над родовим церковне законодавство тільки докінчувало справу, почату ще в язичницькі часи іншими впливами, на які я вказував раніше (в лекціях VIII і X).

ЛЕКЦІЯ XVI

Головні явища II періоду російської історії.—Умови, які розладнували суспільний порядок і добробут Київської Русі.— Побут вищого громадянства; успіхи громадянськості і освіти.— Становище нижчих класів; успіхи рабовласництва і поневолення.— Половецькі напади.— Ознаки запустіння дніпровської Русі.— Двосторонній вплив населення звідти.— Ознаки впливу на захід.— Погляд на дальшу долю південно-західної Русі і питання про походження малоруського племені.— Ознаки впливу населення на північний схід.—Значення цього впливу і корінний факт періоду.

II період

Приступаю до вивчення другого періоду нашої історії, який тривав з XIII до половини XV ст. Наперед відзначу головні явища цього часу, які становитимуть предмет нашого вивчення. Це були корінні зміни руського життя, якщо зіставити їх з головними явищами першого періоду. В першому періоді головна маса руського населення зосереджувалась в області Дніпра; в другому вона з'являється в області верхньої Волги. В першому періоді організатором і керівником політичного й господарського порядку було велике торговельне місто; в другому таким організатором і керівником став князь — спадковий вотчинник свого уділу. Отже, у вивчуваному періоді з'являються нова історична сцена, нова територія і інша пануюча політична сила: Русь дніпровська змінюється Руссю верхньоволзькою; волосне місто поступається перед князем, з яким раніше суперничало. Ця двояка зміна, територіальна і політична, створює у верхньоволзькій Русі зовсім інший економічний і політичний побут, не схожий на київський. Відповідно до нової політичної сили ця верхньоволзька Русь діляться не на городові області, а на князівські уділи; відповідно до нової території, тобто до зовнішньої обстановки, в яку попадає головна маса руського населення, і рущієм народного господарства на верхній Волзі став замість зовнішньої торгівлі сільськогосподарська експлуатація землі з допомогою вільної праці селянина -

орендаря. Як, в якому порядку будемо ми вивчати ці нові факти? Пригадайте, як ви вивчали явища нашої історії XII і XIII ст. ст. на гімназичній лаві, тобто як вони викладаються в короткому підручнику. Приблизно до половини XII ст., до Андрія Боголюбського, увага вивчаючого зосереджується на Київській Русі, на її князях, на подіях, що там відбувались. Але з половини або з кінця XII ст. увага ваша досить круто поверталась в інший бік — на північний схід, зверталась до Суздальської землі, до її князів, до явищ, які там відбувались. Історична сцена міняється якомсь раптово, несподівано, без достатньої підготовки глядача до такої зміни. Під першим вражінням цієї зміни ми не можемо ясно собі усвідомити ні те, куди поділась стара Київська Русь, ні те, звідки виросла Русь нова, верхньоволзька. Звертаючись до другого періоду нашої історії, ми повинні почати з пояснення того, що спричинилося до цього переставлення історичної сцени. Звідси перше питання при вивченні другого періоду — коли і як маса руського населення пересунулась в новий край. Це пересунення було наслідком розладу суспільного порядку, який установився в Київській Русі. Причини розладу були досить складні і крилися як у самому складі життя цієї Русі, так і в її зовнішній обстанові. Я побіжно вкажу головні з цих причин.

З половини XII століття стає помітним вплив умов, які руйнували суспільний порядок і економічний добробут Київської Русі. Коли судити про цю Русь з побуту вищих класів, можна припускати в ній значні успіхи матеріального достатку, громадянськості й освіти. Керівна сила народного господарства, зовнішня торгівля, надала життю багато руху, приносила на Русь великі багатства. Грошових знаків в обігу було вдосталь. Не кажучи про срібло, в обігу було багато гривень золота, зливків вагою в грецьку літру (72 золотники). У великих містах Київської Русі XI і XII ст. ст. в руках князів і бояр помітна наявність значних коштів, великих капіталів. Треба було мати в розпорядженні багато вільних багатств, щоб збудувати з такого дорогого матеріалу і з такою художньою розкішшю храм, подібний до Київського Софійського собору Ярослава. В половині XII ст. смоленський князь одержував із свого князівства тільки данини, не рахуючи інших прибутків, 3000 гривень кун, що при тодішній ринковій вартості срібла становило суму не менш як 150 тисяч карбованців. Володимир Мономах одного разу подарував батькові 300 гривень золота, а Володимирко, князь галицький,

Зовнішній
добробут
Київської
Русі

дав великому князеві Всеволоду в 1144 р. 1200 гривень срібла, щоб схилити його до миру. Мавмо вказівки на великі кошти і в приватних осіб. Син багатого виїжджого варяга Шимона, який служив тисяцьким у Юрія Довгорукого, побажавши оббити труну преподобного Феодосія, пожертвував на це 500 фунтів срібла й 50 фунтів золота. Церковний статут Ярослава вважав можливим призначити великому бояринові за самовільну розлуку з жінкою пеню: їй «за сором», за образу 300 гривень кун, а на користь митрополита 5 гривень золота. Крім грошей є ще дані про багаті господарські статті і запаси в приватних мастках князів, де працювали сотні челяді, про табуни в тисячі голів кобил і коней, про тисячі пудів меду, про десятки барил вина; в сільці у князя Ігоря Ольговича, вбитого в Києві в 1147 р., стояло на току 900 стогів хліба.

Культурні успіхи

Користуючись припливом тубільних і заморських багатств до Києва та до інших торговельних і адміністративних центрів, пануючий клас створив собі привільне життя, парядно одягся і просторо побудувався в містах. Цілі віки пам'ятали на Русі про недільні бенкети київського князя, і досі пам'ять про них звучить в богатирській билині, яку співає олонецький або архангельський селянин. Матеріальний достаток виявлявся в успіхах мистецтва, книжної освіти. Багатства привертали заморського художника і заморські прикраси життя. За столом київського князя XI ст. гостей розважали музикою. Ще й досі в старовинних могилах і скарбах південної Русі знаходять золоті й срібні речі часто дуже високої художньої роботи, які належать до тих віків. Уцілілі рештки будівель XI і XII ст. ст. в старовинних містах Київської Русі, храмів з їх фресками і мозаїками вражають своєю майстерністю того, чие художнє око виховалось на архітектурі і малярстві московського Кремля. Разом з багатствами і мистецтвами з Візантії приходили на Русь також громадянські і моральні поняття; звідти в X ст. принесено християнство з його книгами, законами, з його духовенством і відправою, з іконописом, вокальною музикою і церковною проповіддю. Артерією, якою текли на Русь до Києва ці матеріальні і моральні багатства, був Дніпро, той «батюшка Дніпро Словутич», про якого співає руська пісня, що збереглася від тих віків. Дані XI і XII ст. ст. говорять про обізнаність тодішніх руських князів з іноземними мовами, про їх любов збирати й читати книги, про завзяття у поширенні освіти, про заведення ними шкіл навіть з грецькою і латинською мовою, про увагу, яку вони приділяли ученим людям,

що приходили з Греції і Західної Європи. Ці відомості говорять не про рідкі, поодинокі випадки або виняткові явища, які не справили ніякого впливу на загальний рівень освіти: збереглися очевидні результати цих освітніх заходів і зусиль. З допомогою перекладного письменства виробилась книжна руська мова, утворилась літературна школа, розвинулась оригінальна література, і руський літопис XII ст. щодо майстерності викладу не поступається перед кращими аналами тодішнього Заходу.

Але все це становило лицеву сторону життя, яке мало свій зворотний бік, яким є побут суспільного низу, нижчих класів суспільства. Економічний добробут Київської Русі XI і XII ст. ст. держався на рабовласництві. В половині XII ст. рабовласництво досягло там величезних розмірів. Уже в X — XI ст. челядь становила головну статтю руського вивозу на чорноморські і волзько - каспійські ринки. Руський купець того часу скрізь неодмінно приходив з головним своїм товаром — з челяддю. Східні письменники X ст. в живій картині змальовують нам руського купця, який торгує челяддю на Волзі: вивантажившись, він розставляв на волзьких базарах, у містах Болгарі або Ітілі, свої ослони, лави, на яких розсаджував живий товар — рабинь. З тим же товаром з'являвся він і в Константинополь. Коли грекові, жителі Царграда, треба було купити раба, він їхав на ринок, де «русские купцы приходяще челядь продают»: так читаємо в одному посмертному чуді Миколи - чудотворця, яке відноситься до половини XI ст. Рабовласництво було одним з найголовніших предметів, на який звертало увагу найдавніше руське законодавство, оскільки можна судити про це з Руської Правди: статті про рабовласництво становлять один з найбільших і найкраще опрацьованих відділів в її складі. Рабовласництво було, очевидно, і первісним юридичним та економічним джерелом руського землеволодіння. До кінця X ст. пануючий клас руського суспільства залишається міським щодо місця і характеру життя. Управління і торгівля давали йому стільки життєвих вигод, що він ще не думав про землеволодіння. Але міцно закріпившись у великому дніпровському місті, він звернув увагу і на це економічне джерело. Воєнні походи скупчували в його руках безліч челяді. Наповнивши нею свої міські подвір'я, він збував лишок за море: в X ст. челядь, як ми знаємо, поруч з хутрами, була головною статтею руського вивозу. Тепер люди з вищого громадянства почали садовити челядь на землю, застосовувати рабовласництво до землеволодіння.

Рабо-
власництво

Поневолен-
ня вільних
робітників

Ознаки приватної земельної власності на Русі з'являються не раніше XI ст. В XII ст. ми зустрічаємо кілька вказівок на приватних земельних власників. Такими власниками є: 1) князі і члени їхніх родин, 2) княжі мужі, 3) церковні заклади, монастирі і єпископські кафедри. Але в усіх звістках про приватне землеволодіння XII ст. земельна власність виступає з однією відмінною ознакою: вона населялась і експлуатувалась рабами; це — «села з челяддю». Челядь становила, очевидно, необхідну господарську приналежність приватного землеволодіння світського і церковного, великого і дрібного. Звідси можна зробити висновок, що сама ідея про право власності на землю, про можливість володіти землею, як усякою іншою річчю, виникла з рабовласництва, була розвитком думки про право власності на холопа. Це земля *моя*, бо *мої* люди, які її обробляють: такий був, мабуть, діалектичний процес, яким склалась у нас юридична ідея про право земельної власності. Холоп - землероб, «страдник», як він називався господарською мовою давньої Русі, був провідником цієї ідеї від хазяїна на землю, юридичним зв'язком між ними, як той же холоп був для хазяїна знаряддям експлуатації його землі. Так виникла давньоруська *боярська вотчина*: привілейований купець - огнищанин і витязь - княж муж X ст. перетворився в *боярину*, як називається мовою Руської Правди привілейований землевласник. Внаслідок того, що в XI і XII ст. раба стали садовити на землю, він піднявся в ціні. Ми знаємо, що до смерті Ярослава закон дозволяв убити чужого раба за удар, завданий ним вільній людині. Діти Ярослава заборонили це. Рабовласницькі поняття і звичаї давньоруських землевласників почали потім переноситись і на відносини останніх до вільних робітників, до селян. Руська Правда знає клас «ролейних», тобто землеробських наймитів або закупів. Закуп близько стояв до холопа, хоч закон і відрізняв його від останнього: це, як ми бачили, неповноправний, тимчасово - зобов'язаний селянин, який працював на чужій землі з хазяйським інвентарем і за деякі злочини (за крадіжку і втечу від хазяїна) перетворювався в повного, «обельного» холопа. В цьому пригнобленому юридичному становищі закупа і можна вбачати вплив рабовласницьких звичок давньоруських землевласників, які переносили на вільнонайманого селянина погляд, яким вони звикли дивитись на свого раба - землероба. Під впливом такого погляду в старовинних пам'ятках юридичного характеру наймит всупереч законіві прямо називається «челядином».

Цим плутанням вільного робітника - закупа з холопом можна пояснити одну рису договору Володимира Святого з волзькими болгарами, який не дійшов до нас, укладеного в 1006 р. і викладеного Татіщевим в його «Истории России»; болгарським купцем, які торгували по руських містах, було заборонено їздити по руських селах і продавати товари «огневтині і смердині». *Смердина* — вільні селяни, які жили на князівських або державних землях; *огневтина* — робітниче населення приватновласницьких земель без розрізнення челяді і наймитів. Суворість, з якою давньоруський закон переслідував ролейного наймита за втечу від хазяїна без розплати, повертаючи його на цілковитого холопа, свідчить в той же час і про потребу землевласників в робочих руках і про прагнення найманих робітників, закупів, вийти з свого тяжкого юридичного становища. Такі відносини складались з пануючих інтересів часу. Збагаченням і поневоленням створювалось суспільне становище особи. В одному творі руського митрополита XII ст., Климента Смолятича, змальовується сучасна йому руська людина, яка добивається слави, знатності: вона прикладає дім до дому, село до села, набирає собі бортей і сіножатеї, «изгоев и сябров», підневільних людей. Отже, економічний добробут і успіхи співжиття Київської Русі були куплені ціною поневолення нижчих класів; привільне життя суспільних верхів трималось на юридичному приниженні мас простого люду. Ця приниженість загострювалась ще різкою майновою нерівністю між класами руського суспільства по великих містах XI і XII ст. ст. Початковий літопис розкриває перед нами цю соціальну рису, звичну особливість побуту, який будувється посиленою роботою торговельно-промислового капіталу. В 1018 р. новгородці вирішили на вічі скластись, щоб найняти за морем варягів на допомогу Ярославу в боротьбі його з київським братом Святополком. Зробивши громадську розкладку, постановили зібрати з простих людей по 4 кун, а з бояр по 18 гривень кун. Кун у гривні вважалось 25; значить, вищий клас суспільства був обкладений в 112½ раз важче порівняно з простими громадянами. Це принижене юридичне й економічне становище трудящих класів і було однією з умов, які хитали суспільний порядок і добробут Київської Русі. Порядок цей не мав опори в нижчих класах населення, яким він давав себе відчувати тільки своїми невинними наслідками.

Князі своїми володільницькими відносинами надавали Київські посиленої дії їй несприятливій умові. Подальший порядок усебіці

князівського володіння супроводився вкрай тяжкими наслідками для народного господарства. В постійних своїх усобицях князі мало думали про земельні здобутки, про територіальне розширення своїх областей, в яких вони були тимчасовими володарями; але в зв'язку з малонаселеністю своїх приватних маєтків вони старались заселити їх штучно. Кращим засобом для цього був *полон*. Через це їх загальною воєнною звичкою було, вдершись у ворожу країну, розорити її і набрати якомога більше полонених. Полонені за тодішнім руським правом повертались у рабство і оселялись на приватних землях князя і його дружини, з якою князь ділився своєю здобиччю. Осліплений князь Василько в горі своєму згадав, як колись він мав намір захопити болгар дунайських і посадити їх у своєму Теревовльському князівстві. Прислів'я, яке було поширене про князя кінця XII ст. Романа волинського («худым живеши, литвою ореш»), показує, що він садовив литовських полонених на свої князівські землі, як кріпаків або зобов'язаних робітників. Ці колонізаторські турботи конитом іноземних сусідів були незручні тільки тим, що викликали і з противної сторони відповідну помсту. Далеко гірше було те, що подібні способи війни князі під час усобиць застосовували і до своїх. Першою справою їх було, вступивши в князівство суперника - родича, спалити його села і забрати або винищити його «жизнь», тобто господарські запаси, хліб, худобу, челядь. Володимир Мономах був найдобріший і найрозумніший з Ярославичів XI — XII ст., але й йому не було чуже це хижацтво. В своєму Повчанні дітям він розповідає, як напавши якомсь зненацька на Мінськ, він не лишив там «ні челядина, ні скотини». Іншим разом син його Ярополк (1116 р.) захопив Друцьк в тому ж Мінському князівстві і всіх жителів цього міста перевів у свою Переяславську волость, збудувавши для них нове місто при впадінні Сули в Дніпро. Літописець XII ст., розповідаючи про вдале вторгнення князя в чужу волость, іноді закінчує оповідання зауваженням, що переможці повернулись, «ополонившись челяддю і худобою». Повертали в рабство і полонених земляків: після невдалого нападу раті Андрія Боголюбського на Новгород в 1169 р. там продавали полонених суздальців по 2 ногати кожного. Так само робили з полоненою Руссю половці, яких князі руські в своїх усобицях не соромились наводити на Руську землю. Перетворившись у хижацьку боротьбу за робочі руки, яка супроводилась зменшенням вільного населення, князівські усобиці ще

сильніше погіршували тяжке становище нижчих класів, і без того принижених аристократичним законодавством XI — XII ст. ст.

Зовнішні відносини Київської Русі прибавляли до вказаних умов ще нову, яка найбільш згубно впливала на її суспільний порядок і добробут. Вивчаючи життя цієї Русі, ні на хвилину не слід забувати, що воно виникло на окраїні культурно - християнського світу, на березі Європи, за яким розстигалось безмежне море степів, що служили переддвер'ям Азії. Ці степи з своїм кочовим населенням і були історичним бичем для стародавньої Русі. Після поразки, завданої Ярославом печенігам в 1036 р., руський степ на деякий час очистився; але услід за смертю Ярослава в 1061 р. почались безперервні напади на Русь нових степових її сусідів — половців (кuman). З цими половцями Русь боролась уперто в XI і XII ст. ст. Ця боротьба — головний предмет літописного оповідання і богатирської билини. Половецькі напади залишали після себе страшні сліди на Русі. Читаючи літопис того часу, ми знайдемо в ньому скільки завгодно барвистих фарб для змалювання злигоднів, яких зазнавала Русь із степу. Ниви занедбувались, заростали травою і лісом; де паслась худоба, там з'являлись звірі. Половці вміли підкрадатись до самого Києва: в 1096 р. хан Боняк «шолудивий» мало не в'їхав в саме місто, вдерся в Печерський монастир, коли монахи спали після заутрені, пограбував і спалив його. Міста, навіть цілі області, безлюдніли. В XI ст. Поросся (край по ріці Росі, західній притоці Дніпра нижче Києва) з Ярославового часу в добре заселеною країною. Тут жило мішане населення: поруч з полоненими ляхами, яких садовив тут Ярослав, оселялись руські вихідці і мирні кочовники, торки, берендеї, навіть печеніги, які врятувались від половців і приєднались до Русі для боротьби з ними. Ці мирні інородці жили напівкочовим життям: влітку вони бродили по сусідніх степах із своїми стадами і вежами (шатрами або кібітками), а взимку або на час небезпеки ховались у свої укріплені становища і міста по Росі, що були сторожовими військовими селищами на степовому кордоні. Руські у відміну від диких половців звали їх «своїми поганими». Наприкінці XI ст. Поросся стало окремою єпархією, кафедра якої була в Юр'єві на Росі, місті, збудованому Ярославом і названому його християнським ім'ям (Ярослав — Георгій або Юрій). Жителі Поросся жили завжди в небезпеці, чекаючи нападу з степу. В 1095 р. юр'євці зазнали нового нападу і, в зв'язку

Половецькі
напади

з постійними небезпеками від половців, всі пішли в Київ, а половці спалили спустіле місто. Великий князь Святополк збудував для переселенців нове місто на Дніпрі нижче Києва Святополч; незабаром до них приєднались інші втікачі із степового кордону. Ще більші небезпеки переживала також сусідня із степом Переяславська земля: по тамтешніх ріках Трубежу, Супою, Сулі, Хоролу відбувалися мало не щороку, а в деякі роки неодноразові сутички Русі з половцями; на протязі XII ст. ця область поступово пустіла. Під гнітом цих тривог і небезпек при ростущих усобицях князів ґрунт суспільного порядку в Київській Русі ставав хистким, щохвилини загрожуючи погромом: виникав сумнів у можливості жити при таких умовах. В 1069 р., коли Ізяслав, вигнаний київлянами за нерішучість у боротьбі з половцями, ішов на Київ з польською допомогою, київське віче просило його братів Святослава і Всеволода захистити міста свого батька: «а не хочете,— додали київляни,— нам нічого більше не лишається робити — запалимо своє місто і підемо в Грецьку землю». Русь виснажувалась в засобах боротьби з варварами. Ніякими мирами і договорами не можна було стримати їх хижацтва, що було їхнім звичним промислом. Мономах уклав з ними 19 мирів, передавав їм безліч одягу і худоби,— і все даремно. З цією ж метою князі одружувались з ханськими дочками, але тесть не переставав грабувати область свого руського зятя. Русь обкопувала свої степові кордони валами, обгороджувала ланцюгом остріжків і військових селищ, сама вела походи на степ; дружинам у прикордонних з степом областях доводилось мало не завжди тримати своїх коней за повід в чеканні походу. Цією виснажувальною боротьбою був вироблений особливого типу богатир,— не той богатир, про якого співає богатирська билина, а його історичний прообраз, яким є в літопису Дем'ян Куденевич, що жив у Переяславі Руському в половині XII ст. Він з слугою і п'ятьма молодцями виїжджав на ціле військо і примушував його тікати. Раз виїхав він на половецьку рать сам один, навіть одягнений по - хатньому, без шолома і панцера, перебив безліч половців, але сам був зрешетований ворогом і ледве живий повернувся до міста. Таких «храбрів» звали тоді *людьми божими*. Це були найближчі наступники варязьких витязів, які пересіли з річкового човна на степового коня, і далекі попередники дніпровського козацтва, яке воювало з кримськими татарами й турками і на коні і на човні. Таких богатирів багато подвизалось і полягло в суміж-

них із степом руських областях XI і XII ст. ст. Один старовинний географічний опис південно-західної Русі XVI ст. змальовує одну місцевість на шляху між Переяславом Руським і Києвом як богатирське кладовище: «а тут богатирі кладуться руські». До смерті Мономахового сина Мстислава (1132 р.) Русь ще з успіхом відбивала половців від кордонів своїх і навіть іноді вдало проникала в самий глибокий половецьких степів; але після смерті цього діяльного Мономаховича їй, очевидно, ставало не під силу стримувати натиск кочовників, і вона починала відступати перед ними. Від цих нападів, розуміється, найбільше терпіло сільське прикордонне населення, не прикрите від ворогів міськими стінами. На князівському в'їзді в 1103 р. Володимир Мономах живо змалював великому князеві Святополку тривожне життя селян у прикордонних з степом областях: «весною, — говорив князь, — виїде смерд в поле орати на коні і приїде половчин, ударить смерда стрілою і візьме його коня, потім приїде в село, забере його жінку, дітей і все майно та й тік його запалить». Ця майже двовікова боротьба Русі з половцями має своє значення в європейській історії. В той час як Західна Європа хрестовими походами розпочала наступальну боротьбу на азійській Схід, коли і на Піренейському півострові почався такий самий рух проти маврів, Русь своєю степовою боротьбою прикривала лівий фланг європейського наступу. Але ця історична заслуга Русі коштувала їй дуже дорого: боротьба зрушила її з насиджених дніпровських місць і круто змінила напрям її дальшого життя.

Під тиском цих трьох несприятливих умов — юридичного і економічного приниження нижчих класів, князівських усобиць і половецьких нападів — з половини XII ст. стають помітні ознаки запустіння Київської Русі, Подніпров'я. Річкова смуга по середньому Дніпру з притоками, здавна так добре заселена, з цього часу пустіє, населення її зникає кудись. Найгрунтовнішою вказівкою на це є один епізод з історії князівських усобиць. В 1157 р. помер Мономахович, що сидів у Києві, великий князь Юрій Довгорукий. Місце його на великокнязівському столі займав старший з чернігівських князів Ізяслав Давидович. Цей Ізяслав за чергою старшинства повинен був відступити чернігівський стіл з областю своєму молодшому родичеві, двоюрідному братові Святославу Ольговичу, який князував в Новгороді Сіверському. Але Ізяслав віддав Святославу не всю Чернігівську область, а тільки старше місто Чернігів з сімома іншими містами. В 1159 р. Ізяслав

Запустіння
Київської
Русі

зібрався в похід на недругів своїх, князів галицького Ярослава і волинського Мстислава, і кликав Святослава до себе на допомогу; але Святослав відмовився. Тоді старший брат послав йому таку погрозу: «дивись, брате! коли бог дасть, управлюсь в Галичі, тоді вже не нарікай на мене, як поповзеш ти з Чернігова назад до Новгород Сіверського». На цю погрозу Святослав відповідав такими великознаменними словами: «господи, ти бачиш моє смирення, скільки я поступався своїм, не бажаючи лити кров християнську, губити свою отчину; взяв я місто Чернігів з сімома іншими містами, та й то порожніми; живуть в них псарі та половці». Значить, у цих містах лишилися тільки князівські двірські люди та мирні половці, що перейшли на Русь. На наше здивовання, серед цих сімох запустілих міст Чернігівської землі ми зустрічаємо одно з найбільш старовинних і багатих міст Подніпров'я Любеч. Одночасно з ознаками відпливу населення з Київської Русі помічаємо і сліди занепаду її економічного добробуту: Русь, пустіючи, разом з тим і бідніла. Вказівку на це бачимо в історії грошового обігу в XII ст. Вивчаючи Руську Правду, ми вже бачили, що вага мінового знака, срібної гривні кун, яка при Ярославі і Мономахові мала в собі близько півфунта срібла, з половини XII ст. почала швидко падати,—ознака, що почали засмічуватись канали, якими припливали на Русь дорогоцінні метали, тобто шляхи зовнішньої торгівлі, і срібло дорожчало. В другій половині XII ст. вага гривні кун упала вже до 24 золотників, а в XIII ст. вона падає ще нижче, так що в Новгороді близько 1230 р. в обігу були гривні кун вагою в 12 — 13 золотників. Літописець пояснює нам і причину цього подорожчання срібла. Зовнішні торговельні обороти Русі дедалі більше обмежувались триумфуючими кочовниками; пряму вказівку на це знаходимо в словах одного південного князя другої половини XII ст. Знаменитий суперник Андрія Боголюбського, Мстислав Ізяславич волинський, в 1167 р. старався підбити свою братів князів у похід на степових варварів. Він вказував на скрутне становище Русі: «пожалійте,— говорив він,— Руську землю, свою отчину; кожного літа погані забирають християн у свої вежі, а оце вже й шляхи у нас віднімають», і тут же перелічив чорноморські шляхи руської торгівлі, згадавши між ними і грецький. На протязі XII ст. мало не кожного року князі спускались з Києва з озброєними загонами, щоб зустрінути і провести «гречників», руських купців, які йшли в Царград та інші грецькі міста або поверталися

звідти. Це збройне конвоювання руських торговельних караванів було важливою урядовою турботою князів. Очевидно, в другій половині XII ст. князі з своїми дружинами вже стають безсилі в боротьбі з степовим натиском і стараються, принаймні, вдержати в своїх руках річкові шляхи руської зовнішньої торгівлі, які проходили через степ.

Ось ряд явищ, які вказують, які неполадки приховувалися в глибині руського суспільства під позірною блискучою поверхнею київського життя і які злигодні приходили на нього із сторони. Тепер доведеться вияснити питання, куди дівалось населення спустошуваної Київської Русі, в який бік відпливали нижчі трудящі класи, які поступалися місцем у Подніпров'ї перед князівськими двірськими людьми і мирними половцями.

Відплив населення з Подніпров'я йшов у двох напрямках, двома протилежними струменями. Один струмінь ішов на захід, за Західний Буг, в область верхнього Дністра і верхньої Вісли, вглиб Галичини і Польщі. Так південноруське населення з Придніпров'я поверталось на давно забуті місця, покинуті його предками ще в VII ст. Сліди відпливу в цей бік виявляються в долі двох крайніх князівств — Галицького і Волинського. За своїм становищем в політичній ієрархії руських областей ці князівства належали до числа молодших. Галицьке князівство, одно з виділених, сирітських за генеалогічним положенням своїх князів, які належали до однієї з молодших ліній роду Ярослава, вже в другій половині XII ст. стає одним з найбільш сильних і впливових на південному заході: князь його відкриває ворота Києву, як говорить «Слово о полку Игореве» про Ярослава Осмомисла. З кінця XII ст., при князях Романі Мстиславичі, який приєднав Галичину до своєї Волині, і його сині Данилі, з'єднане князівство помітно росте, густо заселяється, князі його швидко багатіють, не зважаючи на внутрішні чвари, порядкують справами південно-західної Русі і самим Києвом; Романа літопис величає «самодержцем всієї Руської землі». Цим напливом руських переселенців, можливо, пояснюються звістки XIII і XIV ст. ст. про православні церкви в Краківській області і в інших місцевостях південно-східної Польщі.

В зв'язку з цим відпливом населення на захід пояснюється одно важливе явище в російській етнографії, а саме, утворення малоросійського племені. Запустіння дніпровської Русі, яке почалося в XII ст., було завершене в XIII ст. татарським погромом 1229 — 1240 рр. Відтоді старовинні області цієї Русі, колись так густо заселені, надовго пере-

Відплив населення на захід

Малоросійське плем'я

творились у пустиню з мізерним залишком колишнього населення. Ще важливіше було те, що зруйнувався політичний і народногосподарський лад усього краю. Незабаром після татарського погрому, в 1246 р., проїжджав з Польщі через Київ на Волгу до татар папський місіонер Плато - Карпіні. В своїх записках він зауважує, що на шляху з Володимира Волинського до Києва він їхав весь час у страху від Литви, яка часто робить напади на ці краї Русі, але що від Русі він був у цілковитій безпеці, Русі лишилось тут дуже мало: більша частина її або перебита, або забрана в полон татарами. На всьому пройденому ним просторі південної Русі в Київській і Переяславській землі Плато - Карпіні зустрічав по дорозі лише безліч людських кісток і черепів, розкиданих по полях. У самому Києві, раніш такому великому і багатолюдному місті, ледве налічували при ньому 200 будинків, жителі яких зазнавали страшного гніту. З того часу на протязі 2 — 3 століть Київ зазнав багато лиха, кілька раз занепадав і підносився. Так, ледве оправившись від розгрому 1240 р., він в 1299 р. знову розбігся від насильств татарських. По спустілих степових кордонах Київської Русі бродили рештки її давніх сусідів — печенігів, половців, торків та інших іногородців. У такому запустінні лишались південні області Київська, Переяславська і почасти Чернігівська мало не до половини XV ст. Після того, як південно - західна Русь з Галичиною в XIV ст. була захоплена Польщею і Литвою, дніпровські пустині стали південно - східною окраїною об'єднаної Польсько - литовської держави. В документах XIV ст. для південно - західної Русі з'являється назва *Мала Росія*. З XV ст. став помітне друге заселення середнього Придніпров'я, полегшене двома обставинами: 1) південна степова окраїна Русі стала безпечнішою в наслідок розпаду Орди і посилення Московської Русі; 2) в межах Польської держави колишнє оброчне селянське господарство в XV ст. стало замінитись панщиною, і кріпосне право набрало прискореного розвитку, посиливши в поневолюваному сільському населенні прагнення тікати від панського ярма на більш привільні місця. Цими двома обставинами і був викликаний посилений вплив селянського населення з Галичини і з внутрішніх областей Польщі на південно - східну придніпровську окраїну Польської держави. Керівниками цієї колонізації стали багаті польські вельможі, які кудували собі великі вотчини на пів Україні. Завдяки тому почали швидко заселятись порожні доти області старої Київської Русі. Конєцпольські, Потоцькі,

Вишневецькі на своїх великих степових вотчинах за короткий час будували десятки й сотні міст і містечок з тисячами хуторів і селищ. Польські публіцисти XVI ст. скаржаться, вказуючи на два одночасні явища: на неймовірно швидке заселення пустинних земель по Дніпру, Східному Бугу і Дністру і на запустіння багатолюдних раніше містечок і сіл в центральних областях Польщі. Коли, таким чином, почала заселятись дніпровська україна, то виявилось, що маса зайшлого сюди населення чисто руського походження. Звідси можна зробити висновок, що більшість колоністів, які приходили сюди з глибини Польщі, з Галичини і Литви, були потомки тієї русі, яка пішла з Дніпра на захід в XII і XIII ст. ст. і на протязі 2 — 3 століть, живучи серед литви і поляків, зберегла свою народність. Ця русь, повертаючись тепер на свої старі місця, зустріла тут рештки давніх кочовників торків, берендеїв, печенігів і ін. Я не тверджу категорично, що шляхом змішання русі, яка поверталася на свої давні дніпровські селища або лишалася тут, з цими східними інородцями утворилось малоруське плем'я, бо й сам не маю і в історичній літературі не знаходжу достатніх підстав ні приймати, ні відкидати таке припущення; так само не можу сказати, чи досить вияснено, коли і під якими впливами утворились діалектичні особливості, які відрізняють малоруське нареччя, як від давнього київського, так і від великоруського. Я кажу тільки, що в утворенні малоруського племені, як вітки руського народу, брав участь зворотний, що виявився або посилювався з XV ст., рух до Дніпра руського населення, яке відсунулось звідти на захід, до Карпат і Вісли, в XII — XIII ст. ст.

Другий струмінь колонізації з Подніпров'я йшов у протилежний кут Руської землі — на північний схід, за ріку Угру, в межиріччя Оки і верхньої Волги. Цей рух слабо відзначений сучасними спостерігачами: він шов тихо і поступово в нижчих класах суспільства, через це і не скоро був помічений людьми, які стояли на суспільній вершині. Але збереглися сліди, які вказують на цей рух.

І. До половини XII ст. непомітно прямого сполучення Київської Русі з далеким Ростовсько-Суздальським краєм. Заселення цієї північно-східної окраїни Русі слов'янами почалося задовго до XII ст., і руська колонізація його спочатку йшла переважно з північного заходу, з Новгородської землі, до якої належав цей край при перших руських князях. Тут ще до XII ст. виникло кілька руських міст, як от Ростов, Суздаль, Ярославль, Муром

Прокладення прямого шляху на північний схід, в Суздальський край

та ін. В головних із них часом з'являлись руські князі. Так, за Володимира в Ростові сидів його син Борис, в Муромі на Оці — другий син Гліб. Цікаво, що коли ростовському або муромському князеві доводилось їхати на південь у Київ, він їхав не прямою дорогою, а робив великий об'їзд в сторону. В 1015 р. Гліб муромський, довідавшись про хворобу батька, поїхав у Київ одвідати його. Шлях, яким він їхав, можна простежити за повідомленням, що на Волзі, при гирлі ріки Тьми, кінь князя спіткнувся і ушкодив ногу вершникові: ріка Тьма — ліва притока Волги вище Твері. Діставшись до Смоленська, Гліб хотів спуститись Дніпром до Києва, але тут схопили його підслані Святополком убивці. Ще цікавіше, що й народна богатирська билина запам'ятала час, коли не було прямої дороги з Мурома до Києва. Ілля Муромець, приїхавши до Києва, розповідав богатырям за княжим столом, яким шляхом він їхав з своєї батьківщини:

А проехал я дорогой прямоезжею
Из стольного города из Мурома,
Из того села Карачарова.
Говорят тут могучие богатыри:
А ласково солнце Владимир князь!
В очах дегина завирается:
А где ему проехать дорогу прямоезжку;
Залегла та дорога тридцать лет
От того Соловья разбойника.

Близько половини XII ст. починає потроху прокладатись і прямий шлях з Києва на далеку суздальську північ. Володимир Мономах, невтомний їздець, який на своєму віку об'їздив Руську землю вздовж і впоперек, каже в Повчанні дітям з деяким відтінком похвальби, що одного разу він проїхав з Києва в Ростов «крізь вятичів». Значить, нелегка річ була проїхати цим краєм з Дніпра до Ростова. Край вятичів був глухою лісовою країною; піти в ліси до вятичів значило сховатись так, щоб ніхто не знайшов. Чернігівські князі, яким належало плем'я вятичів, часто шукали тут притулку, побиті своєю братією. На просторі між верхньою Окою і Десною від міста Карачова до Козельська і далі на північ, тебто в значній частині нинішніх Орловської і Калузької губерній, тяглися дрімучі ліси, які так відомі в наших оповідях про розбійників під назвою *Бринських* (Бринь — старовинна волость, нині село Жиздринського повіту на Бринці, або Брині,

притоці Жиздри, Калузької губернії). Місто Брянськ на Десні в самому своєму імені зберегло пам'ять про цей тоді лісистий і глухий край. Брянськ — власне *Дебрянськ* (від «дебрей»). Ось чому Суздальська земля називалась в стародавні часи *Заліською*; ця назва дана їй Київською Руссю, від якої вона була відділена дрімучими лісами вятичів. Ці дрімучі ліси й стали прочищатись з половини XII ст. Коли Мономахові ще важко було їхати тут в Ростов з малою дружиною, то син його Юрій Довгорукий під час упертої боротьби з своїм волинським племінником Ізяславом (1149 — 1154) водив уже прямою дорогою з Ростова до Києва цілі полки. Це змушує припускати якийсь рух в населенні, який прочищав шлях в цьому напрямі крізь непрохідні ліси.

II. Знаходимо вказівку і на цей рух. В той час коли Колонізація Суздальського краю почали скаржитись на запустіння південної Русі, в далекому Суздальському краї помічасмо посилену будівничу роботу. При князях Юрії Довгорукому і Андрії тут виникають одно по одному нові міста. В 1134 р. Юрій будує місто Кснятин при впадінні Великої Нерлі у Волгу (під Калязіним). В 1147 р. став відомим городок Москва. В 1150 р. Юрій будує Юр'єв «у полі» (або Польський, нині повітове місто Владимирської губернії) і переносить на нове місце виникле близько того ж часу місто Переяслав-Заліський. В 1154 р. він заснував на річці Яхромі місто Дмитров, назване так на честь сина Юрійового Дмитрія-Всеволода, який народився в тому ж році під час «полюддя», коли князь з жінкою об'їжджав свою волость для збирання данини. Близько 1155 р. Андрій Боголюбський заснував місто Боголюбов нижче Владимира на Клязьмі. Звістка про заснування міст супроводиться в літопису звітками про збудування церков. Обидва князі, батько й син, найзавзятіші храмубудівники в Суздальській землі. Поява перелічених міст відзначена в давньому літопису. З інших джерел довідуємось, що тоді ж виникло багато інших міст в Суздальській землі. За літописами, Тверь став відомою не раніше XIII ст.; але вона в вже чималим містом в оповіді про чудеса владимирської ікони божої матері, написаній за життя Андрія, тобто до 1174 р. Татищев у своєму літописному зводі каже, що від князювання Юрія Довгорукого у своїх джерелах, які тепер зникли, він почав зустрічати цілий ряд інших нових міст у північній Русі, які не були відомі до того часу: такими в, наприклад, Городець на Волзі, Кострома, Стародуб на Клязьмі, Галич, Звенигород, Вишгород при впадінні Протви в Оку (під Серпуховим)

та ін. Сам Андрій Боголюбський хвалився своєю колонізаторською діяльністю. Задумавши заснувати у Володимирі на Клязьмі окрему руську митрополію, незалежну від Київської, князь говорив своїм боярам: «я всю Білу (Суздальську) Русь містами і селами великими заселив і багатолюдною учинив».

І джерела

III. Далі, зустрічаємо ознаку, яка прямо вказує на те, звідки йшло населення, що наповнювало ці нові суздальські міста і великі села. Треба вслухатись в назви нових суздальських міст: Переяслав, Звенигород, Стародуб, Вишгород, Галич, — все це південноруські назви, які мелькають мало не на кожній сторінці старого київського літопису в оповіданні про події в південній Русі; самих тільки Звенигородів було кілька в землі Київській і Галицькій. Імена київських річок Либеді і Почайни зустрічаються в Рязані, у Володимирі на Клязьмі, в Нижньому Новгороді. Відомо, що є річка Ірпень в Київській землі, притока Дніпра, на якій, за переказом (щоправда, сумнівним) Гедімін в 1321 р. розбив південноруських князів; Ірпенню навивається і притока Клязьми у Владимирському повіті. Ім'я самого Києва не було забуте в Суздальській землі: село Києво на Київському яру знають старовинні акти XVI століття в Московському повіті; Київка — притока Оки в Калузькому повіті, село Київці — поблизу Алексіна в Тульській губернії. Але найцікавіше в історії пересування географічних назв кочування однієї групи імен. В давній Русі були відомі три Переяслави: Південний або Руський (нині повітове місто Полтавської губернії), Переяслав Рязанський (нинішня Рязань) і Переяслав Заліський (повітове місто Владимирської губернії). Кожне з цих трьох однойменних міст стоїть на ріці Трубежі. Це перенесення південноруської географічної номенклатури на далеку суздальську північ було справою переселенців, які приходили сюди з київського півдня. Відомий звичай усіх колоністів переносити з собою на нові місця імена своїх покинутих селищ: по містах Сполучених Штатів Америки можна повторювати географію чималої частини Старого Світу. У пізнішому джерелі знаходимо ще один слід, який вказує на той самий напрям руської колонізації. Татищев у своєму зводі розповідає, що Юрій Довгорукий, почавши будувати нові міста в своїй Суздальській волості, заселяв їх, збираючи людей звідусіль і даючи їм «чималу позикку». Завдяки цьому у міста його приходило багато не тільки руських, але й болгар, мордві, угорців і «пределы яко многими тысячами людей наполняли». Як же

тавнином Юрій ~~беред~~ цих прихідців навіть угорці? Проплемінником був союзного в його боротьбі з волинським. Очевидно, Юрій переводив останнього угорський король. Очевидно, Юрій переводив останнього угорський король. Очевидно, Юрій переводив останнього угорський король. Очевидно, Юрій переводив останнього угорський король.

IV. Нарешті, зустрічаємо ще ~~тому~~ в боях на півдні. самий напрям колонізації і до того ж там, де ~~вказівку~~ на той було б чекати такої вказівки, — в народній ~~Русі~~ поезії. Відомо, що цикл билин про могутніх богатирів ~~Володимирових~~ часів склався на півдні; але тепер там ~~в~~ пам'ятають цих билин і давно забули про Володимирів богатирів. Там їхнє місце зайняли козацькі думи, які оспівують подвиги козаків у боротьбі з ляхами, татарами і турками. Отже, ці думи відбивають в собі зовсім іншу історичну епоху — XVI і XVII ст.ст. Зате богатирські билини з надзвичайною свіжістю збереглися на далекій півночі, в Приураллі і Заонежжі, Олонцькій і Архангельській губерніях, звідки разом з переселенцями проникали і в далекий Сибір. Про Володимирових богатирів пам'ятають і в центральній Великоросії; але тут не знають уже богатирських билин, не вміють співати їх, забули склад билиного вірша; тут оповіді про богатирів перетворилися в прості прозаїчні казки. Як могло статися, що народний історичний епос розквітнув там, де не був посіяний, і пропав там, де виріс? Очевидно, на далеку північ ці поетичні оповіді перейшли разом з тим самим населенням, яке їх створило і співало. Це перенесення відбулося ще до XIV ст., тобто до появи на півдні Росії литви і ляхів, бо в давніх богатирських билинах ще немає й згадки про цих пізніших ворогів Русі.

Вказівка
билин

Такий є ряд вказівок, які приводять нас до тієї догадки, що на далекій північно-східній окраїні Русі йшов рух, схожий на той, який ми помітили на окраїні південно-західній. Спільний факт той, що з половини XII століття почався або, точніше, посилювався вплив населення з центральної дніпровської Русі до двох протилежних окраїн Руської землі і цим впливом позначався початок нового, другого періоду нашої історії, подібно до того, як попередній період почався припливом слов'ян у Придніпров'я з Карпатських схилів. Виділивши цей факт, вивчимо його наслідки. Я обмежусь в цьому вивченні тільки північно-східним струменем руської колонізації. Він — джерело всіх основних явищ, які виявилися в житті верхньоволзької Русі з половини XII ст.; з наслідків цієї колонізації склався весь політичний і суспільний побут цієї Русі.

Висновки

Розрив
народності

Наслідки ці були надзвичайно різноманітні. Я віражачу лише два їх ряди: 1) наслідки етнографічного розриву цього північно-східного напрямку колонізації. Про корінного факту виучуводяться до одного прихлягає в тому, що руська народваного періоду: цей ф в перший період, на протязі другого ність, яка зав'язує. Головна маса руського народу, відрозірвалася перед непосильними зовнішніми небезпеками зступив перед південного заходу до Оки і верхньої Волги, дніпрська народність збрала свої розбиті сили, зміцніла в лісах центральної та південної Росії, врятувала свою народність і, озброївши її силою згуртованої держави, знов прийшла на дніпровський південний захід, щоб врятувати залишену там слабшу частину руського народу від чужоземного ярма і впливу.

ЛЕКЦІЯ XVII

Етнографічні наслідки руської колонізації верхнього Поволжя.— Питання про походження великоруського племені.— Зниклі інородці оксько - волзького межиріччя і їх сліди.— Відношення руських поселенців до фінських тубільців.— Сліди фінського впливу на антропологічний тип великороса, на утворення говірок великоруського нарiччя, на народні повір'я Великоросії і на склад великоруського суспільства.— Вплив природи верхнього Поволжя на народне господарство Великоросії і на племінний характер великороса.

Перед нами стоїть завдання вивчити етнографічні наслідки руської колонізації верхнього Поволжя, Ростовсько - Суздальського краю. Ці наслідки зводяться до одного важливого факту в нашій історії — до утворення другої вітки в складі руської народності, *великоруського племені*. Щоб оцінити важливість цього розгалуження в нашій історії, досить пригадати чисельне співвідношення трьох основних віток руського народу: великоросів приблизно втрос більше, ніж малоросів (в межах Росії), а малоросів майже втрос більше, ніж білоросів. Отже, великоруське плем'я становить $\frac{9}{13}$ або трохи більше ніж $\frac{2}{3}$ в загальній сумі руського населення Росії.

Починаючи вивчення походження великоруського племені, треба наперед виразно з'ясувати собі суть питання, до розв'язання якого ми приступаємо. Без сумніву, і до XIII ст. існували деякі місцеві побутові особливості, які склалися під впливом обласного поділу Руської землі і навіть, можливо, успадковані від більш давнього племінного побуту полян, древлян та ін. Але вони стерлися від часу і переселень або залягли в складі народного побуту на такій глибині, до якої важко проникнути історичному спостереженню. Я розумію не ці давні племінні або обласні особливості, а розпад народності на дві нові вітки, який почався приблизно з XIII ст., коли населення центральної середньодніпровської смуги, що було основою пер-

Утворення
велико-
руського
племені

вісної руської народності, розійшлося в протилежні сторони, коли обидві вітки, розійшовшись, втратили свій зв'язуючий і узагальнюючий центр, яким був Київ, стали під вплив нових і різних умов і перестали жити спільним життям. Великоруське плем'я вишло не з подальшого розвитку цих старих обласних особливостей, а було справою нових різноманітних впливів, які почали діяти після цього розриву народності, до того ж у краї, який лежав поза старою корінною Руссю і в XII ст. був більш інородницьким, ніж руським краєм. Умови, під вплив яких колонізація ставила руських переселенців в області середньої Оки і верхньої Волги, були двоякі: етнографічні, викликані до діяння зустрічю руських переселенців з інородцями в межиріччі Оки — Волги, і географічні, в яких позначився вплив природи краю, де сталася ця зустріч. Так, в утворенні великоруського племені спільно діяли два фактори: племінне змішування і природа країни.

Інородці
оксько-
волзького
межиріччя

Інородці, з якими зустрілись у межиріччі руські переселенці, були фінські племена. Фіни, за нашим літописом, є сусіди східних слов'ян з того самого часу, коли останні почали розселитись по нашій рівнині. Фінські племена селились серед лісів і боліт центральної та північної Росії ще в той час, коли тут не помітно ніяких слідів перебування слов'ян. Уже Іорнанд в VI ст. знав деякі з цих племен: в його перекручених іменах північних народів, які входили в IV ст. до складу готського королівства Германа-ріха, можна прочитати естів, весь, мерю, мордва, можливо, череміс. В області Оки і верхньої Волги в XI — XII ст. ст. жили три фінські племена: мурома, меря і весь. Початковий київський літопис досить точно визначає місця проживання цих племен: він знає мурому на нижній Опі, мерю по оверах Переяславському і Ростовському, весь в області Білоозера. Нині в центральній Великоросії нема вже решток цих племен, але вони лишили після себе пам'ять в її географічній номенклатурі. На обширному просторі від Оки до Білого моря ми зустрічаємо тисячі неруських назв міст, сіл, рік і урочищ. Прислухаючись до цих назв, легко помітити, що їх взято з якогось одного лексикону, що колись на всьому цьому просторі звучала одна мова, якій належали ці назви, і що вона споріднена тим наріччям, якими говорять тубільне населення нинішньої Фінляндії і фінські інородці середнього Поволжя — мордва, череміси. Так, і на цьому просторі і в східній смузі Європейської Росії зустрічаємо безліч рік, назви яких кінчаються на *ва*: *Протва, Москва, Силава, Косва* і т. д. У самої

тільки Ками можна налічити близько 20 приток, назви яких мають таке закінчення. *Уа* по - фінському значить *вода*. Назва самої Оки фінського походження: це — обрусіла форма фінського *joki*, що значить *ріка* взагалі. Навіть племінні назви мері і весі не зникли безслідно в центральній Великоросії: тут зустрічається багато сіл і рік, які мають їх назву. Повітове місто Тверської губернії Вєсьєгонськ прибрало свою назву від тамтешніх жителів *весі Єгонської* (на ріці Єгоні). Визначаючи за цими слідами в географічній номенклатурі межі розселення мері і весі, знайдемо, що ці племена жили колись від злиття Сухони і Юга, від Онезького озера і ріки Ояті до середньої Оки, захоплюючи північні частини губерній Калузької, Тульської і Рязанської. Отже, руські переселенці, які прямували в Ростовський край, зустрічались з фінськими тубільцями в самому центрі нинішньої Великоросії.

Як вони зустрілись і як одна сторона вплинула на другу? Взагалі кажучи, зустріч ця мала мирний характер. Ні в письмових пам'ятках, ні в народних переказах великоросів не уціліли спогади про вперту і повсюдну боротьбу прихідців з тубільцями. Самий характер фінів сприяв такому мирному зближенню обох сторін. Фіни при першій своїй появі в європейській історіографії були відзначені однією характеристичною рисою — миролюбством, навіть несміливістю, затурканістю. Тацит у своїй «*Германії*» говорить про фінів, що це надиво дике й бідне плем'я, яке не знає ні будинків, ні зброї. Іорнанд називає фінів найлагіднішим племенем з усіх жителів європейської півночі. Те саме вражіння мирного і поступливого племені фіни справили і на руських. Стародавня Русь усі дрібні фінські племена об'єднувала під однією загальною назвою *чуді*. Руські, зустрівшись з фінськими жителями нашої рівнини, здається, відразу відчули свою перевагу над ними. На це вказує іронія, яка звучить в руських словах, похідних від корінного *чудь*: *чудити*, *чудно*, *чудак* і т. п. Доля фінів на європейському ґрунті в виправданні цього вражіння. Колись фінські племена були поширені далеко далі на південь від лінії рік Москви й Оки, — там, де не знаходимо пізніше їх слідів. Але народні потоки, які проносились по південній Русі, відкидали це плем'я все далі на північ; воно все більше відступало і відступаючи поступово зникало, зливаючись з сильнішими сусідами. Процес цього зникнення триває й досі. І самі колоністи не викликали тубільців на боротьбу. Вони належали в більшості до мирного сільського населення, яке йшло з південно -

Зустріч
русі і чуді

західної Русі від тамтешніх злигоднів і шукало серед лісів півночі не здобичі, а безпечних місць для хліборобства і промислів. Відбувалося заселення, а не завоювання краю, не поневолення або витіснення тубільців. Могли траплятися сусідські сварки і бійки, але пам'ятки не пам'ятають ні завойовницьких нападів, ні оборонних повстань. Вказівку на такий хід і характер руської колонізації можна бачити в одній особливості тієї ж географічної номенклатури Великоросії. Фінські і руські назви сіл і рік ідуть не суцільними смугами, а впереміжку, чергуючись одні з одними. Отже, руські переселенці не вторгались в край фінів великими масами, а, так би мовити, просочувались тонкими струменями, займаючи обширні проміжки, які лишалися між розкиданими серед боліт і лісів фінськими селищами. Такий порядок розміщення колоністів був би неможливий при посиленій боротьбі їх з тубільцями. Правда, в переказах Великоросії уціліли деякі невиразні спогади про боротьбу, яка зав'язувалась на місцях; але ці спогади говорять про боротьбу не двох племен, а двох релігій. Сутички викликалися не самою зустріччю прихідців з тубільцями, а спробами поширити християнство серед останніх. Сліди цієї релігійної боротьби бачимо в двох старовинних житіях стародавніх ростовських святих, які подвизалися в другій половині XI ст.,— єпископа Леонтія і архімандрита Авраамія: за життєм першого, ростовці вперто чинили опір християнству, прогнали двох перших єпископів, Феодора та Іларіона, і умертвили третього, Леонтія; з житія Авраамія, який подвизався незабаром після Леонтія, видно, що в Ростові була одна околиця, яка називалася *Чудською*,— ознака, що більшість населення цього міста була руська. Ця Чудська околиця і після Леонтія залишалася язичницькою, поклонялася ідолові слов'янського «скотинячого бога» Велеса. Значить, ще до запровадження християнства місцева меря почала вже переймати язичницькі вірування руських слов'ян. За життєм Леонтія, всі ростовські язичники уперто боролись проти християнських проповідників, тобто разом з чуждо брала участь в цій боротьбі і ростовська русь. Зберігся навіть переказ, записаний в XVII ст., що частина язичницького, очевидно, меряньського населення Ростовської землі, тікаючи «від *руського* хрещення», виселилась в межі Болгарського царства на Волгу до споріднених мері черемісів. Значить, подекуди і іноді зав'язувалась боротьба, але не племінна, а релігійна; боролися християни з язичниками, але не прихідці з тубільцями, не русь з чуждо.

Питання про взаємодіяння русі і чуді, про те, як обидва племена, зустрівшись, вплинули одно на одне, що одно плем'я запозичало в другого і що передало другому, належить до числа цікавих і важких питань нашої історії. Але тому що цей процес скінчився поглиненням одного з цих племен другим, саме поглиненням чуді руссю, то для нас важлива лише одна сторона цього взаємодіяння, тобто вплив фінів на зайшлу русь. У цьому впливі етнографічний вузол питання про походження великоруського племена, яке утворилося від змішання елементів слов'янського і фінського з переважанням першого. Цей вплив проникав в руське середовище двома шляхами: 1) зайшла русь, оселяючись серед тубільної чуді, неминуче змушена була шляхом стосунків, сусідства дещо запозичати з її побуту; 2) чудь, поступово русіючи, всією своєю масою, з усіма своїми антропологічними і етнографічними особливостями, із своїм обличчям, мовою, звичаями і віруваннями входила до складу руської народності. Тим і другим шляхом в руське середовище проникло немало фізичних і моральних особливостей, успадкованих від фінів, що розчинилися в ньому.

Фінські
риси

I. Треба допустити деяку участь фінського племена в утворенні антропологічного типу великороса. Наша великоруська фізіономія не зовсім точно відтворює загальнослов'янські риси. Інші слов'яни, визнаючи в ній ці риси, однак, помічають і деяку сторонню домішку: а саме, вилицюватість великороса, переважання смуглявого кольору обличчя й волосся і, особливо, типовий великоруський ніс, який лежить на широкій основі, з великою ймовірністю пояснюють фінським впливом.

Тип

II. Той самий вплив, здається, позначився і в зміні давньоруської говірки. В говірці стародавньої Київської Русі помітні три особливості: 1) вона говорила на *о*, *окала*; 2) звуки *ц*, *і* *ч* змішувались, заміщали один одного; 3) в сполученні голосних і приголосних помічалась певна фонетична гармонія: звуки приголосні гортанні *г*, *к* і *х* сполучались з твердими голосними *а*, *о*, *ы*, *у*, *э* і з півголосним *ѣ*, а зубні або свистячі *з*, *с* і *ц* і піднебінні або шиплячі *ж*, *ч* і *ш* — з м'якими голосними *я*, *е*, *и*, *ю* і з півголосним *ь*; сюди ж можна віднести і м'яке закінчення дієслів в 3-ій особі обох чисел (*пишеть, имуть*). Сліди цих особливостей знаходимо в залишках давнього письменства XII і XIII ст.ст. В іноземних словах при переході їх в руську мову ненаголошені звуки *а* і *е* замінялись звуком *о*: Торвард — Трувор, Єлена — Олена. Київська Русь сполучала гортанне *к* з

Говірка

твердим *ы*, а зубне *ц* або піднебінне *ч* — з м'яким *и* або *ь*: вона говорила *Кыев*, а не «Кієв», як говоримо ми всупереч правилам давньої руської фонетики, яка вимагала, щоб *к*, зустрічаючись з *и*, перезвуковувалось в *ц* або *ч*; звідси форма в одному південно-руському рукопису XII ст. «*Лучино евангеліє*» (від Луки). Ця давня фонетика збереглася почасти в наріччі малоросів, які кажуть: на полянці, козаچه. Ми, великороси, навпаки, не сполучаємо *ц* і шиплячих *ж* і *ш* з м'якими голосними, кажемо: *кольцо*, *шыре*, *жызынь*, і не зуміємо так тонко вимовити сполучених з цими приголосними м'яких голосних, як вимовляє малорос: *отья*, *горобья*. Далі, в давній південній говірці помітно змішання або взаємне заміщення звуків *ц* і *ч*: в «Слове о полку Игореве» *веци* і *вечи*, галичкый. Ті самі особливості мала в XII ст. і частково зберегла досі говірка новгородська: в повчанні архієпископа Іллі - Іоанна духовенству *гыбять* (гинуть), *простьци* і *простьчи*, *лга* (льзя), або в договорі 1195 р. з німцями *немечьскый* і *немецкый*, *послужы* і *послуси*. Ознаки тієї ж фонетики помічаємо і в говірці на верхньому Дніпрі: в смоленському договорі 1229 р. *немечкый*, *веречи* (церковно-слов'янське *вечи* — тягти), *гочкого* (готського). Значить, колись по всьому греко-варязькому шляху звучала одна говірка, деякі особливості якої до цього часу упіли в говірці новгородській. Якщо ви тепер з середньої Волги, наприклад, від Самари, проведете по Великоросії трохи зігнуту діагональну рису на північний захід так, щоб Москва, Тверь, Вишній Волочок і Псков лишилися трохи лівіше, а Корчева і Порхов правіше, ви поділите всю Великоросію на дві смуги — північно-східну і південно-західну; в першій характерний звук говірки *є* *о*, в другій *а*, тобто звуки *о* і *є* без наголосу переходять в *а* і *я* (*старой*, *сямой*). Владимирці, нижегородці, ярославці, костромичі, новгородці *акають*, говорять з глибини гортані і при цьому ставлять губи глечиком, за висловом російського діалектолога і лексикографа Даля. Рязанці, калужани, смольняни, тамбовці, орловці, почасти москвичі і тверичі *акають*, розкривають рот навстіж, за що владимирці і ярославці зуть їх «полоротыми». Посилуючись поступово на захід від Москви, акаюча говірка переходить у білоруське наріччя, яке зовсім не знає *о*, замінюючи його навіть з наголосом звуками *а* або *у*: «стол» — *стал* або *стул*. Перша говірка в руській діалектології називається *північним*, а друга *південним* великоруським піднаріччям. Інші особливості обох піднаріч: у південному *з* вимовляється, як придихальне

латинське *h*, в близьке до *y* і м'яке закінчення 3-ої особи дієслів (*ть*), як у нинішньому малоруському і в давньому руському (*векоу* — *веков*, в договорі 1229 р. *узяти у Ризе* — взяти в Ризі); в північному *z* вимовляється, як латинське *g*; *с* в кінці слів твердо, як *ф*, твердо закінчення 3-ої особи дієслів (*ть*). Але й у північному піднаріччі розрізняють два відтінки, говірки західну новгородську і східну владимирську. Перша ближча до давньоруської, краще зберегла її фонетику і навіть лексикон; новгородці кажуть *кольце*, *хороше* і вживають багато старовинних руських слів, забутих в інших краях Русі: *грять* (крякати), *доспеть* (досягти), *послух*. Владимирська говірка більше відійшла від давньої, переважаючий звук *о* вимовляється грубо протяжно, втрачено стародавнє сполучення голосних з приголосними, в родовому відмінку однини займенників і прикметників *z* заміняється звуком *с* (*хорошово*). Москва в діалектологічному відношенні виявилась таким же зв'язуючим вузлом, яким була вона у відношенні політичному і народногосподарському. Вона стала в пункті зустрічі різних говірок: на північному заході від неї, в Кліну, окаяють по - новгородському, на сході, до Богородська — по - владимирському, на південному заході, до Коломни, акають по - рязанському, на заході, до Можайська — по - смоленському. Вона сприйняла особливості сусідніх договорів і утворила своє особливе наріччя, в якому сполучила переважаючий звук південної говірки з північним твердим закінченням 3-ої особи дієслів і з твердим *z*, що переходить в кінці слів в *к* (*сапож*), а в родовому відмінку однини займенників і прикметників у *с*. Зате московське наріччя, засвоєне освіченим руським громадянством як зразкове, деякими рисами ще далі відступило від говірки стародавньої Київської Русі: *заварить на - масковски* значить мабуть чи ще не більше порушувати правила давньоруської фонетики, ніж порушує їх владимирець або ярославець. Московська говірка — порівняно пізніша, хоч її ознаки з'являються в пам'ятках досить рано, в першій половині XIV ст., в один час з першими політичними успіхами Москви. Здається, в духовній Івана Калити в 1328 р. ми застаємо момент переходу від *о* до *а*, коли поруч з формами *отця*, *одиного*, *россадает* читаємо: *Андрей, аже* замість давнього *оже* — «ежели».

Отже, говірки великоруського наріччя склались шляхом поступового псування первісної руської говірки. Утворення говірок і наріч — це звуковий, вокальний

літопис народних пересувань і місцевих угруповань населення. Давня фонетика Київської Русі особливо помітно змінювалась в північно - східному напрямі, тобто в напрямі руської колонізації, що утворила великоруське плем'я злиттям руського населення з фінським. Це наводить на припущення про зв'язок обох процесів. Даль припускав думку, що акаючі говірки Великоросії утворились при обрусінні чудських племен. Східні інородці, русюючи, взагалі переінакшували засвоювану мову, псували її фонетику, переповнюючи її твердими голосними і недобррозвучними сполученнями голосних з приголосними. Обрусіла чудь не збагатила руського лексику: академік Грот налічував усього близько 60 фінських слів, які ввійшли здебільшого в руську мову північних губерній; лише небагато їх підслухано в середній Великоросії, наприклад, *пахтать, пурга, ряса, кулепня* (деревня). Але не роблячи строкатою лексику, чудська домішка псувала говірку, вносячи в неї чужі звуки і звукові сполучення. Давньоруська говірка в найбільшій чистоті збереглася в наріччі новгородському; в говірці владимирській ми бачимо перший момент псування руської мови під фінським впливом, а говірка московська являє собою дальший момент цього псування.

Повір'я

III. Трохи виразніше виступає в пам'ятках і переказах взаємне відношення обох племен в сфері повір'їв. Тут помічаємо сліди жвавого обміну, особливо з фінського боку. Народні звичаї і повір'я Великоросії досі зберігають виразні ознаки фінського впливу. Фінські племена, які жили і почасти досі живуть в середній і північно - східній смузі Європейської Росії, залишалися, здається, до часу зустрічі з Руссю на первісному ступені релігійного розвитку. Їх міфологія до знайомства з християнством ще не дійшла до антропоморфізму. Племена ці поклонялись силам і предметам зовнішньої природи, не уособлюючи їх: мордвин або череміс обожнював безпосередньо землю, каміння, дерева, не бачачи в них символів вищих істот; через це його культ має характер грубого фетишизму. Стихії були населені духами вже пізніше під впливом християнства. У поволзьких фінів особливо розвинений культ *води і лісу*. Мордвин, чуваш, перебуваючи серед лісу або на березі глухої лісової річки, відчуває себе в рідній релігійній сфері. Деякі риси цього культу цілком перейшли і в міфологію великоросів. У них, як і у фінів, визначною фігурою на міфологічному Олімпі є *лісовик* і виступає в тих і других з однаковими рисами: він стереже дерева, коріння і трави, має погану звичку реготати і кричати

по-дитячому і тим лякати й дурити подорожніх. В епосі західних прибалтійських більш розвинених фінів (*Калевале*) зустрічаємо образ водяного царя. Це старик з трав'яною бородою, в одязі з піни; він повелитель вод і вітрів, живе в глибині моря, любить здіймати бурі і топити кораблі; він дуже охочий до музики, і коли герой Калевали, мудрець Вейнемейнен, упустив у воду свою арфу (кантеле), водяний бог підхопив її, щоб розважитись нею в своєму підводному царстві. Ці риси живо нагадують образ водяника або царя морського у відомій новгородській билині про Садка, багатого гостя-купця і гусяря, який із своїми гусями попав у підводне царство водяника і там розвеселив його своєю грою до того, що водяник почав танцювати, забувши свою царську гідність. Сама фізіономія водяника, як вона описана в новгородській билині, дуже схожа на обличчя водяного бога Калевали. *Водяного* знають і в інших краях Росії; але наведений міф про водяника зустрічаємо тільки в Новгородській області. Це дає підставу вважати, що новгородці запозичили його в сусідніх балтійських фінів, а не навпаки. Нарешті, у переказах, занесених в давні житія великоруських святих, можна зустрінати і сліди поклоніння каменям і деревам, погано прикриті християнськими формами і непомітні в південній і західній Росії.

В Початковому літопису під 1071 р. читаємо два оповідання, які при зіставленні з пізнішими вказівками дають зрозуміти, як русь ставилась до язичницьких повір'їв сусідньої чуді і як чудь дивилася на християнство, яке бачила в русі. Передамо коротко ці оповідання. Стався голод у Ростовській землі, і ось два волхви з Ярославля пішли Волгою, розголошуючи: «мы знаем, кто обилье держит» (врожай затримує). Прийдуть у погост, назвуть крапчих жінок і скажуть: «та держить жито, та мед, а та рибу». І приводили до них хто сестру, хто матір, хто жінку свою. Волхви робили в них проріз за плечима і виймали жито або рибу, самих жінок убивали, а майно їх забирали собі. Прийшли вони на Білоозеро. В цей же час прийшов туди для збирання податків Ян, боярин великого князя Святослава. Почувши, що волхви повбивали вже багатьох жінок по Шекні і Волзі, Ян зажадав, щоб білозерці ваяли і видали йому волхвів: «а то не піду від вас ціле літо» (тобто кормитимусь у вас вашим коштом), — пригрозив боярин. Білозерці злякались і привели до Яна волхвів. Він спитав їх: «Навіщо це ви згубили стільки народу?» Волхви відповіли: «А вони держать урожай; коли винищимо їх,

Два оповідання

не буде голоду; хочеш, при тобі виймемо в них жито або рибу або що інше». Ян відказав: «Всі ви брешете; створив бог людину з землі, складається вона з кісток, жил і крові і нічого в ній нема іншого, і ніхто крім бога не знає, як створено людину». — «А ми знаємо, як створено людину», — сказали волхви. — «Як?» — «Мився бог у лазні, витерся ганчіркою і кинув її на землю; і засперечався сатана з богом, кому з неї створити людину, і створив диявол тіло людини, а бог душу в неї вклав; тому, коли людина помре, тіло її йде в землю, а душа до бога». Ці волхви — фіни з ростовської мері. Легенда про створення людини, переказана ними Янові, досі збереглася серед нижегородської мордви, тільки в більш цільному і зрозумілому складі, без пропусків, які зробив київський літописець, переказуючи її із слів Яна, і з очевидними слідами християнського впливу. Ось її зміст. У мордві два головні боги, добрий Чампас і лихий Шайтан (сатана). Людину надумав створити не Чампас, а Шайтан. Він набрав глини, піску та землі й почав ліпити тіло людини, але ніяк не міг надати їй пристойного вигляду: то зліпок вийде в нього свинею, то собакою, а Шайтанові хотілося створити людину в образ і подобу божу. Бився він, бився, нарешті, покликав пташку - мишу — тоді ще миші літали — і звелів їй летіти на небо, звити гніздо в рушнику Чампаса і вивести дітей. Пташка - миш так і зробила: вивела мишенят в одному кінці рушника, яким Чампас витирався в лазні, і рушник від ваги мишенят упав на землю. Шайтан обтер ним свій зліпок, який і прибрав подобу божу. Тоді Шайтан взявся вкладати в людину живу душу, але ніяк не вмів цього зробити і вже збирався розбити свій зліпок. Тут Чампас підійшов і сказав: «Забирайся геть; проклятий Шайтан, в безодню вогненну; я й без тебе створю людину». — «Ні, — відповів Шайтан, — дай, я тут постою, подивлюсь, як ти будеш класти живу душу в людину; адже я її робив, і мені з неї щонебудь треба дати, а то, брат Чампас, мені буде кривда, а тобі ганьба». Сперечались, сперечались, нарешті, вирішили поділити людину; Чампас узяв собі душу, а Шайтанові віддав тіло. Шайтан поступився, бо — Чампас далеко сильніший від Шайтана. Через те, коли людина вмирає, душа з образом і подобою божою іде на небо до Чампаса, а тіло, втрачаючи душу, втрачає подобу божу, гниє і йде в землю до Шайтана. А пташку - мишу Чампас покарав за зухвальство, відняв у неї крила і приставив їй голий хвостик і такі ж лапки, як у Шайтана. Відтоді миші перестали літати. На

запитання Яна, якому богові вірують волхви, вони відповіли: «Антихристові». — «А де він?» — спитав Ян. — «Сидить у безодні», — відповідали вони. — «Який це бог — сидить у безодні! це біс, а бог на небесах, сидить на престолі». Услід за історією з ярославськими волхвами літопис передає друге оповідання. Трапилося одному новгородцеві зайти в Чудь і прийшов він до чарівника, щоб той поворожив йому. Чарівник, по звичаю своєму, почав викликати бісів. Новгородець сидів на порозі, а чарівник лежав у пестямі, і ударив ним біс. Чарівник встав і сказав новгородцеві: «Мої боги не сміють прийти; на тобі є щось, чого вони бояться». Тут новгородець згадав, що на ньому хрест, зняв його і виніс з хати. Чарівник почав знову викликати бісів, і вони, потрусивши його, розповіли, про що питав новгородець. Останній потім почав розпитувати чарівника: «Чого це твої боги хреста бояться?» — «А то є знамення небесного бога, якого наші боги бояться». — «А де живуть ваші боги і які вони?» — «Вони чорні, з крилами і хвостами, живуть у безоднях, літають і під небо підслухувати ваших богів: а ваші боги на небесах; коли хто з ваших людей помре, його відносять на небо, а хто помре з наших, того забирають до наших богів у безодню». Так воно і є, додає від себе літописець: грішники в пеклі живуть, чекаючи вічних мук, а праведники в небесному житті оселяються з ангелами.

Викладені оповідання наочно відтворюють процес взаємодіяння руських прихідців і фінських тубільців щодо релігійних повір'їв. Зближення обох сторін і в цій сфері було таке ж мирне, як і в співжитті: ворожнечі, непримиренної протилежності своїх вірувань не відчували обидві сторони. Само собою розуміється, мова йде не про християнське віровчення, а про народні повір'я руські і фінські. Те й друге плем'я знайшло в своєму міфологічному світогляді належне місце тим і другим віруванням, фінським і слов'янським, язичницьким і християнським. Боги обох племен поділились між собою полюбовно: фінські боги сіли нижче в безодні, руські вище на небі, і так поділившись, вони довго жили дружно між собою, не заважаючи один одному, навіть уміючи цінити один одного. Фінські боги безодні були піднесені в християнське звання бісів і під захистом цього звання дістали місце в русько-християнському культі, обрусіли, втратили в очах русі свій іноплемянний фінський характер: з ними сталося те саме, що з їх первісними поклонниками фінами, охопленими руссю. Ось чому руський літописець XI ст., говорячи

Взаємодіяння
повір'їв

про волхвів, про повір'я або звичаї, очевидно, фінські, не робить і натяку на те, що веде мову про чуже плем'я, про чужд: язичництво, поганство руське або фінське для нього цілком те саме; його ані трохи не обходить племінне походження або етнографічна відмінність язичницьких вірувань. У міру зближення обох племен ця відмінність, очевидно, все більше згладжувалась і в свідомості мішаного населення, яке утворилося в наслідок цього зближення. Для пояснення цієї племінної нерозрізнюваності вірувань наведу уціліле в рукопису Соловецького монастиря коротеньке оповідання, єдине в своєму роді щодо форми і змісту. Тут простодушно і в легендарному світлі описано збудування першої церкви в Білозерській країні на річці Шексні. Церква опинилась на місці язичницького мольбища, очевидно, фінського. В Білозерському краї жило фінське плем'я весь; камінь і береза — речі фінського культу; але в оповіданні нема й натяку на щонебудь інородницьке, чудське.

**Оповідання
про першу
церкву на
Шексні**

«А на Білоозері жили люди нехрещені, і як почали хреститися і віру християнську пізнавати, і вони поставили церкву, а не знають, в ім'я якого святого. І на ранок зібрались та й пішли церкву святити і назвати якого святого, і як прийшли до церкви, а в річці під церквою стоїть човен, в човні стільчик, а на стільчику ікона Василій Великий, а перед іконою проскура. І вони ікону взяли, а церкву назвали ім'ям Великого Василя. І хтось неук узяв проскуру ту та й хотів покуштувати її; а його від проскури тієї відкинуло, а проскура скам'яніла. І вони церкву святити і почали обідню правити, та як почали читати євангелію, то ударив незвичайний, якийсь страшний, великий грім і всі люди переполошились (злякались), думали, що церква розвалилась, і вони скочили і почали дивитись: бо колись тут було мольбище за вітварем, береза та камінь, і ту березу вирвало і з корінням, та й камінь взяло з землі та в Шексну й потопило. І на Білоозері то перша церква Василій Великий від тих часів, як віра стала».

**Небутова
асиміляція**

Але християнство, як його сприймала від русі чужд, не вирвало з корінням чудських язичницьких повір'їв: народні християнські вірування, не витісняючи язичницьких, будувались над ними, утворюючи верхній шар релігійних уявлень, який лягав на язичницьку основу. Для русько-чудського населення, яке змішувалось, християнство і язичництво — не протилежні, одна одну заперечуючі релігії, а тільки поповнюючі одна одну частини тієї самої віри, які стосуються різних порядків життя, двох сві-

тів, одна — світу високого, небесного, друга — пекла, «безодні». За народними повір'ями і релігійними обрядами, які до недавнього часу зберігалися в мордовських і сусідніх з ними руських селищах приволзьких губерній, можна бачити наочно, як складалося таке відношення: релігійний процес, який виник колись при першій зустрічі східного слов'янства з чуждою, без істотних змін тривав на протязі віків, поки тривав обрусіння східних фінів. Мордовські свята, великі *моляни*, пристосовувались до руських народних або церковних свят — семика, зелених свят, різдва, нового року. В молитви, звернені до мордовських богів, верховного творця Чампаса, до матері богів Анге - Патяй та її дітей, в міру засвоєння руської мови вставлялись руські слова: поруч з *«вынимань монь»* (помилуй нас) чуто було *«давай нам добра здоровья»*. Услід за словами запозичали і релігійні уявлення: Чампаса величали «верхнім богом», Анге - Патяй — «матінкою - богородицею», її сина Нішкіпаса (*нас* — бог) — Іллею Великим; в день нового року, звертаючись до бога свиней, молились: *«Таунсяй Вельки Васяй (Василій Великий), давай поросят чорних і білих, яких сам любиш»*. Язичницька молитва, звернена до стихії, прибирала русько - християнську форму: *Вода матінко! подай усім хрещеним людям добрий здоров'я*. Разом з тим язичницькі символи замінялись християнськими: замість березового вінка, уквітчаного хустками і рушниками, ставили на покуті ікону з запаленою перед нею восковою свічкою і навколішках виголошували молитви своїм Чампасам і Анге - Патаям по - руському, забувши старовинні мордовські їхні тексти. Бачачи в мордовських публічних молянах стільки свого, руського і християнського, руські сусіди починали приходити на них, а потім в них брати участь і навіть повторювати в себе окремі їх обряди і співати пісні, що супроводили їх. Все це приводило до того, що, нарешті, ні та, ні друга сторона не могла здавати собі справу, чиїх звичаїв і обрядів вона додержув, руських чи мордовських. Коли ярославські волхви на запитання Яна Вишатича сказали, що вони вірують антихристові, який в безодні сидить, Ян вигукнув: «Та який же це бог! це біс», а чудський чарівник на запитання новгородця описав зовнішність своїх крилатих і хвостатих богів, зняту, очевидно, з руської ікони, на якій були зображені біси. В 1636 р. один череміс в Казані на запитання Олеарія, а чи знає він, хто створив небо і землю, дав відповідь, записану Олеарієм так: *tzort sneit*. Язичник сміявся з «руських бо-

гів», а руського чорта боявся. Єзуїт Авріль, їдучи в 1680-х роках в Саратова, бачив, як язичницька мордва пиячила на миколин день, наслідуючи руських.

Строкатість
релігійної
свідомості

Взаємне визнання чужих вірувань, звичайно, сприяло побутовій асиміляції і діловому зближенню обох сторін, навіть, можливо, успіхам християнства серед іногородців. При такому визнанні чужь непомітно переступала роздільну рису між християнством і язичництвом, не зраджуєчи своїх старих рідних богів, а русь, переймаючи чудські повір'я і звичаї, і далі сумлінно продовжувала вважати себе християнами. Цим пояснюються пізніші явища, незрозумілі на перший погляд: приволязький інородець, мордвин або черемісин XVI — XVII ст., носячи християнське ім'я, пише вкладну грамоту найближчому монастиреві з умовою, якщо він *хреститься* і захоче постригтись в тому монастирі, то щоб його прийняли і постригли за той його вклад. Але таке переплетіння неспоріднених понять вносило велику плутанину в релігійну свідомість, яка проявлялася багатьма небажаними явищами в морально-релігійному житті народу. Прийняття християнства ставало не виходом з темряви на світло, не переходом від неправди до істини, а, так би мовити, перерахуванням спід влади нижчих богів до віддання вищих, бо й залишувані боги не скасовувались, як вигадка забобонів, а й далі вважались релігійною реальністю, тільки негативного порядку. Цю плутанину, що поставала від переробки язичницької міфології в християнську демонологію, вже в XI ст., коли вона відбувалась всередині самої Русі, можна було, пристосовуючись до влучного вислову преп. Феодосія Печерського про людей, які хвалять свою й чужу віру, назвати *двовірством*; якби він побачив, як потім до християнства прищеплювалось разом з язичництвом руським ще чудське, він, можливо, назвав би таку строкату релігійну свідомість тривірством.

Сільський
характер
колонізації

IV. Нарешті, треба визнати значний вплив фінських тубільців на склад суспільства, яке створювала руська колонізація верхнього Поволжя. Тубільне фінське населення наповнювало переважно суздальські села. Із згаданого життя преподобного Авраамія видно, що в XI ст. в місті Ростові тільки одна околиця була населена чужддю, принаймні, мала її назву. Руські назви більшості старовинних міст Ростовської землі показують, що вони засновані були руськими або з'являються не раніше русі і що русь утворила пануючий елемент в складі їх населення. До того ж ми не помічаємо в тубільному фінському населенні

ознак значного соціального розчленування, ознак поділу на нижчі й вищі класи: все це населення уявляється суцільною, одноманітною сільською масою. В цьому розумінні, мабуть, частина мері, яка втекла від руського хрещення, в пам'ятці, яка передає цю звістку, названа «ростовською черню». Але ми бачили, що й колонізація приносила в межиріччя Оки і верхньої Волги переважно сільські маси. Завдяки цьому руське й обрусіле населення верхнього Поволжя мало стати далеко більш сільським щодо свого складу, ніж яким воно було в південній Русі.

Так ми відповіли на питання, як зустрілись і вплинули один на одного руські прихідці і фінські тубільці в області верхньої Волги. З цієї зустрічі не вийшло впертої боротьби ні племінної, ні соціальної, ні навіть релігійної: вона не призвела до розвитку різкого антагонізму або контрасту ні політичного, ні етнографічного, ні морально-релігійного, який звичайно розвивається із завоювання. З цієї зустрічі вийшла потрійна мішанина: 1) релігійна, яка лягла в основу міфологічного світогляду великоросів, 2) племінна, з якої виробився антропологічний тип великороса і 3) соціальна, яка в складі верхньоволзького населення дала рішучу перевагу сільським класам.

Нам лишається відзначити вплив природи Великоросії на мішане населення, яке тут утворилося в наслідок руської колонізації. Племінна мішанина — перший фактор в утворенні великоруського племені. Вплив природи Великоросії на мішане населення — другий фактор. Великоруське плем'я — не тільки певний етнографічний склад, але й своєрідний економічний лад і навіть особливий національний характер, і природа країни багато попрацювала і над цим ладом і над цим характером.

Верхнє Поволжя, яке становить центральну область Великоросії, і досі відрізняється помітними фізичними особливостями від Русі дніпровської; шість-сім століть тому воно відрізнялось ще більше. Головні особливості цього краю: багатство лісів і боліт, переважання суглинку в складі ґрунту і павутинна сітка рік і річок, які течуть в різних напрямках. Ці особливості і поклали глибокий відбиток як на господарський побут Великоросії, так і на племінний характер великороса.

В давній Київській Русі головна пружина народного господарства, зовнішня торгівля, створила численні міста, які були великими або дрібними центрами торгівлі. У верхньоволзькій Русі, дуже далекій від приморських ринків, зовнішня торгівля не могла стати головною ру-

Висновки

Вплив природи

Господарський побут великороса

пійною силою народного господарства. Ось чому тут бачимо в XV — XVI ст. порівняно незначне число міст, та й у тих значна частина населення займалась хліборобством. Сільські селища дістали тут рішучу перевагу над містами. При тому і ці селища різко відрізнялись своїм характером від сіл південної Русі. В останній постійні зовнішні небезпеки і недостача води у відкритому степу примушували населення розміщатись великими масами, скупчуватись у величезні тисячні села, які досі становлять відмінну рису південної Русі. Навпаки, на півночі поселенець серед лісів і боліт з труднощами відшукував сухе місце, на якому можна було б з деякою безпекою і зручністю поставити ногу, збудувати хату. Такі сухі місця, відкриті пагорки, були рідкими острівцями серед моря лісів і боліт. На такому острівці можна було поставити один-два, од сили три селянські двори. Ось чому село в один або два селянські двори є пануючою формою розселення в північній Росії мало не до кінця XVII ст. Навколо таких дрібних розкиданих сіл важко було відшукати **значний суцільний простір**, який зручно можна було б **розорати**. Такі зручні місця навколо сіл попадались незначними ділянками. Ці ділянки й розчищались жителями маленького села. Це була надзвичайно важка робота: треба було, вибравши зручне сухе місце для ріллі, спалити ліс, викорчувати пеньки, підняти цілину. Віддаленість від великих іноземних ринків, брак вивозу не спонукали хліборобів розширяти рілля, яка з такими труднощами їм діставалась. Хліборобство на верхньоволзькому суглинку повинне було задовольняти тільки насущні потреби самих хліборобів. Ми помилилися б, подумавши, що при мізерній кількості населення, при безлічі ніким не зайнятої землі, селянин в стародавній Великоросії орав багато, більше, ніж в минулому або нинішньому столітті. Подвірні орні ділянки у Великоросії XVI.—XVII ст. взагалі не більші від наділів за Положенням 19 лютого. При тому тодішні способи обробітку землі надавали рухомого, непосидючого, кочового характеру цьому хліборобству. Спалюючи ліс на цілині, селянин робив суглинок дуже родючим і кілька років підряд збирав з нього чудовий урожай, бо попіл був дуже сильним добривом. Але то була насильна і скороминуща родючість: через 6 — 7 років ґрунт цілком виснажувався, і селянин змушений був кидати його на довгий відпочинок, запускати в *переліг*. Тоді він переносив свій двір на друге, часто далеке місце, піднімав другу цілину, ставив новий «починок на лісі». Так екс-

плуатуючи землю, великоруський селянин пересувався з місця на місце і все в один бік, в напрямі на північний схід, поки не дійшов до природних кордонів руської рівнини, до Урала і Білого моря. Щоб поповнити мізерний заробіток від хліборобства на верхньоволзькому суглинку, селянин змушений був удаватись до промислів. Ліси, ріки, озера, болота давали йому безліч угідь, розробка яких могла бути підмогою до скудного землеробського заробітку. Ось джерело тієї особливості, якою з давніх - давен відзначається господарський побут великоруського селянина: тут причина розвитку місцевих сільських промислів, які називаються *кустарними*. Ликодерство, личаний промисел, звірогонство, бортництво (лісове бджільництво в дуплах дерев), рибальство, солеваріння, смологін, залізна справа — кожне з цих занять здавна було основою, джерелом господарського побуту для цілих округ.

Такі є особливості великоруського господарства, які створилися під впливом природи країни. Це — 1) розкиданість населення, переважання дрібних селищ, сіл, 2) незначність селянської ріллі, дрібність подвірних орних ділянок, 3) рухомий характер хліборобства, переважання переносного або переліжного землеробства і 4) нарешті, розвиток дрібних сільських промислів, посилена розробка лісових, річкових і інших угідь.

Поруч із впливом природи країни на народне господарство Великої Росії помічаємо сліди її могутнього впливу на племінний характер великороса. Великої Росія XIII — XV ст. із своїми лісами, багнами, болотами на кожному кроці створювала для поселенця тисячі дрібних небезпек, непередбачених труднощів і непримностей, серед яких треба було не розгубитись, з якими доводилось щохвилини боротись. Це привчало великороса пильно стежити за природою, «*смотреть в оба*», за його висловом, ходити, оглядаючись і мацаючи ґрунт, не соватись у воду, не пошукавши броду, розвивало в ньому винахідливість у дрібних утрудненнях і небезпеках, звичку до терпеливої боротьби з небезпеками і злигоднями. В Європі нема народу, який був би менш вимогливий і розпечений, приучений менше чекати від природи і долі та більш витривалий. При тому через саму властивість краю кожний куток його, кожна місцевість задавала поселенцеві важку господарську загадку: де б тут не оселився поселенець, йому насамперед треба було вивчити своє місце, всі його умови, щоб знайти угіддя, розробка якого могла б бути найбільш прибутковою. Звідси ця надзвичайна спостереж-

Його племінний характер

лівість, яка відкривається в народних великоруських прикметах. Тут схоплені всі характерні, часто важко вловимі явища річного круговороту великоруської природи, відзначено її різноманітні випадковості, кліматичні і господарські, змальовано всю річну потребу селянського господарства. Всі пори року, кожний місяць, мало не кожне число місяця виступають тут з особливими чітко змальованими кліматичними і господарськими фізіономіями, і в цих спостереженнях, які часто діставалися ціною гіркого досвіду, яскраво відбилися як спостережувана природа, так і сам спостерігач. Тут він і спостерігає навколишнє, і думає про себе, і всі свої спостереження старається прив'язати до святців, до імен святих і до свят. Церковний календар — це пам'ятна книжка його спостережень над природою і разом з тим щоденник його дум над своїм господарським життям - буттям. Січень — року початок, зими середина. Ось з січня вже великорос, натерпівшись зимового холоду, починає жартувати над ним. Водохресні морози — він каже їм: тріщи, тріщи — минули водохресці; дуй не дуй — не до різдва пішло, а до великодня (паски). Проте 18 січня ще день Афанасія і Кирила; афанасіївські морози даються в знаки, і великорос з сумом признається у передчасній радості: Афанасій та Кирило забирають зарило. 24 січня пам'ять преп. Ксенії, Аксінї — напівхлібниці - напівзимниці: півзими минуло, половину старого хліба з'їдено. Прикмета: яка Аксінья, така й весна. Лютий — бокогрій, з боку сонце припікає; 2 лютого — стрітєння, стрітєнські одлиги: зима з літом зустрілись. Прикмета: на стрітєння сніжок — весною дощок. Березень теплий, та не завжди: і березень на ніс сідає. 25 березня благовіщення. В цей день весна зиму поборолала. На благовіщення ведмідь встає. Прикмета: яке благовіщення, такий і великдень. Квітень — у квітні земля прів, вітряно і теплом віє. Селянин насторожує увагу: наближається гаряча пора хлібороба. Прислів'я: квітень хрипить та віє, бабам тепло обіцяє, а мужик дивиться, що то буде. А зимові запаси капусти кінчаються. 1 квітня Марії Єгипетської. Прізвисько її: Мар'я — пісний борщ. Захотілося в квітні капустянку! 5 квітня мученика Феодула. Феодул — вітрогін. Прийшов Феодул, теплий вітер подув. Феодул губи надув (непогода). 15 квітня апостола Пуда. Правило: виставляти бджіл з зимового омшаника на пасіку — квітки з'явилися. На св. Пуда діставай бджіл слід спуда. 23 квітня св. Георгія Переможця. Помічено господарсько - кліматичне співвідношення цього дня з 9 травня: Юрій

з росою, Микола з травою; Юрій з теплом, Микола з кормом. Ось і май. Зимові запаси проїдено. Ай, май, місяць май, не холодний, та голодний. А холоди трапляються, та й справжнього діла ще нема в полі. Прислів'я: май — коно сіна дай, а сам на піч заліжай. Прикмета: коли в маю дощ — буде й жито, май холодний — рік хлібородний. 5 травня великомучениці Ірини. Орина — розсадниця: розсаду (капусту) садять і спалюють торішню траву, щоб новій не заважала. Прислів'я: на Орини бур'ян з поля геть. 21 травня св. царя Костянтина і матері його Олени. З Оленою за співзвучністю зв'язався льон: на Олени сій льон і саджай огірки, Олені льон, Костянтинові огірки.

Так само серед прислів'їв, примовок, господарських прикмет, а часом і «сердца горестных замет», минають у великороса й інші місяці: червень, коли засіки порожні в чеканні нових жнив і який через це називається *июнь — ау!*; потім липень — страдник, робітник; серпень, коли серпи гріють на гарячій роботі, а вода вже холодить, коли на преображення — другий спас, бери рукавиці про запас; за ним вересень — холодний вересень, та ситий — після збирання врожаю; далі жовтень — грязник, ні колеса, ні полозка не любить, ні на санях, ні на возі не проїдеш; листопад — курник, бо 1 числа, в день Кузьми і Даміана, баби курей ріжуть, через це і зветься цей день — курячі іменини, куряча смерть. Нарешті, ось і грудень — студень, розвал зими: рік кінчається — зима починається. Надворі холодно, час у хаті сидіти та вчитись. 1 грудня пророка Наума грамотника: починають дітей грамоти вчити. Прислів'я: батюшка Наум, наведи на ум. А холод посилюється, настають люті морози, 4 грудня св. великомучениці Варвари. Прислів'я: тріщить Варюха — бережи ніс та вухо.

Так із святцями в руках або, точніше, в чіпкій пам'яті великорос пройшов, спостерігаючи й вивчаючи, весь річний круговорот свого життя. Церква навчила великороса спостерігати і лічити час. Святі і свята були його дороговказами в цьому спостереженні і вивченні. Він згадував їх не в церкві тільки: він ішов з ними з храму в свою хату, в поле і ліс, навішуючи на імена їх свої прикмети у вигляді безцеремонних прізвиськ, які даються близьким друзям: Афанасій - *ломонос*, Самсон - *сіногній*, що в липні дощем сіно гноїть, Федул - *вітрогін*, Акулини - *гречківниці*, березнева Авдотья *підмочи поріг*, квітнева Мар'я *запали сніги*, *заграй ярки* і т. д, без краю. В прикметах великороса — і його метеорологія, і його господарський підручник, і його побутова автобіографія; в них вилився весь він із

своїм побутом і кругозором, із своїм розумом і серцем; в них він і міркує, і спостерігає, і тішиться, і горює, і сам же жартує і над своїми горями, і над своїми радостями.

Психологія
великороса

Народні прикмети великороса примхливі, як примхлива природа Великоросії, що відбилася в них. Вона часто сміється з найобережніших розрахунків великороса: примхливість клімату і ґрунту обманює найскромніші його сподіванки, і, звикнувши до цих обманів, розважливий великорос любить часом, не роздумуючи, вибрати якнайбільш безнадійне і необачне рішення, протиставлячи капризові природи каприз власної відваги. Цей нахил дражнити щастя, грати в удачу і в великоруське *авось*.

В одному певен великорос, — що треба дорожити ясним літнім робочим днем, що природа дає йому мало зручного часу для землеробської праці і що коротке великоруське літо вміє ще вкорочуватись несподіваною негодою. Це змушує великоруського селянина поспішати, посилено працювати, щоб зробити багато за короткий час і своєчасно вихати з поля, а потім лишатись без діла осінь і зиму. Так великорос привчався до надмірного короткочасного напруження своїх сил, звикав працювати швидко, гарячково і дружно, а потім спочивати на протязі вимушеного осіннього і зимового неробства. Жодний народ в Європі не здатний до такої напруженої праці на короткий час, на що здатний великорос; але і ніде в Європі, здається, не знайдемо такої незвички до рівної, помірної і розмірної, постійної праці, як у тій же Великоросії.

З другого боку, властивостями краю визначився порядок розселення великоросів. Життя віддаленими одне від одного, окремими селами при недостатніх стосунках, природно, не могло привчати великороса діяти великими союзами, дружними масами. Великорос працював не на відкритому полі, на очах у всіх, як житель південної Русі: він боровся з природою поодинокі, в глушині лісу з сокирою в руці. То була мовчазна чорна робота над зовнішньою природою, над лісом або диким полем, а не над собою і громадою, не над своїми почуттями і відносинами до людей. Через це великорос краще працює сам один, коли на нього ніхто не дивиться, і йому важко звикати до дружнього діяння спільними силами. Він взагалі замкнений і обачний, навіть несміливий, завжди насторожі, краще почуває себе на самоті, ніж на людях, краще на початку діла, коли ще не певен у собі і в успіху, і гірше в кінці, коли вже доб'ється деякого успіху і приверне увагу: невпевненість у собі спонукає його сили, а успіх притамовує їх.

Йому легше подолати перешкоду, небезпеку, невдачу, ніж з тактом і гідністю витримати успіх; легше зробити велике, ніж освоїтись з думкою про свою велич. Він належить до того типу розумних людей, які дурнішають від визнання свого розуму. Словом, великорос кращий, ніж великоруське суспільство.

Мабуть, кожний народ природа наділила здатністю сприймати з навколишнього світу, як і з переживаної долі, та вбирати в свій характер не всякі, а тільки певні вражіння, і звідси походить різноманітність національних складів або типів, подібно до того як неоднакова світлова сприйнятливість спричинює різноманітність кольорів. Відповідно до цього і народ дивиться на навколишнє і переживане під певним кутом, відбиває те й друге в своїй свідомості з певним заломленням. Природа країни, певно, бере участь в мірі і напрямі цього заломлення. Немоżliвість розрахувати наперед, заздалегідь скласти план дій і прямо йти до наміченої мети помітно відбилась на складі розуму великороса, на манері його мислення. Життєві нерівності і випадковості привчили його більше обмірковувати пройдений шлях, ніж думати про дальший, більше оглядатись назад, ніж дивитись уперед. В боротьбі з несподіваними метелицями і відлигами, з непередбаченими серпневими морозами і січневою сльотою, він став більш обачний, ніж передбачливий, вивчився більше помічати наслідки, ніж ставити цілі, виховав в собі уміння підбивати підсумки за рахунок вміння складати плани. Це вміння й є те, що ми називаємо *заднім умом*. Прислів'я: «*русский человек задним умом крепок*» — цілком належить великоросові. Але задній ум не те саме, що *задня думка*. Своєю звичкою вагаться і лавірувати між нерівностями шляху і випадковостями життя великорос часто справляє вражіння непрямоти, нещирості. Великорос часто думає надвоє, і це здається двоєдушністю. Він завжди йде до прямої мети, хоч часто і недосить обдуманой, але йде, оглядаючись на всі боки, і через це його хода здається хисткою. Адже лобом стіни не проб'єш, і тільки ворони прямо літають, кажуть великоруські прислів'я. Природа й доля великороса так, що привчили його виходити на прямий шлях манівцями. Великорос мислить і діє, як ходить. Здається, що можна придумати кривіше і покрученіше від великоруського селища? Наче змія проповзла. А спробуйте пройти пряміше: тільки проплутаєте і вийдете на ту саму покручену стежку.

Так позначився вплив природи Великоросії на господарському побуті і племінному характері великороса.

ЛЕКЦІЯ XVIII

Політичні наслідки руської колонізації верхнього Поволжя.—Князь Андрій Боголюбський і його відносини до Київської Русі: спроба перетворити патріархальну владу великого князя в державну.—Спосіб дій Андрія в Ростовській землі; його відносини до найближчих родичів, до старших міст і старшої дружини.—Князівська і соціальна усобиця в Ростовській землі після смерті князя Андрія.—Міркування владимирського літописця про цю усобицю.—Переважання верхньовольської Русі над дніпровською за Всеволода III.—Вплив політичних успіхів князів Андрія і Всеволода на настрої суздальського суспільства.—Перелік вивчених фактів.

Приступаючи до вивчення політичних наслідків руської колонізації верхнього Поволжя, будемо завжди пам'ятати, що ми вивчаємо найбільш ранні і глибокі основи державного порядку, який стане перед нами в наступному періоді. Я тепер же вкажу ці основи, щоб вам зручніше було стежити за тим, як вони вироблялись і закладались у майбутній новий порядок. Поперше, державний центр верхнього Поволжя, який довго блукав між Ростовом, Суздалем, Владимиром і Тверью, нарешті, утверджується на ріці Москві. Потім, в особі московського князя дістає повне відбиття новий тип володаря, створений зусиллями численних удільних князів північної Русі: це князь - вотчинник, спадкоємний осілий землевласник, який змінив свого південного предка, князя - родича, рухомого чергового співправителя Руської землі. Цей новий тип володаря і став корінним і найдіяльнішим елементом у складі влади московського государя. Переходимо до огляду фактів, в яких поволі і поступово проявлялись обидві основи — і новий політичний тип, а потім і новий державний центр.

Політичні наслідки руської колонізації верхнього Поволжя почали виявлятися вже при сині того суздальського князя, під час князювання якого відбувався посилений її приплив, при Андрії Боголюбському. Сам цей князь

Андрій
Боголюбський

Андрій є визначною фігурою, на якій наочно відбився вплив колонізації. Батько його Юрій Довгорукий, один з молодших синів Мономаха, був перший в безперервному ряді князів Ростовської області, яка при ньому і відособилась в окреме князівство: до того часу цей глухий чудський закуток був прибавкою до південного князівства Переяславського. Тут на півночі, здається, і народився князь Андрій в 1111 р. Це був справжній північний князь, справжній суздалець - залісянин своїми звичками і поняттями, своїм політичним вихованням. На півночі прожив він більшу половину свого життя, зовсім не бачивши півдня. Батько дав йому в управління Владимир на Клязьмі — маленький, недавно виниклий суздальський пригород, і там Андрій прокнязував далеко за 30 років свого життя, не побувавши в Києві. Південний, як і північний, літопис мовчить про нього до початку шумної боротьби, яка й зав'язалась між його батьком і двоюрідним братом Ізяславом волинським з 1146 р. Андрій з'являється на півдні вперше не раніше 1149 р., коли Юрій, перемігши племянника, сів на київському столі. Відтоді і заговорила про Андрія південна Русь, і південноруський літопис передає кілька оповідань, які жваво змальовують його фізіономію. Андрій скоро виділився серед тодішніх південних князів особливостями свого особистого характеру і особливостями своїх політичних відносин. Він у бойовій відвазі не поступався перед своїм відважним суперником Ізяславом, любив забуватись в розпалі бою, летіти в найнебезпечніше місце, не помічав, як з нього збивали шолом. Все це було дуже звичайним явищем на півдні, де постійні зовнішні небезпеки й усобиці розвивали завзятість у князях; але зовсім не було звичайним уміння Андрія швидко витверезуватись від бойовничого сп'яніння. Негайно після гарячого бою він ставав обережним, розсудливим політиком, обачним керівником. В Андрія завжди все було в порядку і напоготові; його не можна було захопити зненацька; він умів не втрачати спокою серед загального переполоху. Звичкою щохвилини бути на сторожі і всюди вносити порядок він нагадував свого діда Володимира Мономаха. Не зважаючи на свою бойову відвагу, Андрій не любив війни, і після вдалого бою перший підступав до батька з проханням миритись з побитим ворогом. Південноруський літописець здивовано відзначає в ньому цю рису характеру, кажучи: «не величав был Андрей на ратный чин (тобто не любив величатися бойовою доблестю), но ждал похвалы лишь от бога». Так само Андрій зовсім не поділяв пристрасті свого

батька до Києва, був цілком байдужий до матері міст руських і до всієї південної Русі. Коли в 1151 р. Юрій був переможений Ізяславом, він гірко плакав, шкодуючи, що йому доводиться залишати Київ. Діло було восени. Андрій сказав батькові: «нам тепер, батьку, тут робити більше нічого, ходім звідси затепла (поки тепло)». Після смерті Ізяслава в 1154 р. Юрій міцно осів на київському столі і просидів до самої смерті в 1157 р. Найнадійнішого з своїх синів Андрія він посадив у себе під рукою у Вишгороді біля Києва; але Андрійові не жилося на півдні. Не спитавшись батька, він нишком пішов на свою рідну суздальську північ, захопивши з собою з Вишгорода принесену з Греції чудотворну ікону божої матері, яка стала потім головною святинею Суздальської землі під іменем владимирської. Один пізніший літописний звод так пояснює цей вчинок Андрія: «бентежився князь Андрій, бачачи настрій своєї братії, племінників і всіх родичів своїх: вічно вони в сум'ятті і хвилюванні, все добиваючись великого князівства київського, ні в кого з них ні з ким миру нема, і через це всі князівства запустили, а з боку степу все половці виполонили; великий сум довго затаював князь Андрій в серці своїм і, не сказавши нічого батькові, вирішив піти до себе в Ростов і Суздаль — там, мовляв, спокійніше». Після смерті Юрія на київському столі змінилось кілька князів і, нарешті, сів син Юрійового суперника, Андрій двоюрідний племінник, Мстислав Ізяславич волинський. Андрій, вважаючи себе старшим, виждав слушну нагоду і послав на південь з сином суздальське ополчення, до якого там приєднались полки багатьох інших князів, незадоволених Мстиславом. Союзники здобули Київ «списом» і «на щит», приступом, і розграбували його (в 1169 р.). Переможці, як розповідає літописець, не пощадили нічого в Києві, ні храмів, ні жінок, ні дітей: «були тоді в Києві на всіх людях стогін і туга, скорбота невтішна і сльози безперестанні». Але Андрій, взявши Київ своїми полками, не поїхав туди сісти на стіл батька й діда: Київ віддали молодшому братові Андрія Глібові. Андрійович, посадивши дядька в Києві, з полками своїми пішов додому до батька на північ з честю і славою великою, зауважує північний літописець, і з прокляттям, додає літописець південний.

Нові риси
міжкня-
зівських
відносин

Ніколи ще не бувало такого лиха з матір'ю міст руських. Розграбування Києва своїми було різким проявом його занепаду, як земського і культурного осередку. Видно було, що політичне життя йшло паралельно з народним і

навіть услід за ним, по його руслу. Північний князь тількищо починав ламати південні князівські поняття і відносини, успадковані від батьків і дідів, а глибокий перелом у житті самої землі вже відчувався боляче, розрив народності позначився кривавою смугою, відчуження між північними переселеннями і покинутою ними південною батьківщиною було вже готовим фактом: за 12 років до київського погрому 1169 р., зараз же після смерті Юрія Довгорукого, в Київській землі винищували приведені ним туди суздальців по містах і по селах. Після смерті брата Гліба Андрій віддав Київську землю своїм смоленським племінникам Ростиславичам. Старший з них Роман сів у Києві, молодші його брати Давид і Мстислав умістилися в найближчих містах. Сам Андрій носив звання великого князя, живучи на своїй суздальській півночі. Але Ростиславичі раз виявили непокору Андрієві, і той послав до них посла з грізним наказом: «не ходиш ти, Романе, в моїй волі з своєю братією, то йди геть з Києва, ти, Мстиславе, геть з Білгорода, а ти, Давиде, геть з Вишгорода; ідіть всі в Смоленськ і діліться там, як знаєте». Вперше великий князь, названий батько для молодшої братії, поведився так не по - батьківському і не по - братерському із своїми родичами. Цю зміну в поведженні з особливою гіркістю відчув молодший і крапций з Ростиславичів Мстислав Хоробрий: він у відповідь на повторену вимогу Андрія обстриг бороду і голову Андрієвому послові і відпустив його назад, звелівши сказати Андрієві: «ми досі визнавали тебе за батька свого з любові; але коли ти посилаєш до нас з такими словами, не як до князів, а як до підручних і простих людей, то роби, що задумав, а нас бог розсудить». Так уперше сказано було в князівському середовищі нове політичне слово *підручник*, тобто вперше зроблено було спробу замінити невизначені, полюбовні родинні відносини князів по старшинству обов'язковим підкоренням молодших старшому, політичним їх підданством поруч з простими людьми.

Такий є ряд незвичайних явищ, які виявилися у відносинах Андрія Боголюбського до південної Русі та інших князів. Досі звання старшого великого князя неподільно зв'язане було з володінням старшим київським столом. Князь, визнаний старшим серед родичів, звичайно сидів у Києві; князь, який сидів у Києві, звичайно визнавався старшим серед родичів: такий був порядок, який вважався правильним. Андрій вперше відділив старшинство від місця: примусивши визнати себе великим князем

Відособлен-
ня Суздаль-
ського вели-
кого князів-
ства

усієї Руської землі, він не покинув свої Суздальської волості і не поїхав у Київ сісти на стіл батька й діда. Відоме слівце Ізяслава про голову, яка йде до місця, дістало несподіване застосування: наперекір звичайному прагненню молодших голів до старших місць тепер старша голова добровільно залишається на молодшому місці. Отже, князівське старшинство, відірвавшись від місця, набуло особистого значення, і неначе б то промайнула думка надати йому авторитету верховної влади. Разом з цим змінилось і становище Суздальської області серед інших областей Руської землі, і її князь став у небувале до неї відношення. Досі князь, який досягав старшинства і сідав на київському столі, звичайно залишав свою попередню волость, передаючи її по черзі іншому власникові. Кожна князівська волость була тимчасовим, черговим володінням певного князя, лишаячись родовим, не особистим здобутком. Андрій, ставши великим князем, не покинув свої Суздальської області, яка в наслідок того втратила родове значення, набравши характеру особистого невід'ємного майна одного князя, і таким чином вийшла з кола руських областей, якими володіли за чергою старшинства. Такий є ряд нових явищ, які виявились у діяльності Андрія щодо південної Русі та інших князів: ця діяльність була спробою вчинити переворот у політичному ладі Руської землі. Так розглядали хід справ і стародавні літописці, відбиваючи в своєму погляді враження сучасників Андрія Боголюбського: на їх думку, з часів цього князя велике князівство, до того часу єдине Київське, розбилось на дві частини: князь Андрій з своєю північною Руссю відокремився від Русі південної, утворив друге велике князівство, Суздальське, і зробив місто Владимир великокнязівським столом для всіх князів.

Відносини
Андрія до
родичів,
міст і дру-
жини

Розглядаючи події, які сталися в Суздальській землі за життя Андрія і після його смерті, ми зустрічаємо ознаки другого перевороту, який стався у внутрішньому устрої самої Суздальської землі. Князь Андрій і дома, в управлінні своєю власною волостью, чинив не по - старому. За звичаєм, який заводився з розпадом князівського роду на лінії і після припинення загальної черги володіння, старший князь певної лінії ділив управління областю, яка належала цій лінії, з найближчими молодшими родичами, яких садовив навколо себе по молодших містах цієї області. Але в Ростовській землі серед переселенського руху всі звичаї і відносини порушувались і плутались. Юрій Довгорукий намічав Ростовську землю молодшим

своїм синам, і старші міста Ростов з Суздалем наперед, не за звичаєм, на тому йому хрест цілували, що приймуть до себе менших його синів, але після смерті Юрія покликали до себе старшого сина Андрія. Той з свого боку по-божно шанував пам'ять свого батька і проте всупереч його волі пішов на заклик порушників хресного цілування. Але він не хотів ділитися одержаною ним областю з найближчими родичами і вигнав з Ростовської землі своїх молодших братів, як суперників, у яких перехопив спадщину, а разом з ними заодно прогнав і своїх племінників. Корінні області старших міст в Руській землі управлялись, як ми знаємо, двома аристократіями — служилою і промисловою, які мали значення урядових знарядь або радників, співробітників князя. Служила аристократія складалась з князівських дружинників, бояр, промислова — з верхньої верстви неслужилого населення старших міст, яка мала назву *лучших* або *ліпших мужів* і керувала областними громадами через демократично складене міське віче. А втім, друга аристократія виступає в XII ст. більш опозиційною суперницею, ніж співробітницею князя. Обидві ці аристократії зустрічаємо і в Ростовській землі вже за Андрійового батька Юрія; але Андрій не порозумівся з обома цими керівними класами суздальського суспільства. За встановленим порядком він повинен був сидіти і правити в старшому місті своєї волості при сприянні і за згодою з його вічем. В Ростовській землі було два такі старші вічові міста — Ростов і Суздаль. Андрій не любив ні того, ні другого міста і почав жити в знайомому йому замолоду пригороді Володимирі на Клязьмі, де не було звичаю на вічові сходки, зосередив на ньому все своє піклування, зміцнював і прикрашав, «сильно впорядив» його, за висловом літопису, збудував в ньому чудовий соборний храм Успення, «чудную богородицу златоверхую», в якому поставив привезену ним з півдня чудотворну ікону божої матері. Розширяючи це місто, Андрій наповнив його, як зауважує один літописний звод, купцями хитрими, ремісниками і рукодільниками всякими. Завдяки цьому пригород Володимир за Андрія перевершив багатством і населеністю старші міста своєї області. Таке незвичайне перенесення князівського столу з старших міст у пригород сердило ростовців і суздальців, які ремствували на Андрія, кажучи: «тут старші міста Ростов та Суздаль, а Володимир наш пригород». Так само не любив Андрій і старшої батьківської дружини. Він навіть не ділив з боярами своїх розваг, не брав їх з собою на полювання,

велів їм, за висловом літопису, «особно утеху творити, где им годно», а сам їздив на полювання лише з небагатьма *отроками*, людьми молодшої дружини. Нарешті, бажаючи володарювати без поділу, Андрій погнав з Ростовської землі услід за своїми братами і племінниками і «передніх мужів» батька свого, тобто великих батьківських бояр. Так робив Андрій, як зазначає літописець, бажаючи бути «самовластцем» всієї Суздальської землі. За ці незвичайні політичні прагнення Андрій і заплатив життям. Він став жертвою змови, викликаної його суворістю. Андрій стратив брата своєї першої дружини, одного із знатних слуг свого двору, Кучковича. Брат страченого з іншими придворними вчинив змову, від якої й загинув Андрій в 1174 р.

Особистість
князя
Андрія

Від усієї фігури Андрія віє чимсь новим; але навряд чи ця новина була добра. Князь Андрій був суворий і примхливий господар, який в усьому чинив по-своєму, а не за старовиною і звичаєм. Сучасники помітили в ньому цю двоїстість, мішанину сили із слабкістю, влади з примхою: «такой умник во всех делах,— говорить про нього літописець,— такой доблестный, князь Андрей погубил свой смысл невоздержанием», тобто браком самовладання. Проявивши замолоду на півдні стільки бойової доблесті і політичної розсудливості, він потім, живучи безвиїзно в своєму Боголюбіві, наробив чимало поганих діл: збирав і посилав великі раті грабувати то Київ, то Новгород, розкидав павутиння владолюбних каверз по всій Руській землі з свого темного кутка на Клязьмі. Повести справи так, щоб 400 новгородців на Білоозері примусили тікати семитисячну суздальську рать, потім організувати такий похід на Новгород, після якого новгородці продавали полонених суздальців втриє дешевше від овець,— все це можна було зробити і без Андрійового розуму. Прогнавши з Ростовської землі великих батьківських бояр, він оточив себе такою двірнею, яка в подяку за його барські ласки мервенно його вбила і розграбувала його палац. Він був дуже побожний і старцелюбний, назбудовував багато церков у своїй області, перед заутренею сам запалював свічки в храмі, як дбайливий церковний староста, велів розвезти по вулицях харчі й питво для хворих і старців, побатьківському ніжно любив своє місто Владимир, хотів зробити з нього другий Київ, навіть з окремим, другим руським митрополитом, збудував у ньому відомі Золоті ворота і хотів несподівано відкрити їх до міського свята успення божої матері, сказавши боярам: «ось зйдуться люди на свято і побачать ворота». Але вапно не встигло

висохнути і затвердіти до свята, і коли народ зібрався на свято, ворота впали і накрили дванадцять глядачів. Почав князь Андрій благати ікону пресвятої богородиці: «коли ти не врятуєш цих людей, я, грішний, буду винен в їх смерті». Підняли ворота — і всі придавлені ними люди були живі й здорові. І місто Владимир було вдячне своєму шклувальникові; труну вбитого князя владимирці плачучи зустріли голосінням, в якому чутно зародок історичної пісні про тількищо померлого богатиря. З часу своєї втечі з Вишгорода в 1155 р. Андрій на протязі майже 20-річного безвиїзного сидіння в своїй волості організував у ній таку адміністрацію, що негайно після смерті його там настала цілковита анархія; всюди відбувались грабежі і вбивства, убивали посадників, тіунів і інших князівських чиновників, і літописець з сумом докоряє убивцям і грабіжникам, що вони чинили своє діло даремно, бо де закон, там і «кривд», несправедливостей багато. Ніколи ще на Русі жодна князівська смерть не супроводилась такими ганебними явищами. Їх джерела треба шукати в лихому оточенні, яке створив собі князь Андрій своєю сваволею, нерозбірливістю до людей, зневажанням звичаїв і традицій. У змові проти нього брала участь навіть його друга жінка, родом з камської Болгарії, що мстила йому за зло, яке заподіяв Андрій її батьківщині. Літопис глухо натякає, як погано побудоване було громадянство, в якому обертався Андрій: «ненавиділи князя Андрія свої домашні, — говорить він, — і був розбрат лютий в Ростовській і Суздальській землі». Сучасники готові були вбачати в Андрії провідника нових державних прагнень. Але його спосіб дій викликає питання, чи керувався він достатньо обдуманими початками відповідального самодержавства чи тільки інстинктами самодурства. В особі князя Андрія великорос вперше виступав на історичну сцену, і цей виступ не можна визнати вдалим. У важкі хвилини цей князь здатний був розвинути величезні сили і розмінявся на дрібниці і помилки в спокійні, дозвільні роки. Не все в спосіб дій Андрія було випадковим явищем, справою його особистого характеру, виняткового темпераменту. Можна думати, що його політичні поняття й урядові звички у великій мірі були виховані громадським середовищем, в якому він виріс і діяв. Цим середовищем був пригород Владимир, де Андрій провів більшу половину свого життя. Суздальські пригори становили тоді окремий світ, створений руською колонізацією, з відносинами і поняттями, яких не знали в старих областях

Русі. Події після смерті Андрія яскраво висвітлюють цей світ.

Усобиця
після його
смерті

Після смерті Андрія в Суздальській землі почалась усобиця, яка своїм походженням дуже була схожа на князівські усобиці в старій Київській Русі. Сталося те, що часто бувало там: молодші дядьки засперечалися з старшими племінниками. Молодші брати Андрія, Михайло і Всеволод, посварились із своїми племінниками, дітьми їхнього старшого брата, який давно помер, з Мстиславом і Ярополком Ростиславичами. Отже, місцевому населенню відкрилась можливість вибору між князями. Старші міста Ростов і Суздаль з боярами Ростовської землі покликали Андрійових племінників; але місто Владимир, яке недавно стало великокнязівським стольним містом, покликало до себе братів Андрія Михайла і Всеволода: з цього і вийшла усобиця. В боротьбі спочатку взяли гору племінники і сіли — старший у старшому місті області Ростові, молодший у Владимирі; але потім Владимир повстав проти племінників і старших міст і знову покликав до себе дядьків, які на цей раз перемогли суперників і поділили між собою Суздальську землю, покинувши старші міста і розселившись по молодших, у Владимирі і Переяславі. Після смерті старшого дядька Михайла усобиця відновилась між молодшим Всеволодом, якому присягнули владимирці і переяславці, і старшим племінником Мстиславом, за якого знов стали ростовці з боярами. Мстислав програв справу, розбитий в двох боях — під Юр'євом і на річці Колокші. Після того Всеволод залишився один господарем Суздальської землі. Такий був хід суздальської усобиці, яка тривала два роки (1174 — 1176). Але за ходом своїм ця північна усобиця не в усьому була схожа на південні: вона ускладнилась явищами, яких не помітно в князівських чварах на півдні. В областях південної Русі місцеве неслужиле населення звичайно досить байдуже ставилось до князівських чвар. Боролись власне князі і їх дружини, а не землі, не цілі обласні громади, боролись Мономаховичі з Ольговичами, а не Київська або Волинська земля з Чернігівською, хоч обласні громади хоч-не-хоч втягувались у боротьбу князів і дружин. Навпаки, в Суздальській землі місцеве населення взяло діяльну участь у сварці своїх князів. За дядьків стояв колишній пригород Владимир, який недавно став стольним містом великого князя. Племінників дружно підтримували старші міста землі Ростов і Суздаль, які діяли навіть енергійніше від самих князів, виявляли надзвичайну запеклість проти

Владимира. В інших областях старші міста присвоювали собі право обирати на вічі посадників для своїх пригородів. Ростовці під час усобиці також говорили про Владимир: «це наш пригород; спалимо його, або пошлемо туди свого посадника; там живуть наші холопи муляри». Ростовці, очевидно, натякали на ремісників, якими Андрій заселив Владимир. Але й цей пригород Владимир не діяв у боротьбі одиноко: до нього приставали інші пригороди Суздальської землі. «А с переяславцы,— зауважує літописець,— имяхуть володимирцы едино сердце». І третій новий городок, Москва, тяг в той же бік і тільки із страху перед князями племінниками не зважився узяти відкриту участь у боротьбі. Земська ворожнеча не обмежувалась навіть старшими містами і пригородами: вона йшла глибше, захоплювала все суспільство згори до низу. На боці племінників і старших міст стала і вся старша дружина Суздальської землі; навіть дружина міста Владимира в числі 1500 чоловік з наказу ростовців приєдналась до старших міст і діяла проти князів, яких підтримували городяни Владимира. Але якщо старша дружина навіть у пригородах стояла на боці старших міст, то нижче населення самих старших міст стало на боці пригородів. Коли дядьки вперше перемогли племінників, суздальці прийшли до Михайла і сказали: «ми, князю, не воювали проти тебе з Мстиславом, а були з ним самі наші бояри; то ти не сердься на нас і йди до нас». Це говорили, очевидно, депутати від простонароддя міста Суздаля. Отже, все суспільство Суздальської землі поділилось в боротьбі горизонтально, а не вертикально: на одному боці стали обидві місцеві аристократії, старша дружина і верхня верства неслужилого населення старших міст, на другому — їх нижче населення разом з пригородами. На такий соціальний поділ прямо вказав один з учасників боротьби, дядько Всеволод. Напередодні бою під Юр'вом він хотів уладнати справу без кровопролиття і послав сказати племінникові Мстиславу: «коли тебе, брате, привела старша дружина, то йди в Ростов, там ми й помириємось; тебе ростовці привели і бояри, а мене з братом бог привів та володимирці з переяславцями».

Так в описаній усобиці розкрились різні елементи місцевого громадянства з їх взаємними ворожими відносинами. Ми бачимо, що борються князі - дядьки з князями - племінниками, старші вічові міста з пригородами, містами молодшими, вищі класи місцевого суспільства, служилий і торговельний, з нижчим населенням «холопей

Класова
ворожнеча
в її основі

каменщиків», як звать його ростовці. Але в глибині цієї потрібної боротьби таїлась одна земська ворожнеча, яка впливала із складу місцевого суспільства. Щоб зрозуміти походження цієї ворожнечі, треба пригадати, що міська знать Ростова і Суздаля належала до старовинного руського населення краю, яке було принесене сюди раннім струменем колонізації давно, ще до князювання Юрія, тут осіло і звикло керувати місцевим суспільством. Разом з Юрієм Довгоруком, тобто на початку XII ст., оселились в Суздальській землі і бояри, старша дружина. Це був другий старший і керівний клас місцевого суспільства; разом з багатим купецтвом Ростова і Суздаля він і почав боротьбу з пригородами. Останні, навпаки, заселені були переважно недавніми колоністами, які приходили з південної Русі. Ці переселенці виходили, здебільшого, з нижчих класів південноруського населення, міського і сільського. Приходячи в Суздальську землю, прихідці зустрічали тут тубільне фінське населення, яке також становило нижчий клас місцевого суспільства. Отже, колонізація давала рішучу перевагу нижчим класам, міському і сільському простонароддю, у складі суздальського суспільства: недарма в старовинній богатирській билині, яка зберегла відгуки дружинних, аристократичних понять і відносин Київської землі, жителі Ростовсько - Заліської землі зуться «мужиками - залішанами», а головним богатирем оксько - волзької країни в Ілля Муромець — «селянський син». Ця перевага порушила на верхньоволзькій півночі ту рівновагу соціальних стихій, на якій тримався суспільний порядок в старих областях південної Русі. Цей порядок, як ми знаємо, мав аристократичний відбиток: вищі класи там політично переважали і давили нижче населення. Зовнішня торгівля підтримувала суспільне значення торговельно - промислової знаті; постійна зовнішня і внутрішня боротьба зміцнювала політичне становище знаті військово - служилої, князівської дружини. На півночі вичерпувались джерела, які живили силу того й другого класу. При тому переселенське пересування розривало традицію, звільняло переселенців від звичок і зв'язків, які стримували суспільні відносини на старих насиджених місцях. Сама нелюбов південців до північан, що так різко проявилася вже в XII ст., спершу мала, певно, не племінну або обласну, а соціальну основу: вона розвинулась з досади південноруських городян і дружинників на смердів і холонів, які виривалися з їхніх рук і йшли на північ; ті платили,

розуміється, відповідними почуттями боярам і «ліпшим» людям, як південним, так і своїм заліським. Отже, політична перевага верхніх класів у Ростовській землі втрачала свої матеріальні і моральні опори і при посиленому припливі смердової, мужицької колонізації, яка змінила попередні відносини й умови місцевого життя, повинна була викликати антагонізм і сутичку між низом і верхом тутешнього суспільства. Цей антагонізм і був прихованою пружиною описаної усобиці між братами і племінниками Андрія. Нижчі класи місцевого суспільства, які тількищо почали складатися шляхом злиття руських колоністів з фінськими тубільцями, викликані до діяння князівськими чварами, повстали проти вищих, проти давніх і звичних керівників цього суспільства, і принесли перемогу над ними князям, за яких стояли. Значить, це була не просто князівська усобиця, а соціальна боротьба. Отже, і цей внутрішній переворот в Суздальській землі, який принизив обидві місцеві аристократії, подібно до зміни в її зовнішньому становищі, виділення з чергового порядку, тісно зв'язаний з тією ж колонізацією.

Як на боротьбу різночасних верств місцевого суспільства, дивились на хід і значення описаних подій і сучасні спостерігачі, люди Суздальської землі. Описану князівську усобицю розповів сучасний літописець, житель міста Владимира, отже, прибічник дядьків і пригородів. Він приписує успіх міста Владимира в боротьбі чудодійній допомозі божої матері, чудотворна ікона якої стояла у владимирському соборі. Розповівши про першу перемогу дядьків над племінниками і про повернення Михайла у Владимир, цей літописець, перетворюючись у публіциста, супроводить своє оповідання такими цікавими міркуваннями: «І була радість велика в місті Владимирі, коли він знову побачив у себе великого князя всієї Ростовської землі. Подивуйтесь чуду новому, великому і преславному божої матері, як заступила вона своє місто від великих лих і як громадян своїх зміцнює: не вклав їм бог страху, не побоялись вони двох князів з їхніми боярами, не зважили на їхні погрози, поклавши всю надію на святу богородицю і на свою правду. Новгородці, смолняни, київляни, полочани і всі власті (волосні і старші міста) на віча, як на думу, сходяться, і на чому старші вирішать, на тому й пригороди стануть. А тут старші міста Ростов і Суздаль і всі бояри захотіли свою правду поставити, а не хотіли виконати правду божу, казали: як нам любо, так і зробимо, Владимир наш пригород. Спротивились вони богу»

Літописець
про усобицю

і святій богородиці і правді божій, послухались лихих людей, баламутів, які не хотіли *нам* добра із заздрощів до цього міста і до живущих у ньому. Не зуміли ростовці і суздальці правду божу виправити, думали, що коли вони старші, то й можуть робити все по - своєму: але люди нові мізинні (маленькі або молодші) владимирські зрозуміли, де правда, стали за неї міцно триматися і сказали собі: або Михалка князя собі здобудемо, або голови свої покладемо за святу богородицю і за Михалка князя. І от утішив їх бог і свята богородиця: прославилися владимирці по всій землі за їх правду, богові їм допомагаючому». Отже, і сучасний спостерігач вбачав в описаній усобиці не стільки князівські чвари, скільки боротьбу місцевих суспільних елементів, повстання «нових маленьких людей» на вищі класи, на старих звичних керівників місцевого суспільства, якими були обидві аристократії, служила і промилова. Отже, одним з наслідків руської колонізації Суздальської землі була перемога суспільного низу над верхами місцевого суспільства. Можна передбачати, що суспільство в Суздальській землі в наслідок такого кінця пережитої ним соціальної боротьби розвиватиметься в більш демократичному напрямі порівняно з суспільним устроєм областей старої Київської Русі, і цей напрям буде сприятливіший для князівської влади, яка так упала на півдні в наслідок усобиць і залежності князів від старших вічових міст. Такий поворот виразно позначився вже під час описаної суздальської усобиці. По смерті старшого дядька Михайла владимирці одразу присягнули молодшому Всеволодові, і не тільки йому, але і його дітям, значить, установили у себе спадковість князівської влади в низхідній лінії всупереч черговому порядку і виролій з нього претензії старших міст вибирати споміж князів - суперників.

Переважа-
ня верхньо-
вольської
Русі

Зробимо ще крок вперед і знов зустрінемо новий факт— рішуче переважання Суздальської області над іншими областями Руської землі. Перемігши племінника в 1176 р., Всеволод III князував у Суздальській землі до 1212 р. Князування його в багато чому було продовженням зовнішньої і внутрішньої діяльності Андрія Боголюбського. Як і старший брат, Всеволод примусив визнати себе великим князем всієї Руської землі і так само, як і він, не поїхав у Київ сісти на стіл батька й діда. Він правив південною Руссю з берегів далекої Клязьми; у Києві великі князі сідали з його руки. Великий князь київський почував себе непевно на цьому столі, коли не ходив у волі Всеволода, не був його підручним. Ставало два великі князі, київ-

ський і владимиро - князьминський, старший і найстарший, номінальний і дійсний. Таким підручним великим князем, що сів у Києві з волі Всеволода, був його смоленський племінник Рюрик Ростиславович. Цей Рюрик якось сказав своєму зятеві Романові волинському: «сам ти знаєш, що не можна було не зробити по волі Всеволода, нам без нього бути не можна: вся братія поклала на ньому старшинство у Владимировому племені». Політичний тиск Всеволода був відчутний на найвіддаленішій південно-західній окраїні Руської землі. Галицький князь Володимир, син Ярослава Осмомисла, повернувши батьківський стіл з польською допомогою, поспішав укріпитись на ньому, ставши під захист далекого дядька Всеволода Суздальського. Він послав сказати йому: «батьку й господарю! вдержи Галич піді мною, а я божий і твій з усім Галичем і у волі твоїй завжди». І сусіди Всеволода князі рязанські відчували на собі його тяжку руку, ходили в його волі, з його указу посилали свої полки в походи разом з його полками. В 1207 р. Всеволод, переконавшись в намірі деяких рязанських князів обдурити його, схопив їх і відправив у Владимир, насадив по рязанських містах своїх посадників і зажадав у рязанців видачі інших князів їх і з княгинями, протримав їх у себе в полоні до самої своєї смерті, а в Рязані посадив свого сина на князювання. Коли ж буйні, непокірні рязанці, як їх характеризує суздальський літописець, перестали коритись Всеволодові і зрадили його сина, тоді суздальський князь звелів забрати всіх городян з родинами і з єпископом і порозганяв їх по різних містах, а місто Рязань спалив. Рязанська земля була немов би підкорена Всеволодом і приєднана до великого князівства Владимирського. І іншим сусідам тяжко приходилось від Всеволода. Князь смоленський просив у нього пробачення за невгодний йому вчинок. Всеволод самовладно господарював в Новгороді Великому, давав йому князів на всій своїй волі, порушував його старі звичаї, страчував його «мужів», не повідомляючи провини. Від одного імени його, як висловлюється північний літописець, тремтіли всі країни, по всій землі пронеслась слава його. І співець «*Слова о полку Игореве*», південноруський поет і публіцист кінця XII ст., знає політичну могутність суздальського князя. Змальовуючи лиха, які спіткали Руську землю після поразки її сіверських героїв у степу, він звертається до Всеволода з такими словами: «великий князю Всеволод! прилетіти б тобі здалека отчого золотого столу постерегти:

адже ти можеш Волгу розбризкати веслами, Дон поломами вичерпати». В таких поетично перебільшених розмірах уявлялись чернігівському співцеві волзький флот Всеволода і його сухопутна рать. Отже, Суздальська область, ще на початку XII ст. глухий північно-східний край Руської землі, на початку XIII ст. став князівством, яке рішуче панує над рештою Русі. Політичний центр ваги виразно пересувається з берегів середнього Дніпра на береги Клязьми. Це пересування було наслідком відпливу руських сил з середнього Подніпров'я в область верхньої Волги.

Охолодження до Києва

Разом із цим розкривається друге цікаве явище: в суздальському суспільстві і в місцевих князях помічається байдужість до Києва, заповітної мрії попередніх князів, встановлюється відношення до Київської Русі, пройняте жалісливим нехтуванням. Це помітно було вже у Всеволоді, стало ще помітніше в його дітях. Після смерті Всеволода в Суздальській землі сталася нова усобиця між його синами, причиною якої було незвичайне розпорядження батька: Всеволод, розсердившись на старшого сина Костянтина, переніс старшинство на другого сина Юрія. Князь торопецький Мстислав Удалой, син Андрійового противника Мстислава Ростиславича Хороброго, став за скривдженого старшого брата і з полками новгородськими та смоленськими вторгнувся в саму Суздальську землю. Проти нього виступили молодші Всеволодовичі Юрій, Ярослав і Святослав. У 1216 р. усобиця закінчилась боєм на річці Липиці, поблизу Юр'єва Польського. Перед боєм молодші Всеволодовичі, бенкетуючи з боярами, почали наперед ділити між собою Руську землю, як безперечну свою здобич. Старший Юрій по праву старшинства брав собі кращу волость Ростово-Владимирську, другий брат Ярослав — волость Новгородську, третій Святослав — волость Смоленську, а Київська земля — ну, хай ця земля піде кому небудь з Чернігівських. Як видно, старшими і кращими областями вважались тепер північні землі Ростовська і Новгородська, які півтора століття тому за Ярославовим поділом були тільки прибавками до старших південних областей. Відповідно до цього змінився і настрій місцевого суспільства: «мізинні люди владимирські» почали з висока дивитись на інші області Руської землі. На тому ж бенкеті один старий боярин умовляв молодших братів помириться із старшим, якого підтримує такий відважний витязь, як Мстислав. Другий боярин з владимирських, молодший і який, мабуть, більше вишив, почав заперечувати на це, кажучи князям: «не

бувало того ні за діда, ні за батька вашого, щоб хтонебудь увійшов раттю в сильну землю Суздальську і вийшов з неї цілий, хоч би тут зібралась вся земля Руська — і Галицька, і Київська, і Смоленська, і Чернігівська, і Новгородська, і Рязанська; ніяк їм не встояти проти нашої сили; а оці полки — та ми їх сідлами закидаємо і кулаками переб'ємо». Приємно було чути цю мову князям. Через день хвальки зазнали страшної поразки, втративши в бою понад 9 тисяч чоловік. Отже, одночасно із нехтуванням суздальських князів Київською землею і в суздальському суспільстві почала розвиватись місцева зарозумілість, бундючність, вихована політичними успіхами князів Андрія і Всеволода, які дали відчутти цьому суспільству силу і значення своєї області в Руській землі.

Вивчаючи історію Суздальської землі з половини XII ст. до смерті Всеволода III, ми на кожному кроці зустрічали все нові й несподівані факти. Ці факти, розвиваючись двома паралельними рядами, створювали Суздальській області небувале становище в Руській землі: одні з них змінювали її відношення до інших руських областей, другі перебудовували її внутрішній лад. Перелічимо ще раз ті і другі. Спочатку князі Андрій і Всеволод стараються відокремити звання великого князя від великокнязівського київського столу, а Суздальську землю перетворити в своє постійне володіння, виводячи її з кола земель, якими володіли за чергою старшинства; при цьому князь Андрій робить першу спробу замінити родинну полюбовну угоду князів обов'язковим підкоренням молодших родичів, як підручних, старшому князеві, як своєму государю - самовладареві. По смерті Андрія в Суздальській землі падає політичне переважання старших міст і керівних класів місцевого суспільства, князівської дружини і вічової громади, а один з пригородів, стольне місто великого князя Андрія, під час боротьби з старшими містами встановлює в себе спадкове князювання. За князювання Всеволода ця область дістає рішучу перевагу над усією Руською землею, а її князь робить першу спробу насильним захопленням, минаючи всяку чергу, приєднати до своєї отчини цілу чужу область. В той же час в суздальських князях і суспільстві разом з усвідомленням своєї сили помічається нехтування Києвом, відчуження від Київської Русі. Це значить, що порвалися внутрішні зв'язки, якими раніше сполучалась північно-східна окраїна Руської землі із старим земським центром, з Києвом. Всі ці факти є прями або посередні наслідки руської колонізації Суздальської землі.

Вивчені
факти

ЛЕКЦІЯ XIX

Погляд на становище Руської землі в XIII і XIV ст.ст.— Удільний порядок князівського володіння в потомстві Всеволода III.— Князівський уділ.— Головні ознаки удільного порядку.— Його походження.— Думка про подільне спадкове володіння серед південних князів.— Перетворення руських обласних князів у службових під литовською владою.— Сила родової традиції серед Ярославичів старших ліній: відносини між верхньоокськими і рязанськими князями наприкінці XV ст.— Основні риси удільного порядку.— Причини його успішного розвитку в потомстві Всеволода III.— Відсутність перешкод для цього порядку в Суздальській області.

Розпад
Київської
Русі

Політичні наслідки руської колонізації верхнього Поволжя, нами тількищо вивчені, закладали в цьому краї новий лад суспільних відносин. В подальшій історії верхньоволзької Русі нам доведеться стежити за розвитком основ, покладених в часи Юрія Довгорукого та його синів. Звертаючись до вивчення цього розвитку, будемо пам'ятати, що в XIII і XIV ст.ст., коли цей новий лад встановлювався, вже не лишалося й слідів тієї історичної обстановки, при якій діяв, на яку спирався попередній черговий порядок. Єдиної Руської землі Ярослава і Мономаха вже не існувало: вона була розірвана Литвою і татарами. Рід св. Володимира, який об'єднував цю землю в щось схоже на політичне ціле, розпався. Старші лінії його згасли або захиріли і з рештками своїх прадідівських володінь ввійшли до складу Литовської держави, де на них лягли нові чужі політичні відносини і культурні впливи. Спільної справи, спільних інтересів між ними не стало; припинились навіть колишні фамільні порахунки і суперечки про старшинство і чергу володіння. Київ, основний вузол князівських і народних відносин, політичних, економічних і церковних інтересів Руської землі, піднімаючись після татарського розгрому, побачив себе прикордон-

ним степовим городком чужої держави, щохвилини готовим розбігтись від насильства завойовників. Чужий життєвий лад мав установитись у старовинних спустілих або напіврозорених гніздах Руської землі, а руські сили, які мали відновити і продовжувати розбиту національну справу Київської Русі, шукали притулку серед фінських лісів Оки і верхньої Волги.

Керувати будованим тут новим руським суспільством довелося трьом молодшим віткам руського князівського роду з занепалими родовими традиціями, з розірваними родинними зв'язками. Це були Ярославичі рязанські з племені Ярослава чернігівського, Всеволодовичі ростово-суздальські і Федоровичі ярославські з смоленської лінії Мономахового племені. От усе, що дісталось новій верхньоволзькій Русі від нескудного потомства св. Володимира, яке збрало стару дніпровську Руську землю «трудом своїм великим». Отже, у попереднього порядку і у верхньому Поволжі не було ґрунту ні генеалогічного, ні географічного, і коли тут було з чого виникнути новому суспільному ладові, йому не треба було вести боротьбу з живучими залишками старого порядку.

Ряд політичних наслідків, які вийшли з руської колонізації верхнього Поволжя, не обмежується тими фактами, що їх ми вивчили. Удаючись до явищ, які настали після смерті Всеволода, зустрічаємо ще новий факт, можливо, більш важливий, ніж усі попередні, що є результатом сукупного їх впливу.

Порядок князівського володіння в старій Київській Русі тримався на черзі старшинства. Розпорядження Всеволода, який переніс старшинство із старшого сина на молодшого, показує, що старшинство тут, втративши свій справжній генеалогічний сенс, набрало умовного значення, стало не перевагою по народженню, а простим званням, яке давалося або присвоювалося, захоплювалося. Вдивляючись у володільницькі відносини потомків Всеволода, ми помічаємо, що в Суздальській землі встановлюється новий порядок князівського володіння, не схожий на попередній. Вивчаючи історію виникнення цього порядку, забудьмо на якийсь час, що перш ніж зійшло із сцени перше покоління Всеволодовичів, Русь була завойована татарами, північна в 1237 — 1238 рр., південна в 1239 — 1240 рр. Явища, які ми спостерігаємо в Суздальській землі після цього розгрому, послідовно без перерви розвиваються з умов, які почали діяти ще до розгрому, в XII ст. Київ, який уже наприкінці цього століття втратив значення за-

Удільний
порядок
володіння
в верхньо-
волзькій
Русі

гальноземського центра, остаточно занепадає після татарської навали. Владимир на Клязьмі для потомків Всеволода заступає місце Києва в значенні старшого великокнязівського столу і політичного центра верхньоволзької Русі; за Києвом лишається, і то лише на короткий час, тільки значення центра церковно-адміністративного. В зайнятті старшого владимирського столу Всеволодовичі взагалі додержували старої черги старшинства. Після того, як Костянтин Всеволодович відновив своє старшинство, зняте з нього батьком, діти Всеволода сиділи на владимирському столі в порядку старшинства: спочатку Костянтин, потім Юрій, за ним Ярослав, нарешті Святослав. Та ж черга була і в поколінні Всеволодових внуків. Оскільки в боротьбі з татарами загинули всі сини старших Всеволодовичів Костянтина і Юрія (крім одного молодшого Костянтиновича), то владимирський стіл по черзі перейшов до синів третього Всеволодовича, Ярослава: з них сиділи у Владимирі (після вигнання другого Ярославича, Андрія, татарами) старший Олександр Невський, потім третій Ярослав тверський, за ними молодший Василій костромський (помер в 1276 р.). Отже, до останньої чверті XIII ст. в зайнятті владимирського столу додержувались старої черги старшинства; бували відступи від цього порядку, але їх бачимо тут, в Суздальській землі, не більше, ніж бачили в старій Київській Русі. Поруч із старшою Владимирською областю, яка була спільним добром Всеволодовичів і якою володіли за чергою старшинства, утворилось в Суздальській землі кілька молодших волостей, якими володіли молодші Всеволодовичі. У володінні цими молодшими областями і встановлюється інший порядок, який ґрунтувався не на черзі старшинства. Молодші волості передаються не в порядку народжень за чергою старшинства, а в порядку поколінь від батька до сина, інакше кажучи, переходять з рук до рук у прямій низхідній, а не в ламаній лінії — від старшого брата до молодшого, від молодшого дядька до старшого племінника і т. д. Такий порядок володіння змінює юридичний характер молодших волостей. Раніше на півдні князівства, крім виділених сирітських, становили спільне добро князівського роду, а їх князі були їхніми тимчасовими володарями по черзі. Тепер на півночі молодше князівство — постійна окрема власність певного князя, особисте його добро, яке передається від батька до сина за особистим розпорядженням володаря або за заведеним звичаєм. Разом із зміною юридичного характеру князівського володіння з'являються

для нього і нові назви. В старій Київській Русі частини Руської землі, які діставались тим чи іншим князям, звичайно називались *волостями* або *наділками* в розумінні тимчасового володіння. Молодші волості, на які розпалась Суздальська земля у Всеволодовому племені в XIII ст., називаються *вотчинами*, пізніше *уділами* в розумінні окремого володіння, постійного і спадкового. Ми й будемо називати цей новий порядок князівського володіння, який утвердився на півночі, *удільним* у відміну від чергового. Ознаки цього порядку з'являються вже в XIII ст. при синах Всеволода.

Удільний порядок володіння — основний і вихідний факт, з якого або під впливом якого розвиваються всі подальші явища в історії Суздальської Русі, на якому виник політичний побут, що складається тут в половині XV ст. Двома ознаками насамперед позначилось утвердження цього порядку. Поперше, припиняється володільницьке пересування князів: вони стають осілими власниками, постійно живуть і вмирають у своїх удільних містах, яких не покидають навіть тоді, коли по черзі старшинства займають великокнязівський стіл. Подруге, змінюється порядок князівського спадкування, спосіб передачі волостей наступникам. В старій Київській Русі князь не міг передавати свої волості за особистим розпорядженням навіть своєму синові, коли йому не випадала черга старшинства; північний князь XIII — XIV ст.ст., постійний власник своїх волостей, передавав її за особистим розпорядженням своїм синам і, коли не було синів, міг передати її жінці або дочці, навіть далікому родичеві поза чергою. В пам'ятках XIII і XIV ст.ст. знайдемо немало випадків таких виняткових передач за відсутністю прямих наступників. В 1249 р. помер удільний князь ярославський Васильй Всеволодович, правнук Всеволода III, лишивши після себе одну дочку, княжну Марію. В цей же час князі смоленські, ділячи свою вотчину, скривдили молодшого брата Федора можайського. Останній пішов в Ярославль, одружився з княжною-сиротою і разом з нею одержав Ярославське князівство, ставши, таким чином, родоначальником нової удільної князівської лінії. Ярослав, третій син Всеволода III, дістав в уділ волость Переяславську, яка після нього наступно переходила від батька до старшого сина. В 1302 р. помер бездітний переяславський князь Іван Дмитрович, відказавши свій уділ сусідові, князеві московському Данилові. Великий князь московський Семен Гордий, умираючи в 1353 р., від

Ного голов-
ні ознаки

казав весь свій уділ жінці, яка потім передала його своєму дівереві, Семеновому братові Івану. Такі є ознаки, якими виявлялось утвердження нового порядку князівського володіння молодшими областями в Суздальській землі.

Його по-
ходження

Тепер спробуємо вияснити собі історичне походження цього порядку. Стежачи за ходом володільницьких відносин між князями в XI — XIII ст.ст. на дніпровському півдні і верхньоволзькій півночі, помічасмо одну видиму недоречність. В старій Київській Русі XI — XII ст.ст. думка про загальне неподільне князівське володіння визнавалась нормою, основою володільницьких відносин навіть між далекими родичами князями. Троюрідні, четверюрідні Ярославичі все ще живо усвідомлюють себе членами одного володільницького роду, внуками єдиного діда, які повинні володіти своєю отчиною і дідиною, Руською землею, спільно, по черзі. Такої володільницької солідарності, думки про неподільне володіння не помітно в потомстві Всеволода і між близькими родичами, братами двоюрідними і навіть рідними: не зважаючи на близький родинний зв'язок свій, Всеволодовичі поспішають поділити свою вотчину на окремі частини, що переходять у спадщину. Внуки Всеволода начебто скоріше забули свого діда, ніж внуки Ярослава — свого. Що було причиною такого швидкого встановлення подільного володіння в потомстві Всеволода? Які умови викликали це взаємне відчуження північних князів щодо володіння, наперекір родинній близькості власників? І тепер насамперед треба з'ясувати собі суть поставленого питання, як ми зробили і при розв'язанні питання про походження чергового порядку.

Південні
князі

Князівський уділ — спадкова вотчина удільного князя. Слово *вотчина* знайоме було і князям південно-західної Русі попереднього часу і в їх мові мало різні значення. Вся Руська земля вважалась «отчиною і дідиною» всього князівського роду; зокрема певна область визнавалась отчиною князівської лінії, яка утвердилася в ній; ще вужче князь називав своєю отчиною князівство, на якому сидів його батько, хоч би між батьком і сином там бували проміжні володарі. При всіх цих значеннях в поняття отчини не входило однієї ознаки — особистого і спадкового безперервного володіння за духовною. Але думка про таке володіння не чужа була південно-західним князям. Князь волинський Володимир Василькович, який помер в 1289 р. бездітним, перед смертю передав своє князівство молодшому двоюрідному своєму братові Мстиславу Даниловичу

пова старшим Львом за письмовою духовною. Постає питання: чи вважалась тут воля заповідача єдиним джерелом володільницького права? Спадкоємець вважав необхідним скликати в соборну церкву в місті Володимирі бояр і громадян і прочитати їм духовну хворого брата. Але літопис не прохочився жодним словом, щоб пояснити юридичне значення цього урочистого опублікування волі заповідача; сказано тільки, що духовну чули «всі від старого до малого». Чи потрібна була згода бояр і громадян, хоча б мовчазна, чи це було тільки повідомлення до відома? Місто Брест не послухало свого князя Володимира, присягнуло його племінникові Юрію; але спадкоємець подивився на цей вчинок як на «крамолу», державний злочин. Батько цього Юрія загрожував синові позбавити його спадщини, віддати своє князівство рідному братові, тому ж Мстиславові, коли Юрій не покине Бреста. Думки про чергу володіння по старшинству не помітно. Проте, з усіх цих явищ ще не можна припускати на Волині в XIII ст. чинності удільного порядку в точному розумінні цього слова. Розпорядження Володимира скріплюється згодою обійденого старшого Даниловича, Льва; Даниловичі звертаються до Володимира як до місцевого великого князя; молодший двоюрідний брат і племінник кажуть йому, що шанують його, як батька; старший Лев і його син просять, щоб Володимир дав їм Брест, наділив їх, як раніше великі князі київські наділяли своїх родичів. Сама духовна є не одностороннім актом волі заповідача, а «рядом», договором його з обраним наступником, якому він посилав сказати: «брате! приїжджай до мене, хочу з тобою ряд учинити про все». Все це — залишки колишнього київського порядку князівських відносин. Татищев у своєму літописному зводі наводить в невідомого джерела циркуляр, розісланий до всіх місцевих князів дідом цього князя Володимира Романом, коли він в 1202 р. зайняв Київ. Роман передбачав, між іншим, змінити порядок заступання київського великокнязівського столу, «як в інших доброярних державах чиниться», а місцевим князям не ділити своїх областей між дітьми, але віддавати престол після себе одному старшому синові, з усім володінням, меншим же давати для прохарчування по місту або волості, але, «оним бути під владою старшого брата». Князі не прийняли цієї пропозиції. На початку XIII ст. успадкування князівств у низхідній лінії не було ні загальним фактом, ні загально визнаним правилом, а думка про майорат була, очевидно, нав'язана Романові феодальною Євро-

пою. Але поняття про князівство як особисту власність князя вже тоді зароджувалось у південноруських князівських умах, тільки із значенням революційної претензії і великого нещастя для Руської землі. В «Слове о полку Игореве» є знаменне місце: «Боротьба князів з поганими ослабла, бо брат сказав братові: *це мов, а те — мов також*, — і почали князі про мале таке велике слово мовити, а самі на себе крамолу кувати, а погані з усіх боків приходили з перемогами на землю Руську».

Західні
князі

У західній Росії ідея через обставини не розвинулась у порядок, і важко сказати, чи могла вона там набути такого розвитку навіть при інших обставинах. В усякому разі, підкорення Литві внесло в тамтешні князівські відносини умови, які дали їм зовсім особливий напрям. Хоч як успішно йшла в Литовсько - Руській державі децентралізація, вона не дійшла до ступеня удільного роздрібнення. Великий князь тримався поверх місцевих князів, а не входив у їхні ряди, не був тільки старшим з удільних, що становить одну з істотних особливостей удільного порядку в другій половині Русі. Великі князі литовські жалували князівства у вочину «вічно» або тільки до своєї «господарської волі», у тимчасове володіння. Перший акт знищував чергове володіння або передбачав його відсутність, другий заперечував саму основу удільного порядку, і обидва ставили жалуваного володаря в становище служилого князя, з'єднуючись з зобов'язанням: «а ему нам с того верно служити». Але й князь родич - співвласник і удільний князь по своїй юридичній суті не були нічим слугами. Значить, місцевих князів у Литовсько - Руській державі XIV — XV ст. можна називати удільними тільки в дуже умовному розумінні, за браком терміну, який точно виражає своєрідні відносини, які там склалися.

Верхньо-
окські князі

В цій державі був куток, який винятковими умовами свого життя дає нам можливість догадуватись, як би влаштувались князі південно - західної Русі, коли б у ті віки вони були полишені на самих себе. Це область верхньої Оки, де правили потомки св. Михайла чернігівського — князі Білевські, Одовські, Воротинські, Мезецькі й інші. З половини XIV ст. вони були підпорядковані Литві, але, користуючись вигодами прикордонного становища, служили «на обидві сторони» — і Литві і Москві, із своїми отчинами. Не знаючи через свою незначність стороннього втручання, вони на своїх батьківських і дідівських гніздах до кінця XV ст. досиджували свої старі спадкові традиції, продовжували сперечатися «о большом княженни по роду,

по старейшинству», рядитись про те, «кому пригоже быть на большом княжении и-кому на *уделе*». Отже, і володіння уділами, молодшими князівствами, визначалось не спадковим правом, а договором, який установлював родову чергу, природну або умовну, як це робилося і в XII ст. Очевидно, ці князі ніяк не могли пристосувати до свого фактичного становища понять, успадкованих ними від давньої старовини: сила речей схилила їх до роздільного володіння, а вони, сидячи на своїх «дольницах», дрібних частинках своїх маленьких отчин, все ще клопоталися і сперечалися про князювання «по роду, по старейшинству», про родову чергу по старшинству. Вони продовжували політику своїх давніх предків, підтримуючи занепадаючу родову старовину договорами, засобом, який, підтримуючи її, разом з тим вибивав спід неї природну її основу.

Спиною вашу увагу ще на одному окремому, навіть дрібному прикладі, щоб показати неподатливість князівської політичної свідомості в старших лініях Ярославового племені. Чернігівська вітка, князі Рязанської землі, крайньої і виділеної із загального чергового володіння, подібно до князів галицьких, раніше від чергових співвласників-родичів могли засвоїти собі думку про роздільне спадкове володіння. При тому в усобицях цих князів, які відзначалися незвичайною навіть для південноруських Рюриковичів здичавілістю, здавалося, повинні були зовсім згаснути всякі помисли про спільне братерське володіння отчиною і дідижною. Нарешті, Рязанське князівство з часів Всеволода III перебувало в тісних стосунках, нерідко під сильним тиском сусідніх князівств — Владимирського, потім Московського, де міцно встановився удільний порядок. Наприкінці XV ст. Рязанською землею володіли два рідні брати Іван і Федір Васильовичі: перший, як старший, називався великим, другий — удільним. Проте, вони умовились на тому, щоб обидва князівства були строго роздільними, спадковими в низхідній лінії. Але брати передбачили той випадок, що хтонебудь з них може вмерти бездітним. При чинності чергового порядку не могло виникнути й думки про відумерле князівство: у князя, який не залишив низхідних, завжди був наготові черговий наступник з бокових. З падінням черги в удільному порядку відумерлі князівства неминуче викликали непорозуміння і суперечки. За ідеєю удільного права, князь, як цілковитий власник, міг, умираючи бездітним, відказати своє князівство будьякому родичеві, незалежно від ступенів родинного зв'язку. Але найближчі родичі, природно, були

Рязанські
князі

зацікавлені в тому, щоб частина їх спільної отчини і дідазни не випадала з їх середовища, і схильні були протиставити чистому праву власності моральну вимогу родинної солідарності. Із зустрічі ідей таких різних порядків і виникали у Всеволодовому племені, особливо в тверській його вітці, жорстокі усобиці за відумерлі князівства. В Москві цей випадок був урегульований ще Дмитрієм Донським стосовно до складу сім'ї, яка після нього залишилась: сини - наступники в разі бездітності обмежені були в праві посмертного розпорядження своїми володіннями; уділ старшого сина, великого князя, без поділу переходив до другого по старшинству брата, який ставав великим князем; молодший уділ, ставши відумерлим, ділився між іншими братами померлого володаря за розсудом їхньої матері. Цей субститут — не відгук спільного родового володіння, а повне його заперечення; підказане винахідливою передбачністю: вихід уділу з сім'ї Донського ставав неможливим, і з її боку поривався всякий зв'язок з іншими родичами. Інакше вчинили зараз названі рязанські князі через 100 років після Донського. Уділ померлого без духовної бездітного брата, природно, переходив до другого брата або до його дітей. Але той і другий при взаємній холодності і недовір'ї боялись, що брат, умираючи бездітним, відкаже свою частину їх спільної отчини сторонньому родичеві, і тому договором 1496 р. зв'язали один одного обов'язком - умовним зобов'язанням в разі бездітності не віддавати уділу мимо брата «ніякою хитрістю». Але вони не передбачили або передбачливо не зважились застерегти той випадок, коли один з них помре, залишивши дітей, раніше бездітного брата. Старший брат помер раніше, залишивши сина, а бездітний молодший, Федір, користуючись недоглядом або навмисною недомовкою договору, без усяких хитрощів передав свій уділ великому князеві московському, своєму дядькові по матері, поминавши племінника від рідного брата. Удільне право духовної тут побічно підтримало традицію родової володільницької солідарності, родинний зв'язок по матері, в ім'я якого могла бути зроблена духовна князя Федора, міг дістати перевагу над родинним зв'язком по батькові, при тому в низхідній лінії, тільки на основі спільного родового зв'язку рязанських князів з московськими, як членів одного руського можновладного роду; чи так вчинив би князь Федір, як би його мати була сестра не Івана московського, а Казимира литовського?

Я вдався до подробиць, щоб наочніше показати вам політичний перелом, який почався в обох половинах Руської землі на рубежі двох періодів нашої історії. Духовна рязанського князя нагадує вчинок Володимира Васильковича волинського, який заповідав своє князівство молодшому двоюрідному братові мимо старшого. Право передавати родові володіння з особистої волі в XIII ст. було на півдні ще тільки домаганням або захопленням: але Володимир прикривав акт своєї особистої волі формами старого звичаєвого порядку, договором з наступником, згодою інших найближчих родичів, а також бояр і столярного міста. Домагання, проходячи під флагом права, ставало прецедентом, який набирив сили не тільки підмінювати, але й скасовувати право. Черговий порядок, який так обережно і туго розкладався на дніпровському півдні, перероджувався в новий, спадковий. Але процес переродження не встиг закінчитися, як був захоплений литовською зверхністю, яка відхилила його вбік. А втім, і без цього зовнішнього тиску новий порядок зустрів би в південно-західній Росії протидіяння з боку внутрішніх суспільних сил — бояр, міст і багатьох князів, яким він був не вигідний. Бояри й міста звикли втручатися в князівські відносини, розуміли своє значення в ході справ, встигли пристосуватись до усталеного ладу і не менше більшості князів відзначались консерватизмом політичного мислення.

В області верхньої Волги уми і справи виявились більш рухливими і гнучкими. І тут не могли цілком відійти від київської старовини. Місто Владимир довго було для Всеволодовичів суздальських тим же, чим був Київ для старих Ярославичів, — спільним добром, яким володіли за чергою старшинства. Цього мало. Коли з розгалуженням Всеволодового племені уділи, які утворилися при синах Всеволода, почали розростатись в цілі групи уділів, з них виділялися старші князівства, як це було і в дніпровській Русі: при великому князі владимирському появились ще місцеві великі князі — тверський, нижегородський, ярославський. Але на цьому й уривалась тут київська традиція: після деяких суперечок і вагань на місцевих старших столах утверджувались звичайно старші лінії різних віток племені в правом удільного одержання спадщини в низхідному порядку. Там і тут справи йшли в протилежних напрямках: на Дніпрі старші князівства підтримували порядок спільного володіння за чергою в молодіших областях; на верхній Волзі порядок роздільного спадкового

Сила родової традиції на південному заході

Основні риси удільного порядку на північному сході

володіння за духовною поширювався з молодших волостей, уділів на старші князівства. В цій різниці полягав досить крутий перелом князівського володарного права: змінилися суб'єкт права і порядок, спосіб володіння. Раніше Руська земля вважалась спільною отчиною князівського роду, який був колективним носієм верховної влади в ній, а окремі князі, учасники цієї збірної влади, були тимчасовими володарями своїх князівств. Але в складі цієї влади не помітно думки про право власності на землю, як землю, — право, яке належить приватному землевласникові на його землю. Правлячи своїми князівствами по черзі чи за умовою між собою і з волосними містами, князі практикували в них верховні права; але ні всі вони разом, ні кожен з них зокрема не застосовували до них способів порядкування, які випливають з права власності, не продавали їх і не застановляли, не віддавали в придане за дочками, не заповідали і т. п. Ростовська земля була загальною отчиною для Всеволодовичів; але вона не лишилась отчиною колективною, спільною. Вона розпалась на окремі князівства, одно від одного незалежні, території яких вважались особистою і спадковою власністю своїх володарів; вони правили вільним населенням своїх князівств, як государі, і володіли їхніми територіями, як приватні власники, з усіма правами порядкування, які випливають з такої власності. Таке володіння ми й називаємо *удільним* в найбільш чистому вигляді і повному розвитку і в такому вигляді і розвитку спостерігаємо його тільки в отчині Всеволодовичів, в області верхньої Волги XIII — XV ст. Отже, в удільному порядку носій влади — особа, а не рід, князівське володіння стає подільним і, не втрачаючи верховних прав, сполучається з правами приватної особистої власності. В цій складній комбінації і треба вивчити місцеві умови, які сприяли у вочині Всеволодовичів цій подільності князівського володіння і виникненню погляду на уділ, як на особисту власність удільного князя.

Географічна його основа   Насамперед пошукаймо цих умов у властивостях країни, де встановився вищевказаний порядок. Родова неподільність князівського володіння в Київській Русі мала опору в її географічних особливостях, тобто в умовах її матеріального існування. Стара Київська Русь являла собою цільну країну, частини якої були тісно зв'язані між собою різноманітними нитками — географічними, економічними, юридичними і церковно-моральними. Ця Русь, власне, складалась з басейну однієї ріки Дніпра, яку ми

вже порівнювали з великим верстовим пляхом руського народногосподарського руху в ті віки, а численні притоки її, що йдуть справа і зліва, називали під'їзними пляхами цієї магістралі. На цій географічній основі тримався економічний і політичний лад давньої Київської Русі. Уявімо собі тепер верхньоволзьку Русь, якою вона була в XIII ст. Тут ми бачимо насамперед, густу сітку рік, які йдуть у різних напрямках. По цій річковій сітці населення розпливалось у різні боки. Така розкиданість населення не дозволяла встановитися в Суздальській землі стійкому центрові ні політичному, ні економічному. Відцентрові тяжіння тут брали рішучу перевагу над умовами централізації. Населення, розсипаючись по річковій канві, насамперед осідало по сухих берегах рік. Так по ріках виводились довгі смуги жилих місць, які мали вигляд довгих островів серед моря лісів і боліт. Виниклі таким порядком річкові райони відділялися один від одного широкими малодоступними лісовими нетрами. Отже, колонізація виводила у верхньоволзькій Русі дрібні річкові області, які й стали готовими рамками для удільного дроблення й підтримували його. Коли удільному князеві треба було поділити свою вотчину між спадкоємцями, географічне розміщення населення давало йому готову основу для удільних поділів і підподілів. Таким ходом розселення зумовлювався брак зв'язку, який вів до політичного роз'єднання. Політичний порядок у своєму остаточному вигляді завжди відбивав в собі сукупність і загальний характер приватних людських інтересів і відносин, які він підтримує і на яких сам тримається. Удільний порядок був відбиттям і частково результатом тієї роз'єднаності, в якій перебувало зайшло населення верхньоволзької Русі в часи свого обживання на нових місцях, поки новосельці не освоїлись в незвичних умовах краю і навколишніми старожилами. Отже, порядок подільного князівського володіння там формувался в тісному співвідношенні в географічним розподілом населення, а цей розподіл, в свою чергу, спрямовувався властивостями краю і ходом його колонізації. Загальний характер побуту, який складався при таких умовах, з м'яким народногосподарським оборотом, в подрібненими і ще не сформованими інтересами і відносинами, з низьким суспільним настроєм, ослабляв і в князівському середовищі, в перших поколіннях Всеволодового племені, почуття родинної солідарності. Така є географічна основа удільного порядку, основа більш негативного характеру, яка не стільки зміцнювала

новий склад життя, скільки допомагала зруйнуванню старого.

Основа
політична

В інших умовах, покликаних до діяння тією ж колонізацією краю, треба шукати джерела самої ідеї уділу як приватної особистої власності удільного князя. Колонізація ставила князів верхнього Поволжя в інші відносини до своїх князівств, яких не було в старій Київській Русі. Там перші князі, прийшовши в Руську землю, ввійшли в готовий уже суспільний лад, який склався до них. Правлячи Руською землею, вони захищали її від зовнішніх ворогів, підтримували в ній суспільний порядок, доглядали його, встановлюючи по потребі часу деталі цього порядку; але вони не могли сказати, що вони поклали самі основи цього порядку, не могли назвати себе творцями суспільства, яким вони правили. Старе київське суспільство було старше своїх князів. Зовсім інший погляд на себе, інше ставлення до керованого суспільства засвоювали під впливом колонізації князі верхньоволзької Русі. Тут, особливо за Волгою, сідаючи на уділ, перший князь його звичайно знаходив у своєму володінні не готове суспільство, яким йому треба було правити, а пустиню, яка щойно починала заселятись, в якій все треба було завести і влаштувати, щоб створити в ній суспільство. Край оживав на очах свого князя: глухі нетрі розчищались, зайшли люди оселялись на нових місцях, заводили нові селища і промисли; нові прибутки припливали в князівську казну. Всім цим керував князь, все це він вважав справою своїх рук, своїм особистим витвором. Так колонізація виховувала в цілому ряді князівських поколінь одну й ту саму думку, один погляд на своє ставлення до уділу, на своє урядове в ньому значення. Юрій Довгорукий почав будувати Суздальську землю; син його Андрій Боголюбський продовжував роботу батька; недарма він хвалився, що населив Суздальську землю містами і великими селами, зробив її багатолюдною. Пригадуючи роботу батька і свої власні зусилля, князь Андрій по праву міг сказати: адже це ми з батьком зробили Суздальську Русь, побудували в ній суспільство. Такий погляд був чи не головною причиною відчуження Андрія Боголюбського від південної Русі і його прагнення відособити від неї свою північну волость. Почуваючи себе цілковитим господарем в цій волості, він не мав охоти ділитись нею з іншими, вводити її в коло спільного родового володіння князів. Так само, як старший брат, дивився на Суздальську землю й вів себе в ній і Всеволод III, а їх напрям думок і дій став заповітом

для Всеволодовичів. Думка: це мов, бо мною заведено, мною набуте, — ось той політичний погляд, яким колонізація привчала дивитись на своє князівство перших князів верхньоволзької Русі. Ця думка лягла в основу поняття про уділ як особисту власність володаря, цей погляд переходив від батьків до дітей, став спадковою родовою звичкою суздальських Мономаховичів, і ним керувались вони у влаштуванні своїх вотчин, як і в порядкуванні ними. Така є політична основа удільного порядку: ідея особистого і спадкового князівського володіння виникла з установленого колонізацією відношення князів до їх князівств в області верхньої Волги XIII і XIV ст. ст.

Отже, удільний порядок тримався на двох основах — на географічній і на політичній: він був створений спільним впливом природи країни і її колонізації. 1) З допомогою фізичних особливостей верхньоволзької Русі колонізація виводила тут дрібні річкові округи, відокремлені одна від одної, які й були основою політичного поділу країни, тобто удільного її дроблення. Дрібні верхньоволзькі уділи XIII і XIV ст. ст. — це річкові басейни. 2) Під впливом колонізації країни перший князь уділу звикав бачити в своєму володінні не готове суспільство, досить упорядковане, а пустиню, яку він заселяв і упорядковував в суспільство. Поняття про князя, як особистого власника уділу, було юридичним наслідком значення князя як заселителя і упорядника свого уділу. Так пояснюю я історичне походження удільного порядку князівського володіння, що встановився на верхньоволзькій півночі в XIII ст.

До сказаного треба додати, що тут новому порядку не доводилось боротися з протидіянням, яке на півдні могла зустріти при перших спробах здійснення думка про роздільне спадкове володіння з боку бояр, численних старих і впливових міст, навіть самих князів: навіть серед них були самовіддані, але не завжди кмітливі поборники старовини, яким був воїн - бродяга, завжди готовий покласти голову за плутанину, ним же й наплутану, запізнілий сухопутний руський варяг - витязь Мстислав Мстиславич Удалой, князь торопецький із смоленських. В Ростово - Суздальській землі сила боярства, і без того не дуже сильного, і тільки двох старших вічових міст, Ростова і Суздаля, була підірвана соціальною усобицею, яку підготувала колонізація країни, а князі цієї сторони в XIII ст. всі — вихованці одного Великого Гнізда, як прозвали Всеволода III, всі виховувались в однакових володільницьких

Формула

Відсутність
перешкод

поняттях і звичках. Всеволодовичі мали під руками населення, яке в більшості було рухливе і порізнене, яке ще не обсиділося на свіжих лісових розчистках, не встигло об'єднатись в компактні місцеві і станові союзи, яке почувало себе на чужій стороні, нічого не вважало своїм, яке все дістало від місцевого князя - господаря. На такому податливому суспільному ґрунті можна було заводити яке завгодно політичне господарювання.

ЛЕКЦІЯ XX

Зауваження про значення удільних віків в російській історії.— Наслідки удільного порядку князівського володіння.— Питання, які виникнуть при їх вивченні.— Хід удільного дроблення.— Збідніння удільних князів.— Їх взаємне відчуження.— Значення удільного князя.— Юридичне його відношення до приватних вотчинників в його уділі.— Зіставлення удільних відносин з феодальними.— Склад суспільства в удільному князівстві.— Занепад земської свідомості і громадянського почуття серед удільних князів.— Висновки.

Перед нами стоїть завдання вивчити *наслідки* удільного порядку князівського володіння. Але спочатку гляньмо ще раз на причину, вплив якої будемо розглядати.

Кинувши у виучуваному періоді оком на долю південно-західної Русі, ми надовго спустили її з очей, щоб зосередити всю свою увагу на північно-східній половині Руської землі, на верхньоволзькій отчині суздальських Всеволодовичів. Таке обмеження поля спостереження — неминуча поступка умовам наших занять. Ми можемо стежити тільки за пануючими рухами нашої історії, пливати, так би мовити, її фарватером, не ухиляючись до берегових течій. В області верхньої Волги зосереджувались з XIII ст. найміцніші народні сили, і там треба шукати зв'язки основ і форм народного життя, які потім набули пануючого значення. Ми вже бачили, в якому напрямі почало змінюватись тут суспільне життя в зв'язку з впливом народних сил в цей бік. Старий усталений побут розладнався. В новій обстанові, під гнітом нових зовнішніх нещасть усе тут локалізувалось, відособлювалося; широкі суспільні зв'язки рвались, великі інтереси дробились, всі відносини звужувалися. Суспільство розпливалось або розпадалось на дрібні місцеві громади; кожен ішов у свій тісний земляцький куточок, обмежуючи свої наміри і відносини вузькими інтересами і найближчими сусідськими або випадковими зв'язками. Держава, яка спиралася на стійкі

Удільні
віки

загальні інтереси, на широкі суспільні зв'язки, при такому роздрібненому і розладнаному житті став неможливою або засвоєю невластиві їй форми і способи діяння: вона також розпадається на дрібні тіла, в ладі яких з наивною нерозрізнуюваністю елементи державного порядку зливаються в нормами цивільного права. З такого стану суспільства на Заході вийшов феодалізм; такий же стан на верхній Волзі був основою удільного порядку.

При вивченні історії неохоче спиняють увагу на таких епохах, які дають надто мало поживи розумові і уяві: з маловажних подій важко здобути якунебудь велику ідею; тьмяні явища не складаються в будьякий яскравий образ; нема нічого ні цікавого, ні повчального. Карамзін у більш ніж 300-річний період з смерті Ярослава I здавався часом, «скудним ділами слави і багатим нікчемними чварами численних володарів, тіні яких, почервлені кров'ю бідних підданих, мелькають у сутінках далеких віків». А втім, у Соловйова саме почуття тягара, що виникає в історика з вивчення скудних і блідих пам'яток XIII і XIV ст. ст., прибрало коротенької але яскравої характеристики періоду. «Дійові особи діють мовчки, воюють, миряться, але ні самі не скажуть, ні літописець від себе не додасть, за що вони воюють, в наслідок чого миряться; в місті, на дворі князівському нічого не чути, все тихо; всі сидять замкнувшись і думають думу про себе; відчиняються двері, виходять люди на сцену, роблять щонебудь, але роблять мовчки».

Проте, такі епохи, такі стомливі для вивчення, і, мабуть, такі марні для історії, мають своє і немаловажне історичне значення. Це так звані перехідні часи, які нерідко лягають широкими і темними смугами між двома періодами. Такі епохи переробляють руїни загиблого порядку в елементи порядку, який після них виникає. До таких перехідних часів, передатних історичних стадій, належать і наші удільні віки: їх значення не в них самих, а в їх наслідках, в тому, що з них вийшло.

Соціальні
відносини

Удільний порядок, наслідки якого ми вивчатимемо, сам був одним з політичних наслідків руської колонізації верхнього Поволжя з участю природи краю. Ця колонізація приносила в той край ті самі суспільні елементи, з яких складалось суспільство дніпровської Русі: то були князі, їх дружини, міський торговельно-промисловий клас і змішане сільське населення з різних старих областей. Ми знаємо їх взаємне відношення в старій Русі: три перші елементи були силами, що панували і боролися

з участю духовенства, яка звичайно втихомирювала. Обласні вікові міста, керовані своїми «ліпшими мужами», знаттю торговельного капіталу, відособлювали області в місцеві громади, а дружини, аристократія зброї, з своїми князями займали становище поверх цих громад, з труднощами підтримуючи зв'язок між ними. Постають питання: яке співвідношення встановилось між цими суспільними стихіями під захистом удільного порядку і яку участь взяла кожна з них в чинності цієї нової політичної форми? Ці питання і будуть керувати нами при вивченні наслідків удільного порядку. При цьому вивченні ми будемо розглядати уділ сам у собі, без його відношень до інших уділів: цих відношень ми торкнемося в історії князівства Московського.

Наслідки цього порядку стають помітні вже в XIII ст., ще більше в XIV ст.

Насамперед цей порядок супроводився дедалі сильнішим удільним дробленням північної Русі, поступовим змалінням уділів. Стара Київська Русь ділилась на князівські володіння за числом наявних дорослих князів, іноді навіть з участю малолітніх; отже, в кожному поколінні Руська земля переділялась між князями. Тепер, після зникнення чергового порядку, почали припинятись і ці переділи. Члени князівської лінії, яка надто розмножувалась, не мали можливості займати вільні столи в інших князівствах і змушені були все більше дробити свою спадкову вотчину. Завдяки цьому в деяких місцях князівські уділи розпадались між спадковцями на мікроскопічні частини. Я зроблю короткий огляд цього удільного дроблення, обмежуючись лише двома першими поколіннями Всеволодовичів. Після смерті Всеволода його верхньоволзька вотчина за числом його синів розпалась на п'ять частин. При старшому *Владимирському* князівстві, яке вважалось спільним добром Всеволодового племені, виникло 4 уділи: *Ростовський*, *Переяславський*, *Юр'євський* (із стольним містом Юр'євом Польським) і *Стародубський* на Клязьмі. Коли внуки Всеволода стали на місце батьків, Суздальська земля поділилась на дрібніші частини. Владимирське князівство продовжувало переходити в нові руки за чергою старшинства; але з нього виділились три нові уділи: *Суздальський*, *Костромський* і *Московський*. Ростовське князівство також розпалось на частини: з нього виділились молодші уділи *Ярославський* і *Углицький*. Переяславський уділ також розпався на кілька частин: поруч із старшим уділом Переяславським виникло два молодші, які з нього виділилися, — *Тверський* і *Дмитрово - Галицький*.

Дроблення
уділів

Тільки князівства Юр'ївське і Стародубське залишилися нероздільні, бо перші їхні князі залишили тільки по одному синові. Отже, Суздальська земля, яка розпадалась при дітях Всеволода на п'ять частин, при внуках його розбилась на 12. В подібній прогресії йшло удільне дроблення і в подальших поколіннях Всеволодового племені. Для наочності перелічу вам частини, на які послідовно дробилося старше з початкових удільних князівств—Ростовське. З цього князівства спочатку, як я сказав, виділились уділи Ярославський і Углицький, але потім і решта Ростовського князівства розпалась ще на дві половини — ростовську, власне, і білозерську. На протязі XIV і XV ст.ст. білозерська половина, в свою чергу, розпадається на такі уділи: *Кемський, Сугорський, Ухтомський, Судской, Шелешпанський, Андожський, Вадбольський* та інші. Ярославське князівство на протязі XIV і XV ст.ст. також поділилось на уділи: *Моложський, Шехонський, Сіцкой, Заозерський, Кубенський* поруч з попереднім, *Курбський, Новленський, Юхотський, Бохтюжський* та інші. Як ви можете бачити з назв цих уділів, більша частина їх складалась з невеликих округ заволзьких рік Сіті, Суди, Мологи, Кеми, Ухтоми, Андоги, Бохтюги і т. д.

Збідніння
князів

З цим наслідком тісно зв'язаний був і другий — збідніння більшої частини здрібнілих удільних князів північної Русі. В міру розмноження деяких ліній Всеволодового племені спадкомці одержували від своїх батьків дедалі дрібніші частини своїх фамільних вотчин. Завдяки цьому дробленню, більша частина удільних князів XIV і XV ст.ст. з'являється в обстанові не багатшій від тієї, в якій жили звичайні приватні землевласники пізнішого часу. До числа ярославських уділів належало князівство Заозерське (на північно-східному березі Кубенського озера). На початку XV ст. цим князівством володів удільний князь Дмитрій Васильович. Один з синів цього князя пішов у Камінний монастир на острові Кубенського озера й постригся там під ім'ям Іоасафа. В старовинному житті цього князя - ченця ми знаходимо мальовничу картину резиденції його батька, заозерського князя. Столиця ця складалась з одинокого князівського двору, недалеко від впадіння річки Кубіни в озеро. Біля цієї князівської садиби стояла церква в ім'я Дмитрія Солунського, очевидно, цей же князь і збудував її на честь свого ангела, а віддала видно було село Чиркове, яке було парафією до цієї церкви: «весь же зовома Чиркова к нему прихожаше». От і вся резиденція удільного «державця» початку XV ст.

Удільний порядок князівського володіння по самій суті своїй вносив взаємне відчуження в середовище князів, якого не було серед князів старої Київської Русі. Порахунки і суперечки про старшинство, про порядок володіння по черзі старшинства підтримували тісну солідарність між тими князями: всі їх відносини трималися на тому, ким один князь приходився другому. Звідси їх звичка діяти спільно; навіть ворожнеча за честь старшинства, за Київ, більше зближала їх між собою, ніж відчужувала. Серед удільних князів північної Русі, навпаки, нікому не було діла до іншого. При подільності володіння між ними не могло бути й сильних спільних інтересів: кожний князь, замкнувшись у своїй вотчині, зважав діяти окремо, в ім'я особистих вигод, згадуючи про сусіда - родича лише тоді, коли той загрожував йому або коли поставала нагода пожитись його коштом. Це взаємне роз'єднання удільних князів робило їх нездатними до дружних і міцних політичних союзів; князівські з'їзди, такі часті в XII ст., стають рідкі і випадкові в XIII і майже припиняються в XIV ст.

Разом з цією володільницькою замкненістю князів за-непадає і їх політичне значення. Політичне значення государя визначається мірою, в якій він користується своїми верховними правами для досягнення цілей загального блага, для охорони загальних інтересів і суспільного порядку. Значення князя в старій Київській Русі визначалося переважно тим, що він був насамперед охоронцем зовнішньої безпеки Руської землі, озброєним вартовим її кордонів. Досить кинути оком на суспільні відносини в удільних князівствах, щоб бачити, що удільний князь мав інше значення. Як тільки в суспільстві зникає поняття про загальне благо, в умах гасне й думка про государя, як про загальнообов'язкову владу, а в уділі такому поняттю навіть ні до чого було прикріпитись. Це не була ні родова, ні земельна спілка, це навіть зовсім була не громада, а випадкове зборище людей, яким сказали, що вони перебувають в межах простору, який належить такому от князеві. При відсутності спільного, об'єднуючого інтересу, князь, перестаючи бути государем, залишався тільки землевласником, простим господарем, а населення уділу перетворювалося в окремих тимчасових його жителів, нічим крім сусідства один з одним не зв'язаних, хоч би як довго вони сиділи, хоч би навіть наступно сиділи на своїх місцях. До території удільного князівства прив'язані були тільки холопи князя; вільні жителі мали лише тимчасові особисті зв'язки з місцевим князем. Вони розпадались

Іх взаємне
відчуження

Удільний
князь

Служили
люди

на два класи: на *служилих* і *чорних* людей. Служилими людьми були *бояри* і *слуги вільні*, які перебували на особистій службі в князя за умовою з ним. Вони визнавали владу його над собою, поки йому служили; але кожен з них міг покинути князя і перейти на службу до іншого. Це не вважалось зрадою князя. Уділи не були замкненими політичними громадами із стійкими, недоторканими кордонами, звужувались і розширялись, уявлялись випадковими частинами якогось розбитого, але ще не забутого цілого: бродячи по них, населення мало вважало на їх межі, бо залишалось в Руській землі, серед своїх, під владою все тих же руських князів. Князі в своїх взаємних договорах довго не вважувались посягати на цей побутовий залишок єдності Руської землі, яка, переставши бути політичним фактом, все ще лишалась народним спогадом або відчуттям. Покинувши князя, вільні слуги його зберігали навіть свої права на землі, придбані ними в покинутому князівстві. Такі самі були відносини і чорних, тобто податних людей до удільного князя. Як відносини *служилих* людей були особисто - службові, так і відносини чорних були особисто - земельні. Чорна людина, міська або сільська, визнавала владу князя, платила йому данину, підлягала його юрисдикції, тільки доки користувалась його землею, але й вона могла перейти в інше князівство, коли вважала місцеві умови користування землею незручними, і тоді розривались всі її зв'язки з попереднім князем. Отже, як служила людина була військово - найманим слугою князя, так чорна людина була податковим наймачем його землі. Можна зрозуміти, якого значення набував удільний князь при таких відносинах. В своєму уділі він був, власне, не правитель, а власник; його князівство було для нього не суспільством, а господарством; він не правив ним, а експлуатував, розробляв його. Він вважав себе власником усієї території князівства, але тільки території з її господарськими угоддями. Особи, вільні люди, не входили юридично до складу цієї власності: вільна людина, служила або чорна, приходила в князівство, служила або працювала і покидала, була не політичною одиницею у складі місцевого суспільства, а економічною випадковістю в князівстві. Князь не бачив у ній свого підданого в нашому розумінні слова, бо й себе не вважав государем у цьому розумінні. В удільному порядку не існувало цих понять, не було і відносин, які з них випливають. Словом *государь* виражалась тоді особиста влада вільної людини над невільною, над холопом, і уділь-

Чорні люди

ний князь вважав себе государем тільки для своєї челяді, яка була і в приватних землевласників.

Не будучи государем в справжньому розумінні цього слова, удільний князь не був, однак, і простим землевласником, навіть в тодішньому розумінні. Він відрізнявся від останнього державними правами, тільки користувався ними по-удільному. Вони не впливали з його права власності на уділ, як і не були джерелом цього права. Вони дістались удільному князеві у спадщину від неудільних предків того часу, коли кожний князь, не вважаючи себе власником тимчасово одержаного ним князівства, був учасником в приналежній Ярославичам верховній владі над Руською землею. Коли єдність князівського роду зруйнувалась, державні права удільних князів не втратили колишньої династичної опори, яка ввійшла вже до складу політичного звичаю, дістала народне визнання; тільки змінились їх значення і народний погляд на них. Удільного князя визнавали носієм верховної влади за походженням, бо він князь; але він володів певним уділом, саме тим, а не цим, не як пайщик всеземської верховної влади, що належала всьому князівському родові, а з особистої волі батька, брата або іншого родича. Спадкова влада його не могла знайти нової, чисто політичної основи в думці про государя, охоронця спільного блага, як мети держави: така думка не могла встановитись в удільному князівстві, де суспільний порядок ґрунтувався на приватному інтересі князя - власника, а відносини вільних осіб до нього визначались не загальним обов'язковим законом, а особистою добровільною угодою. Тому, як тільки утвердилась думка про належність уділу князеві на праві власності, його державна влада сперлась на це право і злилась з ним, увійшла до складу його удільного господарства. Тоді й вийшло сполучення відносин, можливе тільки там, де нема межі між приватним і публічним правом. Верховні права князя - вотчинника розглядалися як прибуткові статті його вотчинного господарства, і до них застосовували однакові способи користування, дробили їх, відчужували, заповідали; урядові посади віддавалися в тимчасове володіння, в кормління або на відкуп, продавалися; щодо цього посада судді сільської волості не відрізнялась від палацової риболовлі, яка там була. Так приватне право власності на уділ стало політичною основою державної влади удільного князя, а договір був юридичним посередником, який зв'язував цю владу з вільними жителями уділу. Князь - родич XII ст., лишившись без волості,

Характер
державних
прав

не позбавлявся «причастя в Руській землі», права на державне володіння частиною землі, яка належала йому за його становищем в князівському роді. Удільний князь-вотчинник в XIV ст., втративши свою вотчину, втрачав разом з тим і всяке державне право, бо удільні князі, залишаючись родичами, не становили роду, родинного союзу: безудільному князеві залишалось тільки поступити на службу до свого ж родича або до великого князя Литовського.

Три розряди земель

Характер особистого господаря уділу в державними правами виражався у відносинах князя до трьох розрядів земель, з яких складалась його удільна вотчина. Це були землі *палацові*, *чорні* і *болярські*: під останніми розуміються взагалі землі приватних власників, світських і церковних. Різниця між цими розрядами залежала від чисто господарської причини, від того, що до різних частин своєї удільної власності власник застосовував різні способи господарської експлуатації. Палацові землі в князівському земельному господарстві схожі на те, чим була панська орна земля в господарстві приватного землевласника: прибутки з них натурою йшли безпосередньо на утримання князівського палацу. Ці землі експлуатовалися обов'язковою працею невольних людей князя, дворових холопів, посаджених на землю, *страдників*, або віддавалися в користування вільним людям, селянам, з обов'язком ставити на палац певну кількість хліба, сіна, риби, підвід і т. д. Первісною і відмінною рисою цього розряду земель було *«изделье»*, натуральна робота на князя, поставка на палац за користування палацовою землею. Чорні землі здавалися в оренду або на оброк окремим селянам або цілим селянським громадам, іноді людям й інших класів, як це робили і приватні землевласники: вони, власне, і називались *оброчними*. Складнішими здаються відносини князя до третього розряду земель в уділі. Весь уділ був спадковою власністю його князя; але останній ділив дійсне володіння ним з іншими приватними вотчинниками. В кожному значному уділі бувало так, що перший князь, який на ньому сідав, уже заставав у ньому приватних землевласників, світських або церковних, які осіли тут раніше, ніж край став окремим князівством. Потім перший князь або його наступники самі відступали інші землі в своєму уділі у вотчину особам і церковним установам, які були їм потрібні для служби або молитви. Таким способом у вотчині великого князя з'являлись інші приватні вотчини. При злитті прав государя і вотчинника

в особі князя таке сполучення прав кількох власників було можливе юридично. Князь, звичайно, відмовлявся від прав приватного порядкування вотчинами приватних власників і залишав за собою тільки верховні права на них. Але оскільки і ці верховні права вважалися володільницькими і нарівні з іншими входили до юридичного складу удільної князівської власності, то поява в уділі землі, що належала приватному власникові, не заважала князеві вважати себе власником усього уділу. Так під впливом дедалі складніших відносин поділялись різні природою елементи в мішаному складі удільної князівської власності та вироблялось поняття про загального верховного власника уділу у відношенні до приватних і часткових власників. Князь іноді відступав бояринові, вотчинникові в його уділі, разом з правом власності на його вотчину і частину своїх верховних на неї прав. Виникали відносини, які нагадують феодальні порядки Західної Європи. Але це — явища не схожі, а тільки паралельні. У відносинах бояр і вільних слуг до удільного князя багато чого бракувало для такої схожості, бракувало, між іншим, двох основних феодальних особливостей: 1) сполучення службових відносин з поземельними і 2) спадковості тих і других. В уділах поземельні відносини вільних слуг строго відрізнялись від службових. Ця роздільність послідовно проводиться в князівських договорах XIV ст. Бояри й вільні слуги вільно переходили від одного князя на службу до другого; служачи в одному уділі, могли мати вотчини в іншому; зміна місця служби не стосувалась вотчинних прав, набутих в покинутому уділі; служачи за договором, де хотів, вільний слуга «судом и данью тянул по земле и по воде», відбував поземельні повинності в місці землеволодіння; князі зобов'язувалися чужих слуг, які володіли землею в їхніх уділах, захищати як і своїх. Всі ці відносини зводились до однієї загальної умови князівських договорів: «а бояром и слугам межи нас вольный воля». Феодальний момент можна помітити хібащо в юридичному значенні самого удільного князя, який сполучав у своїй особі государя і верховного власника землі. Цим він схожий на сеньйора; але його бояри і слуги вільні зовсім не васали.

Відсутність
феодального
моменту

Феодалізм, кажучи схематично, будувався з двох кіпців, двома зустрічними процесами: з одного боку, обласні правителі, користуючись слабкістю центральної влади, освоювали керовані області і ставали їх державними спадковими власниками; а з другого — великі власники, ало-

Рівниця
процесів

діяльні землевласники, ставши через комендацію королівськими васалами і користуючись тією ж слабкістю, здобували або присвоювали собі урядову владу як спадкові уповноважені короля. Обидва процеси, дроблячи державну владу географічно, локалізуючи її, розбивали державу на великі сеньйорії, в яких державні прерогативи зливались з правами земельної власності. Ці сеньйорії на тих же підставах розпадалися на великі баронії з другорядними васалами, зобов'язаними спадковою присяжною службою своєму баронові, і вся ця військово-землевласницька ієрархія трималась на нерухомому ґрунті сільського населення віланів, які були міцно прив'язані до землі або обжилися на ній як спадкоємці. У нас справи йшли трохи інакше. Мінливі тимчасові князівства Київської Русі змінилися верхньоволзькими суздальськими уділами, спадковими князівствами, які під верховною владою далекого нижньоволзького хана стали в XIV ст. незалежними від місцевих великих князів. Значний удільний князь правив своїм уділом з допомогою бояр і вільних слуг, яким він роздавав у *кормління*, в тимчасове прибуткове управління, міста в округах, сільські волості, окремі села і прибуткові господарські статті з урядовими повноваженнями, правами судовими і фінансовими. Деякі бояри і слуги крім того мали вотчини в уділі, на які удільний князь іноді давав вотчинникам певні пільги, імунітети, у вигляді звільнення від деяких повинностей або у вигляді деяких прав судових і фінансових. Але округи кормівників ніколи не ставали їх земельною власністю, а державні права, пожалувані привілейованим вотчинникам, ніколи не надавались їм спадково. Отже, ні з кормлінь, ні з боярських вотчин не вироблялось бароній. В історії Московського князівства ми побачимо, що в XV ст. деякі великі князі прагнули поставити своїх удільних у відносини немов васальної залежності; але це прагнення було не ознакою феодального дроблення влади, а провісником і засобом державного її зосередження. В удільному порядку можна знайти немало рис, схожих із феодальними відносинами, юридичними і економічними; але маючи під собою інший соціальний ґрунт, рухливе сільське населення, ці схожі відносини утворюють інші сполучення і в моментами зовсім різних процесів. Ознаки схожості ще не говорять про тотожність порядків, і схожі елементи, особливо на початку процесу, неоднаково комбінуючись, утворюють в остаточному складі зовсім різні суспільні формації. Науковий інтерес становлять не ці елементи, а умови їх різних

утворень. При утворенні феодалізму бачимо дещо схоже і на наші кормління і на вотчинні шльги; але в нас і ті й другі не склались, як там, у стійкі загальні норми, залишаючись більш-менш випадковими і тимчасовими пожалуваннями особистого характеру. На Заході вільна людина, забезпечуючи свою волю, захищала себе, як замковим муром, ланцюгом постійних, спадкових відносин, ставала осередком нижчих місцевих суспільних сил, створювала навколо себе тісний світ, яким вона керувала і який її підтримував. Вільний слуга удільних віків, не знаходячи в рухливому місцевому громадянстві елементів для такого міцного оточення, шукав опори для своєї свободи в особистому договорі на якийсь час, в праві завжди розірвати його і піти на сторону, виїхати на службу в інший уділ, де в нього не було зміцнених давністю зв'язків.

Викладене історичне зіставлення допоможе нам уявити собі, якого вигляду набрало суспільство в рамках удільного порядку. Тут насамперед спиняють на собі увагу бояри і слуги вільні, дружина князя. Серед удільного суспільства XIV ст. цей вищий клас є в значній мірі соціальним і політичним анахронізмом. В його суспільному становищі знаходимо риси, які зовсім не пасували удільному порядку, загальному напрямові удільного життя. Суворе розмежування службових і поземельних відносин вільних слуг, яке проводять договірні грамоти князів XIV і XV ст. ст., мало пов'язувалося з природним прагненням удільного князівського господарства поєднати особисту службу вільних слуг із землеволодінням в уділі, закріпити першу останнім і тим забезпечити задоволення важливої і дорогої потреби князівського господарства, потреби в ратних людях. Можливість для вільного слуги сполучати службу в одному князівстві з землеволодінням в другому суперечила прагненню удільних князів якомога більш замкнутися, відособитися один від одного політично. Щодо цього бояри і вільні слуги помітно виділялися в складу удільного цивільного суспільства. Становище всіх інших класів в уділі визначалося найбільше поземельними відносинами до князя, вотчинника уділу. Хоч землеволодіння тепер дедалі більш ставало і для бояр основою суспільного становища, проте вони самі продовжували підтримувати чисто особисті відносини до князя, які впливали із службового договору з ним і склалися ще в той час, коли не на землеволодінні ґрунтувалося суспільне значення цього класу. Такі особливості в становищі служилих людей не

Служилий клас стає землевласницьким

могли створитись в удільного порядку XIII і XIV ст. ст.: вони, очевидно, були залишками попереднього часу, коли ні князі, ні їх дружини не були міцно зв'язані з місцевими обласними громадами; вони не йшли до верхньоволзької Русі, яка з кожним поколінням піддавалась все більшому удільному дробленню. Саме право вибирати місце служби, що визнавалося в договірних грамотах князів за боярами і вільними слугамч і було однією з політичних форм, в яких виражалась земська єдність Київської Русі, тепер стало несвоєчасним: цей клас і на півночі, як і раніше, залишався ходячим представником політичного порядку, вже зруйнованого, продовжував бути сполучною ниткою між частинами землі, які вже не становили цілого. Церковне повчання XIV ст. виражає погляд свого часу, умовляючи бояр служити вірно своїм князям, не переходити з уділу в уділ, вважаючи такий перехід зрадою наперекір встановленому звичаєві. В тих же договірних князівських грамотах, які визнають за боярами і слугами вільними право служити не в тому князівстві, де в них землі, зустрічаємо зовсім іншу умову, яка краще виражала собою удільну дійсність, що розходилася з успадкованим від минулих часів звичаєм: ця умова утруднювала для князів і їх бояр придбання землі в чужих уділах і забороняла їм тримати там закладнів і оброчників, тобто забороняла жителям повіту входити в особисту або майнову залежність від чужого князя або боярина. З другого боку, життя при північних князівських дворах XIV ст. наповнювалось далеко не тими явищами, які панували при дворах колишніх південних князів і на яких виховувався бойовий дух тодішніх дружин. Тепер хід справ давав дружині мало нагоди шукати собі честі, а князеві слави. Князівські усобиці удільного часу були такі ж тяжкі для мирного населення, як і раніше, але не мали вже колишнього бойового характеру: в них було більше варварства, ніж войовничості. І зовнішня оборона землі не давала колишньої поживи бойовому духові дружин: зза литовського кордону до другої половини XIV ст. не було енергійного наступу на схід, а ординське іго надовго зняло з князів і їх служилих людей необхідність обороняти південно-східну окраїну, яка була для південних князів XII ст. головним вирощувачем войовничих слуг, і навіть після Куликовського побоїща в цей бік йшло з Русі більше грошей, ніж ратних людей. Але сила дійсних умов перемагала запізнілі поняття і звички. Ми вже знаємо, що в XII ст. служили люди діставали від князів грошову плату — знак,

що зовнішня торгівля нагромаджувала в руках князів великі обігові кошти. В області верхньої Волги з XIII ст. це джерело вичерпувалось, і натуральне господарство починало знов панувати. В XIV ст. при тамтешніх князівських дворах головним способом оплати служилих людей були «кормління і довод», зайняття прибуткових судово-адміністративних посад по центральному і обласному управлінню. Вивчаючи устрій Московського князівства в ті віки, ми побачимо, яке складне було це управління і якому великому числу людей давало воно прибуткове заняття. Але й кормління не були досить надійним джерелом, поділяли тодішнє загальне коливання політичних і економічних відносин. У той час швидко мінялись князівські багатства і за небагатьма винятками змінювались на гірше: одні удільні господарства ледве заводились, інші вже руйнувались і жодне не стояло на міцній основі; ніяке джерело князівського прибутку не здавалось надійним. Ця мінливість суспільних становищ примушувала служилих людей шукати забезпечення в економічному джерелі, яке було надійніше від інших, хоч разом з іншими зазнавало впливу неупорядкованості суспільного порядку, в землеволодінні: воно, принаймні, ставило боярина в меншу залежність від господарських випадковостей і примх князя, ніж грошова плата і адміністративне кормління. Так служилий клас на півночі засвоював собі інтерес, який панував в удільному житті, прагнення стати сільськими господарями, набувати земельну власність, заселяти і розчищати пустища, а для успіху в цій справі поневолювати і закабалювати людей, заводити на своїх землях селища землеробських рабів - страдників, випрохувати землевласницькі пільги і ними приманювати на землю вільних селян. І в Київській Русі попередніх часів були в дружині люди, які володіли землею; там склався і первісний юридичний тип боярина - землевласника, основні риси якого довго жили на Русі і справили сильний вплив на розвиток і характер пізнішого кріпосного права. Але, певно, боярське землеволодіння там не досягло значних розмірів або закривалось іншими інтересами дружини, так що не справляло помітного впливу на її політичну роль. Тепер воно набрало важливого політичного значення в долі служилого класу і в бігом часу змінило його становище і при дворі князя і в місцевому суспільстві.

І решта суспільства верхньоволзької Русі в багато чому була несхожа на колишнє дніпровське. Поперше, це суспільство бідніше від колишнього південноруського.

Слабкість
капіталу

капітал, який був створений і підтримувався жвавою і давньою закордонною торгівлею київського півдня, на суздальській півночі в ті віки в таким незначним, що перестав справляти помітний вплив на господарське і політичне життя народу. Відповідно до цього зменшилась і та кількість народної праці, яка викликала рухом цього капіталу і надавала такого промислового пожвавлення містам Дніпра і його приток. Це скорочення господарських оборотів, як ми бачили, виявлялось у поступовому подорожчанні грошей. Землеробське господарство в його галузях, сільськими промислами, тепер залишалося коли не зовсім одинокою, то більш, ніж раніше, пануючою економічною силою країни; але дуже довго це було рухоме, напівкочове господарство *на цілині*, яке переходило з одного ледве насидженого місця на друге незаймане, і ряд поколінь мусив рубати і палити ліс, працювати сохою і возити гній, щоб створити на верхньоволзькому суглинку придатний ґрунт для тривкого, осілого землеробства. У зв'язку з цією зміною можна, мабуть, пояснити вже відзначене мною при розгляді Руської Правди явище, яке здається несподіваним. В грошовій Київській Русі капітал був дуже дорогий: при довгорічній позиці закон Мономаха допускав ріст 40%, а на ділі позикодавці брали далеко більше. В удільні віки церковна проповідь учила брати «легко» — по 12 або по 14%. Можна думати, що така дешевина грошового капіталу була наслідком сильного падіння попиту на нього, коли запанувало натуральне господарство.

Разом з тим, з ладу суспільних сил на півночі вибув клас, який переважно працював торговельним капіталом, — той клас, який складався з промислових жителів великих волосних міст попереднього часу. В Суздальській Русі йому не пощастило з того самого часу, як сюди почало помітно відпливати руське життя з дніпровського південного заходу. Старі волосні міста тутешнього краю, Ростов і Суздаль, після політичної поразки, якої зазнали вони в боротьбі з «новими» і «малими» людьми, тобто з зайшлим і нижчим населенням заокського Залісся, зараз же після смерті Андрія Боголюбського, потім не підносились і економічно; з нових міст довго жодне не заступало їх місця в господарському житті країни і жодне ніколи не заступило його в житті політичному, не стало самобутнім земським осередком і керівником місцевої обласної громади, бо ні в одному жителі не сходились на віче, як на думу, і в силу старшинства свого міста не постановляли рішень, обов'язкових для молодших приписних міст області. Це є ясною

Слабкість
міського
класу

ознакою того, що в Суздальській Русі XIII і XIV ст.ст. виснажились джерела, з яких раніше старше волосне місто черпало свою економічну і політичну силу. Разом з виходом обласного міста з ладу активних сил суспільства зник з обігу суспільного життя і той ряд інтересів, який раніше створювався відносинами жителів волосного міста до інших суспільних сил. Отже, в XIII ст. суспільство північно - східної Суздальської Русі, яке складалося під впливом колонізації, стало біднішим і простішим щодо складу.

° Нарешті, політичному значенню удільного князя відповідав і рівень його громадянського розвитку. Недосконалий суспільний порядок успішніше спрямовує звичай і почуття в своєму дусі, ніж удосконалюється сам при їх піднесенні. Особистий інтерес і особистий договір, основи удільного порядку, могли бути поганими вихователями в цьому відношенні. Удільний порядок був причиною занепаду земської свідомості і морально - громадянського почуття в князях, як і в суспільстві, гасив думку про єдність і цільність Руської землі, про загальне народне благо. З пошехонського або ухтомського світогляду хіба легко було піднести до думки про Руську землю Володимира Святого і Ярослава Старого! Саме це слово «Руська земля» досить рідко з'являється на сторінках літопису удільних віків. Політичне дроблення неминуче вело до підпаду політичної свідомості, до охолодження земського почуття. Сидячи по своїх удільних гніздах і вилітаючи з них тільки на здобич, з кожним поколінням бідніючи і дичавіючи в самоті, ці князі поступово відвикали від думок, які підносилися вище турбот про дітей. При тяжких зовнішніх умовах князівського володіння і при володільницькій самоті князів кожен з них дедалі більше звикав діяти з інстинкту самоохорони. Удільні князі північної Русі далеко менш войовничі порівняно із своїми південноруськими предками, але своїми суспільними поняттями і способами дій вони в більшості більші варвари, ніж ті. Такі властивості роблять для нас зрозумілими усовіщання, з якими зверталися до удільних князів тодішні літописці, умовляючи їх не захоплюватись минущою славою цього світу, не віднімать чужого, не лукавити один перед одним, не кривдити молодших родичів.

Такі були головні наслідки удільного порядку. Їх можна звести в таку коротку формулу: під впливом удільного порядку північна Русь політично дробилась дедалі більше, втрачаючи і колишні слабкі зв'язки політичної

Здичавіння
князів

Формула

єдності; в наслідок цього дроблення князі дедалі більше бідніли; бідніючи, замикались у своїх вотчинах, відчужувались один від одного; відчужуючись, перетворювались за своїми поняттями та інтересами у приватних сільських хазяїв, втрачали значення охоронців загального блага, а з цією втратою занепадала в них і земська свідомість. Всі ці наслідки мали важливе значення в дальшій політичній історії північної Русі: вони підготовляли сприятливі умови для її політичного об'єднання. Коли з середовища збіднілих і змізернілих удільних князів піднявся один сильний володар, він, поперше, не зустрів з боку удільних сусідів дружної відсічі своїм об'єднаним прагненням, боровся з ними сам на сам, користуючись їх взаємним відчуженням, незвичкою діяти спільно; подруге, цей князь - об'єднанаць зустрів і в місцевих удільних громадах цілковиту байдужість до своїх змізернілих і здичавілих володарів, з якими вони були зв'язані такими слабкими нитками, і, знищуючи їх один по одному, не викликав у цих громадах дружного повстання на користь удільних князів. Всім цим визначається значення удільного порядку у нашій політичній історії: він своїми наслідками полегшив своє зруйнування. Стара Київська Русь не побудувала тривкої політичної єдності, але зав'язала міцні зв'язки єдності земської. В удільній Русі ці зв'язки зміцніли; змішані колонізацією місцеві особливості злилися в компактне великоруське плем'я; зате остаточно зруйнувалась політична єдність. Але удільний порядок, який зруйнував цю єдність, характером своїм далеко менш здатний був захищати сам себе, ніж попередній порядок черговий, і його легше було зруйнувати, щоб на руїнах його відновити єдність державну. Тому удільний порядок став перехідною політичною формою, з допомогою якої Руська земля від єдності національної перейшла до єдності політичної. Історія цього переходу є історія одного з удільних князівств — Московського. До вивчення долі цього князівства ми тепер і переходимо.

ПРИМІТКИ

(упоряд. А. І. Яковлевим)

Л. I.— Основний вплив на розвиток поглядів Ключевського на лад Київської Русі справила школа Соловйова¹, Чічеріна і Кавеліна.

З цитованих автором праць, Мен «Стародавнє право» вийшла англійською мовою в 1861 р.; Фюстель де Куланж «Антична община древнього мира» видана французькою мовою в 1864 р. (стор. 6). Слід, мабуть, спеціально назвати ще книгу Бокля «История цивилизации в Англии», вплив якої відбився на поглядах Ключевського про роль природних умов в історії суспільства.

Стор. 7. «Кодекс» Юстиніана складений був у Візантії за часів цього імператора (527 — 565 рр.) в 529 — 530 рр. При ньому збудували знаменитий константинопольський храм св. Софії.

Стор. 8. Роман Гете «Страждання молодого Вертера» з'явився в 1773 р.

Стор. 8. Під Ігнюю автор розуміє поразку, яку завдав Наполеон Пруссії в 1806 р.

Л. II.— Стор. 19. Цифрові приклади про хід селянського переселення в Сибір автор взяв з офіціальних даних і праць А. А. Кауфмана, присвячених переселенській справі.

Стор. 26. Про боротьбу давньої руської церкви з холопством В. О. Ключевський говорить в статті «Подушная подать и отмена холопства в России» (з'явилась в «Русской мысли» 1886 р. №№ 5, 7, 9 і 10, передрукована в 1-му збірнику статей «Опыты и исследования», див. спеціально розділ II — Церква і холопство), також у статті «Содействие церкви успехам русского гражданского права и порядка» (1888 р., ввійшла в 2-ий зб. статей «Очерки и речи»).

Л. III.— Думка про значення історико-географічних умов для розвитку суспільства була висунута Карлом Ріттером (1778 — 1859 рр.), вплив головної праці його («Землеведение») помітний на працях С. М. Соловйова, А. П. Шапова і В. О. Ключевського.— Для характеристики європейської частини СРСР могли бути використані різні праці; із загальних праць відзначимо Д. Н. Анучіна «Рельеф поверхности Европейской России» і додаток Ламанського до російського перекладу книги Неймайера «История земли». З історичної географії СРСР, в період формування курсу В. О. Ключевського, існувала праця Н. Барсова. З новітніх праць див. С. М. Середоніна і М. К. Любавського (літографований курс лекцій).

Л. IV.— Стор. 47. Про значення річкових басейнів для політичних і адміністративних поділів країни В. О. Ключевський писав уже в своїй першій праці «Древнерусские жития святых как исторический источник» (1870).

Стор. 49 — 51. Протиставлення лісу і степу в російській історії докладно розгорнув С. Соловйов в його «История России» (особливо том XIII).

Л. V і VI.— Візантійські письменники про Росію — Прокопій, Мавркій, Костянтин Багрянородний і Лев Діакон — були вивчені в XVIII ст. в мемуа-

¹ «История России» С. М. Соловйова справляла вплив на протяві всього курсу і через це в окремих випадках звичайно не вказується.

рах Академії Наук знаменитим академіком Байером (1694 — 1738 рр.), а вибірки в них в латинському і російському перекладах видані в 4 томах в 1771 — 1779 рр. Стрітгером під заголовком «Memoirae populogum». Історія Льва Діакона Калойського надрукована в перекладі Попова в 1820 р.— Арабські письменники у витягах російською мовою видані Гаркаві «Сказания мусульман о славянах и руссах» (1870) і «Сказания еврейских писателей о хазарах» (1874 р.). Ібн - Фадлан (або Фоцлан) вид. в оригіналі акад. Френом. Ібн - Хордадбе і ряд інших джерел в російській історії надруковано у французьких перекладах в «Journal Asiatique» (1849 — 1851 і 1865 рр.) и «Зап. Рос. Арх. Тов.» (1886, 1). Хвольсон «Известия о славянах и русских Ибн - Даста» (1869 р.) (за новим читанням Ібн - Руст або Ібн - Рост). (В. О. Ключевський, ідучи за Хвольсоном, всюди дає стару транскрипцію).

Стор. 61. «Повесть временных лет» друкувалась багато раз: вона входить і в Лаврентіївський (ост. вид. 1917 і 1926 рр.) і в Іпатіївський (1908 р.) списки (I і II тт. П. С., Р. Л.). Билинний цикл найкраще представлено у вид. Академії Наук (Билини, зібрані Гільфердінгом) і у виданні під ред. Грузинського (зібрані Рибніковим), див. також пісні, зібрані П. Кіреєвським. Література по вивченню Початкового літопису дуже велика. Основні праці: Шлецер «Нестор», 3 т., Погодін — «Летопись Нестора» (дослідження, лекції і статті т. II), Сухомлінов «Древняя русская летопись», Бестужев - Рюмін «О составе русских летописей» і Шахматов «Разыскания о древнейших русских летописных сводах» (1908 р.). Останній праці передують ряд спеціальних розвідок А. Шахматова, які з'являються в 90-ті роки; у Ключевського на стор. 70 є вгадка про Шахматова.

Стор. 70. «Летописец вскоре» Нікіфора надрукував уперше Шлецер в Ніконівському літопису, т. I, потім в П. С. Р. Л. т. I і в «Изв. Ак. Наук», т. VIII.

Стор. 71. Хроніка Георгія Амарто видавалась не раз, одно з видань в I т. П. С. Р. Л., Амартолу присвячено спеціальне дослідження Ундольського. Пор. А. Попов «Обзор хронографов русской редакции».

Л. VII.—*Стор. 81.* Погляд І. Б. Забеліна викладено в I т. його «Истории русской жизни», а І. Д. Беляєва в його статті «Русская земля перед прибытием Рюрика» («Врем. О - ва Ист. и Др. Рос.», т. VIII).

Стор. 84—85. Історик готів Іорнад (або Іордан), родом алан, писав в середині VI століття. Твір його «De origine actibusque Getarum» є скорочення великої праці історика готів початку VI століття Кассіодора, вельможі Теодоріха Вел. Наукове видання Іорнанда дане Т. Момзенем.

Стор. 87. «Золотые дуга» Масуді неодноразово видавалися в оригіналі і неодноразово ж у французькому перекладі. Важливі для російської історії уривки ввійшли в збірник Гаркаві (див. примітки до лл. V і VI).

Стор. 87 — 88. Про вид. арабських і візантійських письменників див. вище лл. V і VI.

Стор. 89. В. О. Ключевський має тут на увазі твір Таціта «Германия». Л. VIII.— Про Масуді, Ібн - Фадлана і Хордадбе, Іорнанда і Прокопія див. вище примітки до лл. V — VII.

Стор. 93. Повчання Володимира Мономаха ввійшло в Лаврентіївський літопис і передруковувалося у всіх хрестоматіях в давньоруської літератури.

Стор. 95 — 96. Про старослов'янську міфологію найзначніша праця належить Афанасьєву — «Поэтические воззрения славян на природу». Про похорон в Київській Русі див. працю Котляревського «О погребальных обычаях языческих славян» (1868 р.); див. також Забеліна «История русской жизни», т. I, розд. 5 (стор. 276 — 318).

Стор. 101—102. Тексти Ібн - Хордадбе, Ібн - Фадлана, Аль-Джайган, Ібн - Руст (Ібн - Даста), Аль - Масуді, Ібн - Якуба, Ібн - Хаукаля, Ібн - Міскавейха в уривках і витягах в ряду інших джерел в історії Київської Русі (Бертіських анал, бесід Фотія, Костянтина Багрянородного та ін.) видані в «Памятниках истории Киевского государства IX — XII вв.», Л. 1936.

Стор. 103. Погляди В. О. Ключевського на соціально - економічний уклад Київської Русі найдокладніше висвітлені в першій редакції його «Боярской думы» («Русская Мысль», 1880 р. і окремо).

Л. IX.—стор. 105—107. Бергінський літопис (названий ім'ям монастиря, який знаходився в Сент-Омері в деп. Па-де-Кале), виданий в Monumenta Germaniae historica, т. I.—Ваастівський (від монастиря св. Вааста в Arraci) літопис виданий D. Bouquet в серії «Recueil des historiens des Gaules et de la France».

Стор. 107. Дослідження ак. В. Г. Васильєвського див. у повній збірці його творів, виданій Академією Наук, особливо т. III—Життя Георгія Амастрідського і Стефана Сурожського.

Стор. 108. Тітмар, або Тітмар, єпископ Мервебузький (976—1018 pp.), історик і літописець подій, які відбувалися на сході від Ельби. 8 книг його хроніки охоплюють історію германських подій в 918 по 1018 р. Літопис Тітмара видавався багато разів; кращі його видання в «Monumenta Germaniae historica», т. III.—Скандинавські саги зібрані і видані в 2 томах «Antiquités Russes» (1850—1852 pp.).

Стор. 113. Звістки Аль - Бекрі та інших авторів про Русь і слов'ян видані акад. Куніком і Розеном в Зап. Ак. Наук, т. XXXII і окремо (1878).

Стор. 118—120. Бесіди патріарха Фотія видані акад. Куніком в Бюлет. істор. філ. відділу Академії Наук, VII, р. 70—74 і в «Mélanges Russes», переклад в «Христианском чтении», 1882, т. II.

Про походження варягів є велика література. Див. введення її в «Примечаниях» до I т. «Истории России» Д. І. Іловайського (вид. 2, стор. 707).

Л. X.—Крім Початкового літопису автор використав для цієї лекції договори з греками, вставлені в текст літопису (передруковані в «Хрестоматии по истории русского права» Владимирського - Буданова, вип. I, і в «Памятниках по истории Киевского государства IX—XII вв.», Л. 1936, де наведено докладно літературу про них). Одночасно в В. О. Ключевським, але методологічно врозів з школою Соловйова писав петербурзький історик російського права проф. Сергєєвіч («Вече и князь», I т. Древностей русского права).

Стор. 128. Господарський побут Київської Русі був предметом вивчення в праці Арістова «Промышленность древней Руси».

Стор. 133. Оповідання Бруно, або Брунона, про відвідання в к. Володимира надруковано з додатком перекладу в «Русской Беседе», 1856, № 1 і в «Киевск. Универ. Известиях», 1873, № 8; уривок надруковано також в «Памятниках по истории Киевского государства». Л. 1936.

Стор. 135. Ібн - Даст (Ібн - Руст) входить в «Известия о хазарах» і т. д., вид. Хвольсоном (див. примітки до лл. V і VI).

Стор. 135. Слово митрополита Іларіона, прототип оповідання волинського літопису, відоме нам в рукопису тільки XVI ст. Воно друкувалося багато разів, див., напр., «Русскую хрестоматию» Буслава.

Стор. 138. Костянтин Багрянородний «Об управлении государством» (новий переклад вийшов в 1934 р.— «Известия ГАИМК», вип. 91).

Л. XI.—Ідея родового ладу стосовно до розуміння міжкнязівських відносин розвинена вперше в праці Еверса «Das älteste Recht der Russen» (є рос. переклад: «Древнейшее право руссов») і покладена в основу великої праці С. М. Соловйова «Отношения между князьями Рюрикава дома» (1847 р.). Соловйов розвивав і обстоював цю точку зору в додатках до 2-го тома своєї «Истории России»; трохи раніше Соловйова і в трохи іншій, ширшій і більш розповсюдженій поставі ту ж думку розвивав К. Кавелін (1-й т. його творів «Взгляд на юридический быт древней России»). Противниками теорії Соловйова виступили: К. С. Аксаков «О древнем быте у славян вообще и у русских в особенности» (1852 р. передруковано в повній збірці творів К. С. Аксакова, т. I), також В. І. Сергєєвіч в праці «Вече и князь» (1867 р.; в трохи зміненому вигляді праця увійшла в «Русские юридические древности», т. I).

Л. XII.— Див. бібліографічні вказівки до попередньої лекції.

Стор. 164 — 165. Підрахунок дружинників 1054 — 1228 рр. зроблене в «Истории России» Соловйова, т. 3, розд. 1.

Стор. 166. Вірш про Голубину книгу разом з повістю про Волоту Волотовича виданий Кіреєвським в «Чт. О - ва Ист. и Др. Рос.» т. IV за 1848 р. Текст передруковувався багато разів, див., напр., «Русскую хрестоматию» Буслава.

Стор. 170 і далші. Пор. статтю Погодіна на ту саму тему в Архіві історико-юридичних відомостей Калачова, кн. I.

Стор. 172. «Житие и хождение Даниила» див. в зазначеній хрестоматії Буслава, де воно надруковане за рукописом XVI ст.

Л. XIII, XIV і XV.— Руська Правда видана була вперше Шлецером в 1767 р. і відтоді неодноразово перевидавалась. Найбільше значення мають видання Н. В. Калачова за 4 списками (1847 р. і пізніше). З числа учених праць, присвячених дослідженню Руської Правди, слід відзначити Калачова «Предварительные юридические сведения для полного объяснения Р. П.» (1846 р.); Мрочек - Дроздовський «Исследование о Р. П.» (1885 р.); Дювернуа «Источники права и суд в Древней России» (1869 р.); Götz «Das Russische Recht» (4 томи, 1910 — 1913 pp.); Пресняков «Княжое право в древней Руси» (1909 р.); Рожков «Очерки юридического быта по «Русской Правде» (зб. ст. «Из русской истории», в. I). Докладну бібліографію Руської Правди див. в 1-му випуску «Хрестоматии по истории русского права» Владимирського - Буданова і для новітніх праць в навчальному вид. Руської Правди під ред. Яковлева і Черепніна (Москва 1928 р.) і під ред. Грекова (Л. 1934 р.). Зведена бібліографія в примітках до «Памятников истории Киевского государства», Л. 1936 р. Історія Візантійського церковного законодавства висвітлена в працях Сахарне фон - Ліленталь, на яку Ключевський посилається на стор. 189. Пам'ятки руського церковного законодавства зібрано в учено - навчальному виданні проф. В. І. Бенешевича — «Сборник памятников по истории церковного права», вип. I і II, 1914 (Р. И. Б., тт. 6 і 36 і окремо); південнослов'янські пам'ятки права видані в Празі в 1850 р. у збірнику Іречка і з навчальною метою в 1906/7 р. у Києві під ред. М. Ф. Владимирського - Буданова та П. Г. Виноградова.

Стор. 180. Руське видання закону Винодольського зроблене Товариством любителів стародавнього письменства (1873 і 1880 pp.); цій хорватсько - далматинській пам'ятці присвячена спеціальна праця Леонтовича (1868 р.). Законник сербського короля Стефана Душана, пам'ятка XIV століття, видавався в Австрії, Сербії і Чехословаччині кілька разів; російські дослідження про нього Зігеля (1872 р.) і Флорінського (1888 р.).

Стор. 183. Про грошову систему Руської Правди (куни, ногати, різани, векши) див. загальну літературу про Правду, зокрема працю Мрочек - Дроздовського і Прозоровського «Монета и вес в России» (1865), його ж «О кунных ценностях» в Зб. Археолог. Инст., кн. 4. Новітня праця Н. П. Бауера «Денежный счет Русской Правды» у «Вспомогательных исторических дисциплинах» (Ак. Наук СРСР, 1937 р.). Про арабів і візантійців див. бібліографію лл. V і VI.

Стор. 187. «Правила митрополита Иоанна», вид. в «Памятниках рос. словесности XII века» и «Рус. Ист. библ.» VI, (1821 р.); церковні статuti Святослава и Ростислава див. в 1-му вип. «Хрестоматии по истории русского права» Владимирського - Буданова; «Поучение арх. Ильи - Иоанна» надруковане А. С. Павловим в «Ж. М. Н. Пр.», 1890, № 10; «Похвала Борису и Глебу» див. «Чт. О. Н. и Д. Р.», 1870 р., № 1.

Стор. 198, 199, 201. Київський патерик (життя святих) видавався багато разів. Є видання Археологічної комісії. Дослідження про нього М. А. Вікторовой (1871 р.) і В. Яковлева (1875 р.).

Стор. 199. Двінська статутна грамота ввійшла в збірник «Уставные грамоты Московского государства», вид. Московським університетом (1909 р.),

і у вип. I «Хрестоматии» Владимирського - Буданова; в тому ж випуску «Хрестоматии» надруковано і договір смоленського князя Мстислава з Ригією, Готландом і німецькими містами.

Стор. 201 і 224. «Вопросы Кирика» видані Калайдовичем в «Памятниках российской словесности XII в.» (1821 р.), див. також «Историю русской церкви» Голубинського; «Архангелогородский летописец» (продовження і пізніша переробка новгородських літописів) був виданий двічі (1781, 1819 рр.); Пор. А. А. Шахматов «Разыскания о древнейших русских летописных сводах».

Стор. 222. Про руську Кормчу основні праці належать Розенкаміфю (1829 і 1839 рр.), Калачову (1850 р.) і А. С. Павлову. «О Кормчей» (в «Зап. Каз. унив. - та» і окремо), 1864 р., «Первоначальный славяно - русский номоканон» (там же й окремо) 1869 р., «Книги законные», М. 1888 р.

Стор. 226. «Слово о князях» взято із «Златой цепи» невідомого проповідника XII століття, див. Погодіна «Древняя Русская история», стор. 694, А. Горського «О древних словах на четырёхдесятицу» (Додатки до творів св. отців, т. XVII, 1858 р.).

Л. XVI.— Про літературу Київської Русі див. Пипіна «История русской литературы» т. I, Порфір'єва «История русской словесности» и Буслаєва «Русская хрестоматия».

Стор. 231 — 232. Цитовані факти запозичені в житія Миколи (див. статтю Горського в «Москвитянині» 1845 р., № 12, і в «Киев. губ. вед.» 1856 р. № 34).

Стор. 234. Про закупів див. вище бібліографію Руської Правди (л. XIII, XIV і XV).

Стор. 235. Договір з болгарами див. Татішев «История Российская», т. I (1768/9 р.); звідси заозичені терміни «огневина» і «смердина».

Стор. 235. Про літературні праці митрополита Климента Смолятича див. працю Н. Нікольського «О литературных трудах митр. Климента Смолятича, писателя XII в.», СПб, 1892 р. і Філарета «Обзор духовной литературы», статтю Нікольського в «Изв. Ак. Наук», 1897, т. I і «Историю русск. церкви» Голубинського, т. I. Послання Климента Смолятича видане в «Памятниках древней письменности» ХС (1892 р.).

Стор. 238. Оповідь про Дем'яна Куденевича взята в Ніковівського літопису, П. С. Р. Л., т. IX, 177 — 178. Конфлікт між чернігівськими князями яскраво змальовує Іпатіївський літопис.

Стор. 241 і дальші. Змальовуючи заселення Суздальської Русі, В. О. Ключевський користується Іпатіївським, Лаврентіївським, Суздальським, Тверським, Троїцьким, Софійськими і Друкарськими літописами. Про заселення північно - східної Русі див. працю Корсакова «Меря и Ростовское княжество». Докладну бібліографію див. в Іконнікова, т. II., стор. 855 — 929. Рух населення в південно - західному напрямі був предметом вивчення в працях ряду київських учених, головним джерелом є Галицько - Волинський літопис; серед наукових праць вкажемо праці Антоновича, Дашкевича, Філевича, Владимирського - Буданова, Грушевського, Лінніченка, Леонтовича; докладну бібліографію див. в Іконнікова «Опыт русской историографии», т. II, стор. 592 — 600. Терміном «Малая Россия» в царські часи називалась Україна.

Стор. 242. Іоани Плаво - Карпіні, італієць, автор опису подорожі у Вел. Монголію в XIII ст. (1245 р.) «Libellus historicus», російський переклад Язикова в «Собрании путешествий к татарам и другим восточным народам в XIII, XIV и XV ст.», 1826. Є нове видання Суворіна.

Л. XVII і XVIII.— Про руські говірки див. Даль у «Вестнике русского географического общества», 1852 р. і IV вип. його «Толкового словаря русского языка», Потєбня «Два исследования о звуках русского языка», «Муары» Я. К. Грота, «Областные и великорусские слова, сходные со скандинавскими» и «Областные великорусские слова финского происхождения» («Известия II від. Ак. Наук» за 1852 р.); пізніші праці: А. І. Соболевського «Лекции по истории русского языка» і його ж «Очерки из истории русского языка»,

А. А. Шахматова «К вопросу об образовании русских наречий» («Ж. М. Н. П.» 1899 г. и «Рус. филол. вестник», 1894 г.).

Про хід колонізації див. Н. Барсова «Очерки русской исторической географии».

Про «національний характер великороса» див. «Великоросс» Шейна (вид. Ак. Наук), «Собрание сочинений» Буславца; мордовські легенди і повір'я викладені в «Собрании сочинений» Мельнікова - Печерського; «Пословицы русского народа» видані Далем («Ч. О. И. Др. Р.» 1862 г. і окремо).

Побутовий матеріал розкиданий по північних рус. літописах, князівських договорах і заповітах, див. «Собрание государственных грамот и договоров. Акты археографической экспедиции (т. I). Акты Исторические», т. I; зведена праця належить Екземплярському «Великие и удельные князья». Про Іорнанда див. вище л. VII. Житійні риси автор бере з свого дослідження «Древнерусские жития святых как исторический источник» (1870 г.). В характеристиці політичних відносин північно - східної Русі Ключевський іде в основному за статтею Б. Н. Чічеріна «Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей» («Опыты по истории русского права», 1858 г.).

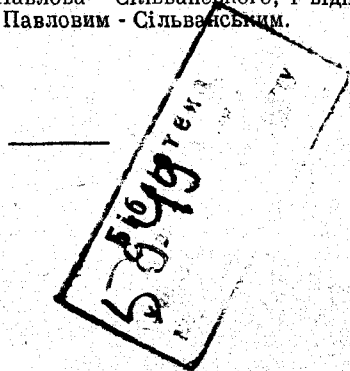
Л. XIX и XX.— *Стор. 291.* Загальна концепція вочинного ладу півн.-східн. Русі складалась у Ключевського під впливом Б. Н. Чічеріна і С. М. Соловйова, побутові риси черпаються в значній частині з житійної літератури і літописів.

Про духовні і договірні грамоти докладні бібліографічні дані див. «Духовные и договорные грамоты князей великих и удельных» в «Памятниках Русской истории» (1909 г.).

Стор. 292. Литовсько-руський державі присвячений ряд спеціальних праць М. К. Любавського.

Стор. 304. Про житіє Іоасафа Кубенського див. у В. О. Ключевського в «Житиях древнерусских святых» стор. 275.

Стор. 309 і далші. Ключевський робить тут спробу протипоставити «удільний порядок» феодалізму. На час надрукування «Курсу» вже були опубліковані дослідження Н. П. Павлова - Сільванського, і відповідні лекції курсу є прихованою полемікою в Павлович - Сільванським.

ЗМІСТ

	Стор.
Передмова	III—XVII
ЛЕКЦІЯ I. Наукове завдання вивчення місцевої історії.— Історичний процес.— Два предмети історичного вивчення.— Відношення до них історії загальної і місцевої.— Дві точки зору.— Переважання соціологічної точки зору в місцевій історії.— Ідеальна мета соціологічного вивчення.— Основні сили співжиття.— Його елементи.— Схема соціально - історичного процесу.— Науковий інтерес різноманітних соціальних сполучень.— Загальна наукова мета вивчення місцевої історії.— Зручність історії Росії для соціологічного вивчення.— Висновки.	3 — 17
ЛЕКЦІЯ II. План курсу.— Колонізація як основний факт.— Періоди російської історії як головні моменти колонізації.— Факти і ідеї.— Їх взаємодіяння.— Умови розвитку ідеї в історичний факт.— Ідея — історичний фактор.— Методологічне значення фактів економічних і політичних.— Факти обох порядків в їх взаємодіянні.— Їх значення для історичного вивчення.— Практична мета вивчення вітчизняної історії.— Держава і народність— головні предмети курсу.— Висновки	18 — 30
ЛЕКЦІЯ III. Форма поверхні Європейської Росії.— Риси схожості з Азією.— Клімат.— Вплив напрямку вітрів.— Геологічне походження руської рівнини.— Ґрунт.— Ботанічні пояси.— Степ.— Ліс.— Найголовніші вододіли.— Води.— Ріки.— Весняні розливи.	31 — 44
ЛЕКЦІЯ IV. Природа країни і історія народу.— Значення ґрунтових і ботанічних смуг.— Вплив річкової сітки.— Оксью - вольне мезиріччя і його значення.— Основні стихії природи руської рівнини.— Ліс.— Степ.— Ріка.— Врятиння від руської рівнини.— Загрози явища	45 — 55
ЛЕКЦІЯ V. Початковий літопис.— Літописна справа в стародавній Русі.— Найдавніші списки Початкового літопису.— Сліди стародавнього літописця.— Хто він був?— Складові частини літопису.— Об'єднання частин літопису у звод.— Хронологічний план зводу.— Нестор і Сильвестр.	56 — 68
ЛЕКЦІЯ VI. Історико - критичний розгляд Початкового літопису.— Хронологічна основа зводу.— Спосіб обробки.— Неповнота найдавніших списків.— Ідея слов'янської єдності.— Ставлення до літопису того, хто його вивчав.— Літописи XII ст.— Історичні погляди літописця	69 — 79
ЛЕКЦІЯ VII. I період російської історії.— Два погляди на її початок.— Дослов'янське заселення південної Росії.— Його значення.— Первісні факти в історії народу.— Розселення слов'ян у Дунаю.— Звістка Іорнанда.— Військовий союз слов'ян на Карпатах в VI ст.— Розселення по руській рівнині.— Його ознаки.— Його час.— Відособлення слов'ян східних.	80 — 90
ЛЕКЦІЯ VIII. Наслідки розселення східних слов'ян по руській рівнині.— Наслідки юридичні.— Сліди родового побуту.— Неявність форм співжиття.— Вплив розселення на родовий побут.— Зміна роду двором.— Культ природи.— Шанування предків.— Форми язичницького шлюбу.— Риси рідинного права.— Наслідки економічні.— Торговельний рух по Дніпру.— Грецькі колонії.— Посередництво хозар.— Найдавніші міста.— Застереження щодо слова <i>русь</i>	91 — 104
ЛЕКЦІЯ IX. Наслідки політичні.— Печеніги.— Озброєння міст.— Варяги.— Час їх появи.— Їх походження.— Утворення військово - промислового класу в містах.— Міста і навколишнє населення.— Утворення городових областей.— Варяжкі князівства.— Оповідь про покликання князів.— Скандинавські вікінги в Західній Європі.— Балтійські варяги на Волхові і Дніпрі.— Утворення великого князівства Київського.— Двоїм значенням м. Києва.— Київське князівство — перша форма руської держави.— Військово - промислове його походження. Огляд вивченого	105 — 123
ЛЕКЦІЯ X. Діяльність перших київських князів.— Підкорення східного слов'янства.— Податки.— Зв'язок управління з торгівлею.— Договори і торгівля з Візантією.— Їх значення в історії права.— Охорона торговельних шляхів.— Оборона степових кордонів.— Населення і кордони Руської землі в XI ст.— Характер держави.— Дружина.— Варяжкий елемент.— Рабовласництво.— Слово <i>русь</i> .— Перетворення племен у стани.	124 — 139

- ЛЕКЦІЯ XI.** *Порядок князівського володіння після Ярослава.*— Князівське володіння до Ярослава.— Попіл після Ярослава.— Дальші зміни.— Черга старшинства.— Схема чергового порядку.— Його походження.— Його чинність.— Причини розладнання порядку.— Ряди і усобиці.— Думка про очину.— Князі - іагої.— Сторонні перешкоди.— Значення чергового порядку . . . . . 140 — 158
- ЛЕКЦІЯ XII.** *Наслідки чергового порядку і умов, які йому протидіяли.*— Політичне роздроблення.— Волосні міста.— Ряди з містами.— Посилення міст.— Елементи єдності.— Князі.— Іх дружини.— Київ.— Культурний вплив князівських відносин.— Князі і земля.— Двоєна чинність чергового порядку.— Загальноземське почуття.— Його межі . . . . . 159 — 173
- ЛЕКЦІЯ XIII.** *Руське цивільне суспільство в XI і XII ст.ст. Руська Правда як його відбиття.*— Два погляди.— Сліди Ярьславичів і Мономаха.— Парафрази.— Вплив духовенства.— Руська Правда — частина першогоного вводу.— Риси церковно-візантійського права.— Висновки.— Форма кодифікації.— Доля пам'ятки.— Час складання.— Гропова лічба Правди.— Її зміни за століттями.— Джерела.— Закон руський.— Князівське законодавство.— Вплив духовенства.— Посібники . . . . . 174 — 189
- ЛЕКЦІЯ XIV.** *Питання про складання Руської Правди.*— Обробка матеріалу в пам'ятці.— Формальний спосіб користування джерелами.— Матеріальний.— Оригінальні давньоруські норми.— Сфера, де вони вироблялись.— Іх добір в різних списках Правди.— Збірний характер списків.— Сфера Правди.— Правда і князівський суд.— Недосконалості кодифікації.— Трудність її умов.— Загальний характер пам'ятки.— Пам'ятки права в історичному вивченні.— Система покарань за Руською Правдою.— Давня основа і пізніші напорування.— Майно і особа.— Двойний поділ суспільства.— Угоди і зобов'язання.— Руська Правда — кодекс капіталу 190 — 211
- ЛЕКЦІЯ XV.** *Доповнення даних Руської Правди в пам'ятках церковних.*— Статут Володимир Святиого.— Статут Ярослава.— Класифікація справ, підсудних церкви.— Мета II.— Нове, що його вносить статут Ярослава.— Ярьславів статут сучасній Руській Правді.— Проєс складання статуту.— Законодавчі повноваження церкви.— Церковна кодифікація.— Її сліди в статуті Ярослава.— Приклади.— Статут Ярослава і Руська Правда.— Вплив церкви на політичний порядок, на суспільство, на родину.— Розв'язок родинного начала . . . . . 212 — 229
- ЛЕКЦІЯ XVI.** *II період російської історії.— Зовнішній добробут Київської Русі.— Культурні успіхи.— Рабовласництво.— Поневолення вільних робітників.— Князівські усобиці.— Половецькі напади.— Запустіння Київської Русі.— Відплив населення на захід.— Малоросійське плем'я.— Прокладання прямого шляху на північний схід, в Суздальський край.— Колонізація Суздальського краю.— Її джерела.— Взаєвнкі впливи.— Висновки.— Розрив народності . . . . . 230 — 248*
- ЛЕКЦІЯ XVII.** *Утворення великоруського племені.— Інородці оксєно-волязького межиріччя.— Зустріч русі і чуді.— Фінські риси.— Тип.— Говірна.— Повір'я.— Два оповідання.— Взаємодіяння повір'їв.— Оповідання про першу церкву на Шексні.— Побутова асиміляція.— Строкаість релігійної свідомості.— Сільський характер колонізації.— Висновки.— Вплив природи.— Господарський побут великороса.— Його племінний характер.— Прикмети.— Психологія великороса . . . . . 249 — 269*
- ЛЕКЦІЯ XVIII.** *Політичні наслідки руської колонізації верхнього Поволжя.*— Андрій Боголюбський.— Нові риси міжкнязівських відносин.— Відосблення Суздальського великого князівства.— Відносини Андрія до родичів, міст і дружини.— Особистість князя Андрія.— Усобиця після його смерті.— Класова ворожнеча в її основі.— Літописець про усобицю.— Переважання верхньоволзької Русі.— Охолодження до Києва.— Вивчені факти . . . . . 270 — 285
- ЛЕКЦІЯ XIX.** *Руська земля в XIII і XIV ст.ст.*— Розпад Київської Русі.— Удільний порядок володіння в верхньоволзькій Русі.— Його головні ознаки.— Його походження.— Південні князі.— Західні князі.— Верхньоокські князі.— Язаські князі.— Сила родової традиції на південному заході.— Основні риси удільного порядку на північному сході.— Географічна його основа.— Основа політична.— Формула.— Відсутність перешкод до розвитку удільного порядку у верхньоволзькій Русі . . . . . 286 — 300
- ЛЕКЦІЯ XX.** *Удільні віки російської історії.— Соціальні відносини.— Дроблення уділь.— Збідніння князів.— Іх взаємне відлучення.— Удільний князь.— Служилі люди.— Чорні люди.— Характер державних прав удільного князя.— Три розряди земель.— Відсутність феодального моменту.— Різниця процесів.— Служилій клас стає землевласницьким.— Слабкість капіталу.— Слабкість міського класу.— Здичавіння князів.— Формула . . . . . 301 — 316*
- Примітки . . . . . 317 — 322

